

ISSN 2312-475X

9 772312 475186

0 4

Ғылыми
журнал

Научный
журнал

**Қ.Жұбанов атындағы
Ақтөбе өңірлік мемлекеттік
университетінің
ХАБАРШЫСЫ**

**ВЕСТНИК
Актюбинского
регионального государственного
университета имени К.Жубанова**

2018

4

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің
ХАБАРШЫСЫ
ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛЫ

научный журнал
ВЕСТНИК

Актюбинского регионального государственного университета им. К.Жубанова

ҚР Мәдениет және ақпарат министрлігінде 2014 жылдың 16 қаңтарында тіркелген, куәлік №14089-Ж
Зарегистрирован в Министерстве культуры и информации РК 16 января, 2014 года, свидетельство №14089-Ж

№ 4 (54)

20

желтоқсан

2018

Жазылу индексі: 74646

Подписной индекс: 74646

Үш айда бір рет шығады

Выходит один раз в три месяца

**БАС РЕДАКТОР
ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР**

ЕРДЕМБЕКОВ Б.А.

БАС РЕДАКТОРДЫҢ

ОРЫНБАСАРЫ

ЗАМ.ГЛАВНОГО

РЕДАКТОРА

БЕКНАЗАРОВ Р.А.

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ

РЕДКОЛЛЕГИЯ

АБДУЛЛАЕВ Н.А.

АЙТАЛЫ А.А.

БОТАГАРИЕВ Т.А.

ГРИНБЕРГ М. (Польша)

ЕСЕНЖАНОВ С.З.

ИСМЕТ БИНЕР (Турция)

КОРЧЕНКО А.В. (Украина)

КУСАИНОВ Х.Х.

МАКАРОВ А.Н. (Россия)

ПОПИВАНОВ Н. (Болгария)

РОМАНЧЕНКО В.Я. (Россия)

САДИРОВА К.К.

САРТАБАНОВ Ж.А.

СУЛТАНГАЛИЕВА Г.С.

СИЛАНТЬЕВА М.М. (Россия)

СКАЛИЙ А. (Польша)

СТАНЖИЦКИЙ А.Н. (Украина)

ТУРЕБАЕВА К.Ж.

ТЛЕПИНА Ш.В.

ШУНКЕЕВ К.Ш.

ЖАУАПТЫ РЕДАКТОР

ОТВЕТСТВЕННЫЙ

РЕДАКТОР

ЖАНТУРИНА Н.Н.

МЕНШІК ИЕСІ

СОБСТВЕННИК

РГП на ПХВ «Актюбинский

региональный государственный

университет им. К.Жубанова»

МОН РК

МАЗМУНЫ

СОДЕРЖАНИЕ

LIST OF CONTENT

ФИЗИКА-МАТЕМАТИКА ҒЫЛЫМДАРЫ

ФИЗИКО-МАТЕМАТИЧЕСКИЕ НАУКИ

В.С. Мулдағалиев, А.Р. Караева

О расширении темы «зависимость и цепи» в курсе теорий вероятностей 3

А.А.Бармина, А.Е.Әбдрахманов

Оқудың интерактивті формаларын қолдана отырып, физикадағы оқу үдерісін
ұйымдастыру 11

З. К. Аймағанбетова

«Pickers» интерактивті тестілеу технологиясының тиімділігі 15

A.S. Istlyaur, L.N. Myasnikova

Computer simulation of the density of states and the calculation of the total energy
nanocrystals CsI and CsCl 19

З.К. Аймағанбетова, М.А. Баймағанбетова

Білім берудегі электрондық оқулықтарды қолдану ерекшеліктері мен тиімділігі 25

А.А. Уразалина, Ж.Б. Жұмағазиева, Д.А. Алитурлиева

Горловинные решения в ОТО с двумя фантомными скалярными полями 29

ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАРЫ

ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ

Б.Б. Бисенова, Р.Д. Нуртигенова, А.М. Джубатырова

Перспективное направление развития судебного молекулярно-генетического исследования и
возможность внедрения перспективного метода секвенирования нового поколения 37

Ж.Ж. Кукенов, М.С. Агадиева

Влияние диалогового обучения на повышение активности школьников в рамках подхода
«Lesson study» 40

Н.С. Бекбаулина, А.К. Арипова

Очистка сточных промышленных вод биологическим методом 46

М.С. Агадиева, Д. Ыскак

Фитошайдың адам ағзасына әсері 50

ТЕХНИКА ҒЫЛЫМДАРЫ

ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ

М.А. Науразбаев

Вращательное движение тела в случае Эйлера 55

Н.С. Сауханов

Жол қозғалысын ұйымдастырудағы практикалық шаралар 58

О.М. Тургенова, А. Әметов

«Теңішевройл» кен орынына жақын аумақтың радиация мөлшерін бақылау 62

И.Н. Нурлыбаев

Отзыв на научную монографию Б.Р. Исакулова, М.В. Акуловой, Т.Ж. Толеуова, Б.Б.
Кульшарова на тему «Технология получения высокопрочных арболитобетонов на основе
композиционных шлакощелочных и серосодержащих вяжущих» 67

ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМДАРЫ

ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

A.N. Kuchshanova

The function of scientific-technical texts translation 71

Г.У. Утельбаева

Внедрение полиязычного обучения на занятиях по русскому языку 81

С.Ж. Ниязмағанбетова

Сабак үрдісінде диалогтік оқытудың маңыздылығы 86

Ю.В. Хвостова

Формирование речевой компетенции обучающихся в условиях полиязычия 90

ТАРИХ, ФИЛОСОФИЯ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТАНУ

ИСТОРИЯ, ФИЛОСОФИЯ И СОЦИОЛОГИЯ

М.Қ. Кипиев

X-XVII ғасырлардағы Маңғыстау түбегіндегі айлақтар 94

Н.А. Абдуллаев, Г.Ж. Сулейменова

Проект архив-2025 и история отечественного архивного дела 101

Б.Б. Ертлеуова	
Батыр есімі – ел аузында	109
Д.Н. Мырзабаева	
Организация русско-инородческих школ края по педагогической системе ученого-востоковеда, миссионера Н.И. Ильминского .	116
А. Акенов	
«Отдельные аспекты историографического анализа научной литературы по административно-территориальным реформам российской империи в 40 – 80 годах XIX века	121
А. Калыбаева, Ж. Батырова	
Батыр – елдің сәулеті	129
Ү.Қ. Сәрсембин	
Қазақ мәдениетіндегі тарихи сана феномені	133
Г.Д. Хусаинова	
Формы религиозного радикализма	141
А.Т. Мәден, А.Р. Нуруллаева	
Ақтөбе қаласы халқының өсіп-өну тарихы (1991-2018 жж.)	148
Д.М. Алпысбай	
Қазақстандағы кәріс диаспорасы	155
ЭКОНОМИКА ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚ	ЭКОНОМИКА И ПРАВО
М.Ж. Жандосова	
Новые стратегии, направленные на преодоление проблем связанных с генетическими подходами в судебной экспертизе	161
Л.И. Кусаинова, Р.Е. Утегенов	
Актуальные вопросы института наследства в Республике Казахстан	165
Л.А.Мурсалова, С.М. Майорқызы	
Психологическая характеристика личности террориста	176
А.А. Бекбауова, А.А.Танжарбаева	
Криминологическая характеристика женщины как субъекта уголовных правонарушений	182
М.Ә. Тұрғанбаев	
Қазақстан Республикасындағы еңбек нарығы: даму мәселелері	188
О. Спанов	
Израиль полициясының жол көлік оқиғасының орнын тексеру кезіндегі қолданатын негізгі тәсілдері мен әдістері	194
А.К. Курманова	
Қазақ әдет-ғұрып құқығындағы дауларды шешу тәртібі	201
З.О. Иманбаева	
ММ бухгалтерлік есеп қызметін индустриялық-инновациялық даму жағдайына хкес сәйкестендіру	209
S.B. Sautbaeva	
Historical and legal aspects of the formation of personal rights and freedoms in the system of international human rights law	215
А.К. Курманова	
Актуальные вопросы совершенствования законодательства Республики Казахстан в области прав защиты женщин	228
ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯ	ПЕДАГОГИКА И ПСИХОЛОГИЯ
A. Jagiello-Rusilowski, ZH. Imanchiyev	
Professionally-significant features of master’s studies graduates of social specialities and the model of their formation	235
В.А. Кубиева	
Использование современных педагогических технологий при преподавании русского языка	241
Г.С. Сымұқанова	
Болашақ мамандардың тіл және сөйлеу мәдениеттерін қалыптастырудың өзекті мәселелері	247
М.С. Агадиева, М. Есет	
Анорексияның психикаға әсері	253
К.Ж. Марденов, Т.Х. Утеғалиев	
Жалпы білім беретін мектеп жағдайындағы бастауыш сынып жасындағы оқушылардың дене шынықтыру тәрбиесінің педагогикалық технологияларын жетілдіруі	256
А.Ч. Ешниязова	
Білім берудегі инновациялық әдіс-тәсілдер	260
ӨНЕР, МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ СПОРТ	ИСКУССТВО, КУЛЬТУРА И СПОРТ
Ж.И. Киселева, В.В. Шляпникова	
Дистанционное обучение лиц с ограниченными возможностями здоровья физической культуре	265
С.С. Кубиева	
Важные компетенции школьников в области физической культуры и методические пути их совершенствования	271
А.Ш. Жиенбаев	
Использование ИКТ для формирования информационной компетентности студентов	279
Н.О. Отегенов	
Теоретические аспекты проблемы здоровья и формирования здорового образа жизни студенческой молодежи	283
Д.Қ. Жанбау, Р.Т. Тойлыбаев	
Емдік дене шынықтырудың пайдасы	289
К.ЗН. Mardenov, Т.КН.Utegaliev	
Lesson in the athletics as the main form of training	297
Авторлар туралы мәлімет	
Сведения об авторах	303
«Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің Хабаршысы» ғылыми журналына мақала беру тәртібі	308
Порядок приема статей в научный журнал «Вестник Актыобинского регионального государственного университета имени К. Жубанова»	309
Rules of submitting articles for publication in the scientific journal “K. Zhubanov Bulletin of Aktobe Regional State University”	310

ФИЗИКА-МАТЕМАТИКА ҒЫЛЫМДАРЫ
ФИЗИКО-МАТЕМАТИЧЕСКИЕ НАУКИ
PHYSICAL AND MATHEMATICAL SCIENCES

МРНТИ 27.43.15

О РАСШИРЕНИИ ТЕМЫ «ЗАВИСИМОСТЬ И ЦЕПИ»
В КУРСЕ ТЕОРИЙ ВЕРОЯТНОСТЕЙ

В.С. МУЛДАГАЛИЕВ, А.Р. КАРАЕВА

*Западно-Казахстанский государственный университет им. М. Утемисова, Уральск,
Казахстан*

Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросы о физической статистике, о методе индикаторов и о случайных блужданиях, которые дополняют и уточняют тему «Зависимость и цепи». Во – первых, задача состоит в том, чтобы определить состояние равновесия физической системы, состоящей из очень большого числа N «частиц» одинаковой природы и имеющий энергию E . Далее, дается несколько примеров, которые показывают большое разнообразие видов задач о случайных блужданиях, вопросов, которые могут в них возникнуть, и методов их решения.

Ключевые слова: статистическое равновесие, задача о совпадении, комбинаторные методы, случайное блуждание.

Аңдатпа. Ұсынылып отырған мақалада «тәуелділік пен тізбектілік» тақырыбын толықтыратын және нақтылайтын физикалық статистикалар, индикаторлар әдісі және кездейсоқ кезулер туралы сұрақтар қарастырылады. Біріншіден, міндетіміз, табиғатынан бірдей N «бөлшектерден» тұратын сан және энергиясы E болатын физикалық жүйенің тепе – теңдік жағдайын анықтау болып табылады. Екіншіден, кездейсоқ кезу есептерінің бірнеше түрлеріне мысалдар келтіріп, онда туындауы мүмкін мәселелер мен олардың шешу әдістерінің бірнеше түрі көрсетіледі.

Кілт сөздер: статистикалық тепе-теңдік, дәлме-дәл келулер туралы есеп, комбинаторлық әдістер, кездейсоқ кезу.

Annotation. This article discusses the issues of physical statistics, the method of indicators and random walks that complement and clarify the topic “Dependence and Chains”. Firstly, the task is to determine the equilibrium state of a physical system consisting of a large number N “particles” of the same nature and having energy E . Next, several examples are given that show a great variety of types of random walk problems, questions which may arise in them, and methods for their solution.

Key words: statistical equilibrium, the coincidence problem, combinatorial methods, random walk

I. Физические статистики

Задача состоит в том, чтобы определить состояние равновесия физической системы, состоящей из очень большого числа N «частиц» одинаковой природы (электронов, протонов, фотонов, мезонов, нейтронов и т.д.) и имеющей энергию E .

Гипотезы. Пусть имеется g_1 микроскопических состояний с уровнем энергии e_1 ; g_2 с уровнем энергии e_2, \dots и каждая частица находится в одном из этих состояний. Макроскопическое состояние, т.е. состояние всей системы, определяется числом частиц на каждом энергитическом уровне. Пусть имеется ν_1 частиц с энергией e_1 ; ν_2 частиц с энергией e_2, \dots . Множество $\{\nu_1, \nu_2, \dots\}$ есть множество целочисленных неотрицательных случайных величин, и вероятность макроскопического состояния $\nu_1 = n_1, \nu_2 = n_2, \dots$ равна с точностью до постоянного множителя числу W способов, с помощью которых можно распределить n_k частиц среди g_k микроскопических состояний с уровнем энергии $e_k, k = 1, 2, \dots$, при условии

$$\sum_k n_k = N, \quad \sum_k n_k e_k = E$$

Статистика Максвелла – Больцмана (в классической теории газов) получается, если все частицы считать различимыми и не накладывать никакого ограничения на число частиц, находящихся в любом из микроскопических состояний. В статистике Бозе – Эйнштейна частицы неразличимы и ограничения также отсутствуют (фотоны, мезоны, дейтроны, ... – частицы с целыми значениями «спина»). Статистика Ферми – Дирака получается, если неразличимые частицы подчиняются принципу Паули, т.е. если в любом из микроскопических состояний не может находиться более одной частицы (электроны, протоны, нейтроны – частицы с половинным значением «спина»).

Вес. Пусть ω означает вес макроскопического состояния $\{n_1, n_2, \dots\}$, т.е. $W/N!$ для различимых частиц и W для неразличимых частиц. Установите с помощью комбинаторных формул выражения для ω , приведенные в следующей таблице (здесь предполагается выполнение двух условий $\sum_k n_k = N, \sum_k n_k e_k = E$; в случае фотонов N не фиксировано и остается только второе условие):

	Различимые частицы	Неразличимые частицы
Без ограничения	$\omega = \prod g_i^{n_i} / \prod n_i!$ (Максвелл – Больцман)	$\omega = \prod \frac{(g_i + n_i - 1)!}{n_i!(g_i - 1)!}$ (Бозе – Эйнштейн)
С ограничением	$\omega = \prod \frac{g_i!}{n_i!(g_i - n_i)!}$ (не соответствует какой – либо реальной физической схеме)	$\omega = \prod \frac{g_i!}{n_i!(g_i - n_i)!}$ (Ферми – Дирак)

Если $g_k \gg n_k$, то выражение весов для статистики Б. – Э. и Ф. – Д. эквиваленты ω для статистики М. – Б. Предположим, что частицы различимы, и пусть c есть коэффициент «емкости» микроскопических состояний, который означает следующее. Если в g_k

состояниях уровня энергии e_k уже находятся n частиц, то для $(n + 1)$ – й частицы остаются доступными лишь $g_k - nc$ из этих состояний. Так получается статистика Бриллюэна. Веса ω макроскопических χ состояний, определенные раньше формулой $\omega = W/N!$, равны

$$\omega = \prod_k \frac{1}{n_k!} g_k (g_k - c) \dots [g_k - (n_k - 1)c]$$

и сводятся к весам в статистиках М. – Б., Б. – Э. и Ф. – Д., если параметру c придавать соответственно значения 0, -1, +1.

Статистическое равновесие. Постулируется, что при очень больших N равновесное состояние макроскопической системы наиболее вероятно, т.е. имеет наибольший вес. Предположим, что к факториалам, которые имеются в таблице весов, помещенной выше, применима формула Стирлинга. Вычислим вариацию $\delta \log \omega$, соответствующую вариациям $\{\delta n_1, \delta n_2, \dots\}$. Состояние, соответствующее максимуму ω , дается решением системы

$$\begin{aligned} \delta \log \omega + \lambda \delta N + \mu \delta E &= 0, \\ \sum_k n_k &= N, \quad \sum_k n_k e_k = E, \end{aligned}$$

получаемой с помощью метода множителей Лагранжа. (В случае фотонов нужно положить $\lambda = 0$ и опустить второе уравнение.) Состояния равновесия для различных статистик можно получить также, полагая c равным 0, -1, и +1 в состоянии равновесия для статистики Бриллюэна, которое определяется формулой

$$n_k = g_k / (e^{\lambda + \mu e_k} + c)$$

где λ и μ определяются из дополнительных условий

$$N = \sum_k g_k / (e^{\lambda + \mu e_k} + c), \quad E = \sum_k g_k e_k / (e^{\lambda + \mu e_k} + c)$$

Метод Планка – Бозе – Аллара. Можно предположить более точный метод описания макроскопических состояний. Вместо числа n_k частиц, находящихся в состояниях с уровнем энергии e_k , мы можем изучать число g_{km} состояний энергии e_k , занятых m частицами. Согласно требованиям современной физики, частицы будем считать неразличимыми. Комбинаторные формулы дают

$$\omega = \prod_k (g_k! / \prod_m g_{km}!) \quad c \quad g_k = \sum_m g_{km}, \quad N = \sum_k \sum_m m g_{km}, \quad E = \sum_k \sum_m e_k m g_{km}.$$

Для того чтобы получить состояние равновесия, воспользуйтесь описанным выше методом.

Статистика Б. – Э. получается тогда, когда на значения m не накладывается никаких ограничений. Статистика Ф. – Д. получается, если m может принимать только значения 0 и 1; «промежуточные» статистики получаются, если m может принимать значения из некоторого фиксированного множества целых чисел.

В состоянии равновесия мы имеем

$$g_{km} = g_k (1 + ca_k)^{-1/c} a_k^m, \text{ где } a_k = e^{-(\lambda + \mu e_k)}$$

(полагая здесь $c = -1$ или $c = 1$, мы получаем случай статистики Б. – Э. и Ф. – Д. соответственно), и

$$g_k(u) = (1 + ca_k)^{-g_k/c} (1 + ca_k u)^{g_k/c};$$

здесь $g_k(u)$ определяется при помощи обычных вспомогательных условий как производящая функция числа частиц, находящихся в микроскопическом состоянии с уровнем энергии e_k .

II. Метод индикаторов

1. *Правило.* Вычисление P_B , где $B = f(A_1, A_1^c, \dots, A_m, A_m^c)$, проделываем по следующим этапам:

- (а) приводим операции над событиями к дополнениям, пересечениям суммам;
- (б) заменяем каждое событие его индикатором, раскрываем скобки и вычисляем математическое ожидание.

Найдите, как выражаются этим способом

$$P\left(\bigcup_{j=1}^m A_j\right) \text{ и } P\left(\bigcap_{j=1}^k A_j \bigcup_{j=k+1}^m A_j^c\right) \text{ через вероятность } P\left(\bigcap_{j=1}^r A_j\right).$$

Обозначение. Пусть $I_{A_j} = I_j$ и $R = \sum_{j=1}^m I_j$ характеризует «повторения» A_j , т.е. равное числу появлений событий A_j . Обозначим $J_0 = 1$, $J_r = \sum I_{j_1} \dots I_{j_r}$, где суммирование производится по всем комбинациям $1 \leq j_1 < j_2 < \dots < j_r \leq m$. Пусть $I_{[r]}$ и $I_{(r)}$ - индикаторы событий, состоящих в том, что появилось соответственно точно r , и не менее r , событий A ; положим

$$S_r = EJ_r, \quad P_{[r]} = EI_{[r]}, \quad P_{(r)} = EI_{(r)}.$$

2. Докажите

$$(a) \sum_{r=0}^m u^r I_{[r]} = \sum_{s=0}^m (u-1)^s J_s = u^R$$

и выведите отсюда

$$(б) P_{[r]} = \sum_{k=r}^m (-1)^{k-r} C_k^r S_k,$$

$$(в) S_k = \sum_{t=k}^m C_t^k P_{[t]} = \sum_{t=k}^m C_{t-1}^{k-1} P_{(1)},$$

$$(г) R(R-1)\dots(R-k+1) = k! J_k.$$

3. Пусть $k \leq r \leq m$. Используя 2(в) и соотношения

$$I_{(m)} \leq \dots \leq I_{(r)} \leq I_{(r-1)} \leq \dots \leq I_{(k)},$$

докажите неравенства

$$(S_k - C_{r-1}^k) / (C_m^k - C_{r-1}^k) \leq P_{(r)} \leq S_k / C_r^k.$$

Исследуйте частный случай $r = m$; в этом случае левая часть превращается в неравенство Гумбеля, а правая – в неравенство Фреше.

1. Пусть

$$J(k) = 1 - J_k / C_m^k, \quad \Delta f(k) = f(k+1) - f(k).$$

Докажите:

$$(а) \Delta J(k) = \sum_{t=k}^{m-1} \frac{C_{m-k-1}^{t-k}}{C_m^t} I_{[t]},$$

$$(б) I_{[r]} \leq \frac{C_m^r}{C_{m-k-1}^{r-k}} \Delta J(k), \quad k \leq r \leq m-1,$$

$$(в) \Delta J(k) \geq 0$$

выведите отсюда систему неравенств для S_k .

$$2. (а) -m\Delta \frac{J(k)}{k} = \sum_{t=k}^{m-1} \frac{C_{m-k-1}^{t-k}}{C_{m-1}^{t-1}} (1 - I_{(t)}),$$

$$(б) 1 - I_{(t)} \leq \frac{C_{m-1}^{t-1}}{C_{m-k-1}^{t-k}} \left(-m\Delta \frac{J(k)}{k} \right),$$

$$(в) -m\Delta \frac{J(k)}{k} \geq 0;$$

выведите отсюда другую систему неравенств для S_k .

3. Общий символический метод. События B_1, \dots, B_m назовем взаимозаменяемыми, если $P(B_{i_1} \dots B_{i_r} B_{i_{r+1}}^c \dots B_{i_{r+s}}^c)$ зависит только от числа r событий B_i и числа s событий B_j^c .

Положим

$$J_{r/s} = \sum I(A_{i_1}) \dots I(A_{i_r}) I(A_{i_{r+1}}^c) \dots I(A_{i_{r+s}}^c),$$

$$S_{r/s} = E(J_{r/s}) = \sum P(A_{i_1} \dots A_{i_r} A_{i_{r+1}}^c \dots A_{i_{r+s}}^c),$$

$$p_{r/s} = P(B_{i_1} \dots B_{i_r} B_{i_{r+1}}^c \dots B_{i_{r+s}}^c).$$

Если мы выберем B_i так, что

$$\sum_i P(A_{i_1} \dots A_{i_r} A_{i_{r+1}}^c \dots A_{i_{r+s}}^c) = \sum_i P(B_{i_1} \dots B_{i_r} B_{i_{r+1}}^c \dots B_{i_{r+s}}^c),$$

то

$$p_{r/s} = S_{r/s} / C_m^r C_{m-r}^s.$$

Если мы введем теперь символические независимые события с одной и той же вероятностью p и с вероятностью дополнительного события $q = 1 - p$, то символически

$$p_{r/s} = p^r q^s$$

Символический метод состоит из следующих этапов:

(а) в любом данном тождестве (или всегда выполняющемся неравенстве), содержащем $p, q (0 \leq p \leq 1, q = 1 - p)$, заменяют $p^r q^s$ на $p_{r/s}$;

(б) далее заменяют $p_{r/s}$ на $S_{r/s} / C_m^r C_{m-r}^s$ и получают равенство (или соответственно неравенство) для величин $S_{r/s}$.

Примеры

(а) Отправляясь от тождества $p^r q^s = p^r (1 - p)^s$, докажите

$$\frac{S_{r/s}}{C_m^{r+s} C_{r+s}^r} = \sum_{i=0}^s (-1)^i \frac{C_s^i}{C_m^{r+i}} S_{r+i/0};$$

в частном случае $r + s = m$ получаем

$$S_{r/m-r} = P_{[r]}.$$

(б) Отправляясь от тождества $p^r q^s = p^r q^s (p + q)^{m-r-s}$, докажите

$$S_{r/s} = \sum_{i=r}^{m-s} C_i^r C_{m-i}^s S_{i/m-i}.$$

В частном случае $s = 0$ получаем

$$S_{r/0} = S_r = \dots$$

(в) Отправляясь от неравенства $p^{r'} q^{s'} \geq p^r q^s, r' \leq r, s' \leq s$, докажите

$$\frac{S_{r'/s'}}{C_m^{r'+s'} C_{r'+s'}^{r'}} \geq \frac{S_{r/s}}{C_m^{r+s} C_{r+s}^r}, r' \leq r, s' \leq s;$$

система неравенства 4(в) получается отсюда как частный случай.

(г) Отправляясь от неравенства $1 \geq \sum_{i=0}^r C_r^i p^{r-i} q^i$, где \sum' означает сумму, в которой

некоторое число членов опущено, докажите

$$C_m^r \geq \sum' S_{r-i/i};$$

взяв только члены $i = 0$ и $i = 1$, получите вторую систему неравенств 5(в).

4. *Классическая задача о совпадении.* Эта задача впервые изучалась Монмортом; затем Ламберт, Эйлер и другие авторы исследовали ее в различных вариантах, которые могут быть описаны следующей схемой. Пусть из данных m различных чисел X_1, X_2, \dots, X_m выбирается случайно первое число X_{i_1} , затем второе X_{i_2} выбирается из оставшихся и т.д. Совпадением будем считать событие A_i , состоящее в том, что число X_i появилось точно на i -м месте.

В нижеследующем мы будем предполагать, что при случайном выборе каждая последовательность $(X_{i_1}, \dots, X_{i_m})$ выбирается с одинаковой вероятностью.

III. Случайное блуждание

Частица, выходя из некоторой точки m -мерного пространства, движется таким образом, что ее последовательные перемещения могут быть представлены в виде независимых m -мерных случайных векторов. При этом возникают следующие типы задач: 1) найти вероятность того, что в момент T или раньше момента T частица достигнет некоторой области D или достигнет D , не заходя прежде в область D' ; 2) найти среднее время, прошедшее до того момента, когда частица достигла D , и т.д.

Мы дадим несколько примеров, которые показывают большое разнообразие видов этих задач, вопросов, которые могут в них возникнуть, и методов решения. Мы ограничимся дискретной схемой, в которой каждое перемещение происходит в одну единицу времени.

1. Игра в «герба» и «решетку» и комбинаторные методы

Результату n бросаний моменты с одинаковыми вероятностями выпадения «решетки» и «герба» мы поставим в соответствие точку, координаты которой равны соответственно числам выпадений «герба» и «решетки». Таким образом, при каждом бросании точка M движется на одну единицу вверх или направо, и эта игра представляется в виде двумерного одностороннего случайного блуждания по решетке, точки которой имеют целочисленные координаты.

Точки, соответствующие одному и тому же числу n бросаний, лежит на прямой $x+y=n$.
Общее число путей, соединяющих 0 и $M(a,b)$, равно $\frac{(a+b)!}{a!b!}$.

(а) Конкурирующие кандидаты A и B получили соответственно a и $b < a$ голосов; найти вероятность P того, что в процессе подсчета голосов A будет всегда впереди B .

[Эта вероятность равна вероятности того, что соответствующая точка остается под биссектрисой до тех пор, пока она не достигнет точки $M(a,b)$. Вычислите вероятность противоположного события, применяя следующий принцип симметрии Андре Дезире. Пути, идущие из 0 в M и пересекающие биссектрису, обязательно проходит либо через $(1,0)$, либо

через $(0,1)$. По симметрии оба эти класса состоят из одинакового числа путей. Число таких путей в M , выходящих из $(0,1)$, равно $(a+b-1)!/a!(b-1)$; поэтому $P = \frac{a-b}{a+b}$.

(в) Вероятность того, что игрок, ставший на «решетку» и имеющий капитал в m единичных ставок, потеряет свой капитал при $(2n+m)$ -м бросании, равна $m(m+n+1)\dots(m+2n-1)/2^{m+2n}n!$ [свести к задаче (а), взяв за начало координат точку $(n+m,n)$].

2. Разорение игрока

(а) *Метод конечно – разностных уравнений.* Рассмотрим одномерное случайное блуждание по решетке $x=0, \pm 1, \pm 2, \dots$. На каждом шаге частица, находящаяся в y , с вероятностью p_k перемещается из y в $y+k$, $k=0, \pm 1, \pm 2, \dots$. Пусть P_x – вероятность разорения, т.е. вероятность того, что частица, начиная двигаться из x , $0 < x < a$, попадает в $y \leq 0$ раньше, чем $y \geq a$. Эта вероятность удовлетворяет уравнению $P_x = \sum_y P_y p_{x-y}$ и граничным условиям $P_y = 1$ при $y \leq 0$ и $P_y = 0$ при $y \geq a$.

Игрок имеет x одинаковых монет и выигрывает или проигрывает одну монету с вероятностями p и $q=1-p$ соответственно. Найти вероятность P_x его разорения. Найти вероятность P_{xn} его разорения в n -й игре.

В первой задаче $P_x = pP_{x+1} + qP_{x-1}$ с $P_0 = 1, P_a = 0$. Решение имеет вид $P_x = \frac{(q/p)^a - (q/p)^x}{(q/p)^a - 1}$ при $p \neq q$ и $P_x = 1 - \frac{x}{a}$ при $p = q$.

Во второй задаче $P_{x,n+1} = pP_{x+1,n} + qP_{x-1,n}$, $P_{0n} = P_{an} = 0$ и $P_{00} = 1, P_{x0} = 0$. Решение имеет вид

$$P_{xn} = a^{-1} \cdot 2^n p^{(n-x)/2} q^{(n+x)/2} \sum_{k=1}^{a-1} \cos^{n-1} \frac{\pi k}{a} \sin \frac{\pi k}{a} \sin \frac{\pi k x}{a}.$$

(б) *Матричный метод.* Рассмотрим то же самое случайное блуждание, полагая $p = p_{-1} = \frac{1}{2}$. Частица, начиная движение из 0, погибает при попадании влево от точки $a \leq 0$ или вправо от точки $b = a + c \geq 0$. Найти вероятность P_n того, что после n перемещений частица еще не погибнет. Использовать при этом следующий метод.

Положим $g(k) = 1/2$, если $k = \pm 1$, и $g(k) = 0$ в других случаях. Тогда $P_n = \sum g(k_1) \dots g(k_n)$, где сумма берется по всем таким k , для которых $a \leq \sum_{j=1}^n k_j \leq b$, $h = 1, 2, \dots, n$. Рассмотрим $d_j = k_1 + k_2 + \dots + k_{j-a}$. Вероятность P_n равна сумме элементов $(1-a)$ -го столбца или строки матрицы A^n , где

$$A = (g(j-k)) = \begin{bmatrix} 0 & \frac{1}{2} & 0 & 0 \dots \\ \frac{1}{2} & 0 & \frac{1}{2} & 0 \dots \\ 0 & \frac{1}{2} & 0 & \frac{1}{2} \dots \\ \dots & \dots & \dots & \dots \end{bmatrix}.$$

Собственные числа λ_j матрицы A равны $\lambda_j = \cos \frac{\pi j}{c+2}$, собственные числа A^n равны λ_j^n и

$$P_n = \frac{2}{c+2} \sum'_{j=1}^{c+1} \cos^n \frac{\pi j}{c+2} \sin \frac{\pi j(1-a)}{c+2} \operatorname{ctg} \frac{\pi j}{c+2},$$

где \sum' означает суммирование только по нечетным j .

Список использованной литературы

1. Гнеденко Б.В. Курс теории вероятностей. – М.: Наука. Гл. ред. физ.-мат. лит., 1988.-448 с.
2. Феллер В. Введение в теорию вероятностей и ее приложения. – М.: Мир, 1984. - 484 с.
3. Боровков А.А. Теория вероятностей. – 2-е изд. – М.: Наука, 1986. -431 с.
4. Лоев М. Теория вероятностей. – М.: ИЛ, 1962. -720 с.
5. Неве Ж. Математические основы теории вероятностей. – М.: Мир, 1969. -431 с.
6. Крамер Г. Случайные величины и распределение вероятностей. – М.: ИЛ, 1947. -711 с.

ҒТАМР 14.33.09

ОҚУДЫҢ ИНТЕРАКТИВТІ ФОРМАЛАРЫН ҚОЛДАНА ОТЫРЫП, ФИЗИКАДАҒЫ ОҚУ ҮДЕРІСІН ҰЙЫМДАСТЫРУ

А.А. БАРМИНА, А.Е. ӘБДРАХМАНОВ

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

Аңдатпа. Қазіргі таңда біздің Республикада білім берудің жаңа жүйесі дайындалып, әлемдік білім берудің кеңістігіне енуге батыл қадамдар жасалында. Білім берудің мазмұны жаңарып, оларды технологиялық-педагогикалық тұрғыдан жетілдіру қажеттігі туындауда. Білім беру деңгейіндегі озық технологияларды пайдаланудың мақсатты түрде үйрете жүріп, үйрену. Білім беру саласында озық технологиялардың енуі оқытушының ойлану стилін, оқыту әдістемесін өзгертеді. Бұл жұмыстың мақсаты - интерактивті білім беру формаларын қолдана отырып, физика пәнін оқытушыны дайындау процесін ұйымдастыру мүмкіндігін зерттеу. Интерактивтік оқыту әдістерін қолдану тек оқытушымен ғана емес, сонымен бірге білім алушылардың өзара әрекеттесуін қамтиды. Оқытуды жүзеге асыру барысында білім ордаларында жаңа педагогикалық технологияларды пайдаланудың негізгі мақсатын айқындап алуда, яғни «берілген үлгі бойынша өнім алу», оқытудың тиімділігін, сапасын көтеру.

Кілт сөздер: интерактивті білім беру, заманауи технологиялар, интерактивті әдістер, формалары, оқу құралдары

Аннотация. В настоящее время в нашей Республике создается новая система образования и предпринимаются смелые шаги для выхода в мировое образовательное пространство. Содержание образования совершенствуется, и существует необходимость в его технологическом и педагогическом совершенствовании. Целевое обучение и использование передовых технологий на образовательном уровне. Внедрение передовых технологий в образование меняет стиль мышления учителя, методы обучения. Целью данной работы является изучение возможности организации процесса подготовки учителей физики с использованием интерактивных форм обучения. Использование интерактивных методов обучения предполагает не только преподавателя, но и взаимодействие учащихся. В процессе обучения основной целью использования новых педагогических технологий в образовательных учреждениях является «получение продуктов на основе заданной модели», повышение эффективности и качества обучения.

Ключевые слова: интерактивное обучение, современные технологии, интерактивные методы, формы, учебное пособие

Annotation. At present, a new education system is being created in our Republic, and bold steps are being taken to enter the world educational space. The content of education is being improved, and there is a need for its technological and pedagogical improvement. Targeted learning and the use of advanced technologies at the educational level. The introduction of advanced technologies in education changes the style of thinking of the teacher, teaching methods. The purpose of this work is to study the possibilities of organizing the process of preparing teachers of physics using interactive forms of education. The use of interactive teaching methods involves not only the teacher, but also the interaction of students. In the process of learning, the main purpose of using new pedagogical technologies in educational institutions is to “get products on the basis of a given model”, to increase the effectiveness and quality of education.

Key words: interactive learning, modern technology, interactive methods, forms, text edition

Қазіргі уақытта қоғамның объективті қажеттіліктері білім беру саласына жеке бағдарланған дамушы технологияларды кеңінен енгізудің өзектілігін белгілейді. Білім берудегі инновациялар оқытудың интерактивті әдістерімен байланысты, мұны оқытушы оқыту сапасын арттыруының ең тиімді құралы болып табылады.

Оқудың интерактивті формалары білім алушылардың әртүрлі өзара әрекеттесуіне ерекше оқу пәні бойынша ғана емес, сонымен бірге бір-бірімен өзара әрекеттесуге бағытталған және білім берудің интерактивті формалары білім алушылардың әртүрлі өзара іс-қимылына тек белгілі бір академиялық пән бойынша оқытушымен ғана емес, сондай-ақ бір-бірімен, мұғалімдердің өзара (пәнаралық) қарым-қатынастары. Мұғалімнің рөлі, негізінен, білім алушылардың сабақтардың мақсаттарына жетуіне бағытталады, олар жаңа оқуды үйренгенде зерттеген материалды әлдеқайда күшейтпейді. Интерактивті оқыту, бірінші кезекте, ынтымақтастықта оқыту болып табылады. Оқу үрдісінің барлық қатысушылары іскерлік және өзара қолдау ортасында бір-бірімен өзара әрекеттеседі, ақпарат алмасады, проблемаларды бірлесіп шешеді, модельдік жағдайларды жасайды. Интерактивті оқыту білім беру үдерісінің тиімділігіне, жақсы нәтижелерге қол жеткізуге, пәндерді оқуға ынталандыруға, студенттердің коммуникативтік дағдыларын қалыптастыруға, сынып

жұмысының үлесін азайтуға және білім алушылардың өзіндік жұмысының көлемін арттыруға ықпал етеді.

Интерактивті оқу әдістерінің саны көп. Әр мұғалім сабақпен жұмыс істеудің жаңа формаларын өз бетімен жасай алады. Интерактивті оқыту әдістері оқытудың сабақтарына, сондай-ақ білім, арнайы сабақтарды қолдануға арналған сабақтарға, сондай-ақ сауалнама немесе синтезде қолданылуы мүмкін. Физика сабақтарында интерактивті оқыту әдісін енгізу үшін келесі интерактивті технологиялар қолданылуы мүмкін: ұжымдық жеке ойлау қызметі; ойын жаттығулары; эвристикалық технологиялар; сыни ойлауды дамыту технологиясы; жобалық оқыту технологиясы; мультимедиялық технология [1].

Интерактивті оқыту технологияларын енгізудің негізгі нысандары, әдістері, құралдары:

- 1) интерактивті сабақ; 2) ойын арқылы оқыту; 3) талқылау арқылы оқыту;
- 4) топтық дайындық; 5) жобаның әдісі; 6) интерактивті тақталарды пайдалану.

Сабақты динамикалық және қарқынды жасау үшін, бірақ шамадан тыс емес, ерекше және қызықты ету үшін қандай нақты әдістерді қолдануға болады? Ауыспалы композицияның шағын топтарында жұмыс ұйымдастыру бағыттарының бірі. Шағын топтарда жұмыс істеудің нақты әдістерін қолдану туралы көптеген жарияланымдар бар. Білім беру жүйесінде әсіресе интерактивті зерттеу жүйесі болды. Оқытушы сабақтың кез-келген сатысында аудиторияға сауалнама жүргізу үшін заманауи технологияларды қолдана алады. Бұл әртүрлі тақырыптар бойынша дайын сауалнама немесе өзі құрастырған сұрақтары болуы мүмкін. Білім алушылардың сауалнамаларында әртүрлі интерактивті жүйелерді пайдалану бізге бұл процесті сапалы және ең бастысы өнімділікпен жасауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, интерактивті оқу құралдары студенттердің физика мен оның білімдерін меңгеруге деген қызығушылығын арттырады [2].

Осылайша, интерактивті технологияларды, интерактивті әдістерді, формаларды, оқу құралдарын физика сабақтарында қолдану оқу үрдісін жаңғыртуға мынадай мүмкіндіктерді береді:

- физиканы оқуға білім алушылардың ынталану деңгейін арттыру;
- білім алушыларды практикада қолдану үшін қажетті нақты білімді меңгеруге үйрету;
- шығармашылық тапсырмаларды дербес орындауға қажетті студенттердің практикалық дағдыларын қалыптастыру;
- білім алушылардың айналасындағы әлем туралы білуге, әлеуметтік-мәдени ортаны меңгеруге ынталандыру;
- іс-әрекетте жеке маңызды мәселелерді шешу үшін пәндік білімін жаңарту;

–білім алушылар мен оқытушы арасындағы серіктестікті дамыту. Сыныпта заманауи интерактивті оқыту құралдарын мұқият пайдалану арқылы білім алушылар үйрену оңай әрі қызықты және олар күн сайын жаңа нәрселерді үйренуге дайын [3].

XXI ғасыр – техниканың озық дамыған ғасыры. Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың сындарлы саясатының арқасында барлық білім беру мекемелері компьютермен қамтамасыз етілуде. Компьютер білім алушы үшін қоршаған әлемді танудың табиғи құралы болып табылады. Олай болса барлық сабақтарды компьютердің қуаттануымен жүргізуді үйрену – бүгінгі күннің кезек күттірмейтін өзекті мәселелерінің бірі [4].

Ақпараттық қоғамның негізгі талабы – білім алушыға ақпараттық білім негіздерін беру, логикалық–құрылымдық ойлау қабілеттерін дамыту, ақпараттық технологияны өзіндік даму мен оны іске асыру құралы ретінде пайдалану дағдыларын қалыптастырып, ақпараттық қоғамға бейімдеу. Демек, ақпараттық бірліктердің білімге айналуы әлемнің жүйелік – ақпараттық бейнесін білім алушылардың шығармашылық қабілеттері мен құндылық бағдарларын дамыту арқылы қалыптастыруды көздейтін, адамның дүниетанымының құрамдас бөлігі болып табылатын интеллектуалды дамуды қалыптастырудың бір жолы [5].

Н.Ә.Назарбаев: «Қазақстан білім стандартының жасалуы, жаңа оқулықтардың жазылуы, жаппай компьютерлендіру, инновациялық технологиядан іздену, білім сапасын арттыру, әлемдік білім кеңістігіне ену, кредиттік технологияға көшу мақсатындағы жұмыстардың бәрі – еліміздің жаңалыққа талпынысының куәсі». Жүсіпбек Аймауытов: «Сабақ беру – үйреншікті жай ғана нәрсе емес, ол жаңадан жаңаны табатын өнер», - деген екен. Сондықтан қазіргі таңдағы педагогика жаңалықтарын, қазіргі қолданылып жүрген пән ерекшелігіне қарай қолдана білу – оқыту мақсатына жетудің бірден-бір жолы.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Григальчик Е. К., Губаревич Д. И. Обучаем иначе. Стратегия активного обучения. – Минск: Современное слово, 2003. – 182 с.
2. К.Н.Балабеков, З.К.Жалгасбекова. Использование интерактивного метода обучения при организации учебного процесса по физике - Вестник КарГУ: Серия «Педагогика». – 2016. – №1(81). – С 106-107.
3. Джуринский А.Н. Развитие образования в современном мире: Учебное пособие. – М.: Дрофа, 2008. – 226 с.
4. Инновациялар мен оқу - білімді жетілдіру арқылы білім экономикасы.– Егемен Қазақстан 2006.
5. Құдайбергенова К.С. Инновациялық тәжірибе орталығы-педагогикалық технология көзі. – Алматы, 2001. - 75 б.

FTAMP 14.33.09

«PLICKERS» ИНТЕРАКТИВТІ ТЕСТІЛЕУ ТЕХНОЛОГИЯСЫНЫҢ ТИІМДІЛІГІ

З.К. АЙМАҒАНБЕТОВА

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

Аңдатпа. Plickers - студенттердің білімін бағалау үшін ыңғайлы бағдарлама. Сіз барлық студенттерден сауалнаманы бір минут ішінде ала аласыз.

Мақалада сабаққа қатысқан топтың (тыңдаушылар аудиториясының), мобильдік дауыс берудің және алдын-ала сауалнамалардың өткізілген немесе ағымдағы материал бойынша жедел сабақтарын жүзеге асыруға, сабаққа қатысуды лезде есепке алуға мүмкіндік беретін «Plickers» қызметінің мүмкіндіктері қарастырылады. Мобильді қосымшамен жұмыс тиімділігі жоғары, бұл операциялардың орындалуы бірнеше минутты алады. Бұл бағдарламаның артықшылығы – қатысушыларға смартфондар мен компьютерлер қажет емес, ал ұзақ сынақсыз зерттеу нәтижелерін бірден алуға болады.

Түйін сөздер: Plickers бағдарламасы, QR-кодтарды, ақпараттық технология, әдіс, тест, диаграмма, оқу процесі, интерактивті тестілеу, оқу үрдісіндегі сауалнамалар, студенттердің қағаз карточкалары.

Аннотация. Plickers — это удобное приложение для оценки знаний студентов прямо на уроке. Провести опрос всех студентов можно буквально за полминуты. В статье рассматриваются возможности программы Plickers, позволяющие реализовать быструю обратную связь от группы (аудитории слушателей), мобильное голосование и фронтальные опросы во время учебного занятия по пройденному или текущему материалу, мгновенный учет посещаемости занятия. Эффективность работа с мобильным приложением высокая, проведение указанных операций занимает всего нескольких минут. Преимуществом данного приложения является моментальное получение результатов опроса на занятии без длительной проверки, при этом наличие смартфонов или компьютеров обучающимся не требуется.

Ключевые слова: программа Plickers, QR-код, информационные технологии, метод, тест, диаграмма, учебный процесс, интерактивное тестирование, опросы в учебном процессе, бумажные карточки обучающихся.

Annotation. The article discusses the capabilities of the Plickers service, which allow realizing fast feedback from the group (audience of listeners), mobile voting and frontal polls during the training session on the passed or current material, instant accounting of the attendance of the lesson. The efficiency of the work with the mobile application is high, the performance of these operations takes only a few minutes. The advantage of this application is to instantly receive the results of the survey in class without a long test, while students do not need smartphones or computers.

Key words: Plickers program, QR code, information technology, method, test, diagram, educational process, interactive testing, surveys in the educational process, paper cards of students.

«Plickers» интерактивті тестілеу технологиясының өзектілігі және тиімділігі топтағы студенттерді оқытудың интерактивті формаларын пайдалануда. Қазіргі таңда оқытудың әртүрлі технологиялары сарапталып, жаңашыл педагогтардың іс-тәжірибесі зерттеліп, оқу процесіне енуде. Заман талабына сай сабақ беру әдіс-тәсілдері де жаңарып, жаңаша технологиялар анықталуда. Білім беру үрдісін ақпараттандыру мақсатында, сонымен қатар

жаңа ақпараттық технологияларды тиімді пайдалану арқылы тиімділігін, нәтижелілігі мен сапасын жоғарылатуды көздейді [1].

Жұмыстың мақсаты - қазіргі заманғы қоғам үшін «Plickers» бағдарламасының маңыздылығын түсіндіру, оқытушылардың, студенттердің назарын осы бағдарламаның қол жетімді және ыңғайлы қызметтерінің біріне аудару, оның жұмыс істеу технологиясын анықтау. Мақсатқа бірнеше міндеттер кіреді:

- үлкен аудиториясының мобильді және ыңғайлы зерттеу әдістерін талдау;
- «Plickers» технологиясын енгізу;
- Интерактивті тестілеу технологиясы «Plickers» тестілеу, осы технологияны пайдалану тәжірибесін жинақтау және көрсету;
- «Plickers» технологиясының жағымды және жағымсыз жағын анықтау.

Зерттеу нысаны: «Plickers» интерактивті тестілеу технологиясы.

Интерактивті оқыту қосымшаларына мынадай бағдарламаларды жатқызуға болады: Plickers, learning.apps, kahoot.it, яғни осындай бағдарламалар негізінде оқытушылар барлық студенттердің білім алу үрдісіне қызығушылықпен және барынша оқытушы мен білім алушылар уақытының аз жұмсалуды нәтижесінде жетуімізге болады. Осы бағдарламалардың ішінде студенттердің біліміндерін тест арқылы тексеруге болатын «Plickers» бағдарламасын таңдадым.

Жұмыста қолданылатын зерттеу әдістері: іздеу («Plickers» интерактивті тестілеу технологиясы туралы идеяны қалыптастыруға бағытталған), талдау және синтездеу (алынған деректерді синтездеу және жүйелендіру), сұрақ қою («Plickers» технологиясын пайдалана отырып интерактивті тестілеу).

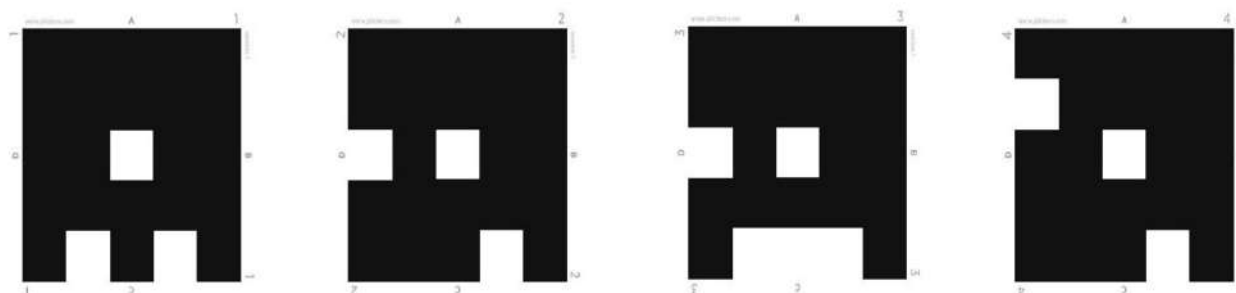
Зерттеудің практикалық маңызы: оқытушылардың және студенттердің күнделікті қызметінде, қажет болса, қоғамдық пікірді зерттеудің ұтқыр және ыңғайлы әдісімен жұмыс нәтижелерін пайдалану мүмкіндігімен анықталады.

«Plickers» - статистикалық жұмыс жасау үрдісін жеңілдететін және студенттердің, сонымен қатар топтың жауабын лезде бағалап беретін қосымша. «Plickers» оқытушының ұялы телефонын немесе планшетын студенттердің карточкаларындағы QR-кодтарды оқу үшін пайдаланады. Әр студентте жеке карточка болады. Карточканың төрт қабырғасы жауаптың төрт нұсқасын білдіреді, оларды бұру арқылы студент дұрыс нұсқасын таңдайды. Алдын ала бағдарламаға топтың тізімі ендіріледі, сол тізімге сәйкес әр студенттің карточкалары да анықталады, сол арқылы әр студенттің сұраққа қалай жауап бергенін білуге болады. «Plickers»-ты студенттердің сабаққа кім қатысып отырғанын білу үшін де қолдануға болады. Бұл бүкіл топты тізім бойынша тексергеннен карточкаларды көтеріп тұрған студенттерді сканерлеп алған тиімдірек деп ойлаймын. «Plickers»-тің тиімділігі осында – ол

оқу үрдісін өзгертпейді. Бұл қосымшаны қолдану үшін студенттерге смартфондар мен компьютерлер, яғни ешқандай техника қажет емес, тек қана оқытушының планшеті немесе ұялы телефоны ғана керек [2].

«Plickers» интерактивті тестілеу технологиясы өте қарапайым және ыңғайлы. Бұл қосымшаны пайдалану уақытты үнемдейді, себебі, ұзақ мерзімді тексерулерді талап етпейді. Студенттердің жауаптары нақты уақыт режимінде сканерленеді, нәтижелері дерекқорда сақталады. Сканерлеу нәтижесінде оқытушы дереу дұрыс және дұрыс емес жауаптардың статистикасын және олардың авторларын тікелей интерактивті тақтада алады. «Plickers» бағдарламасы жауаптардың диаграммаларын құрастырады және топтың қандай бөлігін зерттеуге болатындығын және қосымша көмекке мұқтаж екенін білуге мүмкіндік береді.

Карточкада төрт қабырғадан тұратын төртбұрыш бейнеленген. Төрт қабырғасында (А, В, С, D) жауап нұсқалары көрсетілген. Оқытушы тест сұрағын оқығанда, студенттер дұрыс деген жауаптарын көтереді, сол кезде оқытушы студенттердің жауаптарын ұялы телефон немесе планшет арқылы сканерлеп, лезде жауаптарын көріп тұрады. Карточканың түрі төменде көрсетілген:

Карточкаларды <https://www.plickers.com/> сайтынан жүктеп аламыз. Карточкалардың түрі бар, біз сәйкесінше өзімізге қажетін таңдаймыз [3].

Ричард Бирн ұсынған жаңа технологияларға арналған блогты басқаратын, «Plickers» бағдарламасын пайдаланудың жаңа әдістерін анықтады.

I әдісі - бұл бағдарлама аудиториядан оқытушының «Сіз түсінесіз бе?» деген сұрағына қысқа мерзімді жауап алу үшін пайдаланылады. Студенттер «иә» немесе «жоқ» деп жазылған карталармен жауап береді. Бағдарлама статистикасын бірден көрсетеді және осыған байланысты келесі сұраққа өтуге немесе сол қалпында қалуға болады. Бұл студенттердің қайсысын нақты немесе нақты сұрақты түсінбегенін анықтауға мүмкіндік береді.

II әдісі – «Plickers» көмегімен тақырыптың соңында шағын шолу сынақтарын жүргізуге болады. Ол үшін қосымшаға топтың тізімін және сұрақтар тізімін қосу керек. Студенттер бір мезгілде өздерінің карталарын көтереді, және оқытушының таблицасы олардың әрқайсысының қалай жұмыс істегені туралы ақпарат береді. Сауалнаманың бұл әдісі, ауызша

сауалнамадан айырмашылығы, жеке студенттерге емес, бүкіл топты қамтуға мүмкіндік береді.

III-ші әдіс – Топтағы студенттердің қатысуын тексеру үшін «Plickers»-ті пайдалануға болады. Осы қосымшаны қолдану арқылы студенттердің білімін оңай және жылдам анықтауға болады, себебі бұл карточкаларды сканерлеуге бірнеше секунд кетеді, сол арқылы оқу уақытын үнемдейді [4]. Бұл бағдарламамен жұмыс жасау үшін ең алдымен оқытушы мына сайтқа тіркеледі: <https://www.plickers.com> сайтында тіркеледі [5] және ұялы телефоны немесе планшетке жүктеп алады.

«Plickers» - бұл бүкіл топтың жауаптарын бірден бағалауға және статистикалық жинақтарды жеңілдетуге мүмкіндік беретін бағдарлама. Ұсынылған тақырыптың өзектілігі топтағы сауалнамалардағы студенттерді оқытудың интерактивті формаларын пайдалануда. Оқытушының планшетінде немесе ұялы телефонында орнатылған «Plickers» мобильді бағдарламасы студенттердің қағаз карталарынан QR кодтарын оқиды. Live View режимінде ашық «Plickers» торабы бар компьютер немесе ноутбук және проектор студенттерге сұрақты көруге мүмкіндік береді. Зерттеудің соңында оның нәтижесі экранда көрсетіледі, себебі бағдарлама жауаптардың статистикасын көрсетеді және оның талдауына негізделген диаграмма құрады [6].

Зерттеу қорытындысы бойынша келесі қорытынды жасауға болады. «Plickers» технологиясын пайдалану тест тапсырмасын тапсыру кезінде уақытты үнемдейді, оқытушы мен студенттер арасындағы кері байланысты жақсартуға көмектеседі, студенттер арасында жалған қызығушылық тудырмайды, аудиториядағы барлық студенттердің жауаптарын бірден бағалауға мүмкіндік береді, жаңа ақпараттық және коммуникациялық білім формасы. Арнайы шығындар мен арнайы техниканы талап етпейтін тест тапсырмасын қабылдауға лайықты бір әдіс.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Менгали Н.С. Как организовать интерактивный опрос на уроке с помощью приложения Plickers и одного смартфона? //Электронный ресурс/ Режим доступа: http://pedsovet.su/ikt/6250_interaktivnytest_na_uroke_s_prilozheniem_plickers (дата обращения 14. 01.2018)
2. Смирнов Е. Проводим опрос всего класса за 30 секунд с помощью Plickers //Электронный ресурс// Режим доступа: <https://newtonew.com/app/provodim-opros-vsego-klassa-za-30-sekund-s-pomoshchju-plickers> (дата обращения 14. 01.2018)
3. Останний Д.О., Михайлов Е.И. Технология интерактивного тестирования Plickers //Юный ученый. - 2018. - №1. - С. 33-41. URL: <http://yun.moluch.ru/archive/15/1095/> (дата обращения: 01.12.2018)

4. Гневашева Н. Plickers: учителя смогут сэкономить своё время с помощью QR-кодов //Электронный ресурс/ Режим доступа: <https://newtonew.com/app/plickers-uchitelja-smogut-sekonomit-svoe-vremja-s-pomoshchju-qr-kodov> (дата обращения 14. 01.2018)
5. Антонова А.В. Использование программы Plickers для проведения опроса на уроках //Электронный ресурс/ Режим доступа: <https://infourok.ru/statya-ispolzovanie-programmi-plickers-dlya-provedeniya-oprosa-na-urokah-1248113.html> (дата обращения 14. 01.2018)
6. Зубков А.Е. Тестирование всего класса с помощью Plickers //Электронный ресурс/ Режим доступа: http://krznamja.ru/dokument/2017/test_plickers.pdf (дата обращения 14. 01.2018)

SRSTI 29.19.22

COMPUTER SIMULATION OF THE DENSITY OF STATES AND THE CALCULATION OF THE TOTAL ENERGY NANOCRYSTALS CsI AND CsCl

A.S. ISTLYAUP, L.N. MYASNIKOVA

K. Zhubanov Aktobe Regional State University, Aktobe, Kazakhstan

Аннотация. CsI және CsCl нанокристалдарының белгілі қасиеттерін (құрылымдық, электрондық, динамикалық және термодинамикалық) есептеу үшін жүйелі зерттеу толық потенциалды және толқындық жалған потенциалды әдістерді қолдана отырып жүргізіледі. Берілген жұмыста CsI және CsCl нанокристалдарының 1 К температура кезіндегі кеңістікте иондардың күй тығыздығы мен толық энергиясын қосымша эмпирикалық тұжырымдамаларды ескермей, алғашқы негізқұраушы қағидалардан туындайтын есепті шешуге негізделген компьютерлік модельдеудің нәтижелері көрсетілген. Берілген сипаттамалардың модельденуі Quantum Wise Atomistix ToolKit with Virtual NanoLab бағдарламасында жүзеге асырылды. Күй тығыздығының сипаттамалық түрі бойынша берілген нысандарды кванттық нүктеге жатқызылу тиістілігі анықталды. Алынған нәтижелер фундаменталды болып табылады және нанокристалдарды зерттеуде пайдалы болуы мүмкін.

Түйін сөздер: CsI және CsCl нанокристалдары, күй тығыздығы, толық энергия, компьютерлік модельдеу.

Аннотация. Для расчета определенных свойств (структурных, электронных, динамических и термодинамических) нанокристаллов CsI и CsCl проводится систематическое исследование с использованием как полнопотенциальных, так и плоских волновых псевдопотенциальных методов. В работе представлены результаты компьютерного моделирования основанного на решение задачи из первых основополагающих принципов без привлечения дополнительных эмпирических предположений плотности состояний и полной энергии нанокристаллов CsI и CsCl в зависимости от геометрического расположения ионов в пространстве при температуре 1 К. Моделирование указанных характеристик реализовано в программе Atomistix Tool Kitwith Virtual NanoLab. Выявлено по характерному виду плотности состояний, что указанные объекты следует отнести к квантовым точкам. Полученные результаты являются фундаментальными и могут быть полезными при исследовании нанокристаллов.

Ключевые слова: нанокристаллы CsI и CsCl, плотность состояний, полная энергия, компьютерное моделирование.

Annotation. To calculate certain properties (structural, electronic, dynamic, and thermodynamic) of CsI and CsCl nanocrystals, a systematic study is carried out using both full-potential and flat wave pseudopotential methods. The paper presents the results of computer simulation based on the solution of the problem from the first fundamental principles without attracting additional empirical assumptions of the density of states and the total energy of CsI and CsCl nanocrystals depending on the geometrical arrangement of ions in space at a temperature of 1 K. Virtual NanoLab. Revealed by the characteristic form of the density of states that these objects should be attributed to quantum dots. The results obtained are fundamental and can be useful in the study of nanocrystals.

Key words: nanocrystals CsI and CsCl, density of states, total energy, computer simulation.

Introduction

At present, in the modern scientific and technological world, great attention is paid to the creation of technological devices that work by using the characteristic properties of dielectrics. At the same time, the search for a new structural material with the necessary parameters is optimized using computer simulation modeling of its future performance characteristics. The further efficiency of the calculations depends entirely on the mathematical expressions used, which describe the physical processes being analyzed [1].

The choice of alkali halide nanocrystals as objects of the research was justified by the following circumstances. First, the substances under consideration form a compact group of chemical compounds with similar physical properties, which simplifies the task of identifying the general laws of the processes being analyzed. Secondly, the practical study of the properties of alkali-halide crystals caused and arouses interest among specialists of very different profiles, which led to the existence of a detailed experimental data base needed to verify the adequacy of the theoretical models being formed [2].

The study of the spatial distribution of the electron density in an alkali halide nanocrystal showed that the crystals of this family are built of alternating negative and positive ions. The intervals between the ions, the electron density decreases to almost zero. Alkali halide nanocrystals are constructed from ions with closed electron shells with a configuration of noble ions. The electron density distribution for such ions in cubic crystals has a good approximation of spherical symmetry, therefore, the nature of its interaction with the surrounding ions does not depend on direction [3].

Computer simulation of these alkali halide nanocrystals based on cesium was carried out on the basis of the QuantumWise Atomistix ToolKit Virtual NanoLab program. In the framework of the LDA (local density approximation), a description is given of the density of state and the total energy of these nano-objects.

Description of the object and methods of research

The objects under study, more precisely the cesium alkali halide nanocrystals, consisting of 64 ions, are a negatively charged cube with indices $(j, k, i) = (4, 4, 4)$ (figure 1). The crystal structure of CsCl and CsI is chosen as a typical cubic body-centered crystal lattice for compounds of the type MX (type CsCl), where the central atom M (Cs) is surrounded by eight atoms (groups of atoms) X (Cl) [4]. The isolated alkali metal atoms Cs and the halides Cl and I have the following electronic configurations:

- for CsCl: $\text{Cs}^0 - 1s^2 2s^2 2p^6 3s^2 3p^6 3d^{10} 4s^2 4p^6 4d^{10} 5s^2 5p^6 6s^1$, $\text{Cl}^0 - 1s^2 2s^2 2p^6 3s^2 3p^5$. In the CsCl matrix, the ions of the corresponding elements assume the following electronic configuration – $\text{Cs}^+ - 1s^2 2s^2 2p^6 3s^2 3p^6 3d^{10} 4s^2 4p^6 4d^{10} 5s^2 5p^6$, $\text{Cl}^- - 1s^2 2s^2 2p^6 3s^2 3p^6$. As a result, the valence electron located on the outer shell of Cs^0 completely passes to Cl^0 .

- for CsI: $\text{Cs}^0 - 1s^2 2s^2 2p^6 3s^2 3p^6 3d^{10} 4s^2 4p^6 4d^{10} 5s^2 5p^6 6s^1$, $\text{I}^0 - 1s^2 2s^2 2p^6 3s^2 3p^6 4s^2 3d^{10} 4p^6 5s^2 4d^{10} 5p^5$. As in the previous cases, the valence electron located on the outer shell of Na^0 completely passes to I^0 and eventually adopts the following electron configuration – $\text{Cs}^+ - 1s^2 2s^2 2p^6 3s^2 3p^6 3d^{10} 4s^2 4p^6 4d^{10} 5s^2 5p^6$, $\text{I}^- - 1s^2 2s^2 2p^6 3s^2 3p^6 4s^2 3d^{10} 4p^6 5s^2 4d^{10} 5p^6$.

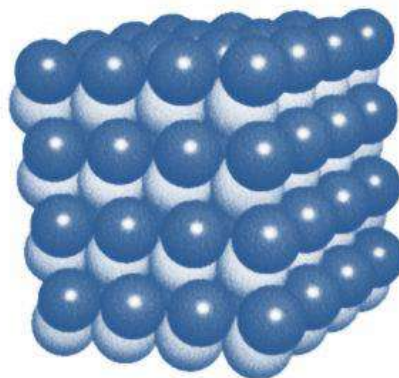

Figure 1. The structures of alkali halide nanocrystals CsCl and CsI with 64 lattice sites (4×4×4)

The total energy calculations are performed using the full potential of the linearized plane wave. Exchange and correlation effects were processed using LDA.

Local-density approximations (LDA) are a class of approximations to the exchange–correlation (XC) energy functional in density functional theory (DFT) that depend solely upon the value of the electronic density at each point in space (and not, for example, derivatives of the density or the Kohn–Sham orbitals). Many approaches can yield local approximations to the XC energy.

In LDA the exchange-correlation functional is taken as a function of the local density

$$E^{LDA}[n] = \int n(r)\varepsilon^{LDA}(n(r))dr,$$

where $\varepsilon^{LDA}(n(r))$ - is the exchange-correlation energy density of a homogeneous electron gas with density $n(r)$.

It is possible to calculate the exact exchange energy for the homogeneous electron gas, the so-called Dirac-Bloch exchange energy, which is used for all LDA functionals. The correlation energy cannot be calculated exactly, however, and a number of different approximations exists. Most of them give almost identical results [5-6].

Local density approximations, as in the case of generalized gradient approximations (GGA), are widely used by solid state physicists in ab initio DFT studies to interpret electronic and magnetic interactions in semiconductor materials, including alkali halide nanocrystals. The importance of these computational studies stems from systemic difficulties, which cause high sensitivity to synthesis parameters, which requires an analysis based on first principles. Prediction of the Fermi level and band structure in alkali halide nanocrystals is often performed using the LDA included in the simulation packages [7].

The main parameters of the computing resource: 8 core processor Intel(R) Core(TM) i7-4790 CPU @ 3.6 GHz, 8 GB RAM, type of system – 64-bit operating system, operating system – Windows 8.1.

Simulation results

Computer simulation of the objects of study was carried out within the framework of the density functional theory in the local density approximation. Based on the Quantum Wise Atomistix ToolKit Virtual NanoLab software, the total energies of cesium alkali halide nanocrystals were calculated and the density spectra of 64 ionic CsCl and CsI ion nanocrystals were obtained at a temperature of 1 K (Figure 2). As can be seen in the figures below, the primary maximum of the density spectrum of a CsCl nanoobject manifests itself at -16 eV at 82.51 eV⁻¹, and also at -5 eV - 123.87 eV⁻¹, on a cascade with energy intervals -1 and 17 eV at 195.30 eV⁻¹.

The primary maximum of the density spectrum of a CsI nanocrystal state comes to an energy of -14 eV - 76.63 eV⁻¹, after an energy of -4 eV - 107.42 eV⁻¹, in a cascade of energy -1 eV to -14 eV at 164.60 eV⁻¹.

The characteristic form of energy levels in the spectra of the density of states indicates that CsCl and CsI nanocrystals at 1 K can be attributed to quantum dots.

The table presents the data on the total energy of CsCl and CsI nanocrystals. Note that the value of the total energy depends on the number of ions in the object under study, but practically does not depend on the geometric arrangement of ions in space.

Table - Total energy of CsCl and CsI nanocrystals

Nanocrystal	Total energy (eV)
CsCl	- 4575.65505 eV
CsI	-8510.89296 eV

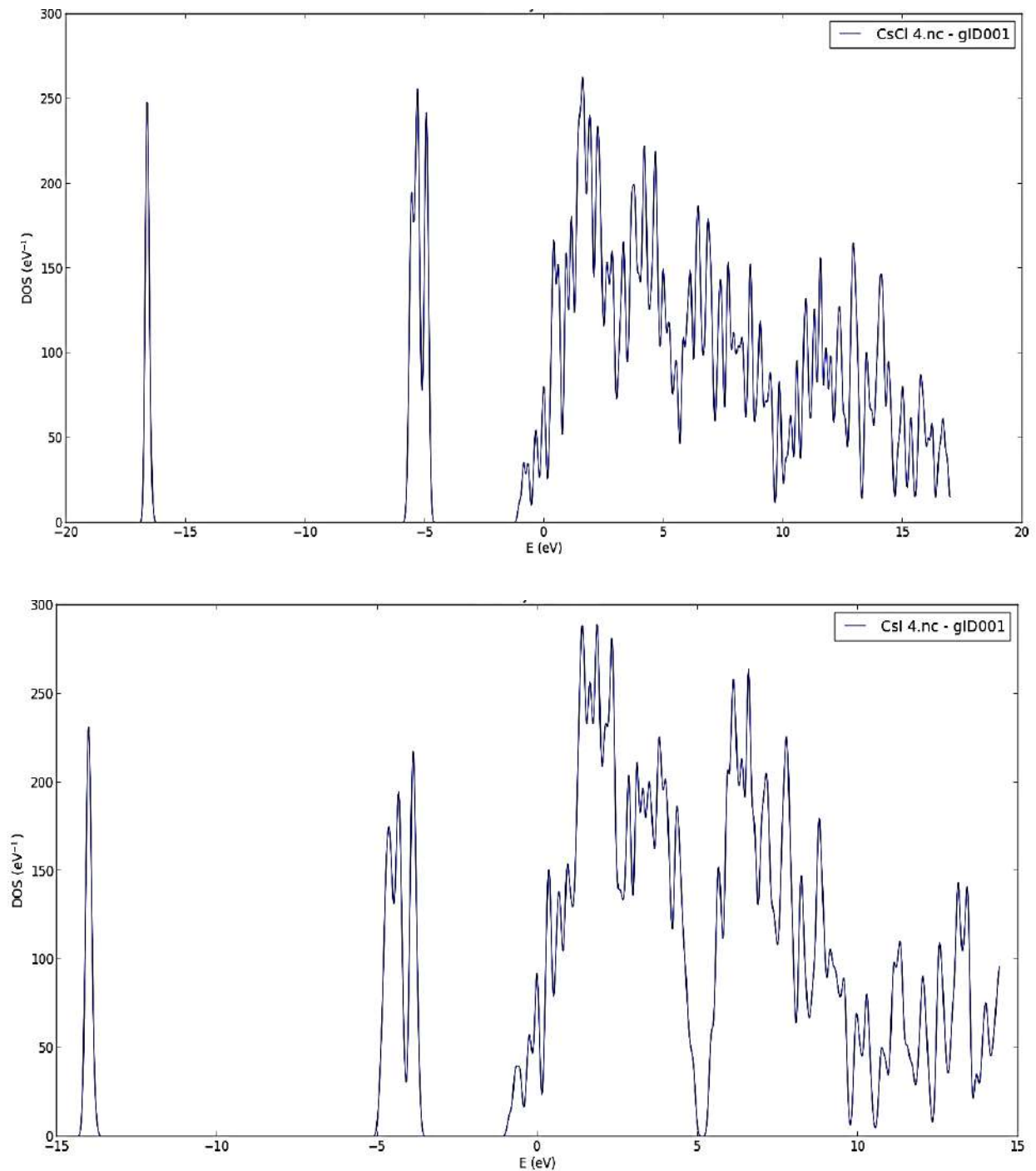

Figure 2. The density spectra of nanocrystals CsCl and CsI

The obtained results of the total energy value show that they do not depend on the geometrical arrangement of the ions, they still depend on the number of ions in the objects under study. The

indicators of the total energy of alkali halide sodium nanocrystals given in the table are comparable with those from previously encountered literature.

Conclusion

Thus, this paper presents the results of computer modeling of the density of states and the total energy of CsCl and CsI nanocrystals in a local density approximation at a temperature of 1 K. The computer simulation of characteristics is implemented in the Atomistix ToolKit with Virtual NanoLab program. Revealed by the characteristic form of the density of states that these objects should be attributed to quantum dots.

References

1. Messaoudi I.S., Zaoui A., Ferhat M. Band-gap and phonon distribution in alkali halides // *Physica status solidi (B)*. – 2014. – DOI 10.1002/pssb.201451268.
2. Myasnikova L.N., Istlyaup A.S., Sergeyev D.M., Shunkeyev K.Sh. Simulation of the band structure and density of states of NaCl nanocrystal // *Vestnik ARSU*. – 2018. – Vol. 51. – P. 8-14.
3. Lushchik A., Lushchik Ch., Vasil'chenko E., Popov A.I. Radiation creation of cation defects in alkali halide crystals: Review and today's concept // *Low Temperature Physics*. – 2018. – Vol. 44. – No. 4. – P. 357-367.
4. Cui He , Cui-E Hu , Tian Zhang , Yuan-Yuan Qi , Xiang-Rong Chen. Lattice dynamics and thermal conductivity of cesium chloride via first-principles investigation // *Solid State Communications*. – 2017. – Vol. 254. P. 31–36.
5. Fugao Wang, Landau D.P. Efficient, Multiple-Range Random Walk Algorithm to Calculate the Density of States // *Phys. Rev. Lett. American Physical Society*. – 2001. – Vol. 86. – P. 2050–2053.
6. B.P. Chandra, V.K. Chandra, Piyush Jha, R.P. Patel, R.N. Baghel. Possibility of elastico-mechanoluminescence dosimetry using alkali halides and other crystals // *Radiation Measurements*. – 2015. – Vol. 78. P. 9-16
7. Myasnikova A., Mysovskya A., Paklin A., Shalaev A. Structure and optical properties of copper impurity in LiF and NaF crystals from ab initio calculations // *Chemical Physics Letters*. – 2015. – Vol.633. – P. 218–222.

FTAMP 14.33.09

БІЛІМ БЕРУДЕГІ ЭЛЕКТРОНДЫҚ ОҚУЛЫҚТАРДЫ ҚОЛДАНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ МЕН ТИІМДІЛІГІ

З.К. АЙМАҒАНБЕТОВА, М.А. БАЙМАҒАНБЕТОВА

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

Аңдатпа. Мақалада электронды оқулықтар оқулықтардың жаңа буыны ретінде қарастырылып, оның артықшылықтары көрсетілген. Технологиялар дамыған сайын оқу үрдісінде дәстүрлі оқытумен қатар, дәстүрлі емес құралдармен оқыту да кең таралуда. Соның бірі – электронды оқулық. Электронды оқулықтардың білім беру мақсатындағы жаңа буын оқулықтар ретіндегі негізгі функциялары берілген. Қазіргі таңда қоғамның даму барысында білім алушыларға сапалы білім беру өте қажет. Осыған орай техникалық мамандықтардың білім алушылары үшін «Физика» пәні бойынша оқу үрдісінде электронды оқу басылымдарды енгізу мәселелері зерттелді. Білім беру мақсатындағы электрондық құралдарды жасаудың мақсаты жұмыстың танымдық дағдысын ғана емес, іс-тәжірибелік дағдыларын қалыптастыру болып табылады. Мұндай құралдар оқытушылардың еңбегінің өнімділігін айтарлықтай өсіреді және білім алушылар тобы да көбейеді.

Түйін сөздер: электронды оқулық, технология, оқу үрдісі, дәстүрлі оқыту, дәстүрлі емес оқыту, ақпараттық ресурстар

Аннотация. В статье рассмотрены электронные учебники как новое поколение учебников, а также их преимущества. С развитием технологий в учебном процессе, наряду с традиционным обучением, широко распространено обучение нетрадиционными средствами. Один из них — электронный учебник. Электронные учебники наделены основными функциями в качестве учебников нового поколения образовательных целей. В настоящее время в процессе развития общества необходимо предоставление качественного образования обучающимся. В связи с этим для обучающихся технических специальностей были изучены вопросы внедрения электронных учебных изданий в учебный процесс по дисциплине «Физика». Цель создания электронных образовательных инструментов - создать не только познавательные навыки, но и практические навыки. Эти инструменты значительно повышают производительность рабочей нагрузки учителей и увеличивают число учащихся.

Ключевые слова: электронный учебник, технология, учебный процесс, традиционное обучение, нетрадиционное обучение, информационные ресурсы

Annotation. The article deals with electronic textbooks as a new generation of textbooks, as well as their advantages. With the development of technology in the educational process, along with traditional training, education is widespread non-traditional means. One of them is an electronic textbook. Electronic textbooks are endowed with the basic functions as textbooks of a new generation of educational purposes. Currently, in the process of development of society it is necessary to provide quality education to students. In this regard, for students of technical specialties were studied the introduction of electronic educational publications in the educational process in the discipline "Physics". The purpose of creating electronic educational tools is to create not only cognitive skills, but also practical skills. These tools significantly increase the productivity of teachers' workloads and increase the number of students.

Keywords: electronic textbook, technology, educational process, traditional training, non-traditional training, informational resources

Қазіргі дамыған заманда оқыту үрдісінің сай дамуына байланысты электронды оқулық дайындау және техникалық циклдік піндерде соның ішінде физика пәнін оқытудың интерактивті әдісінде қолдану маңыздылығы кеңейеде.

Электрондық оқулық дәстүрлі оқулықтар мен компьютерлік технологиялардың мүмкіндіктерін біріктіретін жаңа ұрпақтың әдебиеті.

Дәстүрлі оқулықпен салыстырсақ, электрондық оқулықтың көптеген ерекшеліктерін атап айтуға болады:

- ✓ компьютерлік, ақпараттық ресурстарға байланысты білім қорының сақталуы;
- ✓ педагогикалық еңбекті автоматтандыру мен интенсификациялау (оқыту жүйесін проектилеу, оқыту міндеттеріне орай оқу материалдарын іріктеу және сабаққа дайындау);
- ✓ оқыту формаларын іске асыру (іскерлік, тестік бақылау және т.б.);
- ✓ эргономикалық талаптармен қамтамасыздандыру (алынатын білімнің бірлігіне нервтік энергияның аз жұмсалуды);
- ✓ объектілердің (жүйелердің) машиналық имитациясы;
- ✓ гипермәтінді және мультимедиялық көрсетілуі;
- ✓ әр студенттің кабілетіне қарай интерфейс ұйымдастыру ерекшелігі мен комфорттылығы;
- ✓ үлкен ақпараттық массивтерді сақтаудың қарапайымдылығы (бірнеше энциклопедиялық томдардың бір компакт дискіде сақталу мүмкіншілігі);
- ✓ экологиялық талаптардың іске асуы (орман массивін сақтау, қағаз, типографиялық бояуларды шығаратын өндірістің қысқаруы).
- ✓ адам қоршаған орта туралы ақпаратты 10% есту арқылы, ал 90% көру арқылы қабылдайтындықтан, ақпаратты сапалы қабылдауы.

Электрондық тасымалдағыштарда сақталған ақпарат қаржы жағынан және тасу, сақтау сияқты іс-әрекеттердің ресурстарын үнемдейді. Сонымен бірге электрондық оқулықты құратын авторлық ұжым-құрастырушылардың жұмсайтын интеллектуалды еңбектері дәстүрлі әдебиет шығармаларға жұмсалатын іс-әрекеттерден жоғары [1].

Білім беру мақсатындағы электрондық құралдарды жасаудың мақсаты жұмыстың танымдық дағдысын ғана емес, іс-тәжірибелік дағдыларын қалыптастыру болып табылады. Мұндай құралдар оқытушылардың еңбегінің өнімділігін айтарлықтай өсіреді және білім алушылар тобы да көбейеді.

Білім берудің негізгі элементі болып танымдық қызметті дамытудың басты факторы білім алушының өз бетімен жұмыс жасауы болып табылады.

Білім алушының оқу материалдарын өз бетімен белсенді және мақсатты түрде игеруі олардың өзін-өзі басқару мен бақылаудың қалыптасуы оқу қызметінің негізгі және жетекші формасы ретінде қарастырылады.

Осыдан үш жүз жылдан астам бұрын көрнекі педагог Я.А.Коменский білім алушылар аз оқып, көп білетін дидактика әдісін табуды армандаған болатын. Коменскийдің негізгі ойы білім алушылардың өз бетінше оқуына күш салу болатын, өйткені ең тәжірибелі деген оқытушының өзі оны алмастыра алмайды. Бұл мәселемен, таныстығын қазақстандық ғалымдар жаңа оқыту технологиялары, қашықтан оқыту әдістемесі негізінде айқын көрсеткен.

Оқу-әдістемелік құралдар жасау технологиялары дамып отырғанда оны оқу процесіне енгізу басты шарттың бірі. Ғылыми әдебиеттерде «технология» түсінігіне уақыт өткен сайын әр түрлі анықтамалар беріледі. Оның ішінде «технология — бұл қоғамдағы практикалық процестердің техникамен реттеліп отыратын және материалдық дүниенің заңдылықтарымен анықталатын, техникалық құралдар мен түрлендірілетін объектінің өзара әрекеттесуінен туындайтын жағы» [2].

Білім беру мақсатындағы электрондық құралдар білім алушылардың білімін жетілдіру мақсатында мынадай қызметтерді атқарады:

- ✓ ақпараттық — электронды оқулықта болашақ кәсіби қызметіне қажетті теориялық және анықтамалық материалдың жеткілікті көлемі болады;
- ✓ бағалау — оқулықтарда білім алушылардың білімін бағалауға арналған арнайы тапсырмалар жүйесі, тесттер, бақылау сұрақтары болады;
- ✓ құндылық-бағдар — электронды оқулықта материалдың құндылығына, мақсатқа лайықтығына және қажеттілігіне байланысты материалдар енеді;
- ✓ интегративті — электронды оқулықтарда берілген материалдар білім алушылардың пәндік, пәнішілік және пәнаралық білімдерін жетілдіруге мүмкіндік береді;
- ✓ креативтік — берілген теориялық және практикалық материалдар білім алушылардың шығармашылығын, кәсіби ізденімпаздығын, зерттеушілік қасиетін, өз бетімен жұмыс істеу дағдысын қалыптастыруға септігін тигізеді.

Барлық электрондық оқулықтарды екі топқа бөлуге болады: локалды технологиялар үшін қосымшалар тобы және Интернет-технологиялар үшін. Осы топтардың ішінде ақпараттық, функционалды және құрама электрондық оқулықтар бар. Локалды технологиялар тобын өзіндік қосымшалар және басқа қосымшалар ортасында жұмыс істейтін қосымшалар деп бөледі. Барлық топтардың ішінен электронды оқулықтарды сызықтық, жанама және құрама программалау әдістерімен құрылатын оқулықтар деп бөлінеді.

Локалды технология деп бөлек компьютерде жұмыс үшін арналған қосымшаларды айтады. Интернет-технология деп глобалды желі үшін құрылған қосымшаларды айтады, олардың өздері емес, көшірмелері қолданушыларға жұмыс істеуге мүмкін болады.

Электрондық оқулық ақпараттық, функционалды және құрама деп бөлінуі шартты болып табылады, ол қосымшаның білім алушылармен байланысының деңгейін көрсетеді. Ақпараттық электронды оқулықтарға оқулықтар (мәтіндік материалдан тұратын оқу және әдістемелік құралдар) және анықтамалықтар (мәліметтер қоры) жатады.

Технологиялық көзқараспен қазіргі заманғы компьютерлік оқулық құру талабы — ол оқу ақпаратын интерактивті түрде мазмұндау, яғни оқулық материалының әр бөлігіне сілтемелерден тұратын гипермәтін оқытушыға білім алушылар үшін жекеше білім беру траекториясын құру мүмкіндігін береді.

Электрондық оқулықтарды дайындаудың бір жүйеге келтірілген заңдылығы болуы керек. Осыған байланысты электрондық оқулықтарды дайындауда мынадай дидактикалық шарттарды ескеру керек:

- ✓ белгілі бір пәнге байланысты дайындалған электрондық оқулықтың сол пәннің типтік бағдарламасына сәйкес болуын;

- ✓ электрондық оқулықтар курста оқытылатын тараулар мен тақырыптарға қатысты дәріс конспектісін қамтитын негізгі; зертханалық және практикалық тапсырмаларды орындауға арналған қосымша; материалға қатысты анықтама, библиографиядан тұратын көмекші; аралық және қорытынды бақылау сұрақтарынан тұратын тест; материалдарды дайындауда пайдаланылған әдебиеттер тізімдері бөлімдерін қамтуын;

- ✓ электрондық оқулықтың кәдімгі оқулықтар мазмұнын қайталамауын, яғни берілетін тақырыпқа қатысты ақпараттың нақты әрі қысқа берілуін ескеру керек;

- ✓ белгілі бір тақырыпқа қатысты материал 2-3 экрандық беттен артық болмауы тиіс. Егер мәтін көлемі бірнеше экрандық бетті қамтитын болса онда экранда пайда болатын оң жақ тік, төменгі көлденең жылжыту сызықтарын электрондық оқулықты пайдаланушының көп пайдалануына тура келеді. Мұның өзі пайдаланушының материалға қатысты ойын бөледі және мәтінді жоғары-төмен, оңға-солға жылжыта беру пайдаланушының шыдамдылығына да әсер етеді;

- ✓ бір қатардағы мәтін 62-65 таңбадан аспауы тиіс. Себебі, материалды баспаға шығару қажет болса, ол А4 көлемді параққа дұрыс түсетіндей болуы керек;

- ✓ оқулықты шектен тыс иллюстрациялық, анимациялық тұрғыдан көркемдеу пайдаланушыға кері әсерін тигізуі мүмкін, бірақ, кейбір пәндерге, атап айтқанда, физика, химия, биология сияқты пәндерге қатысты процестерді анимациялап көрсету, тіпті, кинофильмдер мен диафильмдер үзінділерін MPEG, AVI типті файлдар ретінде сақтап,

оларды гипермәтінді формат арқылы электрондық оқулыққа кірістіру оқулықтың көркемдік, әдістемелік деңгейін арттырады. [3]

Елбасы «Қазіргі заманда жастарға ақпараттық технологиямен байланысты әлемдік стандартқа сай жаңа білім беру өте қажет» деп атап көрсеткендей, ақпараттық технологияларды оқытуда тиімді пайдалану – жаңа білім берудің бірден – бір шарты деп есептейміз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Мәлібекова М.С. Ақпараттық қоғам шартында студенттерді кәсіптік даярлаудың педагогикалық негіздері // — Қарағанды: ҚарМУ, — 2004. — Б. 213
2. Мәлібекова М.С. Ақпараттық технологиялар: Оқу құралы. — Қарағанды, 2000. — 60-б.
3. К.Н.Балабеков, З.К.Жалғасбекова. Использование интерактивного метода обучения при организации учебного процесса по физике - Вестн. КарГУ: Серия «Педагогика». №1(81)/2016 С 106-107
4. Қазақстан Республикасының мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандарты. – Астана, 2006.

FTAMP 41.17.41

ГОРЛОВИННЫЕ РЕШЕНИЯ В ОТО С ДВУМЯ ФАНТОМНЫМИ СКАЛЯРНЫМИ ПОЛЯМИ

А.А. УРАЗАЛИНА, Ж.Б. ЖҰМАҒАЗИЕВА, Д.А. АЛИТУРЛИЕВА

*Актюбинский региональный государственный университет им. К. Жубанова, Актөбе,
Казахстан*

Аннотация. В статье исследованы регулярные горловинные решения в общей теории относительности, создаваемые двумя фантомными скалярными полями. Показано, что данные регулярные решения, имеющие конечную энергию, существуют только при некоторых определенных значениях параметров m_1 , m_2 . Решения соответствующих полевых уравнений получены в численном виде как решение нелинейной задачи на собственные значения, где собственными значениями являются параметры m_1 , m_2 , а собственными функциями скалярные поля. Получены семейства решений, зависящие от значений одного из скалярных полей в центре горловины. Для каждого семейства решений численно вычислена масса горловины. Исследована зависимость параметров системы m_1 , m_2 от начальных значений χ_0 .

Ключевые слова: горловинные решения, фантомные скалярные поля

Аңдатпа. Мақалада жалпы салыстырмалылық теориядағы екі фантомдық скалярлық өрістер тудыратын, регулярлық өңештік шешімдер қарастырылған. Шектеулі энергиясы бар регулярлық шешімдердің тек m_1 , m_2 параметрлерінің кейбір белгілі мәндері кезінде ғана болатындығы көрсетілген. Сәйкес өрістік теңдеулердің шешімдері меншікті мәндерге түзілген сызықсыз теңдеудің шешімі ретінде сандық түрде алынған, мұндағы

m_1 , m_2 параметрлер меншікті мәндер болып табылады, ал меншікті функциялар - скалярлық өрістер. Өңештің центрінде скалярлық өрістердің бірінің мәндеріне тәуелді болатын шешімдер үйірі алынған. Әрбір шешімдер үйірі үшін сандық түрде өңештің массасы есептелген. Жүйенің m_1 , m_2 параметрлерінің χ_0 бастапқы мәндерге тәуелділігі зерттелген.

Түйін сөздер: өңештік шешімдер, фантомдық скалярлық өрістер

Annotation. Wormhole solutions in general relativity created with two phantom scalar fields are investigated. It has been shown that the solutions with finite energy exist for some specific values of the parameters m_1 , m_2 only. Corresponding field equations are solved numerically as nonlinear eigenvalue problem where the parameters m_1 , m_2 , are eigenvalues and scalar fields are eigenfunctions. The family of solutions depending on values of scalar fields at the center of wormhole mouth is obtained. The wormhole masses for each family of solutions is calculated numerically. The dependence of parameters m_1 , m_2 on initial values χ_0 is investigated.

Key words: wormhole solutions, phantom scalar fields

Қазіргі уақытта асимптотикалық жазық шешімдерді зерттеп, оның негізгі өрісі электромагниттік, скалярлық өріс екенін анықтайтын көптеген жұмыстар бар. Оларға қызығушылық танытып отырған шешім соңғы энергиясы бар шешімдер.

Біз бұл жұмыста салыстырмалылықтың жалпы теориясы гравитациялық материя екі фантомды өріс болып табылатын шешімді зерттейміз. Фантомды скалярлы өріс үшін скалярлық, симметриялық, жазық және өңештік шешімдер алынады.

Көртышқан індері дегеніміз кеңістіктің гипотетикалық, топологиялық ерекшелігі уақыттың әр сәтінде туннель болып табылатын кеңістіктің асимптотикалық жазық аумақты немесе екі түрлі кеңістікті қосатын уақыт.

Жалпы салыстырмалылық теориясында осындай туннельдер болуы мүмкін. Алайда көртышқан індері өңештің ортасында гравитациялық күшті итеру үшін энергияның теріс тығыздығы бар экзотикалық материалмен толтырылған жағдайда ғана өмір сүре алады, яғни өңешті жасау үшін қажет. Көртышқан індері кванттық гравитацияда маңызды рөл атқарады. Оның кірісі өңешті қиып өтпестен, көртышқан індері әлемнің ішінде, ішкі әлемде және жалпы әлем бойынша ажыратуға болады.

Көртышқан індері өтетін және өтпейтін болып ажыратылады. Өтпейтін көртышқан індері бұл тез коллапстайтын туннельдер, өңештік коллапс кезінде бақылаушы да, жарық сигналы мойынның бір кірісінен екінші бір қашықтыққа өтіп үлгермейді. Өтпейтін көртышқан інінің үлгісі Шварцшильдің кеңістігіндегі Эйнштейн-Розен көпірі болуы мүмкін. Ал, өтетін көртышқан індері мысалы ретінде Моррис Торн көртышқанын келтіруге болады.

Гипотетикалық мүмкіндік бойынша саяхат кезінде ішкі көртышқан ініне өтуіне мүмкіндік береді. Ол үшін оның кірісі екіншісіне қатысты қозғалуы керек немесе күшті гравитациялық өрісте болуы қажет. Көртышқан індері гипотетикалық түрде ғылыми фантастикада жиі сипатталатын жұлдызаралық саяхаттарға мүмкіндік береді.

Көртышқан індері болуы үшін классикалық энергетикалық шарттарды бұзатын немесе белгісіз бариондардан тұратын гипотетикалық зат болып табылатын экзотикалық материя болуы қажет. Мұндай зат энергияның теріс тығыздығы және гравитация салдарынан тартылуы қажет, яғни экзотикалық қасиеттерге ие болуы тиіс. Экзотикалық материал көртышқан індерін құру үшін қажет. Экзотикалық материяның ең танымал өкілі теріс қысымды вакуумі бар Казимир эффектісі болып табылады.

Жалпы салыстырмалылық теориясында экзотикалық материя дегеніміз әлсіз энергетикалық шарттарды бұзатын және энергия жүйесін есептеу кезінде теріс болып табылатын жүйе.

Жалпы теңдеулер

Эйнштейн теңдеуін мына түрде жазуға болады:

$$G_i^k = 8\pi G T_i^k. \quad (1)$$

Фантомды скалярлы өріс үшін бұл теңдеу:

$$\frac{1}{\sqrt{-g}} \frac{\partial}{\partial x^\mu} \left[\sqrt{-g} g^{\mu\nu} \frac{\partial(\phi, \chi)}{\partial x^\nu} \right] = - \frac{\partial V}{\partial(\phi, \chi)}. \quad (2)$$

Біз потенциалдық энергия үшін өзара әсерлесетін фантомды скалярлы өрісті қарастырамыз:

$$V(\phi, \chi) = \frac{\lambda_1}{4} (\phi^2 - m_1^2)^2 + \frac{\lambda_2}{4} (\chi^2 - m_2^2)^2 + \phi^2 \chi^2 - V_0. \quad (3)$$

Бұл жерде ϕ және χ екі скалярлы өріс m_1 және m_2 , λ_1 және λ_2 өзара әсерлесетін тұрақты және V_0 тапсырманы орындау кезінде таңдалатын шама.

Энергия-импульс тензоры келесідей болады.

$$T_i^k = \varepsilon \left\{ \partial_i \phi \partial^k \phi + \partial_i \chi \partial^k \chi - \delta_i^k \left[\frac{1}{2} \partial_\mu \phi \partial^\mu \phi + \frac{1}{2} \partial_\mu \chi \partial^\mu \chi - V(\phi, \chi) \right] \right\} \quad (4)$$

Өңештік шешімдер

(1), (2) теңдеуден өңештік өлшемді табу үшін статикалық шешімді іздейміз.

$$ds^2 = B(r) dt^2 - dr^2 - A(r) (d\theta^2 + \sin^2 \theta d\varphi^2), \quad (5)$$

Бұл жерде $A(r), B(r)$ дегеніміз r координатадан $-\infty < r < +\infty$ осы аралықтағы функция. (5) теңдеуді пайдаланып, (1) және (4) теңдеулерден ($\varepsilon = -1$) алатын шешім

$$\frac{A''}{A} - \frac{1}{2} \left(\frac{A'}{A} \right)^2 - \frac{1}{2} \frac{A' B'}{A B} = \phi'^2 + \chi'^2, \quad (6)$$

$$\frac{A''}{A} + \frac{1}{2} \frac{A' B'}{A B} - \frac{1}{2} \left(\frac{A'}{A} \right)^2 - \frac{1}{2} \left(\frac{B'}{B} \right)^2 + \frac{B''}{B} = 2 \left[\frac{1}{2} (\phi'^2 + \chi'^2) + V \right], \quad (7)$$

$$\frac{1}{4} \left(\frac{A'}{A} \right)^2 - \frac{1}{A} + \frac{1}{2} \frac{A' B'}{A B} = -\frac{1}{2} (\phi'^2 + \chi'^2) + V, \quad (8)$$

Штрих r шамасының дифференцияланған түрі.

(6) теңдеуден мына шешімді (r) , Эйнштейн теңдеуінен (1) мына шешімді (t) , (7) және (8) теңдеулерден (θ) және (r) осы өрнекті ала аламыз (1). Скаляр өрістері үшін сәйкес келетін теңдеу (2) мына түрде жазылады.

$$\phi'' + \left(\frac{A'}{A} + \frac{1}{2}\frac{B'}{B}\right)\phi' = \phi[2\chi^2 + \lambda_1(\phi^2 - m_1^2)], \quad (9)$$

$$\chi'' + \left(\frac{A'}{A} + \frac{1}{2}\frac{B'}{B}\right)\chi' = \chi[2\phi^2 + \lambda_2(\chi^2 - m_2^2)]. \quad (10)$$

(6) - (10) теңдеулері өлшемсіз шамалар жазылған: $r \rightarrow \sqrt{8\pi G}r, \varphi \rightarrow \frac{\varphi}{\sqrt{8\pi G}}, \chi \rightarrow \frac{\chi}{\sqrt{8\pi G}}, m_{1,2} \rightarrow \frac{m_{1,2}}{\sqrt{8\pi G}}$.

Алдыңғы зерттеулерде потенциалы бар (3), (4) есептерде көрсетілгендей, сызықты емес жүйелер дифференциалдық теңдеуде (6)-(10) скаляр өрістері массаның кейбір мәндері үшін ғана бар m_1, m_2 , олар өңеш ортасындағы скаляр мәніне байланысты. Осындай жолмен m_1, m_2 параметрлерін табу кезінде анық шешім аламыз. Бұл есептің шешімі m_1, m_2 және соған сәйкес A, B, ϕ, χ функциялары дифференциалдық теңдеудің сызықтық емес жүйелеріне сәйкес келеді (6)-(10).

(6) - (10) теңдеулер шешім алу әдісі [5] теңдеуде егжей-тегжейлі сипатталған. Ең алдымен белгілі бір таңдап алынған χ функциясы бар теңдеуі (9) шешіледі, оның барысында m_1 параметрінің тұрақты шешімі іздестіріледі. Бұл кезеңде гравитациялық әсер ескеріледі. Содан кейін, функция үшін алынған шешім тұрақты шешімге сәйкес m_2 параметрінің мәнін шешу үшін (10) теңдеуді қолданамыз. Бұл функция m_1, m_2 параметрлерінің ұқсастығы алынғанша бірнеше рет қайталаынады. Осыдан кейін алынған функциялар гравитациялық теңдеулерді шешу үшін (6) және (7) теңдеу қолданылады. (8) теңдеу шектеуші шарт ол шекаралық шарттарды орындау үшін қолданылады. А, В метрикалық функциялар үшін алынған шешімдер (9) және (10) теңдеу скаляр өрістері үшін толық жүйесіне қойылады және жүйе m_1, m_2 параметрлерінің гравитацияны ескере отырып меншікті мәнін табу үшін шешіледі. Бұл рәсім m_1, m_2 параметрлерінің қолайлы ұқсастығын алу үшін қажет болғанша қайталаынады.

(6) - (10) теңдеу арқылы жүйенің шешімдерін табу үшін, сондай-ақ m_1, m_2 параметрлерін тез табуға мүмкіндік беретін "ату әдісі" қолданылады. Алынған шешімдерді тексеру Mathematica бағдарламасында `ndsolve` командасын пайдалана отырып, меншікті m_1, m_2 мәнін орналастыру және (6), (7), (9), (10) теңдеулерді шешу арқылы тікелей жүзеге асырылды.

Шектеулі шарт Z_2 симметриялы түрде таңдалған:

$$\begin{aligned}
 \phi(0) &= \sqrt{3}, & \phi'(0) &= 0, \\
 \chi(0) &= \sqrt{3}, & \chi'(0) &= 0, \\
 A(0) &= -\frac{1}{V(\phi(0), \chi(0))}, & A'(0) &= 0, \\
 B(0) &= \sqrt{3}, & B'(0) &= 0,
 \end{aligned} \tag{11}$$

Содан кейін жүйе шешімін алу үшін жоғарыда сипатталған (6) - (10) теңдеуді пайдалана отырып біз 1-6 суретте ұсынылған нәтижелерді аламыз. 1 және 2 суретте $\phi \rightarrow m_1$ және $\chi \rightarrow 0$ кезінде $r \rightarrow \pm\infty$ көре аламыз. Тұрақты V_0 шамасы потенциал минимум шамада нөлге тең болу үшін таңдалған, яғни $V_0 = (\lambda_2/4)m_2^4$. V_0 кезінде энергия тығыздығы $r \rightarrow \pm\infty$ аралықта нөлге тең болмауды қамтамасыз етеді (3 сурет).

Энергия тығыздығы

$$\varepsilon = T_0^0 = -\frac{1}{2}(\phi'^2 + \chi'^2) + \frac{\lambda_1}{4}(\phi^2 - m_1^2)^2 + \frac{\lambda_2}{4}(\chi^4 - 2m_2^2\chi^2) + \phi^2\chi^2.$$

Өңештің салмағы мына формуламен анықталады:

$$M = 4\pi A_0 - 4\pi \int \left(\frac{1}{2}(\phi'^2 + \chi'^2) + \frac{\lambda_1}{4}(\phi^2 - m_1^2)^2 + \frac{\lambda_2}{4}(\chi^4 - 2m_2^2\chi^2) + \phi^2\chi^2 \right) x^2 dx,$$

$A_0 = A(0)$. Көрттышқан інінің массасы χ_0 тәуелді. (4 сурет)

Асимптотикалық шешімді бағалайық. Ол үшін (9) және (10) теңдеуді мына түрде анықтаймыз.

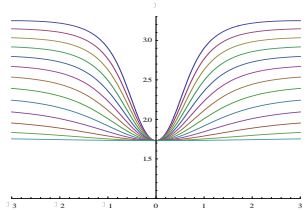
$$\phi = m_1 - \delta\phi, \quad \chi = \delta\chi, \tag{12}$$

$\delta\phi, \delta\chi \ll 1$ кезінде $r \rightarrow \pm\infty$ тең. Яғни (6) және (7) теңдеу нөлге жуықтайды, олардың шешімі:

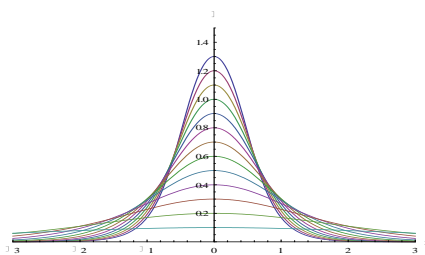
$$A \approx r^2 + r_0^2, \tag{13}$$

$$B \approx B_\infty \left(1 - \frac{r_0^2}{r^2} \right), \tag{14}$$

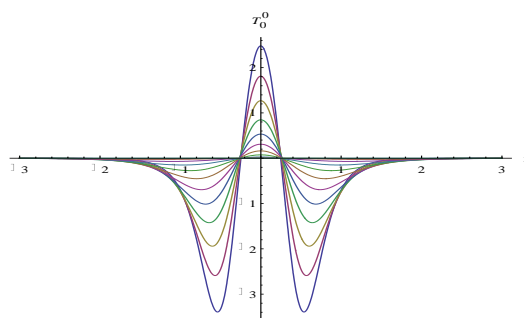
r_0 және B_∞ -тұрақты шамалар. r_0^2 көрттышқанның жалпы массасын, ал B_∞ шексіздіктің уақытқа байланысты шамасын анықтайды.

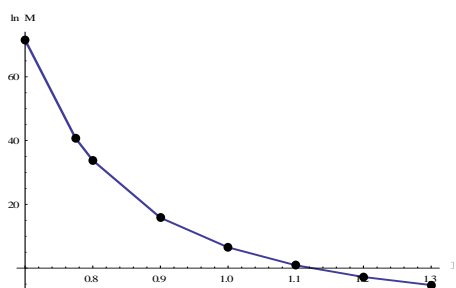
1-сурет. ϕ скалярлы өрістегі көрттышқан індері үлгісі шектеулі шартпен (11) теңдеуде көрсетілген. Төменгі график $\chi_0 = 0.1$, жоғарғы график $\chi_0 = 1.3$ мәнге сәйкес келеді.

2-сурет. χ скалярлы өрістегі көртышқан індері үлгісі шектеулі шартпен (11) теңдеуде көрсетілген. Төменгі график $\chi_0 = 0.1$, жоғарғы график $\chi_0 = 1.3$ мәнге сәйкес келеді.

3-сурет. χ_0 әр түрлі шамада $T_0^0(r)$ кезінде энергия тығыздығының графигі

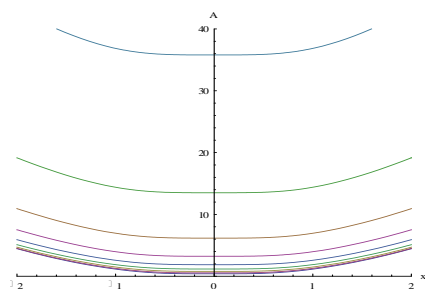

4-сурет. Көртышқан індері массасының χ_0 -ге тәуелділігі

(13) және (14) теңдеулерді қолдана отырып, скалярлы өріске сәйкес асимптотикалық (9) және (10) теңдеулерді мына түрде жазуға болады.

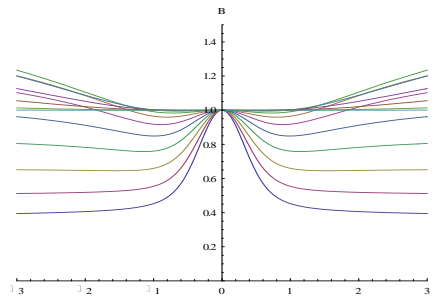
$$\delta\phi'' + \frac{2}{r}\delta\phi' = 2\lambda_1 m_1^2 \delta\phi,$$

$$\delta\chi'' + \frac{2}{r}\delta\chi' = (2m_1^2 - \lambda_2 m_2^2)\delta\chi$$

5-сурет. λ үлгісіндегі көртышқан індерінің метрикалық функциясы.

Төменгі график $\chi_0 = 1.3$, жоғарғы график $\chi_0 = 0.5$ мына мәнге сәйкес келеді.

6-сурет. В үлгісіндегі көртышқан индерінің метрикалық функциясы.

Төменгі график $\chi_0 = 1.3$, жоғарғы график $\chi_0 = 0.5$ мына мәнге сәйкес келеді.

Экспоненциалды тез өшетін шешімдер үшін:

$$\delta\phi \approx C_\phi \frac{\exp\left(-r\sqrt{2\lambda_1 m_1^2}\right)}{r},$$

$$\delta\chi \approx C_\chi \frac{\exp\left(-r\sqrt{(2m_1^2 - \lambda_2 m_2^2)}\right)}{r},$$

C_ϕ, C_χ – тұрақты интегралдау шамасы. Осылайша асимптотикалық шешім энергия тығыздығы нөлге тең кезінде вакуумдыққа ауысады. (3 сурет)

Кесте 1. (9) және (10) теңдеулер үшін m_1, m_2 параметрлерінің χ_0 шамасына сәйкес мәндері

№	Φ_0	χ_0	m_1	m_2	M
1	$\sqrt{3}$	0.1	1.777273191608	2.476347750923	1.8348584992936 · 10 ⁶
2	$\sqrt{3}$	0.2	2.476347750923	2.523545111005	95687.7278721848
3	$\sqrt{3}$	0.3	2.0046228705008	2.5796495919404	8390.263367541771
4	$\sqrt{3}$	0.4	2.1456814785693	2.642732689365	1566.7442306019846
5	$\sqrt{3}$	0.5	2.28993270047	2.71208266684195	445.92892110730304
6	$\sqrt{3}$	0.6	2.431018088	2.7869698423	164.78034880096536
7	$\sqrt{3}$	0.7	2.56582282473	2.866518676871	71.56025520199823
8	$\sqrt{3}$	$\sqrt{0.6}$	2.661816	2.928334358	40.73435038258172
9	$\sqrt{3}$	0.8	2.6935822641	2.9498001620714	33.796699803516645
10	$\sqrt{3}$	0.9	2.8149557818841	3.03592981240822	15.809861541244816
11	$\sqrt{3}$	1.0	2.93131695433	3.124117429763	6.512088017962366
12	$\sqrt{3}$	1.1	3.04430360783	3.2136796392	0.8945440041910544
13	$\sqrt{3}$	1.2	3.1555799484	3.3040346075	-2.7711749280271842
14	$\sqrt{3}$	1.3	3.2676254754	3.39465931023	-5.314067727568411

Қорытынды

Осылайша осы мақалада екі фантомды скалярлық өрістер жасайтын салыстырмалылық теориясын алдық. Тұрақты шешімдерді алу үшін тиісті өрістік теңдеулер. m_1, m_2 параметрлері үшін сызықтық емес есеп ретінде және өз функцияларымен $\phi(r), \chi(r)$ қарастырылды. Алынған шешімдер $A(r), B(r), \phi(r), \chi(r)$ функцияларына сәйкес график түрінде беріген. m_1, m_2 мәндерінің әр жұбы үшін өңеш массасы есептелген және алынған мәліметтер χ_0 массасы бойынша тәуелді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Dzhunushaliev V., Folomeev V. 4D static solutions with interacting phantom fields// Int. J. Mod. Phys. D – 2008. – Vol.17, No. 11, 2125-2142. arXiv:0711.2840 [gr-qc].
2. DeBenedictis A., Das A. On a General Class of Wormhole Geometries// Class.Quant.Grav. 18. – 2001. – 1187 - 1204. arXiv:gr-qc/0009072.
3. Fuller R.W., Wheeler J.A. Causality and Multiply Connected Space-Time// Phys. Rev. – 1962. – Vol. 128, № 2. – P.919-929.
4. Dzhunushaliev V., Folomeev V., Myrzakulov K., Myrzakulov R. Phantom fields: Bounce solutions in the early Universe and S-branes// Int.J.Mod.Phys. – 2008. – gr-qc/0608025.
5. Dzhunushaliev V. Scalar model of the glueball// Hadron. J. Suppl, 19 – 2004. – P. 185

ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАРЫ

ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ

NATURAL SCIENCES

МРНТИ 34.15.23

ПЕРСПЕКТИВНОЕ НАПРАВЛЕНИЕ РАЗВИТИЯ

СУДЕБНОГО МОЛЕКУЛЯРНО-ГЕНЕТИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ И

ВОЗМОЖНОСТЬ ВНЕДРЕНИЯ ПЕРСПЕКТИВНОГО МЕТОДА

СЕКВЕНИРОВАНИЯ НОВОГО ПОКОЛЕНИЯ

Б.Б. БИСЕНОВА, Р.Д. НУРТИГЕНОВА, А.М. ДЖУБАТЫРОВА

Актюбинский межрегиональный центр судебных экспертиз Центра Судебных экспертиз

МЮ РК, Актюбе, Казахстан

Аннотация. Цель работы – возможность применения для определения дальнего родства, определения предполагаемого фенотипа (цвет глаз, родство по географическому признаку, цвет волос, возраст, форма лица), предположим, костных останков и т.д. как по уголовным делам, так и в гражданском судопроизводстве.

Ключевые слова: метод секвенирования нового поколения (СНП), ДНК-анализ.

Annotation. An aim of work is possibility of application for determination of distant cognation, determination of the supposed phenotype (color of eyes, cognation on a geographical sign, hair colour, age, form of person), we will suppose, bone remains etc. both on criminal cases and in the civil rule-making.

Key words: method of sequenation of new generation (SNP), DNA-analysis.

Андағпа. Жұмыстың мақсаты – қолдану мүмкіндігін анықтау үшін алыс туыстық анықтау, болжамды фенотипті (көз түсі, туыстықты географиялық белгілері бойынша, шаш түсі, жасы, формасы тұлғалар), мысалы, сүйек және т. б. қылмыстық істер бойынша да, азаматтық сот ісін жүргізуде.

Түйін сөздер: әдісі секвенирования жаңа буын (ӘСБ), ДНК-талдау жасау.

При расследовании тяжких и особо тяжких преступлений, а также в гражданском судопроизводстве, широко применяются молекулярно-генетические виды исследования. В настоящее время достижения науки предлагает новейший метод секвенирования нового поколения (СНП).

Отличие современных секвенирующих платформ от метода секвенирования по Сэнгеру заключается в том, что не требуют этапа клонирования фрагментов ДНК. Данные методы позволяют сэкономить рабочее время и дают возможность избежать ряда проблем с разрушенными, подвергшимися деградации участками ДНК. Общий принцип для большинства современных секвенаторов заключается в том, что пробоподготовки включает фрагментирование ДНК, амплификацию фрагментов с помощью ПЦР и последующее считывании последовательности НК. Данные методы выгодно отличаются от метода секвенирования по Сэнгеру, т.к. современные платформы обеспечивают

параллельное проведение миллиардов реакций даже при малых объемах, в особенности касаясь деградированной ДНК, гнилых костных останков, объектов исследования в единичном количестве, что позволяет получить намного больший объем информации на выходе. Производительность SNP-методов привели к настоящей революции в биологической науке и молекулярно-генетическом исследовании в рамках уголовного расследования, а также в определении дальнего и ближнего родства. Более того, благодаря новым методам появилась реальная возможность проводить ранее технически недоступные исследования. Использование секвенирования нового поколения позволяет проводить такие проекты как:

Полногеномный анализ (в том числе, ресеквенирование и секвенирование *de novo*). Ресеквенирование полных геномов человека в интересах персонализированной медицины или секвенирование ранее не изученных геномов вирусов, бактерий, архей, растений, грибов и животных как с чисто фундаментальными, так и прикладными целями.

Секвенирование РНК (RNA-Seq), позволяющее оценивать экспрессию генов не только качественно, но и количественно. Существует возможность отдельно оценивать экспрессию кодирующих и регуляторных РНК. Данные методики направлены на изучение работы генома (активности его генов, в том числе генов-регуляторов) в разных клетках, тканях и органах.

Метагеномное секвенирование — оценка разнообразия микроорганизмов в различных образцах. Позволяет оценивать бактериальное разнообразие в различных средах, например, в кишечнике человека, донных отложениях озера Байкал или в горячих источниках Камчатки.

Анализ ДНК-белковых взаимодействий (ChIP-Seq) — изучение влияния транскрипционных факторов и других ДНК-связывающих белков на экспрессию генов, а через нее на фенотипические и физиологические особенности клеток, органов и тканей.

Бисульфитное секвенирование и его модификации (например, RRBS) — оценка метилирования в геноме или его участках. Влияние метилирования регуляторных участков генома на уровень экспрессии генов через подавление их транскрипционной активности.

Таргетное секвенирование (экзомное секвенирование, секвенирование митохондриальных генов, секвенирование ампликонов). Секвенирование отдельных (выбранных исследователем) участков генома, например, только генов митохондриальной ДНК, кодирующих белки генов или генов, для которых уже описано участие в процессах онкогенеза. Таргетное секвенирование позволяет значительно снизить стоимость

эксперимента (из расчета на один образец) и многократно увеличить количество анализируемых образцов [1].

Одним из преимуществ секвенирования следующего поколения (СНП), является возможность проведения нескольких тестов параллельно, улучшенные выделения маркеров, анализ смесей, анализ деградированного ДНК, а также митохондриальное секвенирование.

Используя СНП, весь человеческий геном можно секвенировать в течение одного дня, предыдущая технология, используемая для расшифровки генома человека, потребовала более десяти лет, чтобы получить окончательные результаты[2].

Показателен опыт работ зарубежных стран с СНП: технологической основой для подобных исследовательских и прикладных проектов геномными секвенаторами (приборы, на которых проводят секвенирование). В настоящее время на рынке представлены перспективные разработки в области секвенирования Нуклеотивных Кислот. Данные методы применены в секвенаторах нового поколения — технология секвенирования на молекулярных кластерах с использованием флуоресцентно меченых нуклеотидов.

Некоторые фирмы-производители изобрели настольную, автоматизированную и доступную систему секвенирования нового поколения. В отличие от ряда других систем секвенирования, требующих специальное дополнительное оборудование для проведения анализа, секвенаторы этих фирм полностью реализуют в одном компактном инструменте все этапы секвенирования нового поколения: клональную амплификацию, секвенирование и биоинформатический анализ данных. Данные процессы полностью автоматизированы и рабочий процесс характеризуется исключительной простотой. Проверенная временем и тысячами научных публикаций, технология этих фирм основана на массивном параллельном секвенировании миллионов одноцепочечных фрагментов ДНК. При этом используется технология секвенирования методом синтеза (sequencing by synthesis, SBS) с использованием флуоресцентно-меченных нуклеотидных зондов [3]. В каждый цикл секвенирования встраивается только один нуклеотид, меченный собственным флюорофором. Лазер приводит флюорофор в возбужденное состояние. После детекции флюорофор и блокатор ферментативно отщепляются и цикл начинается заново. Полученные данные флуоресценции анализируются внешним контролирующим компьютером и управляющим программным обеспечением и переводятся в представление последовательности ДНК, что дает такие преимущества как: высокая производительность; точность анализа; универсальность. Секвенаторы открывают доступ к таким мощным методам секвенирования нового поколения, как секвенирование ампликонов, секвенирование малых геномов (микроорганизмы, вирусы), целевое секвенирование генома, анализ экзонов, секвенирование РНК, анализ статуса метилирования ДНК и многое другое. Данные технические

преимущества позволяют секвенаторам решать не только фундаментальные научно-исследовательские, но и прикладные задачи, как в медицинской генетики, так и судебном молекулярно-генетическом исследовании в рамках уголовных дел [4].

Таким образом, применение в практике СМГЭ РК СНП, заключается в том, что этот метод дает возможности проведения нескольких тестов параллельно, улучшенное выделение маркеров, анализов смесей, анализа деградированной ДНК, а также определение популяции происхождения образцов ДНК у неизвестного человека (цвет глаз, форма лица, цвет волос, возраст, родство по географическому признаку).

Список использованной литературы:

1. Недолужко А., Пташник О. Публикация «12 методов в картинках: секвенирование нуклеиновых кислот» www.biomolecula.ru/articles/metody-v-kartinkakh-sekvenirovaniy-nukleinovykh-kislot
2. Смирнов А.М., Зайцева М.А., Павлов А.Е. Секвойя дженетикс Sequoia genetics // «Российский вестник перинатологии и педиатрии». – 2013.-№2. -том 58. – С. 125-129
3. Morey M., Fernandez-Marmiesse A., Castineiras D., Fraga J.M., Couce M.L., Cocho J.A. A glimpse into past, present, and future DNA sequencing //Mol Genet Metab. - 2013. – 110. – P. 3-24.
4. А.Ю. Аникаев, А.М. Ломоносов. Применение секвенирования нового поколения (NGS) в клинической практике ООО «ИнтерЛабСервис». – Москва, 2014. – 220 с.

МРНТИ 14.25.09

ВЛИЯНИЕ ДИАЛОГОВОГО ОБУЧЕНИЯ НА ПОВЫШЕНИЕ АКТИВНОСТИ ШКОЛЬНИКОВ В РАМКАХ ПОДХОДА LESSON STUDY

Ж.Ж. КУКЕНОВ, М.С. АГАДИЕВА

Актыбинский региональный государственный университет имени К. Жубанова, Актобе, Казахстан

Аннотация. В данной статье представлена работа по внедрению в целостный педагогический процесс методики диалогового обучения, влияющей на повышение активности школьников. Методика диалогового обучения представлена в рамках подхода Lesson Study, апробированная в Актыбинской обласной специализированной школе интернате для одаренных детей имени Кусаинова, класс 6 а.

Ключевые слова: методики диалогового обучения, Lesson Study, коллаборативная среда, SMART-цель.

Аннотация. Бұл мақалада жұмыс ұсынылды енгізу бойынша тұтас педагогикалық процесс әдістемесін диалогтік оқыту, әсер ететін белсенділігін арттыру. Диалогтық оқыту әдістемесі Құсаинов атындағы Ақтөбе

облыстық мамандандырылған дарынды балаларға арналған мектеп-интернатында сынақтан өткен Lesson Study тәсілі аясында ұсынылған, 6 а сынып.

Түйінді сөздер: диалогтық оқыту әдістемесі, Lesson Study, коллаборативті орта, SMART-мақсаты.

Annotation. This article presents the work on the implementation of a holistic pedagogical process of methods of interactive learning, affecting the increase in the activity of students. The method of interactive learning is presented in the framework of the Lesson Study approach, tested in Actobe regional specialized and boarding school for gifted children by named M. Kusainova, class 6 a.

Key words: methods of interactive learning, Lesson Study, collaborative environment, SMART-goal.

Образование является общественным процессом, посредством которого новое поколение посвящается в язык, традиции, функции, взаимоотношения и социально-общественную практику, которые его участники должны постичь, чтобы стать членами этого общества. Lesson Study – педагогический подход, характеризующий особую форму исследования в действии на уроках, направленную на совершенствование знаний в области учительской практики. Подход основан в Японии в 70-х годах 19-го столетия, опередив, примерно на 70 лет, используемый на Западе подход "Исследование в действии". В Lesson Study (LS) принимают участие группы учителей, совместно осуществляющие планирование, преподавание, наблюдение, анализ обучения и преподавания, документируя свои выводы [1].

В нашей перед проведением цикла LS была создана фокус-группа, состоящая из 5 учителей: Кукенов Ж.Ж. – магистр естествознания, Жолмаганбетов М.К. – учитель географии, Пангереева Л.С. – учитель русского языка, Алпысбаева М.А. – учитель математики. В качестве наблюдателя и старшего наставника в работу была вовлечена учитель русского языка - Изтлеуова Г.Б.

Проблема, которую мы выявили для исследования после проведенного аудита: это совершенствование подходов к организации формативного оценивания.

Цель исследования: используя приемы группового обучения, учащиеся на уроке будут активны; повысится интерес к предметам; повысится уровень знаний.

Методы сбора данных: наблюдения за учащимися класса; анкетирование; беседа с куратором; интервьюирование учащихся; фото и видеосъемка деятельности, учащихся на уроке [2].

Первая профессиональная беседа началась ознакомления со структурой процесса, основными задачами и правилами организационной работы. Исследуемым объектом был определён 6 "А" класс.

Была выполнена следующая работа:

1. Определили контрольный (К) и экспериментальный классы (Э);
2. Определены сильные и слабые стороны школьников экспериментального класса (Э)

3. определены учащиеся ABC, деятельность которых в процессе LS стала объектом пристального наблюдения и основой для анализа итогов, составлен график проведения.

4. выявлена проблема, над решением которой предстояло работать в течении LS. Каждым учителем для учащихся ABC сформулированы критерии успеха (таб.1).

Таблица 1. Показатели успеваемости школьников

Ученик А Текущий уровень Низкий/ Средний / <u>Высокий</u>	Ученик В Текущий уровень Низкий/ <u>Средний</u> /Высокий	Ученик С Текущий уровень <u>Низкий</u> / Средний/Высокий
Критерий успеха для этого проблемного поля	Критерий успеха для этого проблемного поля	Критерий успеха для этого проблемного поля
1. Сформулирует задачи урока.	1. Усвоит новую тему	1. Частично усвоит тему
2. Полностью усвоит изученную информацию.	2. Выскажет личное мнение	2. Выделит опорные слова для составления постера.
3. Знает термины	3. Умеет работать в группе.	3. С помощью группы выполняет творческую работу.
4. Выступит модератором и спикером группы, выполнит построение смысловой связи по предложенному заданию	4. Высказывает идеи при выполнении творческой работы	4. Может попробовать высказать предположение на поставленные вопросы
5. Сумеет провести самоанализ своей деятельности на уроке	5. Проведёт рефлексию своей деятельности на уроке	5. Внимательно слушает учителя
		6. Справится с рефлексией своей учебной деятельности

Исследование в действии, посещение и наблюдение на уроках русского языка, биологии, географии и математики с целью наблюдения за внедрением «новых подходов в преподавании и обучении», развитие лидерских качеств на уроке через разные формы работы. Обязательное условие - использование на уроках одинаковые формы работы: индивидуальное, в паре, в малых группах. Почему именно в группах? Такая работа позволяет ученикам извлекать пользу, когда сталкиваются с многообразием мнений в группе. Обучение эффективно в социальной среде, где осуществляется диалог между учащимися. В условиях коллаборативного обучения учащиеся должны уметь формулировать и защищать свои идеи, отстаивать свое собственное мнение, находить способы совместного решения проблем. Наблюдая за нашими исследуемыми учащимися, можно сделать вывод, что максимального преимущества от групповой работы не достигли. Необходимо развивать межличностные навыки: общение, самовыражение, поддержка других, наблюдение. Общение через устную и письменную речь, слушание и использование мимики и жестов. Навык общения развит у всех испытуемых, но иногда испытуемые проявляют безразличие к тому, что говорит одноклассник. Навык самовыражения проявляется через уверенность в себе для активного участия в работе группы, но при этом не занимая доминирующего положения [3].

Во время практической части был проведен цикл LS, участники группы разрабатывали и проводили уроки, после каждого из которых мы проводили совместное обсуждение с полным анализом положительных и неудачных моментов.

При рефлексии и самоанализе урока мы обращали внимание на результаты наших наблюдений, внимательно выслушивали куратора и наставника рекомендации. После посещения следующих уроков английского языка (данные уроки уже в рабочем режиме были разработаны совместными усилиями) [2].

Уроки биологии и географии прошли на хорошем уровне, с выдержанной трёх фазовой структурой урока. При обсуждении уроков были выявлены этапы или отдельные моменты, не до конца или неэффективно сработанные. Рекомендации взяты на будущее: критерии оценивания работы учащихся должны быть визуально доступны (вывешивать на доске или чётко прописывать в личных листах оценивания), при планировании творческой работы (постер, кластер, ОСК) обратить внимание на увеличение необходимого для работы времени, учебную рефлексию урока проводить в устной и письменной форме. Итоги обсуждения уроков вносили в таблицу 2.

Таблица 2. Запись обсуждения по итогам урока LS1 (биологии.географии)

Вопросы	Ученик А	Ученик В	Ученик С
Какого прогресса достиг каждый из учащихся? Был ли он оптимальным?	Дает полные ответы, создает ситуацию успеха, берет инициативу на себя. Активна на всех этапах урока	Хорошие знания по предмету, с удовольствием представил эссе, адекватно оценивает, составляет вопросы, оценивает работу группы, видны задатки лидера	Извлек из материала урока положительные черты ученика применимо к себе, т.е. провел синтез, анализ и оценку
Какие результаты показывают другие учащиеся в представляемых ими группах?	Не все ученики проявили активность при работе в группе, выполняли задания по алгоритму.	Работа в группе не слаженная, не было диалога между членами группы, каждый выполнял задание самостоятельно	В групповой форме взаимодействия не участвует, (со стороны кажется, что игнорирует членов группы). Ученики работают, не обращая на него внимание
Как помогал или мешал внедряемый метод (возможно, то и другое)?	Организация парной работы и в группе помогает стать инициатором выполнения заданий	Применение групповой формы работы помогло выявить, какие приемы нужно применить для активного участия группы для развития таких качеств как сопереживание за других и понимание, что успех группы зависит от каждого	При защите результатов работы в группе, учителю вовлекать в диалог и интересоваться его мнением, для того, чтобы он задумался над ответом и тем самым почувствовал, что необходимо быть внимательным на уроке
Какие были неожиданности?	Предполагалось, что она будет помогать другим и распределять нагрузку в работе на всех членов группы, но делала задания в основном сама	Результат работы в группе помог осознать членам группы, что работать в группе надо в диалоге	Занимается своими делами, группа на него внимания не обращала, он никому не мешал

В интервью до и после уроков ребята отметили, что «Работа в группе хороша тем, что мы в трудную минуту помогаем друг другу и объясняем»; «Работа в группах – это возможность сблизиться с одноклассниками в общении и улучшить отношения, помогая друг другу. Она учит не бояться задавать вопросы друг другу. Ученик В отметил, что для него не имеет значения, с кем он работает. Ему нравится такая работа, как процесс и, даже подсказывая, он лучше усваивает. Слова, что они вместе делают одну работу помогает лучше понять говорит о том, что групповая работа дает результат, который видят сами ребята (Рисунок 1,2).

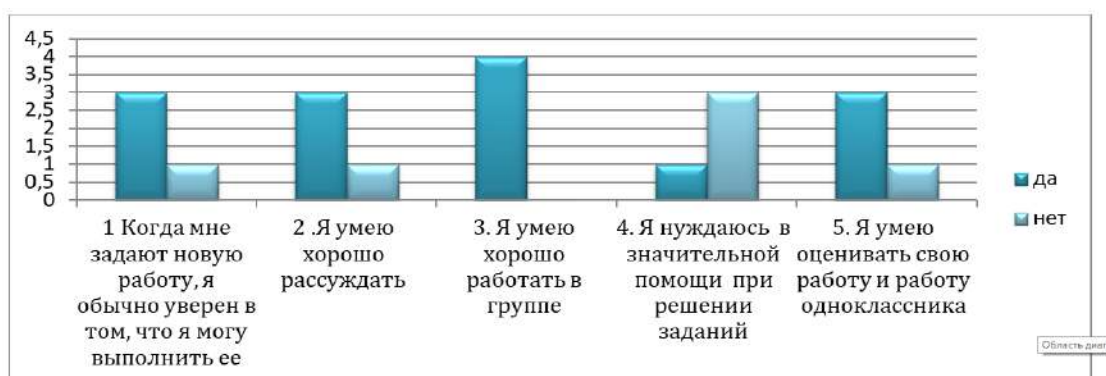

Рисунок 1. Анкетирование до проведения LS

Рисунок 2. Анкетирование после проведения LS

Итоговое анкетирование учащихся показало, что по окончании проведенного нами исследования у ребят уже наблюдается прогресс в том, что они, отвечая на вопросы выявили и свои отрицательные стороны: новую работу не всегда возможно выполнить и нужна помощь, отметили, что не всегда умеют рассуждать, а при решении заданий каждому из них требуется значительная помощь, хотя в анкетировании перед LS сказали, что помощь не нужна. Отраднo видеть, что ребята смогли проанализировать свои возможности и сделать выводы. Хочется отметить, что ребята смогли оценить свою работу и работу одноклассников адекватно.

Создание коллаборативной среды способствовало лучшему усвоению информации, активному участию в процессе обучения всех детей, позитивно повлияло как на уровень мотивации к изучению предмета, так и школьной мотивации.

На этом основании можно сделать вывод, что нашими учениками сделаны первые шаги к саморегулируемому обучению.

Исходя из потребностей членов фокус-группы в течение проведения уроков с использованием подхода Lesson Study учителя приняли участие в коучингах «Lesson Study как способ совершенствования практики преподавания и обучения» и «Постановка SMART-целей урока» [4].

Выводы LS:

1. Создание коллаборативной среды - организация парной и групповой работы с учётом индивидуальных особенностей и общеучебных возможностей учащихся.

2. Применение активных форм работы - направленность на диалогическое обучение и вовлечение в учебный процесс всех учащихся.

3. Оценивание - визуальность успешности при выполнении любых видов работы на уроке.

Общее пожелание - Продолжить сотрудничество в формате процесса LS.

Список использованной литературы

1. Department for Children, Schools and Families. Improving practice and progression through lesson study: a handbook for head teachers, leading teachers and subject leaders [Усовершенствование практики и достижение прогресса посредством Lesson Study: Руководство для старших преподавателей, учителей-лидеров предметников]. -London: DCSF, 2008.-P. 108-120
2. Руководство для учителя. Первый (продвинутый) уровень. Второе издание. -АОО «Назарбаев Интеллектуальные школы», 2012. -С.145-147
3. Dudley P. How Lesson Study orchestrates key features of teacher knowledge and teacher learning to create profound changes in professional practice. – Tokyo, 2011. -280 p.
4. Takahashi A. An essential component of lesson study: post-lesson discussion. Presented at the The Northwest Regional Educational Laboratory's Lesson Study Symposium. -Olympia, Washington: DePaul University, Chicago, 2005. -250 p.

МРНТИ 502.174.1

ОЧИСТКА СТОЧНЫХ ПРОМЫШЛЕННЫХ ВОД БИОЛОГИЧЕСКИМ МЕТОДОМ

Н.С. БЕКБАУЛИНА, А.К. АРИПОВА

*Актыобинский региональный государственный университет им. К.Жубанова, г. Актобе,
Казахстан*

Аннотация. В настоящее время значение пресной воды как природного сырья постоянно возрастает. При использовании в быту и промышленности вода загрязняется веществами минерального и органического происхождения. Такую воду принято называть сточной водой. В зависимости от происхождения сточных вод они могут содержать токсичные вещества и возбудители различных инфекционных заболеваний. Поэтому одной из экологических проблем человечества является очистка сточных вод. Для этого необходимо найти такой способ очистки, который не потребует существенных затрат и обеспечит эффективное их очищение. Таким способом является биологическая очистка.

Ключевые слова: сточные воды, очищение, биологическая очистка, протеин, брожение, микроорганизмы.

Annotation. Nowadays value of pure water constantly rises. While it used in household and industry water get polluted with mineral and organic substances. Such water is called waste water. Depending on origin of waste water it may contain toxic substances and exciter of various infectious illnesses. Therefore one of the most important problems of nowadays is purification of waste water. In this case it is necessary to find efficient way of cleaning, that doesn't need sufficient expenses and enable effective purification. Such method is biological purification.

Key words: waste water, purification, biological purification, protein, microorganisms, fermentation.

Аңдатпа. Қазіргі кезде тұрғы судың орны табиғи шикізат сияқты тұрақты өсуде. Судың құрамы Тұрмыста қолданғанда минералды заттармен және органикалық заттармен ластануда. Бұл суды ағынды су деп атайды. Ағынды сулардың қалыптасуына қарай уытты заттар мен әр түрлі инфекциялық ауру тудыратын қоздырғыштар болуы мүмкін. Сондықтан адамзаттың экологиялық проблемаларының бірі ағынды суларды тазарту болып табылады. Ол үшін ауқымды шығындар келтірмейтін және оларды эффектті тазартатын әдістер ойлап табу керек. Ондай тазарту биологиялық тазарту болып табылады.

Түйінді сөздер: ағынды су, тазарту, биологиялық тазарту, протеин, ашыту, микроағзалар.

Сточные воды — атмосферные воды и осадки, к которым относятся талые и дождевые воды, а также воды от полива зеленых насаждений и улиц, отводимые в водоёмы с территорий промышленных предприятий и населённых мест через систему канализации или самотёком, свойства которых оказались ухудшенными в результате деятельности человека. Основная характеристика, по которой производят классификацию сточных вод, — их происхождение. По этому критерию сточные воды подразделяют на большие 3 группы: бытовые, производственные, атмосферные. Бытовые сточные воды — это сточные воды, образующиеся в жилых, административных и других помещениях и поступающие в

водоотводящую сеть от различных санитарных объектов. В бытовых водах содержатся загрязнители минерального и органического характера, последние из которых являются наиболее опасными с санитарной точки зрения. Бытовые воды имеют БПК = 100-400 мг/л; ХПК = 150-600 мг/л, в результате чего их расценивают как сильно загрязнённые сточные воды. Производственные сточные воды – это сточные воды, образующиеся в результате производства всевозможных видов продукции (использованные технические жидкости, технологические и промывные воды и др.). В зависимости от типа рассматриваемой сферы промышленности в сточных водах могут присутствовать как органические виды загрязнителей, так и неорганические, растворимые и нерастворимые. Атмосферные (дождевые) сточные воды – это сточные воды, образующиеся в процессе выпадения осадков на жилых, промышленных территориях, АЗС и т.д. В атмосферных водах преимущественно содержатся нерастворённые минеральные загрязнения и примеси органического происхождения. БПК данных сточных вод равняется 50-60 мг/л. Очистка сточных вод – это разрушение или удаление из них загрязняющих веществ, обеззараживание и удаление патогенных организмов. Методы очистки сточных вод можно разделить на механические, физико-химические и биохимические. В процессе очистки сточных вод образуются осадки, которые подвергаются обезвреживанию, обеззараживанию, обезвоживанию, сушке, возможна последующая утилизация осадков. Если по условиям сброса сточных вод в водоем, требуется более высокая степень очистки, то после сооружения полной биологической очистки сточных вод устраивают сооружения глубокой очистки. Сооружения механической очистки сточных вод предназначены для задержания нерастворенных примесей. У них относятся решетки, сита, песколовки, отстойники и фильтры различных конструкций. Решетки и сита предназначены для задержания крупных загрязнений органического и минерального происхождения. Песколовки служат для выделения примесей минерального состава, главным образом, песка. Отстойники задерживают оседающие и плавающие загрязнения сточных вод. Сооружения механической очистки сточных вод являются, предварительной стадией перед биологической очисткой. При механической очистке городских сточных вод удается задержать до 60% нерастворенных загрязнений. Физико-химические методы очистки городских сточных вод, с учетом технико-экономических показателей, используют весьма редко. Эти методы, в основном, применяют для очистки производственных сточных вод. К методам физико-химической очистки производственных сточных вод относятся: реагентная очистка, сорбция, экстракция, эвапорация, дегазация, ионный обмен, озонирование, электрофлотация, хлорирование, электродиализ [1]. Биологические методы очистки сточных вод основаны на жизнедеятельности микроорганизмов, которые минерализуют растворенные органические соединения,

являющиеся для микроорганизмов источниками питания. Сооружения биологической очистки условно могут быть разделены на два вида. К первому виду относятся сооружения, в которых процесс биологической очистки протекает в условиях, близких к естественным (поля фильтрации и биологические пруды). В сооружениях второго вида аналогичная очистка осуществляется в искусственно созданных условиях - в аэротенках и биофильтрах. Часто применяются комбинированные методы, использующие на нескольких этапах различные методы очистки. Качественная очистка сточных вод не реализуема без последовательной обработки сточных вод несколькими методами. Выбор того или иного метода (или нескольких методов, составляющих ступени очистки) проводят с учетом санитарных и технологических требований, предъявляемых к очищенным сточным водам с целью дальнейшего их использования, а также с учетом количества сточных вод и концентрации загрязнений в них, наличия необходимых материальных и энергетических ресурсов [2]. Для уменьшения энергозатрат и повышения эффективности очистки сточных вод используют методы биологической очистки. Биологическая очистка перед другими методами имеет ряд значительных преимуществ. Микроорганизмы осуществляют полное разложение бытовых стоков до нейтральных продуктов (газ и вода), обеспечивая при этом круговорот веществ в природе [3].

Рассмотрим применение биологического метода очистки сточных вод. Одним из важных видов промышленного производства является производство продукции деревообрабатывающей и целлюлозно-бумажной промышленности. Был внедрен на промышленном предприятии так называемый процесс «ПЕКИЛО», представляющий собой технологию переработки отходов целлюлозной, деревообрабатывающей, химической, пищевой промышленности в высококачественный протеин, который зарекомендовал себя как превосходный компонент комбикормов для животноводства и птицеводства. При этом почти полностью утилизируется целый ряд вредных для водных ресурсов веществ (например, уксусная кислота). «ПЕКИЛО» (названный так «в честь» главного участника технологического процесса — дрожжевого грибка «*Paecilomyces varioti*») рассчитан именно на промышленные масштабы. Дрожжи и грибница «пекило» изображены на (см. рис.1-2.), где она имеет волокнистую - структуру, поддающаяся выделению из раствора с помощью простого фильтра, а вода удаляется механическим прессом, благодаря удобной структуре грибка. Технология представляет собой непрерывный процесс ферментации, конечным продуктом которой является протеин (см. рис.3), имеющий хороший состав аминокислот, высокое содержание витаминов и обладающий повышенной питательностью. Содержание белка (сырого протеина) в продукте составляет около 52— 57%.

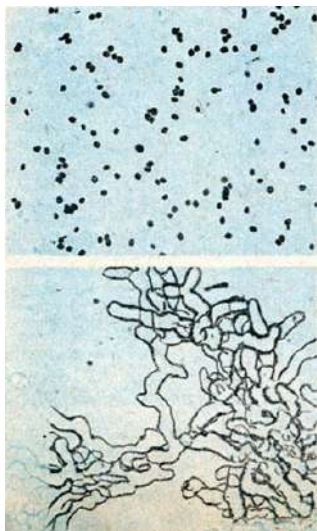

Рисунок 1 - 2. Дрожжи (вверху) и грибница «пенило» (внизу), снятые под микроскопом при одинаковом увеличении

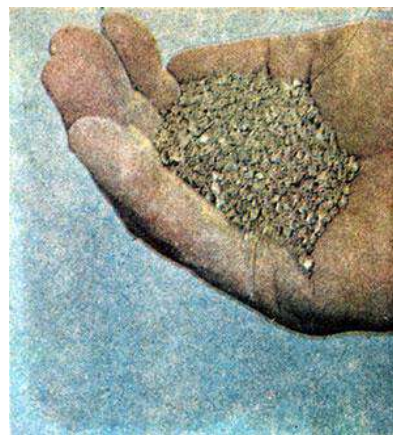

Рисунок 3. Протеин

На рисунке 4 показан в общих чертах технологический процесс непрерывной ферментации, в ходе которой осуществляется культивирование грибка в соответствующей растительной среде, содержащей углеводы.

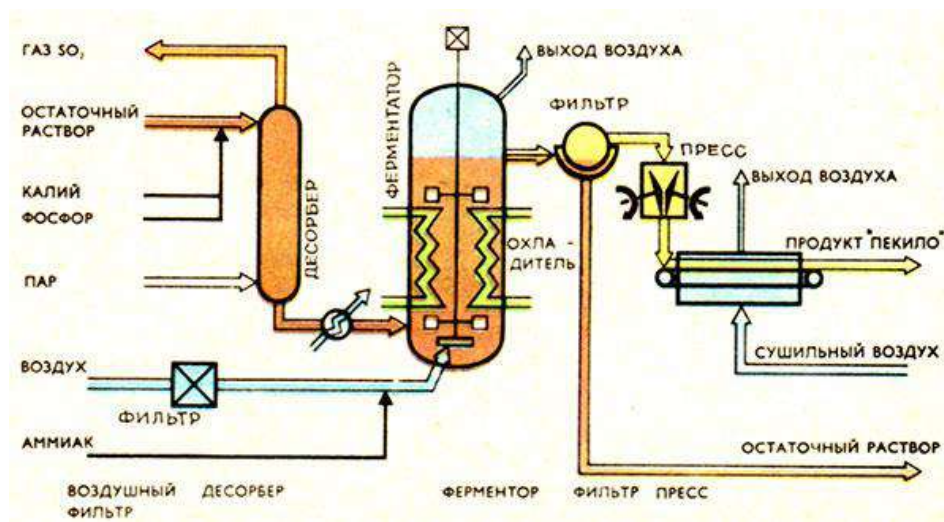

Рисунок 4. Схема процесса «Пекило»

Первый этап заключается в обработке сырья. Нужные для получения питательности конечного продукта вещества (калий, фосфор) добавляются до начала ферментации. После этого раствор проходит теплообменник и поступает в закрытые емкости (где и происходит ферментация), оборудованные высокопроизводительной смесительной установкой. Процесс происходит в стерильных условиях. Воздух поступает через фильтры, причем азот, необходимый для подпитки, подается в виде аммиака совместно с воздухом. Впрочем, допускается применение и других источников азота. Раствор нейтрализуется до уровня $pH = 4,5$. Тепло, получаемое при ферментации, забирает охладитель. Полученная из грибницы

суспензия постоянно удаляется из ферментёра. Далее следует отделение грибных волокон (нити) из раствора. Поскольку грибные нити имеют волокнистую структуру, их улавливание и промывку можно легко и с успехом производить с помощью простейшего промывного фильтра.

Таким образом, биологическая очистка в отличие от других способов не извлекает и не переводит загрязнения в другие формы, что обеспечивает практически безотходность производства. В то же время биологические методы менее затратные, так как за исключением капитальных вложений почти не требуют эксплуатационных расходов. При этом основной рабочий компонент, активный ил, при благоприятных условиях самопроизводится.

Список использованной литературы

1. Воронов Ю.В., Яковлев С.В. Водоотведение и очистка сточных вод: учеб. для вузов/ Ю.В. Воронов, С.В. Яковлев. –М.: Издательство Ассоциации строительных вузов, 2006. -207 с.
2. Капалев И. С., Тарасенко В. И. Прогрессивные методы очистки сточных вод // Молодой ученый. — 2016. — №10. — С. 395-396. — URL <https://moluch.ru/archive/114/30309/> (дата обращения: 30.11.2018).
3. Максимов С.П., Алексеев И.А. Обзор методов биологической очистки сточных вод // Технические науки – от теории к практике: сб. ст. по матер. ХLI междунар. науч.-практ. конф. № 12 (37). -Новосибирск: СибАК, 2014.

FTAMP 58.11

ФИТОШАЙДЫҢ АДАМ АҒЗАСЫНА ӘСЕРІ

М.С. АГАДИЕВА, Д. ЫСҚАҚ

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе, Қазақстан.

Аңдатпа: Фитошай емдік қасиеті мен қоса жанынды сергітер құблысы бар керемет дүние. Жалпы шайды сергіп бойымызды қуаттандыру үшін ішеміз. Сол күнделікті қою шайдын орнына фитошайларды қолдансақ тіпті жақсы болар еді. Шөптердің біздің ағзамызға тигізер әсері мол. Тек оны өзіміздің организмiмізге қарай қолдана алу керек. Емдік шөптер адам ағзасына әр кездеде қорек бола алған. Жанымызға емімен қоса азық болатын шөптердің пайдасы зор әрі қолжетімді бола тұра, қолданыс көлемі азайғандығы толғандырады. Осы себепті сол емдік шөптен дайындалатын күнделікті қолданыстағы фитошайларды зерделегенді жөн көрдім. Шөптерден түрлі дәрі-дәрмектер, косметикалық құралдар, тіпті иіссуларларда дайындалады. Ал фитошайлар ағзамыз үшін ең маңыздысы болып табылады. Бұл сусын ретінде қолданысы иммунитетімізді күшейтіп, қанайналымымызды қалыпты ұстап жүректің жұмысын реттеп отырады. Артық токсиндерді сыртқа шығарып, салмақты қадағалап отырады.

Кілт сөздер: антиоксидант, сүйек флюорозасы, халық медицинасы, дәрумендер, минералды заттар, аминқышқылдар, токситолог, адреналин гормоны, пирилизидинді алколоид, ауыр металл.

Аннотация: Фиточай – это прекрасный мир с его целебной силой и освежающей душой. Мы пьем чай, чтобы освежить наше тело. Вместо того, чтобы использовать ароматы вместо этого ежедневного чая, трава оказывает большое влияние на наше тело. Только если мы сможем использовать его в нашем собственном теле. Лекарственные травы всегда были источником здоровья для человеческого организма. Травы, которые приходят с герпесом, полезны и доступны, и обеспокоены тем, что использование трав уменьшится. По этой причине я хотел бы рассмотреть ежедневные фитосанитарные препараты, приготовленные из травяных трав. Травяные средства сделаны из лекарств, косметики и даже ароматов. Важным является фитосанитарный. Этот напиток используется для укрепления нашего иммунитета и регулирования кровообращения. Исключает избыток токсинов и отслеживает вес.

Ключевые слово: антиоксидант, костный флюороз, народная медицина, витамины, минеральные вещества, аминокислоты, токситолог, адреналиновый гормон, алкалоидный пирилиз, тяжелый металл

Annotation: Herbal tea is a beautiful world with its healing power and refreshing soul. We drink all the tea to refresh our body. Instead of using aromas instead of this daily tea, the herb has a great influence on our body. Only if we can use it in our own body. Medicinal herbs have always been a source of nutrition for the human body. The herbs that come with herpes are useful and accessible, and are concerned that the use of herbs will decrease. For this reason, I would like to consider daily phytosanitary preparations made from herbal herbs. Herbal remedies are made from drugs, cosmetics and even fragrances. The most important of these is phytosanitary. This drink is used to strengthen our immunity and regulate blood circulation. Eliminates excess toxins and tracks weight.

Key word: antioxidant, bone fluorosis, traditional medicine, vitamin, mineral substance, amino acids, toxicologist, adrenaline hormone, alkaloid pyrolysis, heavy metal

Барлық адам дені сау болғанын қалайды, дегенмен емделуге уақытын бөле бермейді. Сондықтан жылдан - жылға дәстүрлі экзотикалық ем түрлерін қолданушылар саны көбейіп кеткені қынжылтады. Алайда жаңа, тәжірибеден өтпеген, дәстүрлі емес емдермен қатар мыңжылдықтармен қалыптасқан дәстүрлі ем түрлері бар екенінде ұмытпайық. Дәстүрлі болғанда халық өмір салтына әбден сіңген дәстүрлерді айтуға болатын, аурудың алдын алу және емделу үшін әртүрлі емдік шөптермен дайындалған шайлар немесе фитошайлармен емделу.

Осы орайда жалпы шай тарихына шолу жасайық. Шай ішу дәстүрі ежелгі Қытай елінен бастау алады. Аңыз бойынша желмен ұшып келген бірнеше шай жапырағы Қытай императоры үшін дайындалып жатқан ыдыстағы қайнаған суға түсіп кетеді. Сусын өзінің дәмімен және хош иісімен билеушіні қызықтырады. Сол күннен бастап ол өзінің қол астындағыларға шай демдеп оны ішуге бұйырады. Бұл қызық та құнды оқиға Қытай елінен бастау алып, әлем елдерін шарлайды.

Ал қазақ жеріне тарихымызда таңдаулы орын алған Ұлы жібек жолы кезінде келеді. Сол кезден бері шай ішу салтымызға сіңіп кетті.

Қазақ – шайқор халық. Ата - әжелеріміз баяғыда шай ішсем көңілім жай деп мақалдайтыны тегін емес. Мұның сыры неде десек, шайдің адам ағзасы үшін пайдасы мен емдік қасиеті аз емес. Шай ұғымы қазақ жеріне кеңінен енсе де, бүгінде қолданып жүрген емдік шайларды ерте кезден қолдана білген. Теңдесі жоқ табиғатымызда, ғажап балғын иісімен жерімізді баулап түрлі емдік шөптер өседі. Біз оны қайнатып, қайнатпаны әртүрлі ауруға ем ретінде қолдана білдік, ол туралы түрлі деректер мен жазбалар бар. Осылайша, халық медицинасы қалыптасты. Бүгінде заман ағынына сай емдік шөптер, қаптамадағы шайға айналды. Бірақ, қол жетімді, пайдасы зор дүние болса да, қолданыс көлемі азайып бара жатыр. Енді қолданыс азайса да, құнарын жоғалтпаған фитошайларды зерделесек...

Фитошай - пайдалы өсімдіктердің пайдалы құрамын сақтай отырып, дайындалатын сусын. Ағзаға тигізер пайдасы мол. Фитошайларды қолданған кезде онымен бірге ағзаға қажетті дәрумендер, минералды заттар, амин қышқылдары және ағзаға әсері мол антиоксиданттар В, В1, В12 дәрумендері ағзаға оң әсерін тигізеді.

Менің фитошайға қызығушылығым, жай ғана шайдың адам ағзасына зор пайдасының барына, оның қажетті және қолжетімді екеніне көз жеткізгім келді. Зерттеу барысында, фитошайдың денсаулығымызға, сымбатымызға, жан дүниеміздің тыныштығына берік қорған екенін білдім. Қарапайым қолданыстағы түйіршікті қара шаймен айырмашылығын байқадым. Зерттеу жұмысында ғылыми белсенділігі мен фитошайдың ең пайдалы бес түсін тұжырымдадым. Ол ең бірінші пайдалы сусын деген атқа ие. Фитошай сусын ретінде де қолданылады. Оның күнделікті қою шайдан ерекшелігі - демделуінде. Күнделікті қоладыныстағы ыстық қою шай немесе қара шай, кофе ағзамызға зиян. Ыстық шай қан кетуге әкелуі мүмкін. Британдық хирург Генри Шат қатты ыстық шай ішу жұтқыншақ тамырларына нашар әсер етуі мүмкін екендігін айтады. Кеседегі шайдан шыққан бу мұрын тамырларынан қан кетуге әкеледі. Бұдан бөлек, ыстық шай ас қорыту жүйесіне де әсер етіп, обыр дертінің қаупін ұлғайтады деген болжам бар. Қуанышымызға орай бұл тұжырыммен барлығы келіспейді. Оған әркімнің айтар уәжі бар. Жалпы алған кезде 50-60° С сусын ең жақсы және пайдалы болып есептеледі. Кесеге құйылған шай бөлме температурасында 5-7 мин тұруы тиіс. Оны содан кейін тұтынған жөн. Бірақ көпшілігіміз шайды ыстықтай ішкенді жақсы көреміз. Фитошайдың ерекшелігі де осында. Оны демдегеннен кейін кесеге құйып, 3-5 минут тұндырып қолдану керек. Ол ағзамыз үшін әсері мол, күніне қанша рет қолдансаңызда өз еркіңізде. Сондай-ақ, қою шай тіс сүйектерін бұзады. The New England Journal of Medicine үнемі қатты қою шай қолданып келген бірнеше пациенттің тарихын жариялады. Олар мысал ретінде 17 жыл қатарынан күніне 8 - 10 шай қаптамаларын қолданған 47 жастағы әйел оқиғасын алды. Ол қысқа уақыт ішінде тісі босап, қызыл иек

жұмыстары бұзылған. Бұл сүйек флюорозасы симптомы. Бұл қою сусынды үнемі тұтыну нәтижесінде фтордың жиналу нәтижесінде болады. Ал фитошай қолданысында керісінше қайың, мыңжапырақ, түймедақ шайлары тісжегінің берік болуына, ауыздан жағымсыз иіс туындамауына әсер етеді. Біз бұл шөптердің қоспасын күнделікті тіс пастасының құрамынан да кездестіреміз. Біз қою шай немесе кофені сергітеді деп тұжырымдаймыз, күнімізді шай немесе кофесіз бастамаймыз. Әр адам ыстық шай ішіп сергіп алғысы келеді. Алайда таңғы шайдың қайтымы тез. Ең бірінші таңғы асқа шай орнына шырын немесе қарапайым су ішкен жөн. Өйткені шай құрамында ауыр метал болуы мүмкін. Токсикологтар шай пакеттерінен қорғасын және кадмий сияқты ауыр металл бөлшектерін тапты. Сол себепті қандай шай болса да, қаптамадан гөрі демдеп дайындалатын шайды қолданған жөн. Қою шай ағзадағы қан айналымды баяулатып, ас қорытуға кедергі жасайды. Таңғы шабытымыз үшін ішкен шай немесе кофе адреналин гормонын шамадан тыс бөлуі мүмкін. Әрине сіз қай іске болса да құлшынысыңыз артады, бірақ бұл денсаулығымыз үшін зиян, бұл тәуелділікке әкелуі мүмкін. Өзімізді сарапшы ретінде таңғы шай орнына фитошайды қолдансақ. Қай-қайсысы болса да, қан айналымды реттеп, ас қорыту жұмысын жақсартып, көңілімізге сергектік сыйлайды. Фитошайлардың барлығы бірдей дәмді бола бермейді. Бірақ барлығы бірдей пайдасын тигізеді. Кей - кездері шай бауырға да зиян. Шөп шайлар өзінің құрамына көптеген өсімдіктерде кездесетін пиролизидинді алколоид токсиндерді сіңіріп алады. Бұл токсиндер жалпы ағзаға, әсіресе бауырға өте нашар әсер етеді. 2015 жылы Америкалық «Food chemistry» журналы жас балаларға, жүкті және бала емізетін әйелдерге арналған шайдың 44 түрінің зерттеу нәтижесін жариялады. Ғалымдар одан 86 % пиролизидинді алколоид токсиндарының бар екендігін анықтады. Жалпы алғанда шайдан алынған бу мөлшері ересек адамдар үшін аса қауіп тудырмайды. Алайда балалар мен жүкті әйелдер үшін бұл қауіпті болып есептеледі. Бұл жерде барлық шай бірдей зиян емес, бақбақ шай оған қарсы антибиотик болып табылады. Бұл шай бауырды тазартып, емдейді. Ішімдік, темекі және құрамында никотин бар дәрілердің әсерінен арылтып, ағзаның қалпына келуіне көмектеседі. Ал балалар үшін фенхел шайын қолдануға болады. Ол бауырды тазартып, асқорытуды реттеп, ішқабынуын басады. Бұл шайды тіпті сәбилер үшін де тұтынуға болады. Шай ұйқысыздыққа бірден – бір себепші. Әсіресе ұйқы алдында қою шай ішсеңіз бұл жүйке жүйесімен ми қозғалысын жылдамдатады, адреналин гормоны тыныш және қалыпты ұйқыға кедергі болады. Мұндай жағдайда қарапайым шайды тас шөп (чабрец), жалбыз бүлдірген және т.б шайлармен ауыстыруға болады. Олар жүйкеңізді тыныштандырып, қан айналымды реттеп, тыныш ұйқыға себепші болады. Тыныш қанық ұйқы көтеріңкі көңіл - күй сыйлайды. Күнімізді қалай бастасақ солай өтеді. Сергек көңіліміз сәтті күнге себепші болады. Фитошайдың емдік қасиеттері қызығушылығымызды оятты. Сонымен қатар фитошайды нәзік

жандар үшін сұлулық сарапшысы екенін білдім. Күлімдеген көктемнің жайма шуақ күнінде көңіл-күйімізбен қоса сымбатыңыздың да үйлесім тауып жарқырап тұрғанына не жетсін. Көктем айында күн жылығанымен, ағзамыз әлсіреп бет терісі бозарады. Осындай жағдайда дүкен сөресіндегі бағасы басыңды айналдыратын косметикадан гөрі фитошай өз нәтижесін көрсете алады. Әрі бағасы да қол жетімді. Тек ерекшелігі косметиканы өзіміз дайындаймыз. Көктемгі дамылсыз соққан жылы жел тоңдырмағанымен бет теріңізді кептіріп, қарайтып жібереді. Осы кезде түймедақ немесе раушан шайын қайнатып, тұндырып, күнделікті тоник ретінде жақсаңыз оң нәтиже береді. Фитошай тек бет терісіне ғана емес, тырнақ, шаш, тіс күтіміне де пайдалы. Ең бастысы фитошай ағзадағы артық токсиндерді жойып, зат алмасуды реттеп, сұлу мүсінді сыйлайды. Сұлулық құпияларын ашу үшін фитошайларды әлі де көп зерделеймін. Сондай-ақ, оны қарапайым тұрмыста да қолданамыз. Оны қағазға орап киім сөрелеріне немесе заттар тығыз ораласқан орындарға және терезе алдына қойсаңыз жағымсыз иістерден сақтайды. Қорыта келе, тым қарапайым көретін фитошайдың пайдасы мен құпияларының пайдасы көп. Оны қолданған сайын қызығушылығымыз артып, жаңа дүниеге ұмтыламыз. Нәтижесін көріп қуанамыз. Ең бастысы осындай қарапайым әрі құнды шайларды қолдануға кеңес беремін бұл салауатты өмірдің бастауы. Салауатты өмірге ортамызды баули білу әрқайсымыз үшін міндет.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Савельевских А.В. Чай. Книга о том, как наслаждаться вкусом настоящего чая. – Москва, 2004. – 192 с.
2. Иофина И. О. Чай и кофе. Секреты и выбора, покупки и употребления. - Букинист, 2005. - 192 с.
3. Ахметова А.Қ. Барлығы шай туралы. – Астана. – 1989. – 117 б.
4. Дәрібаев Ж.Е, Баешов Ә.Б, Сермаңызов С.С. Экология. – Астана: Дәнекер, 2005. – 127 б.

ТЕХНИКА ҒЫЛЫМДАРЫ
ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ
TECHNICAL SCIENCES

МРНТИ 30.15.15

ВРАЩАТЕЛЬНОЕ ДВИЖЕНИЕ ТЕЛА В СЛУЧАЕ ЭЙЛЕРА

М.А. НАУРАЗБАЕВ

*Актюбинский региональный государственный университет имени К. Жубанова, Актөбе,
Казахстан*

Аннотация. Рассматривается вращение твердого тела переменного состава вокруг неподвижной точки. Моменты инерции тела пропорциональны функции времени. Дана геометрическая интерпретация рассматриваемого движения.

Ключевые слова: Механика. Динамика. Вращение твердого тела. Моменты инерции. Геометрическая интерпретация.

Annotation. The rotation of a rigid body of variable composition around a fixed point is considered. The moments of inertia of the body are proportional to the function of time. A geometric interpretation of the considered movement is given.

Key words: Mechanics. Dynamics. Rotation of a rigid body. The moments of inertia. Geometric interpretation.

Аннотация. Айнымалы құрамы бар қатты дененің қозғалмайтын нүктені айналуы қаралады. Дененің инерция моменттері уақыттың функциясы ретінде алынады. Осы қозғалыстың геометриялық түсіндірмесі берілген.

Кілт сөздер: Механика. Динамика. Қатты дененің айналуы. Инерция моменттері. Геометриялық түсіндірме.

Согласно теореме Шаля [1] всякое движение свободного твердого тела можно рассматривать как совокупность двух движений: поступательного движения, определяемого движением произвольно выбранной точки тела, и движения (вращения) около этой точки как неподвижной; в динамике часто выбирают за такую точку центр масс твердого тела. Тогда движение будет складываться из поступательного движения, определяемого движением центра масс, и движения тела около центра масс как неподвижной точки.

В ряде случаев движения твердого тела дифференциальные уравнения, определяющие поступательное движение тела (уравнения движения выбранной точки), не зависят от уравнений движения тела около выбранной точки, и обе системы уравнений можно самостоятельно интегрировать. Аналитические трудности возникают главным образом при интегрировании второй системы.

Твердое тело с одной неподвижной точкой имеет три степени свободы. Следовательно, положение твердого тела можно определить заданием трех независимых обобщенных координат. Классическими параметрами являются три эйлеровых угла.

В данной работе рассматривается случай изменяемых моментов инерции тела.

Рассмотрим вращательное движение твердого тела переменного состава вокруг неподвижной точки. Введем правые декартовы системы координат с общим началом O в центре масс тела: $OXYZ$ - инерциальная система, $Oxyz$ – система главных осей инерции.

Положение главных осей определяется однозначно углами Эйлера:

$$\varphi = (L, x), \quad \psi = (X, L), \quad \theta = (Z, z),$$

где L - линия узлов координатных плоскостей Oxy и OXY .

Пусть \bar{K} – кинетический момент тела и \bar{M} - момент внешних сил. Тогда теорема об изменении кинетического момента относительно инерциальной системы отсчета дает уравнение [2]:

$$\frac{d\bar{K}}{dt} = \bar{M}.$$

Проектируя это уравнение на главные оси инерции получим, что движение тела описывается динамическими и кинематическими уравнениями Эйлера:

$$\begin{aligned} A \frac{dp}{dt} + (C - B)qr &= M_x; \\ B \frac{dq}{dt} + (A - C)pr &= M_y; \end{aligned} \quad (1)$$

$$C \frac{dr}{dt} + (B - A)pq = M_z,$$

$$\begin{aligned} p &= \sin \theta \sin \varphi \frac{d\psi}{dt} + \cos \varphi \frac{d\theta}{dt}; \\ q &= \sin \varphi \cos \varphi \frac{d\psi}{dt} - \sin \varphi \frac{d\theta}{dt}; \\ r &= \cos \theta \frac{d\psi}{dt} + \frac{d\varphi}{dt}, \end{aligned} \quad (2)$$

где p, q, r – составляющие вектора угловой скорости; A, B, C - главные моменты инерции. Системы (1), (2) представляют собой систему шести обыкновенных нелинейных дифференциальных уравнений первого порядка относительно шести неизвестных функций времени $p, q, r, \varphi, \psi, \theta$.

В данной работе рассматривается случай Эйлера - Пуансо ($\bar{M} = 0$), когда системы (1) и (2) независимы. Предполагается, что моменты инерции изменяются пропорционально одной функции $f(t)$:

$$A = A_0 f(t), B = B_0 f(t), C = C_0 f(t).$$

Система уравнений (1) принимает вид:

$$\begin{aligned} A_0 \frac{d(pf)}{dt} + (C_0 - B_0) fqr &= 0; \\ B_0 \frac{d(qf)}{dt} + (A_0 - C_0) fpr &= 0; \\ C_0 \frac{d(rf)}{dt} + (B_0 - A_0) fpr &= 0. \end{aligned} \quad (3)$$

Система уравнений (3) имеет два первых интеграла. Один – типа интеграла энергии:

$$\frac{1}{2} (A_0 p^2 + B_0 q^2 + C_0 r^2) f^2 = h,$$

где h - произвольная постоянная. Левая часть этого равенства есть удвоенная кинетическая энергия. Это равенство получается, если сложить уравнения (3), предварительно умножив их на pf, qf, rf соответственно.

Другой интеграл - типа интеграла площадей

$$(A_0^2 p^2 + B_0^2 q^2 + C_0^2 r^2) f^2 = K^2,$$

где K - произвольная постоянная. Это равенство получается путем суммирования уравнений (3), умноженных на $A_0 pf, B_0 qf, C_0 rf$ соответственно.

Используя два последних интеграла можно дать геометрическую интерпретацию движения тела (аналоги теорем Пуансо).

Рассмотрим подвижную систему отсчета с началом в неподвижной точке O и с осями, направленными по главным осям эллипсоида инерции, построенного для точки O . Уравнение этого эллипсоида инерции будет

$$Ax^2 + By^2 + Cz^2 = 1.$$

Будем, согласно Пуансо, называть полюсом P точку пересечения мгновенной оси вращения (т.е. мгновенной угловой скорости $\bar{\omega}$) с эллипсоидом инерции. Обозначим через ρ радиус-вектор полюса P относительно неподвижной точки. Тогда можно вывести следующие утверждения (аналоги теорем Пуансо):

- 1) Проекция мгновенной угловой скорости $\vec{\omega}$ на направление кинетического момента есть величина постоянная;
- 2) Длина радиуса- вектора полюса ρ пропорциональна величине угловой скорости $\vec{\omega}$;
- 3) Касательная плоскость к эллипсоиду инерции в полюсе P перпендикулярна кинетическому моменту в каждый момент времени и движется, оставаясь параллельной некоторому своему начальному положению.

Отличительной особенностью рассматриваемого случая является то, что эллипсоид инерции тела изменяется с течением времени.

В частном случае, когда эллипсоид инерции относительно неподвижной точки есть эллипсоид вращения, интегрирование уравнений движения для случая Эйлера – Пуансо доводится до конца в элементарных функциях.

Список использованной литературы

1. Бухгольц Н.Н. Основной курс теоретической механики. - М.: Наука, 1967. - 183 с.
2. Яблонский А.А., Никифорова В.Н. Курс теоретической механики. - М.: Высшая школа, 2006. – 274 р.

FTAMP 656.11

ЖОЛ ҚОЗҒАЛЫСЫН ҰЙЫМДАСТЫРУДАҒЫ ПРАКТИКАЛЫҚ ШАРАЛАР

Н.С. САУХАНОВ

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

Аңдатпа. Мақалада қала көше-жол торабында автокөлік қарқындылығының өсуіне байланысты оның өткізу қабілеттілігі қарастырылады.

Кілт сөздер: жүру бөлігі, бәсекелес жағдайлар, қозғалыс қауіпсіздігі, бағдаршам, көлік құралдары, қозғалыс жылдамдығы.

Аннотация. В статье рассматривается пропускная способность улично-дорожной сети в связи с увеличением автомобильного транспорта.

Ключевые слова: проезжая часть, конфликтные ситуации, безопасность движения, светофор, транспортные средства, скорость движения.

Annotation. The article considers the throughput possibility of the town street road.

Key words: roadway, conflict situations, traffic safety, traffic light, vehicles, movement speed.

Көлік ағындары қозғалыс қауіпсіздігіне әсер ететіндіктен автомобиль жолдары мен қала көшелерінің қиылысулары маңызды болып есептеледі.

Қиылысулар орны жол және көшелердің жоспарлануымен, ал қиылысулар процесі – қозғалыс ережелері және реттелуімен анықталады. Қиылыс аумағында әрбір жүргізуші бір бағыттан екіншісіне қарай ауысады немесе басқа бағыт ағындарының қозғалыс жолағын қиып өтеді. Қиылысу процесін маневрлердің негізгі үш комбинациясынан бөлуге болмайды, себебі, олар бір-бірімен тығыз байланыста, сондықтан, оларды зерттеуде асқан дәлдікпен талдауды талап етеді. Қиылысу процесінде қауіпсіздік пен өткізу қабілеттілік аса маңызды сұрақ болып табылады.

Қауіпсіздік мүддесі үшін өткізу қабілеттілігінің азайуына қарамастан көліктер іркілісі реттеледі. Қиылысу нүктелеріндегі кедергілер жиілігі ағынның әрбір жолағындағы көлік қозғалысының қарқындылығына байланысты.

Соңғы кезде қаладағы автомобиль сандарының күрт өсуі көше-жол торабындағы қозғалыс жылдамдығының азайуы мен қиылыстардағы көлік іркілісінің жоғарлауына себепші болуда.

Жол қозғалысын ұйымдастыру бойынша кез келген деңгейдегі шараларды белгілеу алдында ол техникалық-экономикалық жағынан мұқият негізделуі қажет. Жол қозғалысын ұйымдастыру кезінде тұрақты түрде жол-көлік оқиғасы себептерін, көліктердің, жаяу жүргіншілердің, жолаушылардың іркілістерін талдау талап етіледі. Ол жолдарда аз қаражат жұмсап қозғалыс жағдайын жақсартудың тиімді жолдарын табуға көмектеседі. Мұндай талдау жол қозғалысын ұйымдастыруды жақсартатыны бірінші кезектегі шараларды белгілеп, экономикада пайдаланылмай жатқан қаражат көздерін қарастыруға мүмкіндік береді.

Қозғалыс қауіпсіздігін қамтамасыз етуімен қатар көше-жол торабында кездесетін проблемалардың бірі-көлік құралдарының іркілісін азайту мақсатында қозғалысты басқарудың әртүрлі бағдарламаларын қарастыру қолға алыну қажет.

Мысал ретінде, қаладағы Ә. Молдағұлова даңғылының бір қиылысындағы көліктердің қарқындылығын қарастыруға болады. Техникалық факультет «Автокөлік және жол қозғалысын ұйымдастыру» мамандығының 3 курс студенттерімен жүргізілген зерттеу жұмыстарына назар аударсақ, даңғыл бойындағы бір қиылыста көлік ағындарының тәуліктің қарбалас уақыттарында әрдайым өзгеріп отыратынына көз жеткізуге болады.

Ә. Молдағұлова даңғылы – Ағайынды Жұбановтар көшесінің қиылысындағы көлік ағыны қарқындылығының өзгеру диаграммасы

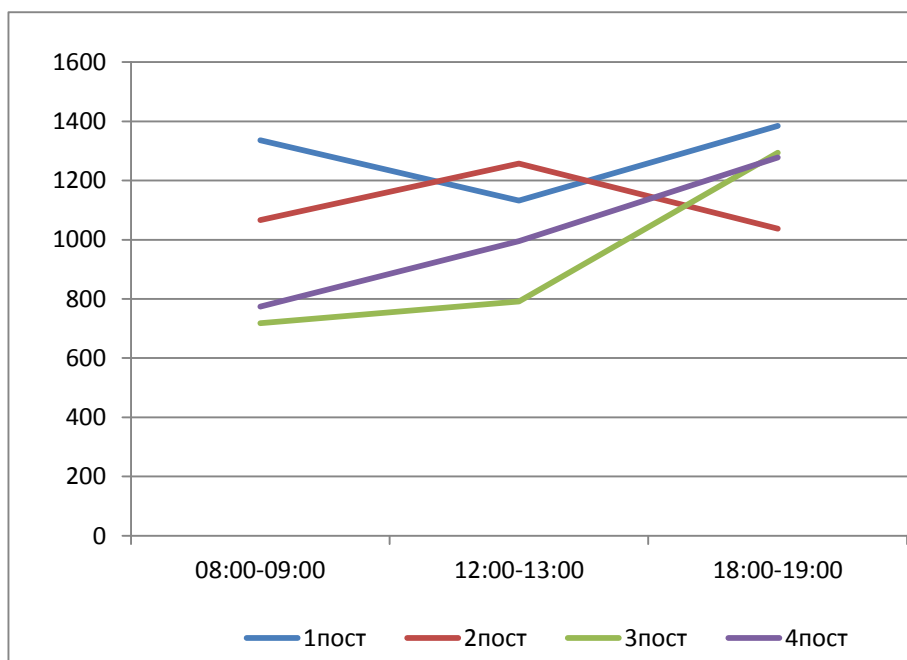
21.12.2018 ж.

Пост №1 Олжа супермаркетінен – Сәңкібай батыр даңғылы бағытына қарай

Пост №2 Т.Бигелдинов атындағы Әуе Қорғаныс Күштері Әскери институты бағытынан – Қазақстан темір жолы басқармасына қарай

Пост №3 Кеңес дүкенінен – 8 шағын ауданы бағытына қарай

Пост №4 8 шағын ауданынан – Қ. Жұбанов атындағы АӨМУ қарай

Ә. Молдағұлова даңғылы – Ағайынды Жұбановтар көшелерінің қиылысындағы көлік ағыны қарқындылығының өзгеру диаграммасы

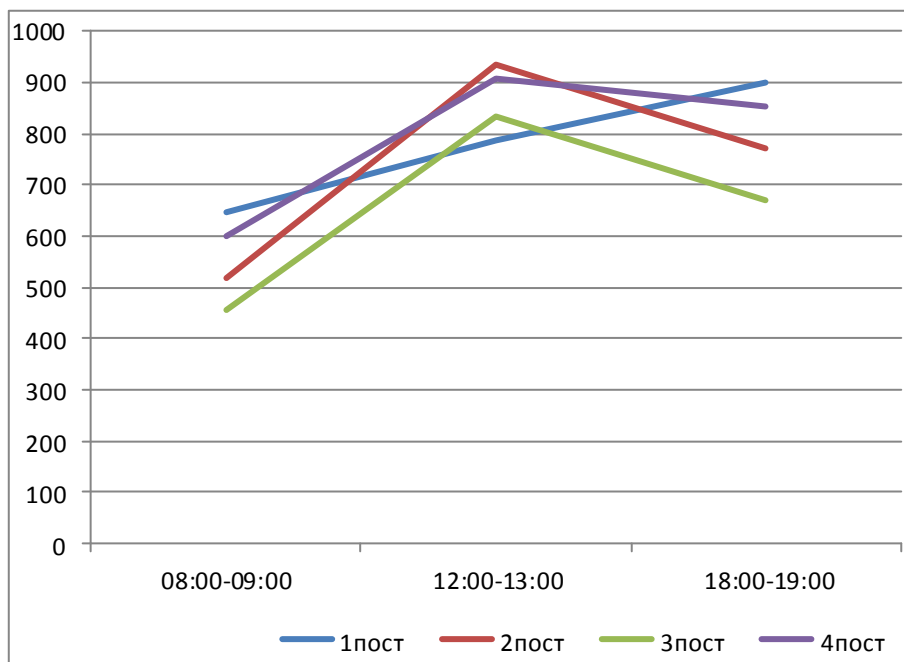
22.12.2018 ж.

Пост №1 Олжа супермаркетінен – Сәңкібай батыр даңғылы бағытына қарай

Пост №2 Т.Бигелдинов атындағы Әуе Қорғаныс Күштері Әскери институты бағытынан – Қазақстан темір жолы басқармасына қарай

Пост №3 Кеңес дүкенінен – 8 шағын ауданы бағытына қарай

Пост №4 8 шағын ауданынан – Қ. Жұбанов атындағы АӨМУ қарай

Ә. Молдағұлова даңғылы – Ағайынды Жұбановтар көшелерінің қиылысындағы көлік ағыны қарқындылығының өзгеру диаграммасы

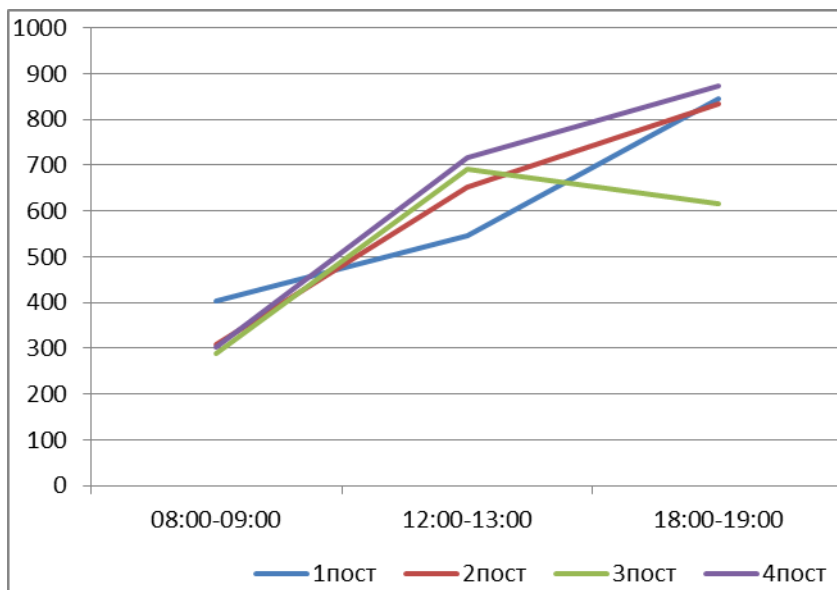
23.12.2018 ж.

Пост №1 Олжа супермаркетінен – Сәңкібай батыр даңғылы бағытына қарай

Пост №2 Т.Бигелдинов атындағы Әуе Қорғаныс Күштері Әскери институты бағытынан – Қазақстан темір жолы басқармасына қарай

Пост №3 Кеңес дүкенінен – 8 шағын ауданы бағытына қарай

Пост №4 8 шағын ауданынан – Қ. Жұбанов атындағы АӨМУ қарай

Осындай зерттеулер арқылы қаланың көше-жол торабындағы қиылыстарда бағдаршам реттеу жұмысына өзгеріс енгізуге болады. Мысалы, қиылысулардағы көліктердің қарқындылығы туралы ақпараттар көлік детекторлары арқылы жол контроллеріне берілсе бағдаршам реттеуінің жұмысында ағындағы үзілісті іздестіру алгоритмі, «жасыл көше», іркілісті азайту бағдарламаларын іске қосу жұмыстары қарастырылып, бағдаршамдар жұмысы көлік қарқындылығына икемді болар еді.

Қолданылған әдебиеттер

1. Сауханов Н.С. Жол қозғалысын ұйымдастырудың техникалық құралдары. Оқу құралы. – Ақтөбе, 2013 – 288 б.
2. Көбдікова Ш.М. Жол қозғалысын ұйымдастыру. Оқу құралы. – Алматы, 2012 - 156 б.
3. Кременец Ю.А., Печерский М.П., Афанасьев М.Б. Технические средства организации дорожного движения. - М.: ИКЦ «АКАДЕМКНИГА», 2005 - 280 с.
4. Минченко В.Г. Разработка методов решения сетевых задач организации дорожного движения. - М. 1993 – 153 с.
5. Петров В.В. Автоматизированные системы управления дорожным движением в городах. - Омск: Издание СибАДИ, 2007 – 104 с.

FTAMP 87.55.33

«ТЕНІЗШЕВРОЙЛ» КЕН ОРЫНЫНА ЖАҚЫН АУМАҚТЫҢ РАДИАЦИЯ МӨЛШЕРІН БАҚЫЛАУ

О.М. ТУРГЕНОВА, А. ӘМЕТОВ

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

Аңдатпа. Радиациялық ластанудың негізгі көздері - альфа, гамма және бэта сияқты радиоактивті сәулелер екені белгілі. Осы орайда, ионданған сәулелер адам, жануар организмдерінде ақуыз, фермент және басқа да заттардың өзгеруіне, яғни сәуле ауруының дамуына әкеліп соғады. «Тенішевройл» ЖШС әлемдегі бірден-бір мұнай өндіретін кәсіпорын болғандықтан қоршаған ортаны жоғары деңгейде ластайтын мүмкіндігі бар өнеркәсіп болып табылады. Оның ішінде радиация көрсеткішінің болуы да ықтимал нәрсе. Біздің мақалада осы кәсіпорынның санитарлық-қорғау аймағының ластану көздерінен әртүрлі бағытта радиация деңгейін анықтауға, атап айтқанда мұнай қалдықтарынан және құрылғылар жанынан дозиметр құрылғысы арқылы ластану деңгейін анықтау. Олардың ортақ нәтиже бойынша салыстырмалы түрде қорытынды жасау туралы айтылған. Радиацияның фондық мөлшерімен салыстыру көрсетіледі. Кестеде радиациялық тексеру кезінде алынған мәліметтер келтіріліп, ортақ нәтижесі көрсетілген.

Кілт сөздер: санитарлық қорғау аймағы, радиация, радиациялық мониторинг, радиациялық фон

Аннотация. Известно, что альфа бета гамма лучи являются основными источниками радиационного загрязнения. Поэтому, эти лучи приводят к изменению в организме человека и животных белков, ферментов и других веществ, т.е. приводит к лучевой болезни. ТОО «Тенгизшевройл» является крупной нефтедобывающей промышленностью в мире, поэтому он в высокой степени загрязняет окружающую среду. Здесь также не исключается возможность радиационного загрязнения. Наша статья посвящена определению уровня радиации санитарно-защитной зоны этого предприятия по разным направлениям от источника загрязнения, а именно с использованием дозиметра в отходах нефти, вблизи оборудованный показать уровень загрязненности. Показано сравнение с фоновым содержанием радиации. В этой статье сказано, что благодаря обследованию радиологической обстановки на границе санитарно защитной зоны объекта ТОО «Тенгизшевройл» было сделаны сравнительные анализы и подведен итог.

Ключевые слова: санитарно защитная зона, радиация, радиационный мониторинг, радиационный фон

Annotation. It known that alpha, betla, gamma rays are the main sources of radioactive contamination. Therefore, these rays cause a change in the human body and animal proteins, enzymes and other substances, that is, leads to radiation sickness. «Tengizchevroil» LLP is a large oil industry, therefore it pollutes the environment to a high degree. It also doesn't exclude the possibility of radiation contamination. Our article is devoted to determining the radiation level of the sanitary protection zone of this enterprise in different directions from the source of pollution, namely, using a dosimeter in waste, oil, near the equipment to show the level of contamination. Comparison with background radiation content is shown. In the table shows the obtained measurement data of radiation, as well as their average value.

Key words: sanitary protection zone, radiation, radio monitoring, radio background

Теңіз кен орны Каспий маңы бассейнінің оңтүстік - шығыс бөлігінде, қазіргі Каспий теңізінің солтүстік - шығыс жағажайында орналасқан. Кен орнының өндірістік мұнайлылығы Т-1 скважинасымен белгіленген. Онда 1981 жылғы 4054 - 4095 интервалының қысқа мерзімді өзгеруінен 100 м³ жоғары мұнай ағыны алынды. Кен орны тәжербие - өндірістік өңдеуге 1991 жылдың сәуірінен бастап кірісті.

"Теңізшевройл" (ТШО) жауапкершілігі шектеулі серіктестік – бұл Теңіз және Коралев жерлерінде мұнай және газ алатын, өндіретін тазалайтын және гемологиялық зерттеу жұмыстарын жүргізуші біріккен мекеме. Мұнай қорларын игеру жолдарында компания серіктестігі жерілікті тұрғындардың өмір сүру ұзақтығы және алдағы онжылдықтағы қоршаған орта сапасының деңгейі үшін үлкен мәнге ие. Компания өз кезегінде Каспий регионы өте жоғары назар мен бақылауды қажет ететін әлемдік табиғи орта екенін түсінеді [1].

Сондықтан да "Теңізшевройл" арнайы қызметтері экологиялық мониторингті қолдана отырып қоршаған ортаның барлық негізгі параметрлеріне бақылау жүргізеді. ТШО мониторинг жүйесі үлкен факторларды қамтиды, осы факторлардың адам денсаулығына және қоршаған ортаға әсерін зерттеу тереңдігі бойынша Қазақстанда ұқсастықтар жоқ. Мұнайлы жер Тенгиз Каспий маңы ойпатының оңтүстік – шығыс бөлігінде, Құлсары елді

мекенінің оңтүстік – батысында орналасқан. Бұл 1979 жылы ашылған және әлемдегі ірі компаниялардың бірі болып саналады. Теңіз жерін өңдеу мақсатында ТОО "Теңізшевройл" (ТШО) құрылды. Қазіргі уақытта мекеме әлемнің көптеген елдерінде өнімдерін шығаратын болғандықтан мұнай өнімдерін және өндіруді кеңейтіп отыр. (кұрғақ және жанған газ, күкірт) [2].

Қазіргі уақытта ТОО "Теңізшевройлда" әлемдік кластағы екі ірі жобаның - екінші ұрпақтық жобасы (ПВП) және күкіртті ШМК газдық айданды (ЗСГ) жобасы жасалуда. Бұл екі жобада негізгі экологиялық сұрақтарды оның ішінде атмосфераға шығарылатын қалдықтарды және суды бұру, энергетикалық ресурстарды рациональды пайдалану, парникті газдардың және басқа да қалдықтардың шығарылуын қысқартуды шешуге бағытталған. Аталған жобалар сонымен қатар құрылыс қалдықтарын эффективті жоюға және қысқартуға және суды бұру үшін қатаң бақылауға негізделген.

Қоршаған ортаны барлық құраушылар - атмосфералық ауа, су, топырақ және тағы басқалар мекеме әрекетінің табиғи ортаға және адам денсаулығына зиян келтіріп жатқан жоқпа соны білу мақсатында қатаң, үздіксіз бақылауда болады [3-4].

Жалпы, радиоациялық әсердің бар және жоқ екенін иісі арқылы немесе түсі жоғы бәрімізге анық. Адам көзіне көрінбейтігін оларды сезімталдығы жоғары аспаптардың көмегімен су, жер, ауа және бізді қоршаған заттардан зерттеу арқылы радиоациялық мөлшерін анықтауға болады. Бұл аспаптарды біз пайда асыру барысында барлау жұмыстарын жүргіземіз белгілі бір аймақта қаншалықты мөлшерде радиоациялық әсері бар екенін айтып бере аламыз [5].

Негізінен, арнайы радиоациялық мөлшері жоғары аймақтарда радиоациялық мониторингтік барлау және бақылау жұмыстары жасалу тиіс. Мекен ететін адамдарды кіру, шығу туралы шешім арнайы нормативтік ережелерге және талаптарға сай жасалу қажет. Радиоациялық әсерден қорғану шараларын сақтау жөніндегі талаптарды жетілдіру жұмыстарын жаңа техникалық және технологиялық стандарттарға сай орындау қажет.

XX ғ. физика-химиялық технологияның дамуы мен ғылыми жаңалықтар бүкіл биосфера мен адамзат үшін үлкен потенциалдық қауіп төндіретін радиоацияның жасанды көзінің пайда болуына әкеп соқты. Бұл потенциал барлық тірі табиғат бейімделген табиғи радиоациялық фонға қарағанда біршама көп.

Табиғи радиоациялық фон космостық сәуле сіңірілген жер қабатының сейілген радиоактивтілігімен биогендік радионуклидтер қорегін тұтынумен шартталған және 1 сағатта 8-9 микрорентгенді (мкр/сағ) құрады, бұл жер тұрғыны үшін 2 миллизиверт (мвз) болатын орташа жылдық эффективті эквиваленттік дозаға (ЭЭД-Н_D) сәйкес келеді. Сейілген

радиоактивтілік ортада жартылай ыдырау периоды 10^5 жылдан көп (негізінен уран мен торийде) табиғи радиоизотоптардың санының бар болуымен, сонымен қатар ^{40}K , ^{14}C , ^{226}Ra және ^{222}Rn -ң бар болуымен шартталады. Радон газы орташа шамамен жердегі биотаның сәулеленуінің табиғи фонының 30-дан 50-ге дейінгі %-н құратын сәулелену көздерінің таралуының бірқалыпты болмауына байланысты жер қабатында фонның аймақтық ерекшеліктері мен оның жергілікті аномалиялары болады [6].

Фонның көрсетілген деңгейі индустриалды дәуірге дейінгі дәуірге тән және қазіргі уақытта радиоактивтіліктің техногендік шығу көздерімен біраз көтерілген – орташа жылдық ЭЭД 2,5 мЗв болғанда орта шамамен 11-12 мкp/сағ дейін. Осы қосылғышты шарттағандар:

а) сіңірілуші радиацияның техникалық шығу көздері (медициналық диагностикалық және терапевтикалық рентгендік аппаратура, радиациялық дефектоскопия, сигналдық индикацияның шығу көздері және т.с.с.);

ә) недрден алынатын материалдар, жанармай мен су;

б) энергетикадағы және ядролық-жанармайлық циклдағы ядролық реакциялыар;

в) ядролық қарудың қолданылуы мен сыналуы.

Адам қызметі ортада бар болатын радионуклидтердің санын бірнеше есеге арттырды және олардың массасын планета бетінде бірнеше қатарға арттырды.

Басты радиациялық қауіптілікті ядролық қару қорлары мен жанармайлар, ядролық жарылыстар нәтижесінде немесе уранды кен өндіру мен байытудан бастап қалдықтарды көмуге дейінгі ядролық-жанармайлық циклдегі авариялар нәтижесінде түзілген радиоактивтік қалдықтар көрсетеді [7].

Кесте 1. Мұнай өнеркәсіп орнынан (Тенгиз Шевройл) анықталған радиация мөлшері

Реттік нөмірі №	Сынама алынатын нүктелер						
	Радиация мөлшері (Мкp/сағ)						
	Фон	Батыс	Шығыс	Желдің асты	Желге қарсы	Солт	Оңт
1	0,108	0,128	0,135	0,146	0,128	0,126	0,123
2	0,110	0,136	0,140	0,150	0,133	0,130	0,126

3	0,115	0,143	0,131	0,133	0,130	0,122	0,130
4	0,109	0,125	0,146	0,130	0,125	0,128	0,138
5	0,099	0,120	0,130	0,128	0,126	0,130	0,128
Ортақ көрсеткіш	0,108	0,130	0,136	0,137	0,128	0,127	0,129

Кестеден көріп отырғанымыздай, радиацияның мөлшері шығыс (0, 136 мкр/сағ) және жел асты (0,137 мкр/сағ) бағытында көп екенін көреміз.

Өнеркәсіптік сәулелену мониторингін жүзеге асырау үшін санитарлық-эпидемиологиялық талаптар. Радиациялық бақылау бір адамға иондаушы сәулеленудің барлық негізгі түрлерін қамтиды. Радиациялық мониторинг мақсаты персоналдың, пациенттің және адамға өмірінің барлық жағдайында жұртшылықтың, сондай-ақ радиациялық қоршаған ортаны сипаттайтын барлық реттелетін шамалары туралы ақпаратты жеке және ұжымдық доза туралы ақпарат алу болып табылады. Радиациялық мониторинг объектілері: 1) өндірістегі иондаушы сәулеленуге ұшыраған жағдайда А және В санаттарындағы қызметкерлері. 2) медициналық рентгендік және радиологиялық процедураларды орындаған науқастар. 3) табиғи және техногендік сәулелену көздеріне ұшыраған халық. 4) адамның тіршілік ету ортасы. Радиациялық бақылау сәулелену техногендік көздерімен жұмыс істеу кезінде радиациялық қызметкерлерінің деңгейіне және жұртшылық анықталады сәулелену барлық негізгі көрсеткіштер бойынша жүзеге асырылады. Әрбір ұйымда радиациялық мониторинг жүйесі, бақылау түрлері нақты тізімін ұсынады радиометриялық және дозиметрлік жабдықтар өлшеу нүктелері және мониторинг жиілігі түрлері. Өндірістік ортада қызметкерлерінің радиациялық сәуле табиғи көздерінің үлесі жылына 1Мзв жағдайларда дозаның бағалау мониторингісі ескеріледі[3-8].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Кенжегалиев А. Экологическое состояние Тенгизского месторождения и пути его оздоровления. Нефть и газ Казахстана, 1997. – 96 с.
2. Леффлер У.Л. Переработка нефти. – М.: Олимп-Бизнес, 2001.-135с.
3. Мониторинг и методы контроля окружающей среды. Ч. 1,2 / Под ред. Ю.А. Афанасиева. – М., 2001. – 106 с.
4. Паренго О.П., Давыдова С.Л. Экологические проблемы химии нефти (обзор) // Нефтехимия. – 1998. – Т. 38.№ 1. – 88 с.
5. Булдаков.Л.А. «Радиоактивные вещества и человека» М.Энергоатомиздат. 1990г. – 91 с.
6. Василенко.О.И. «Радиоационная экология» М.(Медицина) 2004г. – 73 с.

7. Василенко И.Я., Булдаков Л.А. «Радионуклеидное загрязнение окружающей среды и здоровья населения. М. (Медицина) 2004 г. – 32 с.
8. Воробьев А.М. «Методы определения радиоактивных веществ в воздухе» М.Энергоатомиздат. 1974 г. – 115 с.

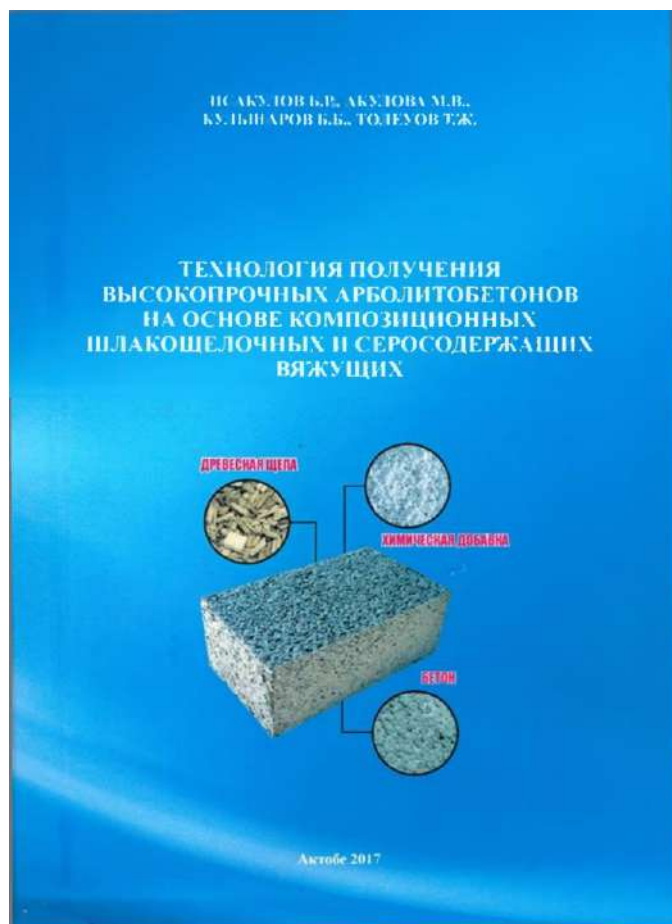
МРНТИ 67.15.35

ОТЗЫВ

На научную монографию авторов Б.Р. Исакулова, М.В. Акуловой, Т.Ж. Толеуова, Б.Б. Кульшарова на тему «Технология получения высокопрочных арболитобетонов на основе композиционных шлакощелочных и серосодержащих вяжущих» направленную для опубликования в открытой печати типографическим методом из Актюбинского регионального государственного университета им. К. Жубанова

И.Н. НУРЛЫБАЕВ

*Актюбинский региональный государственный университет им. К. Жубанова, Актюбе,
Казахстан*

ОТЗЫВ

На научную монографию авторов Б.Р. Исакулова, М.В. Акуловой, Т.Ж. Толеуова, Б.Б. Кулышарова на тему «Технология получения высокопрочных арболитобетонов на основе композиционных шлакощелочных и серосодержащих вяжущих» направленную для опубликования в открытой печати типографическим методом из Актыбинского регионального государственного университета им. К. Жубанова.

Представленная на рецензию монография посвящена разработке технологий получения высокопрочных арболитобетонов на основе шлакощелочных и серосодержащих вяжущих из сырьевых ресурсов Казахстана. В связи с расширением жилищного строительства в Казахстане с каждым днем возрастает потребность в строительных материалах, поэтому создание конструкционных и конструкционно-теплоизоляционных материалов с применением вторичных ресурсов является актуальным. Наибольшее распространение в регионах с жарким климатом получает арболитобетон, который сочетает в себе легкость, экологичность, высокие теплоизоляционные качества и может содержать в своем составе растительные отходы сельского хозяйства, которыми богаты степные районы Казахстана, в регионе имеются также сырьевые ресурсы в виде многотоннажных отходов металлургической, нефтехимической, горнодобывающей и топливно-энергетической промышленности. Исходя из этого, проблема комплексной переработки твердых и жидких отходов промышленности и растительного сырья превращается в приоритетное промышленное направление, эколого-экономические задачи которого становятся актуальными в социально-экономическом развитии Республики Казахстан.

Авторами проведены исследования по изучению свойств высокопрочных арболитобетонов на основе композиционных шлакощелочных и серосодержащих вяжущих, разработаны научные основы формирования их структуры, состава и свойств при использовании в качестве органического заполнителя стеблей травянистых растений.

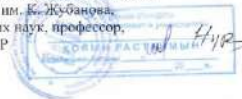
В ходе исследования авторами установлено, что применение шлаков и серосодержащих отходов в качестве шлакощелочных и серосодержащих вяжущих, обладающих высокой активностью и приводящих к возникновению структурообразующих элементов, может привести к повышению прочностных характеристик арболита. Выявлены закономерности получения шлакощелочных вяжущих с добавкой высококальциевой золы-уноса повышенной адгезионной способности к органическим заполнителям арболитобетона. Изучены физико-химические процессы на контакте «заполнитель - шлакощелочной раствор», характер которых определяют адгезионные связи между органическими заполнителями и шлакощелочным вяжущим камнем. Найдено, что большое значение имеет пористое строение заполнителя, вызывающее отсасывание влаги арболитом из смеси, которое приводит к усилению адгезионных контактов между вяжущим и шероховатыми

поверхностями стеблей заполнителя.

Авторами установлено, что наиболее эффективным способом введения добавок технической серы является их совместный помол с железосодержащими сырьевыми материалами в виде пиритного огарка. Также установлено, что механизм активации заключается во взаимодействии вновь обнажающихся поверхностей частиц вяжущего при мокром домеле, интенсификации процесса коагуляции вяжущей смеси и интенсивном образовании каркаса кристаллической решетки за счет образования кристаллогидратов. Найдено, что обработка щелочным серосодержащим раствором (мерсеризация) может заменить операцию предварительного замачивания тростника в растворах химических добавок. Установлено, что в нагруженном состоянии мерсеризованной заполнитель упрочняется и может воспринимать большую нагрузку, чем в ненапряженном состоянии. Выявлено, что наименьшей пористостью и, как следствие, наиболее высокими прочностными показателями обладают составы, содержащие комплексные добавки с технической серой Жанакольского месторождения и пиритным огарком Алтынского химкомбината «Фосфохим». Авторами разработаны технологии по производству арболита на основе шлакощелочных и серосодержащих вяжущих и отходов из травянистых растений пористой и плотной структур, учитывающие особенности новых композиционных вяжущих и органического заполнителя. Также показано, что отличительной особенностью получения изделий из серосодержащего арболита по сравнению с известной технологией является наличие поста механохимической активации и детоксикации серосодержащих вяжущих, мерсеризация целлюлозного органического заполнителя, а также операционные работы с добавками хлорида кальция и бария.

Монография содержит ценные результаты экспериментов и их теоретическое обоснование. Исследование имеют важное эколого-экономическое и практическое значения. Считаю, что данная монография может быть опубликована в открытой печати типографическим методом.

Профессор кафедры «Химия и химическая технология» АРГУ им. К. Жубанова,
доктор технических наук, профессор,
изобретатель СССР

И. И. Нурлыбаев

Представленная на рецензию монография посвящена разработке технологий получения высокопрочных арболитобетонов на основе шлакощелочных и серосодержащих вяжущих из сырьевых ресурсов Казахстана. В связи с расширением жилищного строительства в Казахстане с каждым днем возрастает потребность в строительных материалах, поэтому создание конструкционных и конструкционно-теплоизоляционных материалов с применением вторичных ресурсов является актуальным. Наибольшее распространение в регионах с жарким климатом получает арболитобетон, который сочетает в себе легкость, экологичность, высокие теплоизоляционные качества и может содержать в своем составе растительные отходы сельского хозяйства, которыми богаты степные районы Казахстана, в регионе имеются также сырьевые ресурсы в виде многотоннажных отходов металлургической, нефтехимической, горнодобывающей и топливно-энергетической промышленности. Исходя из этого, проблема комплексной переработки твердых и жидких отходов промышленности и растительного сырья превращается в приоритетное промышленное направление, эколого-экономические задачи которого становятся актуальными в социально-экономическом развитии Республики Казахстан.

Авторами проведены исследования по изучению свойств высокопрочных арболитобетонов на основе композиционных шлакощелочных и серосодержащих вяжущих, разработаны научные основы формирования их структуры, состава и свойств при использовании в качестве органического заполнителя стеблей травянистых растений.

В ходе исследования авторами установлено, что применение шлаков и серосодержащих отходов в качестве шлакощелочных и серосодержащих вяжущих, обладающих высокой активностью и приводящих к возникновению структурообразующих элементов, может привести к повышению прочностных характеристик арболита. Выявлены закономерности получения шлакощелочных вяжущих с добавкой высококальциевой золы-уноса повышенной адгезионной способности к органическим заполнителям арболитобетона. Изучены физико-химические процессы на контакте «заполнитель - шлакощелочной раствор», характер которых определяют адгезионные связи между органическими заполнителями и шлакощелочным вяжущим камнем. Найдено, что большое значение имеет пористое строение заполнителя, вызывающее отсасывание влаги арболитом из смеси, которое приводит к усилению адгезионных контактов между вяжущим и шероховатыми поверхностями стеблей заполнителя.

Авторами установлено, что наиболее эффективным способом введения добавок технической серы является их совместный помол с железосодержащими сырьевыми материалами в виде пиритного огарка. Также установлено, что механизм активации заключается во взаимодействии вновь обнажающихся поверхностей частиц вяжущего при мокром домоле, интенсификации процесса коагуляции вяжущей смеси и интенсивном образовании каркаса кристаллической решётки за счет образования кристаллогидратов. Найдено, что обработка щелочным серосодержащим раствором (мерсеризация) может заменить операцию предварительного замачивания тростника в растворах химических добавок. Установлено, что в нагруженном состоянии мерсеризованной заполнитель упрочняется и может воспринимать большую нагрузку, чем в ненапряженном состоянии. Выявлено, что наименьшей пористостью и, как следствие, наиболее высокими прочностными показателями обладают составы, содержащие комплексные добавки с технической серой Жанажолского месторождения и пиритным огарком Алгинского химкомбината «Фосфохим». Авторами разработаны технологии по производству арболита на основе шлакощелочных и серосодержащих вяжущих и отходов из травянистых растений пористой и плотной структур, учитывающие особенности новых композиционных вяжущих и органического заполнителя. Также показано, что отличительной особенностью получения изделий из серосодержащего арболита по сравнению с известной технологией является наличие поста механохимической активации и детоксикации серосодержащих вяжущих,

мерсеризация целлюлозного органического наполнителя, а также операционные работы с добавками хлорида кальция и бария.

Монография содержит ценные результаты экспериментов и их теоретическое обоснование. Исследование имеют важные эколого-экономическое и практическое значения. Считаю, что данная монография может быть опубликована в открытой печати типографическим методом.

Профессор кафедры «Химия и химических технологии АРГУ им. К. Жубанова,
доктор технических наук, профессор, изобретатель СССР *И.Н. Нурлыбаев*

ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМДАРЫ
ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ
PHILOLOGICAL SCIENCES

IRSTI 16.31.41

THE FUNCTION OF SCIENTIFIC-TECHNICAL TEXTS TRANSLATION

A.N. KUCHSHANOVA

K.Zhubanov Aktobe Regional State University, Aktobe, Kazakhstan

Аңдатпа. Бұл мақала ғылыми-техникалық мәтіндерін аударудың функциялары мен рөліне арналған. Аударма - бұл мәтіннің мағынасын бір тілде түсіндірілуі және басқа тілде жеткізілуі, сол хабарды өзге тілде беретін мәтінге тең болып табылады. Аудармада кейбір шектеулер, оның ішінде мәнмәтін, екі тілдің грамматикалық ережелері, олардың жазбаша келісімдері, идиомалары және т.б. ескерілуі тиіс. Техникалық аударма - бұл техникалық және мамандандырылған құжаттаманы аудару, ерекше тәсілді талап ететін аударманың ең күрделі түрлерінің бірі. Зерттеушілердің әрбір сала бойынша пайдаланатын мамандандырылған техникалық лексика аудармашыдан техникалық және лингвистикалық білімді талап етеді. Техникалық мәтіндерді аудару - аударма саласындағы ең қажетті қызметтердің бірі. Бұл қазіргі заманғы техникалық дамумен және осындай дамуды тұрақты қамтамасыз ету қажеттілігімен байланысты. Дегенмен, техникалық мәтіндерді аудару ғылыми-техникалық стиль мәтіндерімен жұмыс істеу кезінде аударма қызметінің ерекшелігін білдіретін бірқатар ерекшеліктермен сипатталады.

Кілт сөздер: аударма, техникалық терминдер, ғылыми техникалық аударма, мәнмәтін, мамандық, мамандану, аударма принциптері, құжаттама, ауызша аударма.

Аннотация. Данная статья посвящена функции и роли перевода научно-технических текстов. Перевод-это интерпретация смысла текста на одном языке и производство, на другом языке, равноценного текста, который передает то же сообщение. Перевод должен учитывать некоторые ограничения; в том числе контекст, правила грамматики двух языков, их письменные соглашения, их идиомы и тому подобное. Технический перевод-это перевод технической и специализированной документации, один из самых сложных видов перевода, который требует особого подхода. Специализированная техническая лексика, используемая исследователями в каждой сфере, требует от переводчика как технических, так и лингвистических знаний. Перевод технических текстов - одна из самых востребованных услуг в переводческой сфере. Это связано с современным техническим развитием и необходимостью постоянного обеспечения такого развития. Тем не менее, перевод технических текстов характеризуется рядом особенностей, которые диктуют специфику переводческой деятельности при работе с текстами научно-технического стиля.

Ключевые слова: перевод, технические термины, научно-технический перевод, контекст, профессия, специализация, принципы перевода, документация, устный перевод.

Annotation. This article is about the function and role of scientific-technical texts translation. Translation is the interpretation of the meaning of a text in one language and the production, in another language, of an equivalent text that communicates the same message. Translation must take into account some constraints; including context, the rules of grammar of the two languages, their writing conventions, their idioms and the like. Technical translation is a

translation of technical and specialized documentation, one of the most difficult types of translation, which requires a special approach. The specialized technical vocabulary used by researchers in each sphere demand that the translator of scientific texts have technical as well as linguistic expertise. Translation of technical texts is one of the most demanded services in the translation sphere. It's connected with modern technical development and necessity of constant ensuring such development. Nevertheless, translation of technical texts is characterized by the range of peculiarities which dictate the specificity of translator's activity while dealing with texts belonging to scientific-technical style.

Key words: translation, technical terms, scientific technical translation, context, profession, specialization, principles of translation, documentation, interpreting.

At present time there is a great necessity to emphasize scientific-technical translation not only as a special kind of translation activity and special theory that investigates this kind of activity but as to assign scientific-technical translation a status of independent applied science. From the linguistic viewpoint peculiarities of scientific-technical texts are spread on its stylistics, grammar and lexis. The main task of scientific-technical translation is a clear and precise bringing of the information to the reader. This can be achieved by logical interpretation of actual material without explicit emotionality. The style of scientific-technical materials can be identified as formally logical.

Translation is the interpretation of the meaning of a text in one language and the production, in another language, of an equivalent text that communicates the same message. Translation must take into account some constraints; including context, the rules of grammar of the two languages, their writing conventions, their idioms and the like. Consequently, as has been recognized, at least since the time of the translator Martin Luther, one translates best into the language that one knows best. Traditionally, translation has been a human activity, though attempts have been made to computerize or otherwise automate the translation of natural-language texts (machine translation) or to use computers as an aid to translation (computer-assisted translation).

The definition of "translation" is quite controversial and somewhat problematic, as translation is quite versatile and has specific aspects that need to be attached to its definition. Linguistic scholars give different interpretations of the concept of translation. For example, A.V.Fyodorov, a famous scholar, linguist, author of numerous scientific papers, under the interpretation understands "in the first place, a process taking place in the form of mental act, and consists in the fact that voice work (text or oral statement) that appeared on one thing - the original language (FL) and recreated at the other - the target language (TL), and secondly, the result of this process [1, 58].

A job of an interpreter is one of the most ancient ones, because at the very first contacts between people speaking different languages the need for the services of so-called "interpreter" arose. Thanks to the efforts of translators, we are able to read the works of world famous talented writers, to learn the news, communicate with foreign partners.

With the development of the economics and changes of the economy policy of our country the importance of the development of the local market increases every day. The problem of promotion the products increase simultaneously with the problem of investigating the economic market. Therefore people have to find different ways to promote their goods and products.

Thus, the profession of translator is constantly proving its usefulness to humans.

Some people believe that for translation philological education and the slightest knowledge of the language is sufficient, but it is not so, because a labor of an interpreter is a hard and creative process. Interpreter's knowledge is accumulated over the years, the vocabulary is updated daily, and only for the acquisition of translation skills the future translator spends a huge amount of time. The favorable outcome of the negotiations, disputes, and international meetings is in the hands of an interpreter who is able to mitigate some negative moments or a few harsh words of communicants, and, conversely, in his power to exacerbate the hostility of contacting parties. It should also be recalled the translation process, in order to prove that the activity of the interpreter is in fact a hard work. "The translation process inevitably breaks down into two points. First of all you must understand, analyze and critically evaluate the heard information. Next you need to find, select the appropriate means of expression the text in the target language (word combinations and grammatical forms)" [2, 64].

The concept of "translation" comprises a vast range of activities. It can act both in writing - translation of poetry, fiction, business papers, articles and speeches of politicians, science and culture, newspaper journalism, religious texts and orally, for example, the translation of the speaker's speech during a press conference, talks, a business meeting in order to overcome the language barrier when the communicants speak different languages. "Translation facilitates the exchange of information", and, as you know, the one who has information "governs" the world. Otherwise the information is "the base of human progress." At the present stage of civilization, people tend to get information quickly and the translation process is directed to that. Thus, we can conclude that the informative function of translation is one of the most important ones.

Since ancient times, translation helps people to lead contacts, understand each other better, to overcome the cultural barrier, i.e. in this case we are talking about "overcoming function". An interpreter is often assigned as a consultant on intercultural communication. Translator tries to give the most complete explanation of the obscure aspects of foreign culture to the communicants.

At all times the translation contributed to the emergence of the highest level of civilization "in antiquity, it contributed to the continuity of Greek and Roman cultures; in the Middle Ages to the spread of Christianity; in all the further centuries it followed the mutual enrichment of art, science, literature, material and consumer culture of the various peoples of the world" [3, 54].

Nowadays, translation work in all its varieties, has acquired an unprecedented scale due to the increasing intensity of international contacts, which gives us reason to call the XXI century "the century of the transfer". People translate various types of texts, which may differ both in a unique and universal language character. For example, a characteristic feature of the legal documents and legal entities and individuals is a "prevalence of office-style" an abundance of office clichés, some conservative lexicon, complicated, cumbersome syntax, a large number of modal semantics of words with prescriptive ("*may*", "*shall comply*") prevalence of verbal forms of the Present tense. Musical style, i.e. dedicated on the theory and music history, musical creativity, the text is somewhat archaic, the impression is sublime, replete with "obsolete words, archaic inversions, emotional shading words ("*excellent*" "*Virtuoso*", "*excellent*") ". The leading feature of the newspaper and magazine text, whose main purpose is to inform the new information "is a great usage of clichés of linguistic expression ("*population explosion*", "*gloomy predictions*", "*confidence crisis*")", plenty of buzz words, often of foreign origin ("*marginal*", "*office*", "*marketing*", "*PR*")". Finally, turning to the topic translation of scientific texts , we can say that a characteristic feature of this type is the extensive use of terminology lexicon, while the rest of the background of the lexical vocabulary - neutral, dominated by impersonal, indefinite-personal supply, compound words, the present tense of the verb.

So I can say that translation is the transformation of the message of the source language to the message of the translating language. The exact translation is impossible because of a great number of languages differences in the grammar and the number of words, besides, the distinction of the cultures can influence the way of translating and its results. Translation is the art of revelation. It makes the unknown known. The translator has the fever and craft to recognize, recreate and reveal the works of the other artist. Translation is an art between tongues.

Some translators tried to define the row of demands of which the good translators should be. Translator should keep the following five basic principles of translation:

- 1) to understand the content of the translating text and the intention of the author perfectly;
- 2) to know the language he translates from and the language he translates on perfectly;
- 3) to avoid the tendency to translate word for word, because it misrepresents the original content and spoils the beauty of its form;
- 4) to use the translation the speech forms in general use;
- 5) to reproduce the general impression in corresponding key, produced by the original, by choosing and placing words correctly.

Scientist Breus E.V. formed the following items to the translation:

- The translation should transfer the ideas of the original completely;

- The style and way of the exposition should be the same as in the original;
- The translation should be read with the same easiness as the original works [4, 41].

Currently, there is a need in the allocation of scientific and technical translation, not only as a special type of translation work and the special theory, which investigates this type of activity, as well as the assignment of technical and scientific translation of the status of independent discipline.

Technical translation is a translation used for the exchange of special scientific and technical information between people speaking different languages.

In a simplified approach as the technical translation is understood a translation of technical texts. Technical translation is also the translation of documents and science and technology oriented materials. Examples of such material are the technical documentation for hardware engineering, research papers on technical issues, guides to use complex technical products, etc.

Technical translation is a translation of technical and specialized documentation, one of the most difficult types of translation, which requires a special approach. It is, more specifically, texts that contain a high amount of terminology, that is, words or expressions that are used (almost) only within a specific field, or that describe that field in a great deal of detail. The translation of scientific research papers, abstracts, conference proceedings, and other publications from one language into another. The specialized technical vocabulary used by researchers in each discipline demand that the translator of scientific texts have technical as well as linguistic expertise. From ordinary language translation technical translation differs in specific terminology and style of presentation. Technical translation directly related to the exchange of scientific and technical information, information process and cognitive activity. It's no secret that the sub-language of scientific and technical literature is distinguished by different set of lexical and syntactic structures.

Translation of scientific and technical text must transmit true meaning of the original in a form as close as possible to the original form. Deviations must be justified by the peculiarities of the Kazakh language and style requirements. Technical translation is based on the formal-logical (collective) style, which is characterized by precision, lack of emotions and impersonality. But that's not all the requirements of the scientific style, which is absolutely necessary to comply with the translation of technical literature.

Scientific style has a number of common traits, common modalities and linguistic features, which are manifested irrespective of the nature of the sciences (natural, accurate, humanities) and the differences of genre (book, research article, report, book, etc.), which makes it possible to talk about the specifics of the style in general. These common features include:

- preliminary thinking of the statements;
- monological nature of statements;
- strict selection of language means;
- attraction to the normalized speech.

Translator of technical texts, documentation must remember that he should not miss a single shade of meaning in the translated text during the translation, as this may distort the meaning of the text, which is disastrous especially for scientific texts.

There are different types of technical translation, each of which has its characteristics and its own laws. These forms do not depend on the scope of specialization and, therefore, translator must be able to perform all kinds of technical translation: academic, literal, functionally adequate and adequate (equivalent).

There are such types of technical translation as learning translation, literal, functionally adequate and adequate (equivalent). Adequate translation, i.e. equivalent in meaning and style to the original presentation, suggests a deep understanding of the subject of transfer (text), creative interpretation of the original, corresponds exactly to the lexical-grammatical structure of the translation language. Learning translation - is a kind of literal translation, in which the content of original correctly transferred, but the lexical and syntactic structure of the language is not taken into account. The literal translation is a kind of literal translation, where an original unit is translated correctly, but the logical and syntactic relations are not taken into account, that leads either to a distortion of meaning, or a violation of the language rules, to which has been translated [5, 71].

The main task of the scientific and technical translation is very clear and precise conveying to the reader of reported information. This is achieved by a logical statement of facts, without the explicit expression of emotion. The style of scientific and technical literature can be defined as formal logic. It should be noted that the widespread and intensive development of the scientific style led to the formation within it of numerous genres, such as: articles, monographs, book, patent description (the description of the invention), abstract, annotation, documentation, catalog, directory, specification, instruction, advertising (which has the signs of also journalistic style). Each genre has its own individual stylistic features, but they do not break the unity of the scientific style, inheriting its general characteristics and features.

Technical translation is most widely used in:

- Chemical Industry;
- Oil and gas industry;
- Exploration work;
- Automotive industry;

- Machine tools;
- Translation of manuals and other documentation.

The main stylistic feature of the scientific and technical text is accurate and clear presentation of the material with little or no expression of those elements that give the speech emotional intensity, the main emphasis is expounded on logic side not emotional and sensual.

Author of scientific and technical articles tries to eliminate the possibility of arbitrary interpretation of substance interpreted by the subject, as a result in the scientific literature; there are almost no means of expression such as metaphor, metonymy, and other stylistic figures, which are widely used in works of art to give the speech live, figurative character.

The authors of scientific works avoid the use of these means of expression, so as not to violate the basic principle of scientific-technical language, which is the accuracy and clarity of thought. This leads to the fact that scientific and technical text seems somewhat dry, devoid of the elements of emotional coloring.

From the perspective of highly specialized terminology one of the most difficult areas of technical translation is oil and gas issues. Oil and gas industry is one of the most important in the Kazakhstani economy, and international cooperation is rapidly developing in this field. It is not surprising that a lot of translation firms realize a lot of projects particularly for oil and gas issues. Most projects are the translation from English into Kazakh and vice versa.

Modern oil and gas theme is the most difficult in the technical direction of translation. The terms should not only be accurately translated but it should also be adapted to the language and used right in context. Otherwise, misunderstandings can arise between parties involved in the negotiations. Incorrect translation, as a rule, leads to serious consequences: destroying the partnership, or damages the reputation of the firm.

A competent translator of technical texts on petroleum subjects must not only speak the language and terms, but also perfectly understand such subjects as chemistry, geology, engineering, economics and accounting, law, insurance. During the translation of texts of oil and gas topics, it is important not to distort information and clearly describe processes such as oil exploration, drilling, mining, processing and transportation of oil. Even the most competent scholar can not cope with this task, if he has no experience with such information.

Translation in the oil and gas industry includes:

- Contracts and tender documents.
- AutoCAD and other drawings of oil and gas equipment
- Documents on the development of oil and gas fields, as well as for their collection, transportation and storage

- Operating Instructions Oil and Gas Equipment
- Documents on the safety and job descriptions
- Other related technical documentation

There are some lost in translation for the oil and gas. Translation in the oil and gas does not allow deviations in the interpretation of terms and must be identical in meaning with the original. The translator must be well-versed in all aspects of the industry (drilling, pumping, maintenance and operation of wells, extraction and transportation of oil and gas). In addition, an expert on translation should be oriented in other fields such as economics, insurance, geology, chemistry, engineering, etc., since oil and gas industry is inextricably linked to a host of other technologies.

The translated text in the output must have not only an exact match of terminology and correct dispatches of all the technological chains to the destination, but also to be made out in accordance with the original.

Much like professionals in the field of technical communication, the technical translator must have a cross-curricular and multifaceted background. In addition to grasping theoretical and linguistic orientations for the actual translation process, an understanding of other subjects, such as cognitive psychology, usability engineering, and technical communication, is necessary for a successful technical translator. Additionally, most technical translators work within a specialized field such as medical or legal technical translation, which highlights the importance of an interdisciplinary background. Finally, the technical translators should also become familiar with the field of professional translation through training.

Technical translation requires a solid knowledge base of technological skills, particularly if the translator chooses to utilize computer-assisted translation or machine translation.

Practitioners within the field of technical translation often employ what is called machine translation or machine-assisted translation. This method of translation uses various types of computer software to generate translations from a source language to a target language without the assistance of a human. There are different methods of machine translation. A plethora of machine translators in the form of free search engines are available online. However, within the field of technical communication, there are two basic types of machine translators, which are able to translate massive amounts of text as a time. There are transfer-based and data-driven machine translators. Transfer-based machine translation systems, which are quite costly to develop, are built by linguists who determine the grammar rules for the source and target languages. The machine works within the rules and guidelines developed by the linguist. Data-driven machine translators, also known as statistical-based machine translators, work by aggregating massive amounts of previously translated bits of information, and uses statistical analysis to determine matches between

the source language and target language with the previously aggregated corpora. This method is less expensive and requires less development time than transfer-based machine translation, but the generated translation is often not to the same quality as transfer-based translation.

Other research points to the effectiveness of machine translation when paired with human interaction. In a mixed methods experiment, researchers first examined the effectiveness of machine translations using statistical analysis and then used subjects to test out a new type of machine translation that required human interaction as a part of the translation process. The results of the experiment showed that human interaction is a vital supplement for overall accuracy in machine translations. This research demonstrates the importance of the role that technical translators can play in the process of translating technical documents.

While no machine translation device is able to replicate or replace the dynamics of a human translator, machine translation certainly poses important advantages. In fact, there are many practical uses for and implications of machine translation for the field of technical translation. Machine translation has major cost advantages as compared to human translation. In fields of technical communication where information is constantly changing, for example, the stock market or jobs related to the weather, the cost of paying a human translator to constantly update information would become quite expensive. Additionally, situations that involve translating massive volumes of information over a short period of time, or situations that require speedy and frequent communication would benefit from machine translation. In such circumstances, a machine translator would be advantageous from a financial perspective.

At the heart of contemporary English style of scientific and technical literature are the norms of English written language with certain specific characteristics, namely:

1) Vocabulary. A large number of special terms and words of non- Anglo-Saxon origin are used. Words are chosen with great care for the most accurate transmission of thought. The service (function) words (prepositions and conjunctions) and words that provide the logical connections between different elements of speech (adverbs) are of a large proportion.

2) Grammar. Only firmly established in the written language grammar rules are used. Passive, impersonal and indefinite-personal constructions are widespread. Mostly used compound and complex sentences, in which nouns, adjectives, and impersonal forms of the verb dominate. Logical isolation is often achieved by departures from the rigid word order (inversion).

3) The method of presentation. The main task of the scientific and technical literature is to bring certain information to the readers clearly and precisely. This is achieved by a logical statement of facts, without the use of emotive words, expressions and grammatical constructions. This method of presentation may be called formal logical [6, 84].

All three of the above characteristics are inherent to the natural and physical sciences (as well as their application areas) - mathematics, astronomy, physics, chemistry, geology, metallurgy, biology, botany, zoology, surveying, meteorology, paleontology, medicine, electronics, electrical, plumbing, aviation, agriculture, forestry, mining, defense industry, construction industry, transport industry, chemical industry, machinery technology.

Scientific and technical literature, in turn, has several gradations. Scientific and technical texts differ not only in the field of science or technology to which they belong, but also by their degree of specialization. The above specifications relate to all monographs and articles, abstracts, and textbooks. However, the text of technical manuals, catalogs, descriptions, supplies, technical reports, specifications and instructions can sometimes contain a proposal in which there is no predicate (with the transfer of technical data, etc.) or subject (if it is determined by the context). The technical references contain whole sections, consisting of transfers.

Translation of technical texts is one of the most demanded services in the translation sphere. It's connected with modern technical development and necessity of constant ensuring such development. Nevertheless, translation of technical texts is characterized by the range of peculiarities which dictate the specificity of translator's activity while dealing with texts belonging to scientific-technical style.

References

1. Федоров А.В. Основы общей теории перевода. - М.: "Филология", 2002. – 341 с.
2. Латышев Л.К. Технология перевода. - М., 2001. – 278 с.
3. Комиссаров В.Н. Современное переводоведение. – М., 2004. – 241 с.
4. Бреус Е.В. «Основы теории и практики перевода с русского на английский». - М.: УРАО, 2000. – 104 с.
5. Борисова Л.И. «Лексические особенности англо–русского научно–технического перевода». - М.: НВИ–Тезаурус, 2005. – 215 с.
6. Алексеева И.С. «Профессиональное обучение переводчика». - СПб.: ИИЯ, 2000. – 192 с.

МРНТИ 16.01.45

ВНЕДРЕНИЕ ПОЛИЯЗЫЧНОГО ОБУЧЕНИЯ НА ЗАНЯТИЯХ ПО РУССКОМУ ЯЗЫКУ

Г.У. УТЕЛЬБАЕВА

*Актюбинский региональный государственный университет им К.Жубанова, Актөбе,
Казахстан*

Аннотация. В данной статье автор рассматривает попытки внедрения в учебный процесс полиязычного обучения на занятиях по русскому языку.

В настоящее время в связи с процессами самоопределения наций, образования многонациональных государств, активной миграцией населения весьма важной государственной задачей стало решение вопросов языка в обществе. В первую очередь проблемы касаются изучения языков и их употребления в официальном и неофициальном общении, в обучении языкам в школе и вузе, во взаимоотношениях между людьми.

В статье автор описывает процесс обучения языку в условиях полиязычия. Заявляется о фрагментарном включении элементов полиязычного образования на занятиях по практическому курсу русского языка в вузе.

В статье четко прописаны этапы работы со студентами на несложном материале, который способствует мотивации у обучающихся к более интересным и сложным видам деятельности, активизируют студентов к более углубленному изучению языков.

Ключевые слова: полиязычие, компетенция, обучающийся, языковая деятельность.

Аңдатпа. Қазіргі уақытта халықтардың өзін-өзі анықтау процестеріне, көпұлтты мемлекеттердің қалыптасуына, халықтың белсенді көші-қонына, қоғамдағы тіл мәселелерін шешу өте маңызды мемлекеттік міндет болып отыр. Ең алдымен тілдерді зерттеу және оларды ресми және бейресми қарым-қатынас кезінде пайдалану, мектептер және жоғары оқу орындарында оқу кезінде қолдану, адамдар арасындағы қарым-қатынас қоғамдағы тілдік проблемаларға тікелей қатысты.

Мақалада автор тілдің көптілділік тұрғысынан оқытылуын сипаттайды. Университетте орыс тілінің тәжірибелік курсы үшін аудиторияда көптілді білім беру элементтерінің үзіндісі туралы жариялайды. Жұмыс барысында оқушылармен қарапайым материалдар арқылы жұмыс істеудің кезеңдері айқын көрінеді, бұл студенттердің қызықты және күрделі іс-әрекеттерге деген қызығушылығын арттырады, студенттерді тілді тереңірек зерттеуге ынталандырады.

Түйінді сөздер: көптілді білім беру, әлемдік жаһандану, тіл саясаты, кадр даярлау, концепциясы мен ережесі, тіл мәртебесі, деңгей, академиялық ұтқырлық.

Abstract. The article discusses the concept of multilingual education in the Republic of Kazakhstan. Human integration processes cause an active interest in issues such as the formation of a multi-ethnic society.

Nowadays, the self-determination processes of nations and multinational state's formation with active migration of the population in the "language solution - issues" has become a very important state decision in society. First of all, problems concern the study of languages and their use in official and unofficial communication between people, in teaching languages at school and university.

In the article, the author describes the process of learning language in multilingual terms. It is announced about the fragmentary inclusion on the elements of multilingual education at Russian practical course at the University. The work clearly spelled out the stages of working with students on uncomplicated material, which has contributed to the motivation of students more interesting and in-depth study of languages in the complex activities.

Key words: linguistic, multilingualism, attempts, competence, students

Процессы интеграции человечества вызывают активный интерес к таким вопросам, как формирование полиэтнического общества. В условиях современного Казахстана проблемы совершенствования знания языков звучат по-иному, поскольку приоритетными задачами являются поликультурное образование, повышение уровня лингвокультурной грамотности населения страны. Полиязычное образование стало одним из краеугольных камней языковой политики и языковой идеологии многонационального государства, в котором идею триединства языков в 2004 году впервые озвучил Н. Назарбаев.

Казахстанское общество стремится войти в мировое и европейское пространство, сохранив этнонациональные особенности. Безусловно, это дело не одного дня. Текущий момент ситуации определяет один из главных векторов современного общественного развития нашей Республики на курс повышения значимости языков: государственного – казахского языка, русского языка, как средства межнационального общения и английского – языка международного общения. Следует отметить, что язык в целом является динамичной категорией, которая отражает специфику развития общества в определенный период.

Согласно «Концепции языковой политики Республики Казахстан» [1] роль казахского – языка наших предков, на котором говорили великие Абай Кунанбаев, Мухтар Ауэзов, Габит Мусрепов, Жамбыл Жабаев и многие другие, имеет приоритетное положение. Знание родного языка является залогом развития этноса, одним из интегрирующих нацию факторов, показателем процветания экономики, образования, культуры, общества в целом.

Значительное место в Концепции отведено языку нашего стратегического партнера – русскому, ведь незримая связь казахского и русского народов известна из далеких глубин истории. Нет необходимости доказывать роль русского языка как основного источника информации в области науки, мобильность как средства поддержания расширенных экономических, культурных связей с разными странами и средства коммуникации в исторически естественных условиях двуязычия.

Следует отметить, что в последнее время в Казахстане происходит перенос акцента на создание моделей, способствующих со-изучению языков: (казахского как государственного, русского как языка межнационального общения и английского как иностранного), а также культу носителей данных языков.

Изменения в мировой геополитической обстановке существенно расширили наши связи в международном пространстве, обусловили необходимость владения языком для участия в сотрудничестве на мировой арене, в программах академической мобильности для совершенствования образования и прохождения стажировок в других странах.

Перечисленные факторы значительно повышают стремление к овладению английским языком, в особенности у молодого поколения. Но постоянно растущие запросы к уровню знаний английского языка требуют и иного подхода к поиску новых технологий, форм и методов его преподавания, путей усиления мотивации к его изучению в условиях отсутствия иноязычного общения. В АРГУ им. К.Жубанова созданы благоприятные условия для овладения иностранными языками как студентами, так и преподавателями. Для ППС университета организовываются курсы повышения квалификации по улучшению или освоению английского языка, по программе обучения первого курса студенты всех специальностей в течение двух семестров изучают русский/казахский и английский языки. На факультетах формируются полиязычные группы.

На занятиях по практическому курсу русского языка на экономических специальностях стараюсь фрагментарно включать элементы полиязычного образования. На несложном материале студенты активно включаются в процесс. Подобные «включения», мотивируют, активизируют студентов к более углубленному изучению языков. К примеру, предлагаю следующие задания:

- составьте синонимический (антонимический, омонимический) ряд к слову, используя, кроме русских синонимы (антонимы, омонимы) из других известных тебе языков.

- составьте паспорт слова на трех языках.

При повторении темы «Фразеология» прошу привести аналогичные фразеологизмы из казахского, английского, или какого либо другого (если это известно студентам) языков.

В качестве разминки провожу игру и предлагаю следующие задания:

- Какая частица одного языка в другом может быть вопросом? (**Не**: отрицательная частица в русском языке и «что?» - в казахском)

- Какой русский глагол 1-го спряжения, 1-го лица, единственного числа настоящего времени в казахском языке имеет обратное (антонимичное) значение? (**Беру**: «получаю» в русском языке и «дать» - в казахском)

-Какой омоним в одном языке обозначает дьявола, а в другом – одно из чисел? (**Бес**: «дьявол» в русском языке и «5» - в казахском)

- Это междометие вы произносите, если, например, хотите чем-то восхититься. В то же время в другом языке это название одного из небесных тел, о котором можно сказать:

«Светит, но не греет». О чем речь? (**Ай** - междометие в русском языке и «луна» - в казахском)

- Когда состояние означает то же, что и место, куда мечтает попасть любой человек, навсегда покинув этот грешный мир? (**Рай** - «место вечного блаженства души» в русском языке и «состояние» - в казахском)

- Мы это междометие обычно выкрикиваем, если нам больно. А как бы мог вскрикнуть Архимед, вылезая из ванны, если бы он был казахом? (**Ой** - междометие боли в русском языке и «идея, мысль» - в казахском языке = «эврика! нашел!»).

При изучении темы «Стили современного русского языка. Художественный стиль» обращаем внимание на пословичный фонд русского, казахского и английского языков, пытаемся провести параллели. Это тоже является стимулом к изучению других языков, воспитанию поликультуры.

Вот лишь несколько примеров соответствия пословиц, поговорок, фразеологизмов в русском и казахском языках с подстрочным переводом казахских пословиц:

- Ақ түйенің қарыны жарылу — букв.: Брюху белого верблюда быть распоротым — по смыслу: пир горой.

- Ақылы алтыға, ойы онға бөліну — букв.: Ум делится на шесть частей, а думы - на десять. По смыслу: голова идет кругом.

- Бүйректен сирақ шығару — букв.: Почку превратить в голень. Смысл: вкривь и вкось и др.

А вот пример английских и русских пословиц-двойников:

- Better a little fire to warm us, than a great one to burn us. Лучше маленький огонь, который нас согреет, чем большой, который нас сожжет. Ср. Хорошего понемножку.

- A thief passes for a gentleman when stealing has made him rich. Когда воровство сделало вора богатым, то он сходит за джентльмена. Ср. Деньги не пахнут.

- All are not friends that speak us fair. Не всяк тот друг, кто нас хвалит. Ср. Не всякому другу верь.

- A sound mind in a sound body. В здоровом теле здоровый дух.

- A burden of one's own choice is not felt. Груз, который сам выбрал, несешь не чувствуя. Ср. Своя ноша не тянет.

- As old as the hills. Древний, как холмы. Ср. Старо как мир.

- All is well that ends well. Ср. Все хорошо, что хорошо кончается. Добрый конец всему делу венец.

Выполняя упражнения такого характера, студенты активизируют свое знание языка, вырабатывают языковое чутье. Считаю, что таким образом преподаватель без особых принуждений подводит студента к необходимости овладения несколькими языками.

Также хотелось бы отметить, что на занятиях практического курса русского языка в качестве разбора ситуативных задач предлагаю составить устные выступления на 2-3 минуты на понимание следующих высказываний видных общественных деятелей, ученых, известных личностей, к примеру:

- «Язык есть вековой труд целого поколения» В.И.Даль

- «Нравственность человека видна в его отношении к слову» Л.Н.Толстой

- «Язык – это вспомогательный инструмент для развития самого себя. Язык – это не столько образование, сколько самопознание» Руслана Жемкова, генерального директора EurasianMediaForum

- «Один язык – это один человек» Турецкая пословица.

Таким образом, формирование полиязычной личности – это трудоемкий процесс, требующий большой отдачи, труда. Владение казахским, русским и иностранным языками становится в современном обществе неотъемлемым компонентом личной и профессиональной деятельности человека. Все это в целом вызывает потребность в большом количестве граждан, практически и профессионально владеющих несколькими языками и получающих в связи с этим реальные шансы занять в обществе более престижное как в социальном, так и в профессиональном положении. Разумное, грамотное и правильное внедрение трехязычия даст возможность выпускникам университета быть коммуникативно-адаптированными в любой среде.

Список использованной литературы

1. Концепция языковой политики Республики Казахстан. – Электронный ресурс. - http://adilet.zan.kz/rus/docs/N960003186_links
2. Сарсенова У.О. Полиязычие-основа формирования поликультурной личности. - Электронный ресурс
3. <https://kopilkaurokov.ru/russkiyYazik/planirovanie/doklad-poliazychiie-osnova-formirovaniia-polikul-turnoi-lichnosti>.

ҒТАМР 16.01.45

САБАҚ ҮРДСІНДЕ ДИАЛОГТІК ОҚЫТУДЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

С.Ж. НИЯЗМАГАНБЕТОВА

*Физика-математикалық бағыттағы Назарбаев Зияткерлік мектебі, Ақтөбе,
Қазақстан*

Аңдатпа. Мақалада қазақ тілі пәнін оқыту үрдісінде диалогтік оқытудың маңыздылығы туралы сөз болады. Коммуникативтік құзыреттілікті дамытуда диалогтік оқыту - оқу үрдісіндегі қарым-қатынаста алдыңғы орын алады. Ол оқытудың негізгі мақсаттарына жетуде маңызды құрал болып саналады.

Түйін сөздер: Диалогтік оқыту, жұптық, топтық оқыту, әдіс- тәсілдер.

Аңдатпа. В данной статье рассмотрен вопрос важности диалогического обучения в процессе преподавания казахского языка. Диалогическое обучение в развитии коммуникативных компетенций играет значимую роль в процессе обучения. Оно является важным инструментом в достижении целей обучения.

Ключевые слова: Диалоговое обучение, парного, группового обучения, методы

Annotation. The article is about the important role of the dialogue in teaching the Kazakh language. Teaching through dialogue plays the main role in developing communicative competence. It is an important tool in gaining the teaching goals.

Key words: Interactive training, pair, group training, methods

«Диалогтік оқыту» қазақ тілі пәнін оқыту үрдісінде қолданылатын тиімді әдіс болып табылады. Диалог негізінде оқыту мен оқу оқушылардың бір-бірімен өзара пікір алмасуына, сұхбаттасуына, мәселені талдауда өз ойын айта білу дағдыларын меңгеруіне септігін тигізсе, ал мұғалім мен оқушы үшін шәкірттерінің өзіндік пікірін жүйелі жеткізуге және дамытуға ұстаз тарапынан көмектесуі деп түсінеміз. Оқушылар диалогқа түсу арқылы өздерінің көзқарастарын білдіріп, ортаға салуға машықтанады.

Диалогтік оқыту әдісін оқу үрдісінің әртүрлі кезеңдерінде қолдануға болады. Оларға пікірталас, мәселелік тапсырмалар, іскерлік ойындар, тренингтер т.б жатқызуға болады. Бұл әдістер сыныптағы барлық оқушыларды әрекетке тартып, жұптық, топтық тапсырмаларды бірігіп орындауға, ұжымда жұмыс жасауға үйретіп, тілдік қарым-қатынас орнатуға ықпалын тигізеді. Мәселен, қазақ тілі екінші тіл ретінде оқытылатын 9-сыныптарда өтетін «Қиял мен шындық» бөлімінде диалогтік оқыту әдісін тиімді қолдануға болады. Сабақтың тақырыбын болжауда «Миға шабуыл» әдісі арқылы «Адам аспандағы бұлтқа қараса, түрлі пішіндерді елестете алады. Сіз бұлттардан не көре аласыз? Қиялға беріліп көрейік» деген сияқты тапсырмалар беріп, оқушыларға ой қозғау салынады. Оқушылар аспандағы бұлттардан түрлі пішіндерді елестетіп, қиялдай білді. Өз қиялдарынан

туған түрлі пішіндерді әсерлі суреттеп, баяндап берді. Сондай-ақ сабаққа қызығушылықты оятуда суретпен байланыстырып «Сұрақ-жауап...» әдісін де пайдалануға болады. Оқушыларға келесі сұрақтар берілді:

1. Суреттер мен қиялды қалай байланыстыруға болады?
2. Қиял дегенді қалай түсінесіздер?
3. Қиялдың адамға берер пайдасы бар ма?
4. Қиялды жүзеге асыруға бола ма?
5. Қиял мен шындықтың байланысы қандай?

Оқушылар қиял мен шындық сөздеріне ассоциация жасап, олардың ара жігін айырып, осы сөздерге анықтама бере білді. Олар осы сөздердің мәнін анықтауда талқылау жұмыстарын жүргізіп, «қиял – шексіз, ол адамның әр нәрсені ойлап табуға бейімділігі» десе, «арман-адамның болашақтағы қиялының іске асуы» деген тұжырымдама жасады. Армандай білсек, оған міндетті түрде қол жеткіземіз деген тоқтамға келіп, жақсы қиял ізгі адами қасиеттерден пайда болады деп шешті. Ал шындықты кез-келген ақпараттың түпкі, бастапқы мәні деп, екі анықтамаға да күнделікті өмірден мысалдар келтірді.

Оқушылардың «Қиял мен шындық» бөлімі бойынша бастапқы сабақтарда түсінігі қиын сөздердің мағынасын анықтауда «Домино» ойыны жүргізілді.

Кесте 1. «Домино» ойыны

Фантазия	ойды елестете білуге қабілеттілік, қиял
Ғалам	бүкіл жер жүзі, әлем
Ғаламат	таң қаларлық, ғажайып
Қиял	фантастикалық ой, арман
Шындық	кез-келген ақпараттың түпкі, бастапқы мәні
Арман	адамның болашақтағы қиялының іске асуы

Оқушылар топта сөздердің анықтамасын іздестіріп, мағынасын анықтауға талпынды және бұл тірек сөздер мен ұғымдарды алдағы сабақтарында орынды қолдана білді.

«Қиял мен шындық» бөлімі бойынша сабақта қолданылған «Кейіпкерді тану картасы» оқушылардың тілдік дағыларын дамытуға тиімді әсер еткен әдістердің бірі болды. «Кейіпкерді тану картасы» бойынша оқушылар келесі сұрақтарды ұжымда талқылап, жеке жауап жазды. Оқушыларға берілген сұрақтар: Бұл шығарма қалай аталады? Басты кейіпкер жайлы не айта аласыз? Кейіпкердің көңіл-күйі қалай суреттелген? Кейіпкер суреттеген болашаққа қиялдай отырып сапар шегіп көріңіз. Тапсырмалар жеңілден күрделіге қарай құрылған.

Алдымен қарапайым сұрақтар беріліп, төменгі деңгей ретінде мәтіннің мазмұнын қабылдау мен танудан бастап сұрақтар анағұрлым күрделеніп, шығармашылық тапсырмаға ұласты. Оқушылар ұжымда сұрақтарды талқылау барысында пікір алмасып, бір-бірінің көзқарастарын есепке ала отырып, ой қорытты және диалог барысында сөздік қорларын молайтты. Бұл өз кезегінде ойларын қағазға түсіруде жазба жұмыстарының сапалы болуына ықпал етті. Ойы, сөздік қоры шектеулі оқушылар да өзара талқылаудан кейін кейіпкер атынан болашаққа көз жүгіртіп, өз ойларын әсерлі жеткізе білді.

Бұл бөлімнің үшінші сабағында оқушылар *постер құрастырып, оны қорғау* арқылы диалогтік қарым-қатынасқа тартылды. Оқушылар топта мәселеге қатысты *тақырыпты жан-жақты талқылады, байқағанымыз топтағы деңгейі орташа оқушыда топтық тапсырма барысында өз үлесін қосты. Өзара оқыту арқылы дарынды балалар өз сыныптастарына қол ұшын берді. Ал постерді қорғауда сөйлеушілер* аудитория алдында сөйлеу мәдениетін сақтауға, әрбір сөзін түсінікті етіп, мәнерімен сөйлеуге тырысты, өз ойларын ашық, еркін жеткізуге талпынды. Тыңдаушыларға айтуға мүмкіндік беру, жақсы тыңдаушы бола білу мен шыдамдылық таныту керектігі жайында түсініп, қарсы топтың идеясын мұқият тыңдап, сұрақтар қоюға дайындалды. Қойылған сұрақтар да ой қозғауға жетелейтін, күрделі сұрақтар болды. Жауап беруші топтағы бұрын «иә» немесе «жоқ» деп жауап беретін оқушылардың көзқарастары әлдеқайда тереңде жатқаны байқалды, олар диалогтік қарым-қатынасқа түсу арқылы сөздік қорларын молайтып, өз ойларын еркін жеткізе білетін дәрежеге жетті.

Сұрақтарға қоя білу мен оған жауап беру арқылы оқушылар мынадай дағдыларды меңгерді:

- тақырып бойынша және сындарлы сөйлеуге ынталанды.
- оқушылардың шынайы қызығушылығы анықталды.
- оқушылардың сыни тұрғыдан ойлауына ықпал етті.
- оқушылардың бір-бірінен үйренуіне, басқа оқушылардың идеяларын құрметтеуіне және бағалауына әсерін тигізді.
- әңгімелесу мен ой елегінен өткізу көмегімен ойын жинақтауға көмек берді.

«Қиял мен шындық» бөлімі бойынша соңғы сабақта оқушылар болжау әдісі арқылы мәтінді меңгерді. Болжау әдісі орыс сыныптары үшін оқылым дағдысын меңгеруде ең маңызды стратегияларының бірі болып табылады. Бұл әдіс оқылым дағдысының қиындығын оқушының сезінбей игеруіне көмектеседі және жаппай сынып болып білім алуды ұйымдастырады. Оқушыларға мәтіннің мазмұнына болжау жасатқанда оны дәл табуы міндетті емес. Олар тақырып аясында түрлі болжамдар айтып нақты жауап тапқанға дейін

бұрынғы білімдерін жаңғыртады, сөздік қорларын молайтып, қиялдарын ұштайды. Болжау әдісі мәтінді бөліктерге бөліп, оқушыларға «Не болады деп ойлайсыз?», «Оған қандай дәлеліңіз бар?», «Шын мәнінде не болды?» сұрақтарын қою арқылы жүзеге асырылды. Бұл әдісті таңдаудағы мақсат - оқушылардың ой белсенділіктерінің дамуына ықпал ету, оқушыларды екі жақты диалогқа түсіру. Нәтижесінде оқушылар мәтіннің оқиғасын қызығушылықпен ойлап тауып, жалғастырып отырды. Тіпті сабақта көп сөйлемейтін оқушылардың өзі жоғары белсенділік танытып, талқылау жұмысына қызу кірісіп кетті және өздерінің белсенділіктерінің артқанын байқамай да қалды.

Сонымен қатар, бұл бөлім бойынша «Синквейн әдісі» сабақтың рефлексия сатысында қолданылды.

Бүгінгі таңдағы тәуелсіз мемлекетіміздің ертеңі біз тәрбиелеп отырған жас ұрпақтың меңгерген біліміне, алған тәжірибесін өмірде пайдалана алуына байланысты екеніне еш күмәніміз жоқ. Оқушылардың танымдық көзқарасын байыту, ақыл-ой қабілетін жетілдіру, өзіндік ойлау және өмірлік ұстанымын қалыптастыру мұғалімнің шеберлігіне, шығармашылық қабілетіне байланысты. Диалогтік оқыту әдісін оқыту үдерісінде қолдану арқылы төмендегідей нәтижеге қол жеткізуге болады деген ойдамыз:

- оқушының белсенділігі артады;
- шығармашылық қабілеті дамиды;
- диалогқа түсу арқылы өз ойын еркін жеткізе білуге үйренеді;
- сөздік қоры молаяды.

Коммуникативтік құзыреттілікті дамытуда диалогтік оқыту - оқу үрдісіндегі қарым-қатынаста алдыңғы орын алады. Ол оқытудың негізгі мақсаттарына жетуде маңызды құрал деп санаймыз.

Қорыта келе, жоғарыда сөз болған диалогтік оқыту әдістерінің барлығы дерлік оқушының өз бетімен іздену жұмыстарын жүргізуіне, мәселелік жағдаяттарды шешуіне бағытталған еркін пікір алмасуды көздейтін диалогқа құрылған әдістер.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Иманғалиева Г. Типология диалога: Дисс.: канд. филол. наук: 10.01.01. – Алматы, 1999. – 121 с.
2. Колеченко А.К. Энциклопедия педагогических технологий: Пособие для преподавателей. [Мұғалімдерге арналған құрал: педагогикалық технологиялар энциклопедиясы] — СПб.: КАРО, 2002.— 368 с.
3. Селевко Г.К. Современные образовательные технологии. - М, 1998. – 215 б.

МРНТИ 16.01.45

ФОРМИРОВАНИЕ РЕЧЕВОЙ КОМПЕТЕНЦИИ ОБУЧАЮЩИХСЯ В УСЛОВИЯХ ПОЛИЯЗЫЧИЯ

Ю.В. ХВОСТОВА

*Актыбинский региональный государственный университет имени К. Жубанова, Актобе,
Казахстан*

Аннотация. В данной статье автором была предпринята попытка анализа формирования речевой компетенции у студентов в условиях полиязычия. Автором осуществляется анализ теоретических предпосылок формирования речевых и языковых компетенций обучающихся на занятиях по языку в высших и общеобразовательных учебных заведениях. Рассматривается модель понятия «компетенция», формирование данной модели у обучающихся в процессе освоения теоретического и практического материала в условиях полиязычия.

Научная статья актуальна. В ней проанализированы аспекты развития речевой и языковой компетенций, коммуникативных умений и навыков, необходимых для будущих специалистов языковой сферы обучения для успешной профессиональной деятельности.

Практическая значимость работы состоит в направленности научной статьи на разработку методических средств в преподавании языковых дисциплин. Представлены содержательные направления программы работы с целью формирования компетенций у учащихся.

Ключевые слова: полиязычие, компетенция, обучающийся, языковая деятельность.

Аңдатпа. Автор жоғары және орта оқу орындарындағы студенттердің сөйлеу және тілдік құзыреттіліктерін қалыптастырудың теориялық алғышарттарын талдайды. «Құзыреттілік» тұжырамдасының моделі қарастырылады, көптілділік контекстінде теориялық және практикалық материалды меңгеру үрдісінде студенттерге осы модельді қалыптастыру қарастырылған.

Ғылыми мақала маңызды. Кәсіби қызметтің табысты болуы үшін тіл білімі саласының болашақ мамандары үшін қажетті сөздік және тілдік құзыреттіліктерді, коммуникативтік дағдыларды және қабілеттерді дамыту аспектілерін талдайды. Жұмыстың практикалық маңыздылығы - тілдік пәндерді оқытудағы әдістемелік құралдарды дамыту туралы ғылыми мақаланың негізгі бағыты болып табылады. Жұмыс бағдарламасының негізгі бағыттары студенттердің құзыреттілігін қалыптастыру мақсатында ұсынылған.

Түйінді сөздер: әлемдік жаһандану, тіл саясаты, кадр даярлау, тіл мәртебесі, деңгей.

Abstract. Author of this article attempts to reveal and comprehend notions of linguistic and speech competence and formulate them for students in condition of multilingualism.

The author analyzes the theoretical prerequisites for the formation of speech and language competences at schools and universities. A model concept of “competence” is the formation for this model in the process of mastering theoretical and practical material is considered in the multilingual environment.

Scientific article is relevant. It analyzes aspects for development of speech and language competences, communication skills and abilities necessary for future specialists at the language sphere for successful professional activity.

The practical significance of the work is focused on the scientific article for the methodological tools in teaching language disciplines. Substantive directions of the program 's work with the students' formation competencies are presented.

Key words: linguistic, multilingualism, attempts, competence, students

Обучение языку в вузе или в школе заключается в формировании национально сознательной, духовно богатой языковой личности, владеющей умениями и навыками свободно, пользоваться средствами родного языка во всех видах речевой деятельности, то есть обеспечении надлежащего уровня коммуникативной и языковой компетенции.

Под языковой личностью в лингвистике понимается "сочетание в лице говорящего его языковой компетенции, стремление к самовыражению, свободного, автоматического осуществления разносторонней языковой деятельности" [1].

В лингводидактике термин "языковая личность" - это углубление, развитие, обогащение и наполнение дополнительным содержанием понятия "личность" вообще

Сам термин "компетенция" ввел Н. Хомский для нужд генеративной грамматики для обозначения языковых знаний. Первоначально этот термин обозначал способность, необходимую для выполнения определенной, преимущественно языковой деятельности на родном языке. Компетентный говорящий /слушающий должен, по мнению Н.Хомского: продуцировать /понимать неограниченное количество предложений на родном языке, иметь собственное мнение о высказываниях, то есть видеть формальную схожесть или различие в значении двух выражений.

Н. Хомский считал, что языковая компетенция имеет врожденный характер, является фактом индивидуального мировосприятия и формируется на основании взаимодействия врожденных знаний и усваиваемого языкового материала, т.е. в сознании ребенка существуют "глубинные" грамматические правила, которые конкретизируются на внешнем уровне в синтаксических структурах изучаемого[3].

Речевая и языковая компетенции – это, прежде всего, умение понимать на слух основное содержание текстов, которые так необходимы при изучении любого языка.

Умение читать и понимать тексты различных жанров и видов с разной степенью понимания их содержания (чтение с пониманием основного содержания, чтение с полным пониманием текста и т.д.).

Умение зафиксировать и передать письменно необходимую информацию.

Учащиеся должны усвоить программный языковой материал как средство оформления или понимания высказываний в процессе общения на уровне, определенном стандартом. Для этого учащимся необходимо понять и усвоить коммуникативные функции средств общения

для их корректного применения в соответствующих речевых ситуациях, уметь самостоятельно отбирать именно те языковые и речевые средства, которые являются оптимальными для реализации коммуникативного намерения и адекватными в социально-функциональном плане в сфере общения.

Умение выбирать и использовать речевые формы для осуществления коммуникативных намерений в конкретных ситуациях, как следствие формирования языковой личности на занятиях по изучению языков.

В условиях полиязычия большое внимание в изучении языка в вузе должно отводиться страноведческим факторам, поскольку отсутствие данных знаний как таковых не может способствовать формированию целостной языковой личности.

К содержанию данных знаний отводят:

- знания языка и теоретические сведения о нем;
- умение осуществлять речевое общение с учетом социальных норм поведения;
- умение соотносить языковые средства с задачами, целью и условиями общения;
- владение национально обусловленной спецификой использования языковых средств [2].

Итак, языковую или речевую компетенцию можно определить, как способность индивида решать языковыми средствами те или иные коммуникативные задачи в разных сферах и ситуациях общения. В изучении языка, в полиязычной среде, - это единство двух компонентов - лингвистического и социального, связь определенного объема лингвистических и социальных знаний с умениями общения.

Таким образом, языковая или речевая компетенция - это усвоение, осознание языковых норм, сложившихся исторически в фонетике, лексике, грамматике, орфоэпии, семантике, стилистике, и адекватное их применение в любой человеческой деятельности в процессе использования определенного языка.

Речевую компетенцию, по мнению ученых, составляют знания языка и речевые умения и навыки, сформированные на основе этих знаний: орфоэпические на основе знаний по фонетике, лексические (усвоение словаря), грамматические, стилистические и т.п.

Таким образом, курс изучаемого языка ориентирован на формирование речевой, языковой (коммуникативной) компетенции. Центральным понятием, непосредственно связанными с целью преподавания языка, становится языковая или речевая личность.

Новейшие исследования по проблеме формирования языковой личности свидетельствуют о ее комплексном характере. Языковая личность не является частично аспектным коррелятом личности вообще, каковы правовая, экономическая или этическая

личность, а феноменом национального, и его следует рассматривать не только в системе языка, но и истории, культуры, всей жизни[5].

Формирование речевой компетенции учащихся, языковой личности, осуществляется при помощи объединения данных о языке, языковой структуре с видами речевой деятельности, а также представления о языковой личности в ее развитии, становлении, динамике от одного уровня владения языком к другому, более высокому. Принципиально новым в этой модели является выделение учеными уровней владения языком.

Таких уровней можно выделить пять:

-уровень правильности, отвечающий за построение высказываний и продуцирование текстов в соответствии с правилами и нормами языка;

-уровень, содержащий умение реализовывать и воспринимать высказывания в соответствии с внутренним планом речевого действия;

-уровень насыщенности, что отражает разнообразие и богатство выразительных средств языка;

-уровень адекватного выбора, что оценивается соответствием языковых средств ситуации общения;

-уровень адекватного синтеза, учитывающий соответствие созданного текста всему комплексу содержательных и коммуникативных задач[5].

Анализ структуры речевой способности учащихся свидетельствует о динамичности ее образования. Процесс использования знаний культурологических правил, их выбора и ситуативная организация лежат вне языковой способности. Они принадлежат коммуникативной компетенции, которая вместе с речевой способностью и составляет языковую личность.

Список использованной литературы

- 1 Методика обучения иностранным языкам в средних начальных заведениях: Учеб. /Под ред. С.Ю. Николаевой. - М.: Ленвит, 1999. - 320 с.
- 2 Что значит знать язык и владеть им /Под ред. Н. М. Шанского. - М.: Просвещение, 1989. - 192 с.
- 3 Богуш А. Дошкольное лингводидактики: теория и практика. - М.: Просвещение, 2002. - 216 с.
- 4 Шумарова Н. Языковая компетенция личности: социопсихолингвистичний аспект: Автореф. дис. д-ра филол. наук. - М., 1994. - 48 с.
- 5 Пономарь Л.М. Функционально-коммуникативный принцип формирования языковой личности: Автореф. дис. д-ра. пед. наук. - М., 1997. - 45 с.

ТАРИХ, ФИЛОСОФИЯ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТАНУ
ИСТОРИЯ, ФИЛОСОФИЯ И СОЦИОЛОГИЯ
HISTORY, PHILOSOPHY AND SOCIOLOGY

FTAMP 03.20

X-XVII ҒАСЫРЛАРДАҒЫ МАҢҒЫСТАУ ТҮБЕГІНДЕГІ АЙЛАҚТАР¹

М.Қ. КИПИЕВ

*Атырау облысы тарихи-мәдени мұраны қорғау, қалпына келтіру және пайдалану
жөніндегі мемлекеттік инспекциясы, Атырау, Қазақстан*

Аңдатпа. Мақалада Каспий теңізінің солтүстік-шығыс жағалауларында X-XVII ғасырларда болған теңіз айлақтарының тарихы қарастырылған. Осы тұста атап өтер бір жайт, аталған кезеңдегі айлақтар туралы дереккөздер толық емес, сәйкесінше көп айлақтардың атауы бүгінгі күні ұмыт болған. Мақаланың басты мақсаты Маңғыстау түбегіндегі теңіз айлақтары жөнінде жазылған деректер мен материалдарды жинақтау, талдау және баяндау. Осыған орай, мақаланы жазу барысында араб, ағылшын, орыс саяхатшылардың жазбаша деректерімен қатар, картографиялық материалдар да пайдаланылды.

Түйін сөздер: Каспий теңізі, Маңғыстау түбегі, теңіз айлақтары, дереккөздер, картографиялық материалдар, тарих, ғылыми-зерттеу

Аннотация. В статье рассматривается история морских пристаней которые были в северо-восточном побережье Каспийского моря в X-XVII веках. Следует отметить, что источники о пристаней того времени неполные, соответственно названия многих пристанищ на сегодняшний день забыты. Главная цель статьи это сбор, анализ а также изложение материалов и источников о морских пристанях Мангыстауского полуострова. В связи с чем, при написании статьи наряду с письменными источниками арабских, английских, русских путешественников были использованы картографические материалы.

Ключевые слова: Каспийское море, полуостров Мангыстау, морские пристани, источники, картографические материалы, история, научное-исследования

Annotation. In this article considering the history of the marinas that were in the north-eastern coast of the Caspian Sea in the X-XVII centuries. It should be noted that the sources of the wharves of that time are incomplete, respectively, the names of many of the haven for today are forgotten. The main purpose of the article is to collect, analyze and present materials and sources about the marinas of Mangystau peninsula. So, when writing the article, along with written sources of Arab, English, Russian travelers, cartographic materials were used.

Key words: Caspian Sea, Mangystau Peninsula, marinas, sources, cartographic materials, history, scientific researches

Маңғыстау түбегінің ортағасырлардан бастап Еділ өңірі мен Хорезмді Каспий теңізі арқылы жалғастырған басты және қолайлы сауда жолының бірі ретінде таныла бастағанын дәлелдейтін деректердің алғашқысын X ғасырдан бастап араб саяхатшыларының

¹ Мақала «Маңғыстау облысының материалдық және материалдық емес тарихи-мәдени мұралары (этнографиялық, этноархеологиялық, этимологиялық, топонимикалық, тарихи-сәулет, арабографиялық зерттеулер)» кешенді экспедициясын ұйымдастыру және өткізу жобасы аясында дайындалды.

жазбаларынан кездестіреміз. Мәселен, араб географы әл-Истахри өзінің 951 жылы шыққан «Китаб месалик ил-мемалик», яғни «мемлекеттердің жолдары кітабын» жазуда Түкістанды өз көзімен көрген әл-Балхидің шығармасын пайдаланып, еңбегінің қосымшасына бірнеше картаны жалғайды. Картада Хазар (Каспий) теңізі мен «Сияхкух»² тауы белгіленді [1, б.18]. Истахридің сипаттауы бойынша «Сияхкух» жайлау мен су көзі бар үлкен арал болып табылады. Ол жерде оғыздармен араздасып, жақында көшіп келген түркілердің бір тайпасы мекендейтіндігін атап өтеді. Сонымен қатар, Хазар теңізінің Сияхкух жағында бұғаздың бар екендігін және оған кірген кемелер желдің әсерінен жағаға соғысып қалудан қорқатындығын, егер қираған жағдайда, олардың заттарын түркілер иеленетіндігін жазды [2, б.169].

X ғасырда өмір сүрген араб географы Мукаддаси (Макдиси), Хазарлардың Джурджанимен шектесетін шекарасы ретінде Бинкишлах қаласын көрсетеді. Шығыстанушы В.Бартольдтың пікірінше ол Маңғышлақты білдіреді [3, б.479]. Осы тұста атап өтер бір жайт, XII-XIII ғасырлардағы еңбектерде Маңғышлақ сөзі қала және тайпа атауы ретінде де көрсетілді. Мәселен, Ибн әл-Асирдің «әл-Кәмил фи-т-тарих» еңбегінде түріктердің Хорезмнен Маңғышлаққа кеткендігі, хорезмшахтың ұлы Атсыздың Маңғышлақ атты қаланы жаулап алғандығы туралы жазылады [2, б. 384]. Ал, географ Мұхаммед Ибн Нәжіп Бекранның «Жаһан-наме» шығармасында Маңғышлақ түріктердің тайпасы ретінде көрсетіліп, олардың оғыздармен арада болған келіспеушіліктен ол жерден көшіп кетіп, Абаскун (Каспий) теңізінің жағасындағы «Сияхкухқа» тоқтағаны айтылады [2, б.349]. Тарихшы Якуттың «Китаб му'джам ал-булдан» еңбегінде Манкашлаг³ (Маңғышлақ) Хорезм мен Саксиннің және рустар (орыстардың) арасындағы теңізге жақын алынбас қамал ретінде сипатталумен қатар, оны хорезмшах Атсыздың жаулап алғаны туралы екі жол өлеңмен келтіріледі [2, б.435]. Жалпы, осы кезеңнен бастап Маңғыстау түбегі Еділ бойынан Хорезмге баратын басты сауда жолы ретінде таныла бастайды, жүктер Түпқараған мүйісіне жақын жердегі айлаққа түсіріліп, Хорезмге керуенмен апарылды. Маңғыстау жері Хорезм шахы Атсыздың жаулап алмасынан бұрын, яғни, 1127-28 бен 1138 жылдар аралығында мұсылман әлемінің шекарасындағы тәуелсіз иелік болды. Якуттың шығармасынан (Атсыздың) түбекті жаулап алу нәтижесінде қоныстың қирағандығын аңғаруға болады [3, б.479].

Маңғыстау түбегі мен ондағы айлақтар жөнінде XIII ғасырда деректер кездеспегенімен де, XIV ғасырдағы араб авторларының шығармасынан түбектің

² Тарихи әдебиеттерде «Сияхкух» атауымен қай жерді тануға болады деген талас пікірлер болғанымен де, ғалымдар зерттей келе, ол Маңғыстау түбегі мен Үстіртті білдіреді деген тоқтамға келген еді. Бұған «Сияхкух» сөзінің парсы тілінен аударғанда «Қаратау» деген мағынаны білдіретіндігі де негізге алынғанса керек. Сол себепті ол Маңғыстаудағы Қаратаудың ескі атауы болған деп топшыланды. Қар.: Агаджанов С.Г. Очерки истории огузов и туркмен Средней Азии IX-XIII вв. Ашхабад. 1969. Б.78

³ Маңғыстау тарихын зерттеушілердің пікірінше «Манкашлаг» - облыс аумағындағы ортағасырлық ескерткіш Қызылқала қаласы болып табылады. Қар.: Самашев З., Кушербаев К., Аманшаев Е., Астафьев А. Сокровища Устюрта и Манкыстау. Алматы. 2007. Б.318

географиялық орналасуының сипаттамасын көреміз. Соның бірі Ибн Фадлаллах әл-Умаридің жазбасында Маңғышлақ аталатын жер Хорезмге жалғас жатырғандығы және оның көлемі дөңгелек пішінді келетіндігі, ені мен ұзындығы 5 айлық жол болатындығы сақталған. Сондай-ақ, оның барлық аумағы далалық екендігі және саны көп халқы қарақшылардан тұратындығы айтылады [4, б.138]. Осындай дерек Шихаб ад-дин әл-Калкашандидің еңбегінде де қайталана келіп, онда тұратын халықтың атауын бурджандар деп нақтылайды [4, б.201].

XIV ғасырда Алтын Орданың гүлденуімен Батыс Еуропалықтарға Каспий теңізінің барлық жағалаулары туралы ақпараттың белгілі болғандығын 1367 жылғы ағайынды Франциска және Доминика Пицигано мен 1375 жылы шыққан «Каталондық атластан» көруге болады. Аталған, екі карта да Маңғыстау түбегіндегі елді-мекендер кездеседі. Зерттеуші Ф.Брунның пікірінше пицигандықтардың картасындағы *Melmeselack* пен каталондықтардың атласындағы *Memnemeselach* Маңғыстау түбегін білдіреді [5, б.32]. Бұл екі картаның бір айырмашылығы, алғашқысында *Melmeselack* тұсында қала немесе елді-мекен белгіленсе, соңғысы тек түбектің атауы ретінде көрсетілген.

XV ғасырдың II-жартысында Еуропадан шыққан келесі картада Каспий теңізі мен оның жағалауындағы қалалар және Маңғыстау түбегіндегі елді-мекендер мен Үстірт арқылы керуен жолдар туралы мәліметтер кездестіреміз. Нақтырақ айтқанда, 1459 жылғы венециялық монах Фра Мауроның (FraMauro) «Әлем картасында» Маңғыстау түбегі анық көрсетіліп, ол жерде *Chisive* және *Machexisa* атты екі қала белгінеді. Картада Үстірт орналасқан жер: «осы биіктік арқылы Orqanza (Үргеніштен) тауарлар жоғары тасылады» деп жазылған [1, б.27-28]. Алайда, аталған қалалар туралы деректер кездеспегендіктен, олардың Маңғыстау түбегінің нақты қай жерінде орналасқандығы мен қай кезеңінде өмір сүргендігі белгісіз. Себебі, жоғарыдағы карта жасалғаннан кейін бір ғасыр өткен соң, яғни 1558 жылы Маңғыстау арқылы Хиуа мен Бұқараға сапар шеккен ағылшындық көпес Антонио Дженкинсон Каспий теңізі маңындағы халықтардың көшпелі өмір сүретіндігін және олардың Селлизюр (Везир) қамалынан басқа қалалары жоқ екендігін жазған болатын [6, б.178]. Бұл пікірді атақты ғалым В.Бартольдта қолдайды, ол «Мангышлак» атты еңбегінде түбектің сауда жолы үшін маңызы зор болғанына қарамастан, орыстар алғанға дейін отырықшы қоныстар туралы деректер кездеспейтіндігін алға тартқан еді [3, б.479]. Бұл жерде жоғарыда аталғандардың тұжырымдарынан Маңғыстау түбегінде жыл бойы адамдар тұрақты өмір сүрген, сол кезеңдегі қала мәдениеті туралы айтылып отырғандығын аңғаруға болады.

Дженкинсон батыс Еуропалықтар ішінен Маңғыстау түбегіне аяғын алғаш басып, ол туралы жазба дерек қалдырған тұңғыш саяхатшы болып табылады. Ол 1558 жылдың

жазында Астраханнан бастаған сапарында Каспий теңізінің солтүстік бөлігін жағалай, Жайық пен Жем өзендерінің сағасы арқылы, Manguslake (Маңғышлақ) атты теңіз айлағына келіп тоқтайды. Дегенмен, Дженкинсонның жоспары бойынша ол тоқтайтын (аты белгісіз) айлақ Каспий теңізінің оңтүстік бөлігіндегі ішкі шығанақтан 12 лига⁴ қашықтықта болатын [6, б.174]. Ресей империясының вице-адмиралы, зерттеуші Ф.Саймоновтың еңбегіне жалғанған Каспий теңізінің картасын қарайтын болсақ, онда «Мангуслак» атты айлақ қазір Үстірт пен Бозашы түбегін бөліп тұрған Қайдақ сорының оңтүстік жағасында орналасқан және онда «Дженкинсон аталған жер арқылы құрлықпен Бұқараға сапар шекті» деп жазылған [7].

XVI ғасырдың 70-жылдарынан бастап Әзербайжан жерін Түріктердің басып алуына байланысты Мәскеу мемлекетінен Иранға баратын сауда жолы өзгеріске ұшырайды. Астраханнан Қызылбасқа баратын кемелер бұдан әрі Қараған (Түпқараған) арқылы жүре бастайды. Осы жолмен 1588 жылы парсы жерінде елшілікке аттанған Г.В.Васильчиковтың жазбасында өлкедегі теңіз айлақтары туралы бірқатар құнды деректер кездеседі. Оның жазуынша жел айдап «төменгі Түркіменияның» Кетік тауындағы Қолтық (Өлі қолтық) шығанағына келіп, одан әрі қарай «түркімен жағындағы» аты айтылмайтын айлаққа тоқтайды. Г.Васильчиков Түпқарағанның барлық теңіз айлақтарынан өтіп, оның «солтүстік жағалауындағы 3 жердегі айлақта түріктердің сауда кемелері тұрды» - деп жазады. Мұнымен қоса ол Мышлақ (Маңғышлақ) арқылы Гиляндық (Ирандық) саудагерлердің де кемелері жүретіндігін айта кетеді [8, б.105-106].

Сонымен қатар, осы кезеңде түбекте төртінші айлақ та болған. Ғалым А.Чулошниковтың пікірінше жоғарыда Г.Васильчиков тоқтаған, бірақ аты аталмаған соңғы теңіз айлағы Бозашы түбегінде орналасқан десе [9, б.74], зерттеуші М.Фехнер ол айлақты Түпқарағанның оңтүстік жағалауындағы Құлалы аралына жақын маңда болған деп топшылайды. Оған дәлел ретінде орыс князі Андрей Звенигородскийдің 1595 жылы Ираннан елшіліктен қайтып келе жатқандағы жазбасын алға тартады [10, б.30]. М. Фехнер сілтеме жасаған А.Звенигородский дерегіне келсек, онда Мышлақтағы (Маңғышлақ) Черекен атты айлаққа тоқтағаны айтылады [8, б.282]. Дегенмен, қазіргі Маңғыстау түбегінде Черекен айлағы болғаны жөнінде мәліметті кездестіргендіктен, біздің ойымызша бұл бүгінгі Түркіменстан жеріндегі Челекен шығанағы болуы керек.⁵

⁴1 лига – 4,82 шақырым

⁵ XII-XIII ғасырлардағы Хорезмшах мемлекетінің картасына қарайтын болсақ, Маңғышлақ деген аумақтың оңтүстіктегі шекарасы Қарабұғаздан төмен қарай қазіргі Челекен шығанағынан басталып, солтүстікте Арал мен Каспий теңіздерінің аралығын қамтығанын көреміз. Қар.: Толстов С.П. По следам древнехорезмийской цивилизации. М. Л. 1948. Б. 276

XVII ғасырда Мәскеу мемлекеті мен Орта Азия хандықтарының арасында болған сауда қатынастары жөніндегі дереккөздерде Каспий теңізінің шығыс жағалауындағы Қабақлы және Қараған атты теңіз айлақтары туралы мәліметтер кездеседі. Мұнымен қоса тарихи деректерде орыс және шығыс көпестері тоқтаған Седеев пен Назаров айлақтары да айтылады. Енді осыларға тоқтала кетсек, Қараған айлағы туралы алғаш тарихи деректер 1633 жылдан бастап, Мәскеу мемлекетіне бұқарлық саудагерлердің келуімен хатқа түскен. Ал, Қабақлы теңіз айлағы жөнінде әскер басылардың жазбалары мен грамоталарында одан да бұрын, 1617 жылдан көрініс тапқан болатын. Дегенмен, аталған айлақтар жөнінде деректердің мерзімі XVII ғасырдың соңымен шектеледі [10, б.73]. Ал сол кезеңдегі картографиялық материалдарда Қабақлы кездеспегенімен де, Қараған және Маңғышлақ теңіз айлақтары жиі ұшырасады. Мысалы, 1647 жылы неміс саяхатшысы Адам Олеарий шығарған «Персия мен оның төңірегіндегі жерлердің жаңа картасы» бойынша Минкишлак (Маңғышлақ) түбегімен Кезел немесе Орксант өзенінің сағасы қиыстырылған. Оның нәтижесінде пайда болған кең шығанақ «Порт Минкишлак» (Portus Minkischlack), яғни Маңғышлақ порты деп көрсетілген [11, б.194-196]. Мұның өзі ол жердің кеме тоқтайтын айлақ екендігін айғақтайды. Дегенмен, Маңғышлақ атауы XVII ғасырдағы карталардың барлығында бірдей көрініс таппайды. Мысалы, 1687 жылғы Н.Витсеннің картасындағы түбекте бір ғана Қараған (Сагаған) елді-мекені белгіленді [12].

Қабақлы теңіз айлағы Қарағанға қарағанда Астраханға жақын орналасты. Алайда, оның жағалауындағы бор кеме тоқтауға қолайсыздық танытқандықтан, бұл айлақ әрдайым қолжетімді бола бермеген. А.Чулошников XIX ғасырдағы Колодкиннің картасында көрсетілген керуен жолдарын негізге ала отырып, Қабақлыны Бұрыншық мекенінен солтүстікке қарай, яғни қазіргі Бозашы түбегінде орналасқан деп топшылайды. Сондай-ақ, зерттеуші тарихи деректерге сүйене отырып, айлақта түркімендердің чабдұр (чавдур) руы мекендегенін атап өтеді. Бірақ, XVII ғасырдың 30 жылдарынан бастап қалмақтардың Жемнің төменгі сағасына келіп керуендерді тонауы, Мәскеу мемлекеті мен Хиуа арасындағы сауда жолына кері әсер етіп, оның ішінде Қабақлы арқылы өтетін теңіз бен керуен жолының тұралауына әкелді. Нәтижесінде, XVII ғасырдың 70-жылдарында Қабақлы айлағы өзінің сауда жолы ретінде маңызын жояды [9, б.75-76].

Енді Қараған айлағына қайтып оралсақ. Ол Сарыташта ашық теңіз шығанағында орналасты. Астраханнан шыққан орыс көпестері кеме арқылы Қарағанға жүзіп келіп, әрі қарай құрлықта керуенмен кетсе, Хиуа мен Бұқарадан келген саудагерлер алып келген заттарын айлақта тұрған кемелерге тиіп, Астраханға апарып сатып отырған. Сонымен қатар, кей жағдайда айлақта екі жақтан келген саудагерлер бір-бірінің тауарларын сатып алған

және айырбастаған. Сауда барысында орыс көпестері өздерінің тауарларын қымбатқа беруге, ал хиуалықтардікін арзанға алуға тырысқандықтан, 1675 жылы Хиуа ханы Ануша-Мұхаммед-Бахадүр сауда қатынастарын реттеу мақсатында Қараған айлағының жанынан қала салуға жарлық шығарады. Бұл мәселе жөнінде хан мен орыс патшасы Федор Алексеевич арасында жазылған грамоталарда қала салынатын жер ретінде Маңғышлақ айлағының аты аталады [13, б.224-240]. Бұл жолдардан, Сарыташ дөңіндегі Қараған мен Маңғышлақ бір теңіз айлағын білдіретіндігін көруге болады. Соңғысы жалпы жердің атауына байланысты айтылса керек.

А.Чулошников жазған Седеев пен Назаров айлақтарына тоқталсақ, бұл екіге бөлініп айтылатын айлақ түркімендік Назар-Бакшы Седеевтің есіміне байланысты шыққан болуы керек деп есептейміз. Оған мынадай дәйек келтіреміз. 1675-1677 жылдары Хиуа мен Бұқарада болған орыс елшісі Василий Даудов өзінің сапарында Астраханнан Түркіменияға келіп, түркімендік Назар-Бакшы Седеевтің «бусына» (кемесіне) тоқтап, оған Қараған айлағында қала салынатындығы жөнінде хабар айтқандығы хатқа түскен [13, б.234]. Бұл жерде елшінің Түркімения деп отырғаны Маңғыстау түбегін, ал Назар-Бакшы Седеевтің кемесіне келуін, соңғысы тоқтайтын айлақты, оның кемесінің болуын Седеевтің саудагер немесе оларға кеме жалдайтындығын білдіреді деп топшылаймыз. Оған дәлел, 1826 жылы штурман А.Колодкиннің құрастыруымен шыққан Каспий теңізінің атласындағы Қашақ шығанағына арналған арнайы картада оның жағасындағы Маңғышлақ айлағы мен оған жақын жағалауда «Назаров шатқалы» көрсетілген [14, п.21]. Біздің ойымызша «Назаров шатқалы» Назар-Бакшы Седеев тоқтаған айлаққа келеді. Сондықтан, ол тұратын бір немесе екі бөлек айлақ өзінің атымен Назаров және тегімен Седеев болып аталса керек деп ойлаймыз.

Жоғарыда жазылған Қараған айлағының жанынан қала салу мәселесін еске алсақ, ол іс бойынша екі жақтың хат алмасулары нәтижесіз қалды деп есептейміз. Себебі, І-Петрдің таққа отыруымен 1691 жылы хиуа елшілігінен Каспий теңізінің шығыс жағалауынан бекініс тұрғызу туралы тағы да ұсыныс беріледі. Бекініс Хиуамен арадағы саудада керуен жолын қысқарту мақсатында тұрғызу үшін қажет деп ұсынылғанына қарамастан, ол Ресей жағынан тағы да қараусыз қалады [15, б.264].

Қорыта келгенде, X-XVII ғасырларда Маңғыстау түбегінде болған теңіз айлақтары жөнінде келесідей ой тұжырымдаймыз. Маңғыстау айлақтары туралы кездесетін алғашқы жазбаша деректерге қарап, олардың пайда болу уақыт X ғасырдан да бұрын мерзімдеуге болады. X-XV ғасырларда түбекте болған айлақтар туралы жазбаша дереккөздер жеткіліксіз болуына орай, олардың болғандығын дәлелдейтін бірден-бір құжат картографиялық

материалдар болып табылады. Маңғыстау айлақтарын өз көзімен көріп жазба дерек қалдырғандардың алды XVI ғасырдың II-жартысынан, яғни, Орыс патшалығының Астраханды жаулап алуынан басталады. XVII ғасырда түбектегі ең танымал айлақтар Қараған мен Қабақлы болғанына қарамастан, XVI ғасырдың II-жартысынан XVII соңында дейін олардың жанында қала немесе бекіністер салынбады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Багров Л.С. Материалы к историческому обзору карт Каспийского моря. Спб.: Типография Морского Министерства, 1912. -112 с.
2. Материалы по истории туркмен и Туркмении. Т.1. VII-XV вв. -Арабские и персидские источники. М.Л.: АН СССР,1939. -612 с.
3. Бартольд В.В. Сочинения. Т.3. -М.:Наука,1965. -711 с.
- 4.Становление и расцвет Золотой Орды. Источники по истории Улуса Джучи (1266-1359). - Казань.: Татарское книжное издательство,2011. -438 с.
- 5.Брун Ф.К. Перипл Каспийского моря по картам XIV столетия. Одесса.: -Типография Ульриха и Шульце,1872. -34 с.
- 6.Английские путешественники в Московском государстве в XVI веке / перев. Ю.В. Готье. - Л.:ОГИЗ,1937. -315 с.
- 7.Соймонов Ф.И. О торгах за Каспийское море древних средних и новейших времен. -М. Печатано при Московских Правительствующаго сената департаментах,1765. -74 с.
- 8.Памятники дипломатических и торговых сношений Московской Руси с Персией. Т.1. - Спб.: Товарищество паровой скоропечатни Яблонский и Перотт, 1890. -453 с.
- 9.Чулошников А. Торговля Московского государства с Средней Азией в XVI-XVII веках // Материалы по истории Узбекской, Таджикской и Туркменской ССР. Ч.1. Торговля с Московским государством и международное положение Средней Азии в XVI-XVII вв. -Л.: АН СССР, 1932. -С.61-88;
- 10.Фехнер М.В. Торговля русского государства со странами востока в XVI веке. -М.: Государственное издательство культурно-просветительной литературы, 1956. -122 с.
- 11.Туран на старинных картах: Образ пространства – Пространство образов. -М.: ИПЦ «Дизайн. Информация. Картография », 2008. -480 с.
12. Witsen N., Nicolaes Imperii Russici sive Moscoviae Status Generalis, in ejus Regna, Ducatus, Provincias, Populos que Subjacentes Divisus, etc.: Cum privilegio. –Amsterdam,1687.
- 13.Материалы по истории Узбекской, Таджикской и Туркменской ССР. Ч.1. Торговля с Московским государством и международное положение Средней Азии в XVI-XVII вв. - Л.: АН СССР, 1932. -504 с.
- 14.РМӨТФА.1331 қ. 3 т. 35а іс.

15.Бэр К.М. Заслуги Петра Великого по части распространения географических познаний о России и пограничных с нею землях Азии // Записки Императорского Русского Географического общества. - 1850. - Кн.IV. - С.260-283

МРНТИ 03.01.07

ПРОЕКТ АРХИВ-2025 И ИСТОРИЯ ОТЕЧЕСТВЕННОГО АРХИВНОГО ДЕЛА

Н.А. АБДУЛЛАЕВ, Г.Ж. СУЛЕЙМЕНОВА

*Актюбинский региональный государственный университет им. К. Жубанова, Актюбе,
Казахстан*

Аңдатпа. Мақалада Қазақстан Республикасы Президентінің «Ұлы Даланың жеті қыры» мақаласындағы «Архив 2025» болашақ жобасы аясындағы еліміздің мұрағаттар тарихының кейбір жәйттері баяндалған. Авторлар тұжырымынша бұл жүйе ел тарихының аса маңызды дерекөздері бола тұра ХХ ғ. арнайы орын алып мемлекеттік құрылым арнасында қалыптасуындағы кейбір бұрылыстары сипатталған.

Түйін сөздер: источник, архив, система архивов, документоведение, история, СССР, Советы, Декрет, реформа, концентрация, централизация, фонд, НКВД, эволюция, компромат.

Annotation. A brief history of the formation and development of the archival system in the Republic of Kazakhstan is given in the article. According to the author's conclusion the state archival system of the Republic is wholly linked with the document management service in the USSR.

Keywords: source, archive, archive system, document management, history, USSR, Councils, Decree, reform, concentration, centralization, fund, NKVD, evolution, compromising evidence.

Аннотация. В статье на основе статьи Главы государства «Семь граней Великой степи» дана краткая история формирования и развития архивной системы в Республике Казахстан. По выводу авторов государственная архивная система республики имеет объективную историческую преемственность и берет свои истоки с радикальных политико-экономических событий начала ХХ века.

Ключевые слова: источник, архив, система архивов, документоведение, история, СССР, Советы, Декрет, реформа, концентрация, централизация, фонд, НКВД, эволюция, компромат.

В статье главы государства «Семь граней Великой степи», как и в предыдущих фундаментальных работах Президента, обращено внимание исследователей на актуальные аспекты национальной истории. В действительности как подчеркивает Президент: «пространство – мера всех вещей, время – мера всех событий» [1]. Как следует из научной методологии пространство и время, являются мерилем истории, а в нашем случае истории Великой степи. За годы Независимости проведена большая работа по изучению прошлого нашего народа – реализуется программа «Мәдени мұра» и другие современные уникальные проекты, которые безусловно способствуют восстановлению важнейшие фрагменты

исторической хроники. Тем не менее многие документальные свидетельства об экономике, социально-политической сфере, государственном устройстве Великой степи и их уникальной цивилизации требуют незамедлительного введения в научный оборот.

В процессе анализа состояния сохранности первоисточников в статье, Президент счел необходимым создать семилетнюю программу «*Архив-2025*», в которую были бы включены фундаментальные исследования всех отечественных и зарубежных архивов, начиная с античности и кончая современностью. В рамках его реализации необходимо будет модернизировать поисково-исследовательскую работу специалистов социально-гуманитарной сферы на системном и долгосрочном взаимодействии с отечественными и крупнейшими зарубежными архивами.

По мнению Президента: «эта важная во всех отношениях деятельность не должна превратиться в *«академический туризм»* за государственный счет» [2]. Необходимо не только кропотливо собирать архивные данные, но и активно конвертировать их в цифровой формат, делая доступными для всех заинтересованных экспертов и широкой общественности.

Чувство гордости и патриотизма за отечественную историю, как свидетельствует мировой опыт, формируется с малых лет, т.е. с юной поры соотечественников. Поэтому важно создать историко-археологическое движение в коллективах системы образования и краеведческих музеях. Приобщенность к национальной истории формирует чувство единства своих истоков у соотечественников. В русле размышлений и рекомендации Главы государства в настоящей статье хотелось бы осветить отдельные аспекты истории архивного дела в республике.

Источники об архивах и архивном деле в республике имеют своеобразную насыщенную и достаточно длительную историю. В литературе двадцатого столетия начало коренных преобразований в архивном деле связывали с Октябрьской революцией и последующими Декретами Советских правящих органов об архивах и архивном деле. Однако современные отечественные исследования по истории архивного дела показали, что изменения в данной сфере произошли раньше, а проекты архивной реформы, как было показано выше, появлялись уже с начала XIX века. Сутью всех предложений об архивной реформе уже тогда ставило задачу: во-первых, централизации архивов и во-вторых, подготовки квалифицированных архивных кадров.

Источники свидетельствуют о том, что к 1917 году архивисты и историки однозначно выступали за необходимость архивных реформ. В этот период свой проект архивной реформы предложил военный архивист Ф.А.Ниневе. К примеру 18 марта 1917 года он

направил Временному правительству “Записку об организации архивов” и написал соответствующее письмо в Государственную Думу. В письме предлагалось провести немедленную централизацию, концентрацию архивов Морского, Военного и других министерств. Однако эта реформа не нашла свою нишу в государственной структуре. И тем не менее, как следует из источников, реформенная инициатива архивов на различных этапах государственно-политической эволюции поддерживалась.

К примеру, в 60-80 гг. двадцатого столетия вывод архивов из системы НКВД, на наш взгляд, не привел к радикальным переменам в работе архивов. Ведомственные тенденции в архивном деле еще более усилились. В 1962 году были приняты “Основные правила работы государственных архивов СССР”, которые отменили действие 35-ти нормативных документов 1938-1958 годов. Однако ведомственные архивы оказались выведены за рамки этих Правил.

Подчинение архивов Совету Министров имело и оборотную сторону: тогдашнее союзное правительство считало, что ГАУ должно выполнять исключительно управленческие функции. Центральный комитет правящей партии (ЦК КПСС) навязывал архивам агитационно-пропагандистские функции. Как следует из выводов авторитетных исследователей историков, оба эти обстоятельства не во всем сказались на дальнейшей эволюции архивного дела. После ухода с олимпа государственно-политического правления «вождя народа» (И.Сталина) получившие открытый допуск в фонды партийных архивов соперничавшие группировки верхов стали оперативно уничтожать компрометирующие их материалы, нанеся этим непоправимый вред ряду фондов.

С истечением времени архивистов стали рассматривать как специалистов по организации делопроизводства. Созданный 2 марта 1966 года Всесоюзный научно-исследовательский институт документоведения и архивоведения (ВНИИДАД), который архивисты предполагали сделать главным учреждением, разрабатывающим вопросы архивного дела, вынужден был заниматься в основном руководством выработкой Единой государственной системы делопроизводства, созданием стандартов документации, обслуживанием административно-управленческого аппарата. В 1964 году в Московском государственном историко-архивном институте (МГИАИ) создается факультет государственного делопроизводства, а в 1977 году в институте вводится специальность “документовед-организатор научно-технической информации”. Таким образом, предполагалось усилить подготовку делопроизводственных кадров, а не историков-архивистов.

Архивисты в этот период не раз возражали против ряда мероприятий власти в сфере архивного дела. Так, на заседании научного совета ГАУ в ноябре 1959 года ряд преподавателей МГИАИ (В.В.Максаков, М.Н.Черноморский, К.И.Рудельсон и другие) выступили против уменьшения числа фондообразователей государственных архивов, требуя сохранять документы многих учреждений и документы ряда категорий, которые решило не сохранять ГАУ, предлагали расширить запретные даты до 1945 года, предлагали сохранять ряд фондов путем их микрофильмирования, создавать новые архивы. Однако данное предложение не было поддержано.

В таких условиях работали и Архивы республики. Ситуация заметно менялась в период обретения Независимости Казахстаном, когда проблемам и перспективам архивного дела стало уделяться значительное внимание, а проблемы сохранения документов заняли определенное место в государственной политике. Данная проблема периодически обсуждается на научных конференциях, круглых столах ученых историков, страницах периодической печати, заметно увеличилось число исследователей архивных фондов.

За годы независимости государственная система управления архивным делом претерпела значительные изменения. Сегодня единую сеть государственных архивов республики представляют около 7 республиканских и более двухсот региональных архивных учреждений. Их деятельность направлена на решение главной задачи: сохранение и преумножение документального наследия народа за последние четыре столетия. Для архивистов очень важно сделать первый шаг к сохранению уникальных архивных документов как культурного и исторического феномена, заслуживающего достойного отношения.

За последние четверть века объем Национального архивного фонда Казахстана и документов по личному составу лет увеличился с 7,08 млн до 23,3 млн единиц. В среднем ежегодно госархивами принимается на хранение более 400 тыс. дел и документов. Постоянная работа ведется с организациями, осуществляющими временное хранение архивных документов, а их более 15 тыс.

Министерством культуры и спорта (МКС) утвержден План мероприятий по реализации основных направлений развития сферы архивного дела и документации до 2018 года. Продолжает совершенствоваться законодательная база. За два последних года утверждено более 20 правовых актов, регулирующих вопросы архивного дела, разработаны методические рекомендации, направленные на упорядочение состава Национального архивного фонда.

На уровне правительства разработан законопроект «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты по вопросам архивного дела», предусматривающий определение компетенций уполномоченного и местных исполнительных органов в части регулирования вопросов электронного документооборота и электронных архивов. Данный законопроект, получивший положительные отклики при обсуждении, вносится на рассмотрение законодательной ветви власти.

Архивы Казахстана с особым вниманием работают над выявлением и приобретением копий документов по истории Казахстана, хранящихся в зарубежных архивных учреждениях. Документы юридических лиц архивисты дополняют документами, принимаемыми от граждан. Так, в Центральном государственном архиве сформированы новые фонды ученых, общественных деятелей, известных людей, ярких представителей культуры и искусства, героев войны, ветеранов труда. Пополняются фонды Центрального государственного архива научно-технической документации.

Центральный государственный архив кинофотодокументов и звукозаписей по праву располагает полными коллекциями уникальных фотодокументов (в том числе около 15 тыс. единиц хранения – на стекле), кадрами кинохроники 30-х годов и Великой Отечественной войны, сохраненными голосами Куляш и Канабека Байсеитовых, Таира Жарокова, Мухтара Ауэзова, Кенена Азербайбаева, Жамбыла и Дины Нурпеисовой и многих других.

Государственными архивами республики проводится системная работа по пополнению новыми источниками, улучшению состояния и состава Национального архивного фонда. По отчетным данным, ежегодно реставрируется около 75 тыс. архивных дел, из них почти 2 тыс. – до 1917 года фондами. Стабильно осуществляется физико-химическая и техническая обработка документов на бумажной основе, кино-, фото-, фонодокументов. В целом по республике государственному страховому копированию каждый год подвергается более 4 тыс. архивных дел, около 600 кинофильмов, более 6 тыс. фотодокументов и 400 фонодокументов.

В особенности в период Независимости республики растет интерес к истории отечества, где генератором является Президент страны. Архивисты республики констатируют колоссальный всплеск интереса к ретроспективной информации. Растет поток запросов от физических и юридических лиц, в первую очередь социально-правового характера. Например, в 2014 году работниками государственных архивов республики выполнено свыше 344 тыс. запросов, в 2015-м – свыше 354 тыс., в 2016 году эта цифра выросла до 392 тыс.

Ежегодно оказывается около 3 тыс. государственных услуг на апостилирование архивных справок, исходящих за рубеж. Всего в 2016-м исполнено более 31 тыс. тематических запросов. Только за один прошедший год через читальные залы госархивов для проведения научных исследований выдано пользователям более миллиона дел. Архивисты активно участвуют в издательских проектах, проводят интересные выставки, лекции, беседы и экскурсии.

Архивные источники интенсивно вводятся в научный оборот. Их использование активизировалось в рамках подготовки к празднованию знаменательных дат: 25-летия независимости, 150-летия Аликхана Букейханова и других. Получили широкое признание проекты «Асыл Мұра», «1 000 кюев», «1 000 песен». Теперь Центральный государственный архив кинофотодокументов и звукозаписей приступил к проекту «Творческое наследие Казахстана», первая часть которого посвящена выдающимся казахским оперным певцам – народным артистам СССР.

Не остались без внимания общественности первый том сборника документов «О слухах и событиях в Средней Азии. 20 апреля 1853 г. – 31 июля 1862 г.», подготовленный Национальным центром археологии и источниковедения МКС, а также сборник статей «Научная и инженерно-техническая интеллигенция: портреты и силуэты. Казахстан. Первая половина XX века», изданный Центральным государственным архивом научно-технической документации.

Уделяется соответствующее внимание подготовке архивистов, укрепляется их материальное положение. Так, наблюдается тенденция о росте в среднем по республике заработной платы сотрудников государственных архивов, что безусловно, способствует привлечению в отрасль молодых специалистов.

В данном направлении активно ведется работа с факультетами высших учебных заведений, осуществляющим подготовку по специальности «архивоведение и документоведение». Составляется совместный стратегический план по подготовке отечественных учебных и учебно-методических пособий, системно проводятся совместные научные и практические форумы. Сегодня выпускники вузов имеют возможность получить специальное образование за рубежом по ряду отечественных и международных программ, в частности, «Болашак».

В центре внимания правящих органов республики находится вопрос совершенствования форм и методов повышения квалификации архивистов. Возрождена практика организации республиканских и международных практических семинаров и конференций. Открыты курсы повышения квалификации работников делопроизводственных

служб, ведомственных, частных и государственных архивов при Казахском научно-исследовательском институте, Центре археографии и документоведения КазНУ им. Аль-Фараби, факультетах ВУЗов.

В республике обозначены приоритеты развития Государственных архивов в рамках которой проводится масштабная работа по переводу в цифровой формат документальных материалов. Так, в 2016-м оцифровано более 800 тыс. единиц хранения, это около 23 млн листов. Безусловным лидером в этом направлении остается Центральный государственный архив кино-, фотодокументов и звукозаписей, где на сегодня в электронном виде доступно почти 56 тыс. кино-, фото-, фонодокументов. Повседневной практикой стало создание тематических онлайн-выставок архивных документов, благодаря которым количество посещений web-сайтов возросло до 500 тыс. в год.

Плодотворная работа архивистов Казахстана в 2016 году получила высокую оценку зарубежных коллег на заседании Евро-Азиатского регионального отделения Международного совета архивистов (Евразика).

Проводится целенаправленная работа по реализации сервисного программного продукта «Хранилище электронных документов», обеспечивающего полную автоматизацию процесса передачи электронных документов из систем электронного документооборота в ведомственный архив организации – в целях интеграции архивов как одного из элементов государственного механизма в систему электронного Правительства.

Это важный этап проекта «Е-архив», представляющего собой не только цифровой, но и интеллектуальный архив. Его реализация планируется в рамках проекта государственной программы «Цифровой Казахстан», подготовка которой осуществляется в соответствии с поручением Главы государства, озвученным в статьях: «Третья модернизация Казахстана: глобальная конкурентоспособность», "Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания".

Как следует из изложенного, архивное дело независимого Казахстана служит не только нынешним, но и будущим поколениям казахстанцев. Вполне закономерно, что главной целью долгосрочного хранения документов является превращение Национального архивного фонда в отвечающую современным требованиям информационную систему. Приоритетным направлением развития определена постепенная автоматизация процессов сбора, обработки, хранения, поиска и передачи информации посредством архивных информационных технологий, вписывающихся в создаваемое в республике единое информационное пространство.

Архивы являются связующим звеном прошлого и настоящего, вектором будущего. Время неумолимо и быстротечно. Прошло более века со дня тех радикальных событий на огромной части Евразии, которое наполнено научными дискуссиями и горячими спорами в практической жизни. Весь XX век прошел под знаком революционных потрясений. Каждый народ извлекает свои уроки из истории. Это его право, и нельзя навязывать другим свою точку зрения, а также никто не вправе навязывать свое субъективное видение истории.

Отечественные архивные материалы свидетельствуют как негативные, так и позитивные стороны государственной, общественно-политической жизни казахстанского общества XX века. Основываясь на материалы архивных источников считаем вполне правомерными сделать следующие выводы:

Во-первых, радикальными событиями 1917 года был сломан естественный путь национального развития и навязаны не совсем выверенные научно формы общественного устройства.

Во-вторых, нанесен ощутимый демографический удар по этносам, который сказался на протяжении целого столетия.

В-третьих, на каком-то этапе отечественной истории едва не были утрачены национальный язык и культура.

В-четвертых, значительная территория Казахстана стала регионами экологического бедствия.

Вместе с тем архивные документы и практическая жизнь убедительно повествуют, что XX век принес немало позитивного народам СССР. Это индустриализация, создание социальной и производственной инфраструктуры, формирование новых отрядов интеллигенции. Определенная модернизация произошла, но она была модернизацией территории, а не нации.

Необходимо ясно понимать уроки истории. Эпоха революций не прошла, но сильно изменилась по форме и содержанию. Из этого следует, что история говорит прямо и недвусмысленно: только эволюционное развитие дает нации шанс на процветание. В этой ситуации прогресс без сомнения в эволюционном процессе и принцип идеологии должен быть ориентиром как на личностном, индивидуальном уровне.

Конечно, эволюционное развитие общества как принцип не означает вечной консервации, но важно понять не только уроки истории, но и достижения современности и перспективы. Бесспорно и то, что аргументы для объективного анализа прошлого и определения перспективы духовной модернизации реальны только на основе всестороннего

изучения первоисточников. А они если исходить из положений Конституции «де-юре, де-факто» находятся только в фондах архивов.

Из этого следует то, что важнейшая задача дня - совершенствовать онлайн-доступность архивных источников для широкого круга людей и в первую очередь для исследователей. Это, несомненно, будет способствовать формированию и развитию культуры потребления ретроспективной информации, сосредоточенной в подлинных документах истории государства – архивных фондах.

Список использованной литературы

1. Назарбаев Н.А. «Семь граней Великой степи». Казахстанская правда, 2018, 21 декабря.
2. Программа Республики Казахстан «Мәдени мұра-Культурное наследие». Астана, 2010.
3. «Закон РК о национальном архивном фонде и архивах». статья 1, пункт 7. Астана, 1998.
4. Государственный архив Актюбинской области. -Актобе, 2003. -С. 26.
5. Государственный архив Актюбинской области и его филиалы. Путеводитель. 1 часть /Под ред. Ж. Р. Рахметовой. -Алма-Ата, 1991. -211 с.
6. «Закон РК о национальном архивном фонде и архивах» статья 1, пункт 17. Астана, 1998.

FTAMP 03.20

БАТЫР ЕСІМІ – ЕЛ АУЗЫНДА

Б.Б. ЕРТЛЕУОВА

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

Аңдатпа. Бұл мақалада жеңіс жолын жақындату үшін күресіп, Ұлы Отан соғысында Кеңес Одағының Батыры атағына ие болған ақтөбеліктердің бірі Қожабай Жазықовтың өмірбаяны мен соғыс жылдарындағы көрсеткен батырлық ерліктері, марапаттары мен әскери шабулдары мақалада көрсетілген. Соғыс майдандарында көрсеткен ерлігі үшін Қ.Жазықов екі рет «Қызыл Жұлдыз» орденімен, 3 дәрежелі «Даңқ» орденімен, «Ерлігі үшін» және басқа да бірнеше медальдармен, «Үздік барлаушы» төсбелгісімен, ал 1945 жылдың 28 сәуірінде Кеңес Одағының Батыры атағымен марапатталған. Ең жоғары марапат – Кеңес Одағының Батырының Алтын жұлдызы Қ.Жазықовқа жаудың Будапештегі тобын қоршап, жойып жіберудегі ерлігі үшін берілгендігі баяндалады. Батыр ағамыздың Отан соғысына дейінгі және Отан соғысынан кейінгі еңбек жолы талданады.

Түйін сөздер: Кеңес Одағы Батыры, Отан соғысы, педагог, 25 гвардиялық полк.

Аннотация. В статье рассказывается о сыне казахского народа, одного из актюбинцев Герое Советского Союза Кужабае Жазыкове, о героических поступках, о его жизни, творчестве и педагогической деятельности, о трудовом пути до и после войны, описывается его безценный вклад в воспитании и обучении молодого поколения. К.Жазыков был дважды награжден орденом «Красной Звезды», орденом «Славы» 3-й степени, медалями. Указом Президиума ВС СССР от 28 апреля 1945 года за образцовое выполнение боевых заданий

командования на фронте борьбы с немецко-фашистскими захватчиками и проявленные при этом мужестве и героизм Кожабая Жазыкову присвоено звание Героя Советского Союза.

Ключевые слова: Герой Советского Союза, Отечественная война, педагог, гвардейцы 25.

Annotation. The article tells about the son of the Kazakh people, one of the Aktobe Hero of the Soviet Union Kuzhabay Zhazykov, about heroic deeds, about his life, work and teaching, about the working way before and after the war, describes his invaluable contribution to the education and upbringing of the young generation. K.Zhazykov was twice awarded the Order of the Red Star, the Order of Glory of the 3rd degree, and medals. By decree of the Presidium of the Armed Forces of the USSR on April 28, 1945 for the exemplary performance of the combat tasks of the command on the front of the fight against the German fascist invaders and for showing courage and heroism Kozhabay Zhazykov was awarded the title Hero of the Soviet Union

Key words: Hero of the Soviet Union, Patriotic War, teacher, guards 25

Сурет 1. К. Жазықов

Ұлы Отан соғысының қан майданында жүздеген ақтөбелік ұстаздар ерліктің тамаша үлгілерін көрсетіп, жорықтың алдыңғы сапында болды. Солардың ішінде Қожабай Жазықов, Федор Озмитель, Ідіріш Үргенішбаев, Сергей Вавилов сияқты ұстаздар Кеңес Одағының Батыры атанған.

Жеңіс жолын жақындату үшін күресіп, Ұлы Отан соғысында Кеңес Одағының Батыры атағына ие болған ақтөбеліктердің бірі Қ.Жазықов 1920 жылы қазіргі Ақтөбе облысы Байғанин ауданының Көктүбек ауылында шаруа жанұясында дүниеге келген. Әкесінен жастай айырылып, анасының тәрбиесінде болды. Оның балалық шағы ел өміріндегі ашаршылықтың кең етек алған кезі – өткен ғасырдың 30-жылдарымен тұспа-тұс келеді. Батырдың інілерінің бірі, Ұлы Отан соғысының ардагері Н.Қалимағанбетовтің естелігінде 1930-31 жылдары аштықтан аман қалған бір топ бала оқу іздеп, арып-ашып, Қонжар балалар үйін іздеп жолға шыққаны туралы айтылады, екі ауылдың арасы 140 шақырымдай болса керек. Оған он

күндей жүріп, балалар әрең жетеді. Міне, осы сапарда жасөспірім Қожабай жолдан әлсіреген балаларды алма кезек арқалап, аяқтарын суытып отырған екен. Мұның өзі болашақ батырдың қайырымдылық, адамгершілік сияқты қасиеттерді бала күнінен бойына сіңіріп өскенін көрсетеді. Сол Қонжардағы балалар үйінде тәрбие алғандардың қатарында С.Бәйішев, С.Балмұқанов, Т.Бәсенов, С.Имашев, Р.Сыздықова, Қ.Жазықов сияқты елге танымал тұлғалар болғаны мақтаныш. Орта мектепті бітіргеннен кейін Қ.Жазықов педучилищеге оқуға түсіп, оны соғыстың алдында аяқтайды [1].

Оның еңбек жолы 1941 жылы Аманкелді атындағы бастауыш мектептегі мұғалімдік қызметтен басталған. 1942 жылдың қаңтарында Темір аудандық әскери комиссариаты арқылы Қызыл Армия қатарына алынып, алғашқы әскери дайындықты Приволжье әскери округіне қарасты Бугуруслан қаласында өтеді. Полк мектебін бітірген соң 206 атқыштар дивизиясы жанындағы дивизиялық оқу батальонына жіберіледі. Бірінші рет 1942 жылы шілдеде Воронеж қаласын жаудан қорғауға қатысып, осы ұрыста жарақат алады. Госпитальда емделгеннен кейін Қ.Жазықовтың 25 гвардиялық Синельников атындағы Қызылтулы атқыштар дивизиясының барлаушылар ротасында взвод командирі ретіндегі жауынгерлік жолы басталады.

1942 жылдың күзі соғыс барысындағы шешуші кезеңдердің бірі болатын, себебі бұл кезде Қызыл Армия қорғанудан стратегиялық шабуылға көше бастаған болатын. Осы жағдайда барлаушы отрядтарына маңызды әскери операцияларды жүзеге асыруда ерекше міндеттер жүктелді. Қауіп-қатері көп барлаушылар тобында жаумен шайқасқан ол өз естеліктерінде барлаушылардың жау тылына «тіл» алуға шыққан кездерінде 14-15 сағаттап ақ қар, көк мұзда жер бауырлап жататынын, киімдерінің бірнеше тәулік бойы кептірілмейтініне қарамастан, көп ауыра бермейтін ерекше жандар екенін мақтанышпен еске алады. Батырдың майдан даласындағы ерлігін Ақтөбе облыстық мемлекеттік мұрағат материалдары негізінде зерттеген профессор Г.Сұлтанғалиеваның деректерінде барлаушы Қ.Жазықовтың жеке есебінде жау тылынан әкелінген жүзден аса «тіл» бар екені айтылған. Сондай-ақ мұрағат қорында барлаушының өзі білім алған Ақтөбе педагогикалық училищесінің студенттеріне арнап 1942 жылдың ақпанында жазған хаты сақталған [2]. Онда төмендегідей жолдар бар: «Құрметті, қымбатты құрбыларым, достарым! Міне, бүгін қолыма қалам алып сіздерге Отан соғысының майданынан хат жолдап отырмын. Менің фашист жандеттеріне қарсы ұлы майданда жаумен соғысқаным, міне, екінші жыл. Әрине, менің кім екенім сендерге белгісіз. Қысқаша түсіндірейін: мамандығым – мұғалім, бірақ қазір барлаушымын. Әскери атағым – лейтенант. Достарым! Жеңістің ұлы туын қолға алып, сіздермен құшақ жайып қосылатын күн қашық болмас. Зұлым жаудың көрі қазылды, енді тек

тепкілеп отырып, көму керек. Оны біз орындаймыз. Бақытты, оқымысты қазақ қыздары! Жалынды сөздеріңмен бізге жәрдемдесіңдер. Сау болыңдар! Қ.Жазықов».

Соғыс майдандарында көрсеткен ерлігі үшін Қ.Жазықов екі рет «Қызыл Жұлдыз» орденімен, 3 дәрежелі «Даңқ» орденімен, «Ерлігі үшін» және басқа да бірнеше медальдармен, «Үздік барлаушы» төсбелгісімен, ал 1945 жылдың 28 сәуірінде Кеңес Одағының Батыры атағымен марапатталған. Ең жоғары марапат – Кеңес Одағының Батырының Алтын жұлдызы Қ.Жазықовқа жаудың Будапештегі тобын қоршап, жойып жіберудегі ерлігі үшін беріледі [3].

1944 жылдың 24-25 желтоқсанында Венгрия астанасы – Будапешт қаласын жаудан азат ету бағытында үлкен әскери операция басталады. Взвод командирі лейтенант Қ.Жазықовтың тобына Дунайдан өтіп, жау қорғанысының алдыңғы шебінен жаяу әскерлердің взводына шабуыл жасау арқылы «тіл» әкелуді тапсырады. Осы тапсырманың орындалуы туралы кейін Қ.Жазықов өз естелігінде былай деп жазады: «Түн қараңғылығында үш автоматшымен Дунайға қарай жылжи жөнелдік. Жан-жақтан атқылаған жау оғынан аман-есен құтылып, жағаға жеттік. Мұнан әрі жау шебіне жер бауырлай жайлап жете бере екі күзетшінің үндерін шығармай, тұмшалап тастадық. Үй ішіндегі жаудың екі солдаты мен офицерін қолға түсірдік. Келген ізімізбен кері қайтып келе жатқанда жау бізді байқап қалып, біраз атысып, қорғануға тура келді. Сөйтсек те қолға түскен «олжаны» штабқа түн ортасы ауа жеткіздік. 26 желтоқсанда отряд тағы да Дунайдан өтіп, жау ротасына кененттен шабуыл жасады. Барлау тобы Киш-Орош, Тотфалу деревняларын басып алып, бұл жерлерді жаудан азат етті. Біз әкелген «тілдің» маңызы зор болып, ертеңіне біздің бөлімшелер шабуылға шықты. Осы операцияны жоғары дәрежеде ұйымдастырып, жүзеге асырғаным үшін маған Кеңес Одағының Батыры атағы беріліп, «Алтын Жұлдыз» медалі қоса тапсырылды. Қалған барлаушылар Ленин орденімен, «Ерлігі үшін» және басқа да медальдармен марапатталды» [4].

Қ.Жазықов Ұлы Отан соғысын Екінші Украин майданы құрамында 1945 жылы сәуір айында аяқтайды. Қан майданда әртүрлі дәрежеде жеті рет жараланса да, елге аман-сау оралған ол өзінің басты арманы – жоғары білім алу мақсатында оқуын жалғастырып, Ақтөбе мұғалімдер институтына түсіп, кейін бұл институттың әйелдер институты болып қайта жабдықталуына орай, Шымкенттегі мұғалімдер институтын тәмамдайды. Ақтөбе облыстық мемлекеттік мұрағатында Ақтөбе мұғалімдер институтының 1-курс студенті, Кеңес Одағының Батыры Қ.Жазықовқа ҚазССР Министрлер Кеңесінің 1948 жылғы 19 наурыздағы №204 «ҚазССР ЖОО студенттеріне Сталин атындағы степендия тағайындау туралы» Қаулысы негізінде 700 сом көлемінде Сталин атындағы степендия тағайындалғандығы

туралы институт директоры Н.Пак қол қойған бұйрық сақталған. Бұл батырдың тек майдан даласында ғана емес, соғыстан кейінгі бейбіт заманда білім алу жолында да үздіктер қатарында болуға талпынған ерекше қасиетін көрсетеді. Кейін Қ.Жазықов Орал педагогикалық институтының тарих факультетін аяқтап, жоғары педагогикалық білім алды. Бейбіт кезеңдегі еңбек жолы Байғанин ауданының орталығы – Жарқамыс селосындағы орта мектепте мұғалім болудан басталып, кейін мектеп директоры, аудандық оқу бөлімінің бастығы, аудандық мәдениет бөлімінің бастығы қызметтерін атқарады. 1971 жылдан өмірінің соңына дейін Байғанин аудандық атқару комитеті төрағасының орынбасары қызметін атқарды. Қай салада еңбек етсе де, қандай жұмыс тапсырылса да, табиғаты ұстаз болғандықтан болуы керек, Қ.Жазықов мейірімді, қарапайым, сабырлы, салиқалы қалпынан айныған емес. Сөзімізді батырдың замандасы, соғыс ардагері Қ.Төлебаевтың төмендегі пікірі дәлелдей түскендей: «Қожекең иненің жасуындай пендешілігі, күншілдігі, қызғаншақтығы жоқ, жаны жайсаң азамат еді. Жауапты қызметте қанша жыл қызмет жасағанда біреуге қиянат, жағымсыз мінез, жөнсіз талап қойды дегенді өз басым естіген емеспін. Батырлық атақ-даңқын арқаланбаған ары таза күйінде дүние салды».

Сурет 2. Мақпал Жазықова – Қ. Жазықовтің қызы

Қарапайым шаруа баласы Қ.Жазықов ұстаздық мамандықты Ұлы Отан соғысы басталмастан бұрын-ақ таңдап үлгергені белгілі. Міне, батырдың осы таңдауы өмірлік таңдау болғаны анық! Соғыстан елге батыр атанып оралғаннан кейін де оның бүкіл саналы өмірі оқу-ағарту, халыққа білім беру, жастарды тәрбиелеу ісімен тығыз байланысты болғанын жоғарыда айттық. Уақыт елегіне салып, өткенге ой жүгірте қарасақ, ол тіпті балаларын да

осы мамандықтың қыр-сырына баулып, үйреткен сияқты. Осы ретте біз Батырдың қызы, біздің университетімізде көп жылдан бері еңбек ететін педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент Мақпал Жазықова апайды сөзге тарттық: - Менің әкем Қ.Жазықов сонау аумалы-төкпелі XX ғасырдың басында дүниеге келіп, анасы мен ағасының тәрбиесінде ер жетіп, өзінің жігерлілігімен, білімге деген құштарлығымен мамандық иесі болып, ел басына күн туған қиын заманда өз еркімен майданға аттанып, сол соғыста жеті рет жараланса да, елге Кеңес Одағының Батыры атанып, аман-сау оралған, кейінгі саналы өмірін туған елге қалтқысыз қызмет етуге арнаған біртума тұлға. Ата-ананың аялы алақанының аясында өсіп, білім алып, қияға қанат қаққан балалық шақты қазіргі уақыт тұрғысынан таразылайтын болсам, бала көңілде сақталып қалған естеліктердің барлығы дерлік жылылыққа, қуанышқа толы болғаны рас. Сол балалық шақтағы шуақты күндердің жылуы әлі де жүректі жылытатын күдіреті-ай! Бұл менің ойымша, ата-анамыздың отбасында сыйластық пен сүйіспеншілікке негізделген қарым-қатынас қалыптастыра алғанының нәтижесі сияқты. Әкем қанша жерден жұмысбасты болып жатса да, менен мектепте қай мұғалімнің қандай сабақтан беретінін, белгілі бір пәннен дәл осы уақытта не өтіп жатқанымызды сұрап, күнделігімдегі бағаларымды қарап шығуға да уақыт табатын. Анамның мектепте ұстаз болып істейтініне қарамастан, ата-аналар жиналысына да баратындығы есімде қалыпты. Тіпті біздерге айтпай-ақ талай сабағымызға кірген. Жоғары сыныптарда оқып жүргенде әкем мамандық таңдауда қателеспеу керектігі туралы көңілге қонымды біраз ақыл-кеңестерін айтып, жол сілтегені есімде. Осындай салиқалы кеңес әсер етті ме, отбасындағы бес баланың үшеуі мұғалім мамандығын таңдапты. Тіпті кезінде ата-анамыз білім алған Ақтөбе мұғалімдер институтының негізінде ашылған Ақтөбе педагогикалық институтында тәлім алдық.

Батыс өңіріндегі таңдаулы жоғары оқу орны Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетін әр жылдары батырдың 8 немересі де тәмамдап, республикамыздың әр өңірінде халық шаруашылығының түрлі салаларында еңбек етіп жүр. Осы ретте университеттің техникалық факультетінің түлегі, батырдың жиен немересі Баянов Олжастың Америка Құрама Штаттарының Филадельфия қаласында «Болашақ» бағдарламасы бойынша магистрлік білім алып, елге оралғанын, қазір өз мамандығы бойынша өндірісте еңбек етіп жүргенін мақтанышпен айтқым келеді. Мұның бәрін әкеміздің ұстаздық жолынан бастау алған дәстүр сабақтастығы деп түсінемін. Ал ана-анамның ізі қалған осы бір қара шаңырақта еңбек ету мен үшін үлкен жауапкершілік, - деп сөзін аяқтады Мақпал апай.

Батыр-ұстаздың есімімен оның туған елінде мектеп аталады, сол сияқты аудан орталығы мен Ақтөбе қаласында Қ.Жазықов атындағы көшелер бар.

2010 жылы Кемерші елді мекеніндегі Қ.Жазықов атындағы орта мектеп жаңа ғимаратқа көшіріліп, аудан халқы үлкен қуанышқа бөленді. Шынында да, балалар мен жастардың жанашыры, батыр-ұстаз Қ.Жазықов кейінгі ұрпағының дәл осындай әсем ғимаратта білім алғанын сонау қар жамылған майдан даласында от пен оқтың астында жүргенде де, кейін елге аман-есен оралып, бейбіт күнде ауылдағы ескі үлгідегі кішкентай мектепте ұландарға білім нәрін сеуіп жүргенде де аңсағаны анық. Бүгін осы бір білім ордасының ауылдың ең көрікті ғимарат қана емес, жаңалыққа жаны құмар азаматтардың бас қосар жері болып отырғаны бәріміз үшін мақтаныш!

Байғанин ауданында 2017 жылы қараша айының 17-де Кеңес Одағының Батыры Қожабай Жазықовтың ескерткіші орнатылды. Батыр атындағы көшеге қойылған ескерткіштің ашылу салтанатына Жазықовтар әулетінің балалары, ағайын-туыстары қатысты.

Сурет 3. Қ. Жазықов ескерткіші

Батырдың есімі Алматы қаласындағы Республикалық педагогикалық мұражайда қырық екі Қазақстандық батыр-ұстаздың құрметіне арналған мемориалдық кешенде тасқа қашалып жазылған. Киев қаласында Днепрді кешіп өтіп, Украинаны азат етуге қатысқандарға арналған ескерткіш тақтада да Кеңес Одағының Батыры Қ.Жазықовтың есімі алтын әріптермен жазылған. Мұның барлығы Батыр ерлігінің мәңгілік екенін дәлелдейді.

Пайдаланылган әдебиеттер тізімі

1. Герои Советского Союза: Краткий библиографический словарь /Пред.ред. коллегии И.Н.Шкадов. – М.: Воениздат, 1987. – Т.1 /Абаев – Любичев/. – 911 с.
2. Синельниковско-Будапештская стрелковая дивизия //Великая Отечественная война, 1941-1945: энциклопедия /под ред. М.М.Козлова. – М.: Советская энциклопедия, 1985. – 652с.
3. Шафаренко П.М. На разных фронтах. Записки командира дивизии. – Москва, 1978. – 214 с.
4. Дикань А.Г. Гвардейцы двадцать пятой. М., 1984. – 124 с.

МРНТИ 03.29

ОРГАНИЗАЦИЯ РУССКО-ИНОРОДЧЕСКИХ ШКОЛ КРАЯ ПО ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ СИСТЕМЕ УЧЕНОГО-ВОСТОКОВЕДА, МИССИОНЕРА Н.И.ИЛЬМИНСКОГО

Д.Н. МЫРЗАБАЕВА

*Актыубинский региональный государственный университет им. К. Жубанова, Актобе,
Казахстан*

Аңдатпа. Мақалада XIX ғасырдың екінші жартысында Н.И.Ильминскийдің педагогикалық жүйесі бойынша патша үкіметімен өңірде жасалған орыстандыру саясаты қарастырылады.

Н.И. Ильминский Пенза қаласында діни семинарияны және Казань діни академиясынан қатты теологиялық білім алып, іс-сапарларға Египет, Түркия және т.б. шел елдерде болып, еуропалық, шығыс тілдерін меңгеріп, өз заманының көрнекті тұлғасы болғандығы айқын көрсетіледі. Сонымен қатар бұл мақалада Н.И. Ильминскийдің жүйесі мұқият талқыланғаннан кейін қолдауды үкіметтен және 1870 жылы 26 наурызда «Ресейде тұратын орыс емес халықтарды құру туралы» атты ережеде заңдастырылуынан табатындығы айтылады. Негізінен Н.И. Ильминскийдің басты мақсаты орыс емес халықтарды білім саласы негізінде орыстандыру болды, сондықтан білімді орыс тіліндегі оқулықтармен жүргізді, өйткені татар, башқұрт, қазақтарды мсұсылман жазуларынан мүлдем алшақтатуды көздегендігі баяндалады.

Түйін сөздер: Орынбор оқу округі, Н.И.Ильминский, мектебтер, медреселер, білім, орыстандыру саясаты.

Аннотация. Статья посвящена проблеме реализации русификаторской политики царизма края второй половины XIX века путем учреждения русско-инородческих школ, в основу которой легла педагогическая система Н.И.Ильминского.

Педагогическая система известного ученого-востоковеда, педагога-практика и миссионера Н.И.Ильминского (1822-1891 гг.) была направлена на усиление идеологического воздействия самодержавия на «инородцев» и подготовку из них преданных чиновников для проведения колониальной политики. Его система - это система духовного закабаления нерусских народов России, их внутреннего религиозного

перерождения. Вся деятельность Н.И. Ильминского была созвучна реакционным 70-80-х годам XIX столетия. Его система наиболее полно отразила формы и методы политики христианизации и русификации.

Русские школы, знакомя киргизов с государственным языком и русским мирозерцанием, должны в конце концов, привести их к духовному объединению с русским народом». Основной задачей русско-казахских школ являлось не только обучение казахов русскому языку и грамоте, но и слияние их с русским народом, с помощью знакомства их с обычаями и мировоззрением русских людей.

Ключевые слова: Оренбургский учебный округ, Н.И.Ильминский, мектебы, медресе, образование, русификаторская политика

Annotation. Article XIX century second half devoted to the problem realization russian politics tsar bu a way establishments russian – another schools, pedagogical system N.I.Ilminyski.

In the second half of the XIX century the Russian education policy with the king's government on the pedagogical system of N.I.Ilminsky is considered.

N.I Ilminskie had a strong theological education in Penza, a religious seminary and a Kazan religious academy, where she traveled to Egypt, Turkey and others. It is clear that in those countries where there are foreigners, European and eastern languages, they have become a prominent figure of their time. Also in this article, NI After careful discussion of the system of Ilmine it is said that the support will be obtained from the government on March 26, 1870, and will be legalized in the Provision «On non-Russian peoples living in Russia». Basically NI The main purpose of Ilminsky was to make non-Russians the basis of the education of the Russians, so it was taught in Russian with textbooks, because Tatar, Bashkir and Kazakh intended to completely separate the Mushaf.

Key words: Orenburg educational district, N.I.Ilminski, school, madrasah, education, russian politics.

В пореформенный период школьная политика царизма на территории Оренбургского учебного округа вела, с одной стороны, к расширению государственной сети школ, а с другой, - к «огосударствлению» мектебов и медресе, к подчинению их интересам государства.

Расширение государственной школьной сети населения и организации учебных заведений для пришлого русского населения. В основу которой легла педагогическая система известного ученого-востоковеда, педагога - практика и миссионера Н.И.Ильминского (1822-1891 гг.), направленная на усиление идеологического воздействия самодержавия на «инородцев» и подготовку из них преданных чиновников для проведения колониальной политики. Его система - это система духовного закабаления нерусских народов России, их внутреннего религиозного перерождения. Вся деятельность Н.И. Ильминского была созвучна реакционным 70-80-х годам XIX столетия. Его система наиболее полно отразила формы и методы политики христианизации и русификации. В тот период, когда царское правительство пыталось сочетать по отношению к нерусскому населению политику «волчьего зуба» с политикой «лисьего хвоста», Н.И.Ильминский со своим «ласковым словом» и елейной проповедью православия, как говорил профессор

Медынский, оказался наиболее подходящим человеком для работы среди национальностей Поволжья восточной и юго-восточной России [1].

Солидное богословское образование, он окончил Пензенскую духовную семинарию, Казанскую духовную академию, командировки за границу в Египет, Турцию, знание европейских, восточных языков народов России, - делали его видной фигурой своего времени. Система Н.И.Ильминского, возникла в Урало-Поволжье в 60-е годы, когда обнаружилась непригодность насильственных административных мер правительства и православной церкви по сплочению национальных меньшинств вокруг престола. «Полное слияние инородцев» с империей, Н.И.Ильминский считал возможным лишь путем мирного распространения среди них православия и русского языка.

Система Н.И.Ильминского после тщательного обсуждения нашла поддержку правительства и 26 марта 1870 года была узаконена в правилах «О мерах к образованию населяющих Россию инородцев». В Правилах от 26 марта 1870 года, нерусские народы края подразделялись на две группы «инородцев» - христиан и мусульман. Пути обучения каждой отличались, хотя цель была одна - обрусение и «слияние с русским народом». Обучение крещенных чувашей, марийцев, татар, мордвы полностью основывались на системе Н.И.Ильминского. Для них предусматривалось учреждение «инородческо - христианских» школ - четырехлетних школ с первоначальным преподаванием на «инородческих наречиях», для «утверждения в православной вере и ознакомления с русским языком». В учебном курсе этих школ основное внимание предполагалось уделять изучению «закона божьего» и церковного пения.

Для образования татар, башкир, казахов исповедующих ислам, и имеющих многовековые традиции письменности, литературы, книжного обучения должны были открываться школы другого типа, с упором на преподавание русского языка, так называемые «русско-инородческие» школы. При их организации из системы Н.И. Ильминского, заимствовались лишь некоторые, хотя и существенные идеи, как применение родного языка как средства обучения - «язык родной и притом самый правильный, народный» и подготовка учителей из татар, башкир и казахов - «учитель единоплеменный с учениками, - инородец, разумеется, с подходящими к этой обязанности природными качествами». Программа русско-татарских и русско-башкирских школ включала русский язык, чистописание, арифметику и мусульманское верообучение. Обучение в них продолжалось обычно 4 года. Преподавание велось по учебникам, специально изданным русским шрифтом, «дабы совершенно отторгнуть татар, казахов и башкир от мусульманской письменности» [2]. Кроме своих общепросветительных задач, «школа в киргизской степи, играла ещё роль

политическую, она связывает киргизский народ с коренным русскими народами, прививая киргизам государственный язык, она знакомит с обычаями и взглядами русского народа и хотя медленно, но систематично вводит киргизов в семью русских, противодействуя началам мусульманской исключительности и ослабляя мусульманский фанатизм, привитой выходцами из Бухары и других мест процветания ислама». По этой причине, правительству необходимо было «усиленно заботиться о широком развитии в степи киргизов просвещения и прежде всего не останавливаться перед затратами на увеличение количества общеобразовательных учреждений» [3].

Образование нерусских народов должно было ограничиться начальной школой. Царское правительство выступало против обучения их детей в гимназиях и университетах. В письме Победоносцеву, от 29 февраля 1884 года, Н.И.Ильминский пишет: «что вовсе не следовало бы их привлекать и допускать в гимназию. Какой же для них смысл иметь классический или новые европейские языки» [4]. Подготовка национальной культуры, шла вразрез с интересами царизма. Ему нужна была школа как орудие колониального управления над нерусскими народами, а не как образовательно-просветительский институт.

В том же году, все русско-башкирские, русско-татарские и мусульманские школы, содержащиеся как государством, так и частными лицами, были переданы в ведение Министерства народного просвещения, а для контроля над ними в Оренбургском учебном округе, 29 ноября 1875 года, была введена должность инспектора татарских, башкирских и казахских школ [5]. Ее занял выпускник Казанской духовной академии, кандидат богословия В.В. Катаринский, оставивший заметный след в истории просвещения местных народов, в частности и в деле народного образования в Казахстане. Им были разработаны несколько учебников для казахских школ - букварь для казахских детей, практические уроки русского языка для казахов, русско-казахский словарь. Под его редакцией в 1897 году была издана грамматика казахского языка [6].

Помимо официальных мер правительства в реализации русификаторской политики народов Поволжья, большую роль сыграло русское миссионерство. «Миссионерское общество для содействия распространению христианства между язычниками» руководило с 1852 года миссионерской деятельностью православного духовенства, переименованное в 1870 году в «Православное миссионерское общество». Данное миссионерское общество также имело филиалы в Уфимской и Пермской губерниях. В 1867 году было учреждено «Братство святителя и чудотворца Николая», в Оренбурге - «Михаило - Архангельское братство», викарием Казани Гурием - «Казанское братство святого Гурия», которые ставили перед собой задачу распространения христианства среди мусульман и язычников Урало-

Поволжья, посредством обучения в начальных школах, контролируемых духовенством. Н.И. Ильминский будучи преподавателем арабского и татарского языков в Казанской духовной академии, выработал определенную систему нерусских школ и обучения в них, принятой «Казанским братством святого Гурия». Согласно этой системе - первоначальное образование детей нерусских национальностей шло на их родном языке до тех пор, пока они достаточно не овладевали русским языком. Н.И.Ильминский аргументировал защиту преподавания на родном языке, доводами, в том числе психологического порядка: «Родные звуки, даже сами по себе бьют прямо в созвучные стороны сердце» - писал он в 1883 году [7].

Как лингвист, Н.И.Ильминский, заверял, что татарский, то есть, арабский алфавит, весьма неудобен для киргизского языка, через русский алфавит, киргизский язык должен быть совершенно огражден от татаризации [8]. Преподавание на родном языке должно было вестись по учебникам, написанным на родном языке. Преподавание в нерусских школах должны вести только учителя местной национальности, подготовленные в «духе русских просветительных начал».

Миссионерство, вдохновителями которого были обер-прокурор Синода - Победоносцев и Н.И.Ильминский, преследовало цели обрусения «инородцев», обращения их в православно-христианскую веру путем крещения. Пыталось осуществить духовное подчинение «инородцев» царизму и поэтому царизм горячо поддерживал миссионерство.

К развитию русского образования «среди киргизов, областная администрация неизменно прилагает все усилия, потому что русские школы должны вытеснить собою мусульманские, где как, показал опыт, киргизское юношество получает несоответственное русским интересам направление. Русские школы, знакомя киргизов с государственным языком и русским мирозерцанием, должны в конце концов, привести их к духовному объединению с русским народом» [9]. Таким образом, главной задачей русско-казахских школ являлось не только обучение казахов русскому языку и грамоте, но и слияние их с русским народом, с помощью знакомства их с обычаями и мировоззрением русских людей.

Список использованной литературы

- 1.Горохов М.В. Реакционная политика царизма в отношении татар Поволжья. - Казань, 1941.- С.42
- 2.Ильминский Н.И. Неизданное письмо. О способах обучения инородцев. - Санкт-Петербург, 1900, - С. 87
- 3.ЦГА РК Ф.318, Оп.1, Д.49
- 4.Горохов М.В. Реакционная политика царизма в отношении татар Поволжья. - Казань, 1941.- С.40

5. ГАОрО Ф.6, Оп. 6, Д.14477, Л.1

6. Тажибаев Т.Т. Развитие просвещения и педагогической мысли в Казахстане во второй половине XIX века. Часть I. Социально-экономические предпосылки развития просвещения и педагогической мысли в Казахстане. – Алма-Ата, 1958, - С.87

7. Горохов М.В. Реакционная политика царизма в отношении татар Поволжья. - Казань, 1941.- С.45

8. Алекторов А.Е. Очерк народного образования в Тургайской области. Летопись 1744-1898 гг. Выпуск 3.- Оренбург, 1900, - С. 47

9. ЦГА РК Ф.318, Оп.1, Д.29, Л.3

МРНТИ 03.81.31

**«ОТДЕЛЬНЫЕ АСПЕКТЫ ИСТОРИОГРАФИЧЕСКОГО АНАЛИЗА
НАУЧНОЙ ЛИТЕРАТУРЫ ПО АДМИНИСТРАТИВНО-ТЕРРИТОРИАЛЬНЫМ
РЕФОРМАМ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ В 40 – 80 ГОДАХ XIX ВЕКА»**

А. АКЕНОВ

*Актюбинский региональный государственный университет им. К. Жубанова, Актөбе,
Казахстан*

Аннотация. В этой статье автор анализирует труды историков-исследователей по истории административно-территориальным реформам Российской империей в Казахстане. Первые попытки исследовательского, научного осмысления проблемы административно-территориального реформирования Казахской степи в 40 – 80-х гг. XIX в. относятся к рубежу XIX – XX вв. Оценивая дореволюционный этап изучения проблемы административного реформирования степных областей, следует отметить его несомненное значение для дальнейшего развития историографии вопроса, поскольку были затронуты основные его аспекты: административно-территориальное деление степи, управление и судопроизводство.

Ключевые слова: Российская империя, Казахская степь, Оренбург, Сибирь, Туркистан, административные реформы, уставы, губернии, области, уезды, колонизация.

Аңдатпа. Бұл мақалада автор XIX ғасырдың 40-80 жылдардағы Ресей империясының Қазақстандағы әкімшілік-аумақтық реформалардың тарихын зерттеген тарихшылардың жұмыстарын талдайды. Қазақ даласын әкімшілік-аумақтық реформалау мәселесін зерттеумен айналысатын алғашқы әрекеттер. XIX аяғы - XX ғғ басында басталады. Әкімшілік реформа мәселесі тарихнамасын революцияға дейінгі кезеңін талдай отырып, оның негізгі аспектілеріне тоқталып қарағанда: даланың әкімшілік-аумақтық бөлінуі, әкімшілік және сот ісін жүргізу мәселесі қозғанын байқаймыз.

Кілт сөздер: Ресей империясы, Қазақ даласы, Орынбор, Сібір, Түркістан, әкімшілік реформалар, жарлықтар, губерниялар, облыстар, округтер, колонизация.

Annotation. In this article, the author analyzes the works of historians and researchers on the history of administrative and territorial reforms by the Russian Empire in Kazakhstan. The first attempts of research, scientific

understanding of the problem of administrative and territorial reforming of the Kazakh steppe in the 40s-80s. XIX century. refer to the turn of the XIX - XX centuries. Evaluating the pre-revolutionary stage of studying the problem of administrative reform of the steppe regions, it should be noted that it is of undoubted importance for the further development of the historiography of the issue, since its main aspects were touched: the administrative and territorial division of the steppe, administration and legal proceedings.

Key words: Russian Empire, Kazakh steppe, Orenburg, Siber, Turkistan, administrative reforms, regulations, statutes, provinces, regions, counties, colonization.

В историографии вопроса об административной политике Российской империи в отношении Казахской степи, можно, выделить несколько этапов: дореволюционный, советский и современный, причем последний распадается на три направления: российское, казахстанское и западное. Рассуждая о степени изученности проблемы в дореволюционной отечественной исторической литературе, отметим, что первые оценки этого процесса принадлежали современникам. Мы полагаем, что первые попытки исследовательского, научного осмысления проблемы административно-территориального реформирования Казахской степи в 40 – 80-х гг. XIX в. относятся к рубежу XIX – XX вв.

Тогда вопросы реформирования Казахской степи в составе Российской империи являлись вопросами государственной важности, поэтому в качестве авторов преимущественно выступали военные, являвшиеся офицерами Генерального штаба и членами Императорского Русского географического общества, а также чиновники, что позволяет оценивать их работы не только в качестве образцов историографической традиции и неотъемлемой части источниковой базы, но как и органическую составляющую управленческого, в том числе, законодательного процесса [1], [2].

Преобразования в Казахской степи для них сводились лишь к унификации управления степью. Как официальные представители политики империи, они стремились обосновать прогрессивность колониальной политики России и оценивали происходящее с позиции цивилизаторского превосходства оседлого земледельческого общества над кочевым, скотоводческим. Поэтому благотворное влияние российского управления в степи не ставилось под сомнение. Главной задачей исследователей на этом этапе историографии у было обоснование прогрессивности колониальной политики Российской империй.

Крупной научной работой, в которой нашли отражение вопросы организации российской системы управления в Среднем и Младшем казахских жузах, стало «Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких, орд и степей» видного государственного чиновника и ученого XIX столетия Алексея Ираклиевича Левшина [3]. Нам более всего интересна вторая часть работы, посвященная принятию казахами российского подданства. Автор подробно описал не только известное ему на практике административное устройство двух

жузов после ликвидации ханской власти, но и картину политической борьбы в регионе, на фоне которых и происходило складывание здесь российской административной системы.

Хронологически продолжил эту работу подполковник Генерального штаба Лев Лаврентьевич Мейер [4]. Имевшиеся в его распоряжении материалы канцелярии оренбургского губернатора, штаба отдельного Оренбургского корпуса, областного правления Оренбургских киргизов, а также собственные наблюдения позволили Л.Л. Мейеру представить современникам и донести до нас важные сведения о функционировании региональной администрации.

Заметный след в дореволюционной историографии центральноазиатского региона оставил долгое время проживший и служивший в Оренбурге в должностях по ветеринарной части, редактировавший газету «Тургайские областные ведомости», занимавший определенное время должность крестьянского начальника известный оренбургский краевед Александр Иванович Добросмыслов. Наиболее близкая к теме нашего исследования работа частями и в сокращенном виде была опубликована в местных периодических изданиях «Тургайские областные ведомости», «Оренбургский край», «Тургайская газета» и др. Затем она увидела свет отдельным изданием в Известиях Оренбургского отдела Императорского русского географического общества [5]. Здесь автор описал российскую систему управления у казахов Младшего жуза, на уже недоступном документальном материале рассмотрел деятельность Оренбургской пограничной комиссии, взаимоотношения региональной власти с правительственными структурами и с местной (первичной) администрацией. Следует обратить внимание на принципиально важный вывод автора о самостоятельности Оренбургской пограничной комиссии в определенных вопросах формирования и реализации региональной политики империи.

Другие современники по-разному оценивали горизонтальное взаимодействие оренбургских властей. Если С. Н. Севастьянов [6] считал, что Пограничная комиссия играла ведущую роль в региональной администрации, то В. Л. Долинский [7] доминирование отдавал губернаторской (генерал-губернаторской) канцелярии.

Надо признать, что многие дооктябрьские исследователи (Л. Л. Мейер, Л. Ф. Костенко, В. В. Григорьев, Н. А. Маев, М. Красовский) обращали внимание на недостатки российского управления казахами и ошибочность политики в отношении коренного населения вообще [8].

Истории управления Сибири, в т. ч. и казахами Западносибирского ведомства, посвящены двухтомники В. И. Вагина и С. М. Прутченко [9]. Первый автор представил внутреннее положение региона и его системы управления в канун реформ 1822 г.,

проанализировал реформы и показал в динамике практику их реализации. Признавая выдающийся вклад М. М. Сперанского в создание новой системы управления, оказавшей прогрессивное влияние на все сферы жизни региона, он подчеркнул ограниченность реформ, проявившуюся, в частности, в фактическом бездействии совещательных органов при генерал-губернаторах и в ошибочности ставки исключительно на бюрократию. С. М. Прутченко в своей работе подчеркнул необходимость учета особенностей каждой окраины при конструировании ее системы управления. Создавая свой труд уже в другую эпоху, он к причинам низкой результативности реформ отнес отказ от включения в административную сферу представительного элемента, ограничив круг активных акторов исключительно чиновничеством.

Гораздо более скромно оценивал заслуги М. М. Сперанского видный деятель сибирского областничества Н. М. Ядринцев. Он признавал, что при тогдашнем уровне общественного развития в Сибири любые радикальные преобразования были обречены лишь на неполный успех. И попытки поставить сибирских чиновников в жесткие рамки закона, обеспечить независимый надзор за всеми частями управления были обречены на провал [10].

Активизация широкого интереса к казахским землям происходит в конце первого десятилетия XX в. И вызвано это было изменением политического курса правительства в отношении региона. Одновременно с программой «Нового Туркестана» встает вопрос о более рациональном, по мнению властей, использовании казахских земель. Появляются работы, обосновывающие и оправдывающие присоединение жузов и перспективу их более активного вовлечения в хозяйственно-экономическую жизнь государства.

Одновременно, делались попытки сформулировать свое видение оптимальной модели административной практики. Например, офицер Генерального штаба М.И. Венюков, исследования которого предопределили оценки практически всех представителей дореволюционной историографии, сравнивал три модели управления: кавказскую, оренбургскую и сибирскую. Кавказская модель, предполагавшая отстранение от управления местной аристократии и скорейшее подавление «видимой неприязни номадов», по мнению Венюкова, ненадежна. Она эффективна только на начальном этапе и внушает стойкое недоверие к русским. Относительно оренбургской модели управления степными областями он отмечал негативную роль казачьих отрядов, деятельность которых была сосредоточена лишь на карательных акциях. Свое предпочтение Венюков отдавал сибирской модели управления, сочетавшей действия казачьих отрядов с крестьянской колонизацией, политику централизации и деконцентрации власти. Он считал, что та или иная территория только тогда станет частью России, когда будет колонизована русскими.

Так, известный русский путешественник и военный географ М.И. Венюков в своей работе «Поступательное движение России в Среднюю Азию»[11] отмечает, что после ликвидации ханской власти Казахская степь существовала фактически бесконтрольно. И лишь М. М. Сперанскому удалось ввести в Средней орде правильное устройство, соединив общегосударственное направление с сохранением власти родовых начальников. Эта реформа позволила во многом обогнать в развитии другие казахские территории. Близкую точку зрения высказал и А. И. Макшеев, признав, что Малая орда, сохранив власть местных правителей, мало подчинялась российской администрации и держалась в узде лишь благодаря возникавшим русским крепостям, в отличие от Средней орды, где после ликвидации ханской власти сразу утвердилось российское управление.

Положительно оценивал реформы и знаменитый казахский ученый и офицер российской службы Чокан Чингисович Валиханов. В своих работах «О Баян-Аульском округе» [12] и «Записка о судебной реформе» [13] он дал положительную оценку реформам, осуществленным в Средней орде. Отмену ханской власти он признал вынужденным шагом в условиях невежества и упрямства родоправителей, а сохранение суда биев, напротив, считал соответствующим развитию народа.

Профессор А. Позднеев в статье «Киргиз-кайсаки» рассматривал преобразования в степи в контексте управленческой деятельности областных и уездных учреждений. Он с похвалой отзывался о западно-сибирской системе управления, вплоть до конца XIX в. основывавшейся на «Уставе о сибирских киргизах» (1822 г.) М.М. Сперанского. Именно выбором удачной модели управления, по мысли Позднеева, можно было объяснить стабильность обстановки в западно-сибирском генерал-губернаторстве по сравнению с оренбургским. Согласно Позднееву, коренное отличие оренбургской системы состояло в том, что султаны были здесь «подобно ханам, совершенно бесконтрольными владельцами своих частей». В наступательного движения в него русских административно-территориальном отношении в оренбургском крае совершенно игнорировалось прежнее родовое деление. По мнению А. Позднеева, наиболее приемлемым вариантом разрешения сложившейся ситуации должен был стать перенос органов гражданского управления в степь оренбургского ведомства, и отказ от принципов косвенного управления посредством султанской аристократии.

В целом, выражая солидарность с политикой правительства в Казахской степи, современники смогли предложить свое понимание некоторых отдельных сюжетов окраинной политики Российской империи в Казахской степи. Так, некоторые аспекты интеграции казахов в состав России занимали и областников. С 1878 по 1880 гг.

Н.М. Ядринцев по заданию Западно-Сибирского Отдела Императорского Русского географического общества в Омске вел свои наблюдения за бытом инородцев Западной Сибири. Итогом стал его труд «Сибирские инородцы, их быт и современное положение». Неоднозначность фигуры Ядринцева проявлялась, прежде всего, в том, что он выступал частью управленческой вертикали, и, соответственно, выражал официальную позицию власти, но с точки зрения собственных мировоззренческих установок был ей оппозиционен, что отражалось в содержании его трудов [14].

Прежде всего, в центре внимания Николая Михайловича оказывается вопрос «гражданского полноправия» инородцев. По этому поводу он пишет следующее: «Нет сомнения, что если им будет доступно развитие, если они выкажут способности, то не могут быть отрицаемы для них и общечеловеческие права, и блага высшего человеческого существования».

Таким образом, Ядринцев связывал с готовностью инородцев к интеграции в российское общество приобретение ими особого статуса - «цивилизованных народов». По мнению Н.М. Ядринцева превращение инородцев в полноправных подданных империи станет возможным при условии изменения их хозяйственно-экономического уклада и административно-правового устройства. Именно на достижение этой цели и направлена политика российской власти в степном крае, по оценке Ядринцева.

Особняком в развитии историографии проблемы стоят труды востоковеда В.В. Радлова. В отличие от большинства современников, он констатировал упадок благосостояния казахского народа в результате административных реформ XIX в., объясняя это тем, что «порядок, навязанный извне и основанный на пустом теоретизировании, может лишь помешать истинному прогрессу». Исследования Радлова предопределили возникновение либеральной традиции в дореволюционной историографии, выразителями которой стали как представители казахской интеллигенции, так и российские просветители. В частности, А.Н. Букейханов и П.П. Румянцев опираясь на статистические данные, отмечали сильное разрушающее влияние административных реформ XIX в. на традиционную этно-социальную структуру казахов. Вместе с тем определенную роль в этом процессе они отводили проникновению в казахскую степь капиталистических отношений [14].

Нормы обычного права в кочевом обществе и их особенности в Казахской степи стали предметом изучения в работах классиков юридической антропологии - Ч.Ч. Валиханова, Н.И. Гродекова, И.И. Крафта, А. Леонтьева. В своих исследованиях они попытались проанализировать проблему трансформации обычного права российской властью в условиях модернизации степи. Основываясь на материалах, собранных российскими чиновниками и

различными комитетами по сбору «киргизских законов», авторы провели их качественный анализ и систематизацию. Известный этнограф, фольклорист, правовед И.И. Крафт успешно использовал в своих исследованиях также информацию, полученную в результате посещения степного края и личных бесед с представителями родовой казахской аристократии, что, несомненно, повышает значимость его работ. Уровень работ не отличается высоким исследовательским потенциалом, но содержит значительный объем фактического материала, необходимого для изучения казахского обычного права современными специалистами [14].

Активизация широкого интереса к казахским землям происходит в конце первого десятилетия XX в. И вызвано это было изменением политического курса правительства в отношении региона. Одновременно с программой «Нового Туркестана» встает вопрос о более рациональном, по мнению властей, использовании казахских земель. Появляются работы, обосновывающие и оправдывающие присоединение жузов и перспективу их более активного вовлечения в хозяйственно-экономическую жизнь государства.

Деятели казахского политического движения начала XX в. партии Алаш были убеждены в насильственном характере утверждения российского доминирования в регионе. Придерживавшийся этой точки зрения А. Букейханов отмечал более высокое культурное развитие северного соседа, подчеркивая не политический или торгово-экономический, а колонизационно-переселенческий аспект проникновения империи в Казахскую степь, разделяя процесс включения Казахстана в состав России на периоды колонизации и завоевания и дезавуируя тезис о цивилизаторской миссии империи [15].

Оценивая дореволюционный этап изучения проблемы административного реформирования степных областей, следует отметить его несомненное значение для дальнейшего развития историографии вопроса, поскольку были затронуты основные его аспекты: административно-территориальное деление степи, управление и судопроизводство. Исследователи зачастую являлись носителями идеологии власти, поскольку находились на государственной службе, описывая события, в которых они принимали непосредственное участие. С другой стороны, дореволюционных исследователей отличало стремление не просто дать оценку, но и проанализировать ситуацию, привлечь ретроспективные материалы, выявить причины проведения очередных преобразований и спрогнозировать последствия их реализации, т.е. проследить логику процессов в степи, и потому данные работы могут быть оценены в качестве научных.

Список использованной литературы

1. Вопросы историографии Казахстана. Алма-Ата, 1983. – С. 421.

2. Абилев А.К. Русская историография истории Казахстана XVIII - начала XX вв. Караганда, 1988 – С. 656.
3. Левшин А. И. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких, орд и степей. Ч. 1–3. СПб. Алматы: Санат, 1996. – С. 656.
4. Мейер Л.Л. Киргизская степь Оренбургского ведомства. СПб., 1865. – С.386.
5. Добросмыслов А.И. Тургайская область. Исторический очерк // Известия Оренбургского отдела ИРГО. Оренбург., 1900. – С.125.
6. Севастьянов С.Н. Григорий Федорович Генс // Труды Оренбургской ученой архивной комиссии. Вып. XIX. Оренбург, 1907. – С. 158–167.
7. Долинский В. Л. Об отношениях России к среднеазиатским владениям и об устройстве Киргизской степи // СПб.:, 1865. – С. 55.
8. Маев Н.А. Очерк истории киргизского народа с 1832 по 1868 г. // Материалы для статистики Туркестанского края и наступательного движения в него русских. СПб.:, 1873. – С. 415–426.
9. Прутченко С.М. Сибирские окраины. Областные установления, связанные с Сибирским учреждением 1822 г., в строе управления русского государства. Историко-юридические очерки. СПб.:, 1899. – С 407.
10. Ядринцев Н.М. Сперанский и его реформы в Сибири // Вестник Европы. 1876. № 6. – С. 461–502.
11. Венюков М.И. Опыт военного обозрения русских границ в Азии. СПб., 1873. – С. 473-503.
12. Валиханов Ч.Ч. О Баян-Аульском округе // Русский инвалид. СПб, 1857. – С. 45
13. Валиханов Ч.Ч. Записка о судебной реформе у киргиз Сибирского ведомства // Записки Императорского русского географического общества по Отделению этнографии. Т. XXIX: СПб.:, 1904. – С. 151–178.
14. Васин К.Л. Административные и судебные реформы 60-х - 90-х гг. XIX в. в степных областях Западной Сибири: Акмолинской, Семипалатинской и Семиреченской. Омск, 2008. – С. 221.
15. Букейханов А. Исторические судьбы Киргизского края и культурные его успехи // Букейханов А. Таңдамалы (Избранное). Алматы.:, 1995. – С. 45-65.

FTAMP 94 (574)

БАТЫР – ЕЛДІҢ СӘУЛЕТІ

А. КАЛЫБАЕВА, Ж. БАТЫРОВА

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

Андатпа. Бұл мақалада Райымбек батырдың қысқаша өмірбаяны және де батырдың Жетісу өлкесін қалмақ хандарынан тазартқаны, жоңғарлардан жеңгені жайлы мәлімденген, сондай-ақ оның туған жылы туралы мәселе қойылған. Өзінің өмір жолында Райымбек батыр көптеген қиындықтарды басынан кешірді. Райымбектің, Райымбек жасағының жасаған батырлығы қазақ тарихындағы бірде-бір батырдың ерлігіне ұқсамайды. Ол қазақтың «Робин Гуды» деп те айтуға болады. Мұндай ерекше ерлікті жасаған батыр да ерекше батыр.

Түйін сөздер: шежіре, Сымтас, жасақ, қалмақтар, батыр, қолбасшы.

Annotation. This article discusses a brief biography of Raiymbek warrior, including the problems of him birthday, also his famous exploits when he liberate Zhetisu region from the Kyrgyz khans, and the victory from jungars. With his life way, he overcame a lot of difficulties. In Kazakh history we haven't warrior, who compares the heroism that Raiymbek's troops showed. He can also called the Kazakh "Robin Hood". The hero who did such a heroic feat is also a special hero.

Keywords: chronicle, Symtas, troops, kalmaki, warrior.

Аннотация. В данной статье рассмотрена краткая биография Райымбек батыра, в том числе проблемы его года рождения, а также его известные подвиги при освобождении края Жетису от кыргызских ханов, и победа над джунгарами. При своем жизненном пути он преодолел немало трудностей. Ни один батыр в казахской истории не сравнится с героизмом, который показывала войска Райымбека. Так же его можно назвать казахским «Робин Гудом». Герой, совершивший такой героический подвиг, также является особым героем.

Ключевые слова: летопись, Сымтас, войска, калмаки, батыр, полководец.

Райымбек Түкеұлы – Ұлы жүз құрамындағы Албан тайпасының Алтын руынан шыққан батыр, әйгілі Қангелді батырдың немересі. [1, 389 б.]

Райымбек батыр жайлы материалдарды отыз кісінің аузынан жазып алған Қабылбек Сауранбаевтың шежіресінде былай деп жазылған: «Райымбек батыр Түргенді билеп алған Жоңғар ханы Қорынды қуып, ондағы күйзелген қазақ халқын босатып, жерін кеңейткен. Жоңғар қалмақтарының ханының бірі – Көкпектідегі Секе ханды жеңген. Жетісу өлкесін қалмақ хандарынан тазартқан». [2, 332 б.]

Райымбек батырдың туған жылы туралы екі пікір тайталас: біреулер 1705-жылы десе, екіншілер 1730-жылы туды дейді. [3, 258 б.]

1705-жылы туды деген пікір «Қазақ совет энциклопедиясынан» бастау алады. Онда: «(1705 ж.т. – ө.ж. белгісіз)... 17 жасында жоңғар басқыншыларына қарсы күресте ерен ерлік көрсетіп батыр атанды», – деп жазылған. [4, 126 б.]

Ал, Райымбек батыр 1730-жылы туған деген пікір батыр бабамыз туралы аңыз бен әңгімелерді жинаған Қабылбек Сауранбайұлы ақсақалдан бастау алады. Оны жазушы Төлен Қауынбайұлы қостайды. [3, 258 б.]

Райымбек батыр бес жасында өз атының басын өзі алып жүріп, жылқының соңынан ере бастаған. Жеті жасқа толғанда асау жылқыны үйретіп, міне бастаған. Райымбек батырдың нағашысы Жалайыр Орақты батырдың тұқымынан екен. Нағашы атасы Райымбек жеті жасқа толғанда ат етіп міну үшін бір еркек тай және садақ, қылыш, найза, айбалта, қалқан әкеп береді.

Нағашы атасы Ханкелді батырға: «Менің жиенім он алты жасқа толып жігіт болғанда, көк тайы ат болады. Және мен алып келген соғыс құралдарын таза сақтап, өзі ұстауға шамасы келгенде қолына тапсыр», – депті.

Бала кезінен бәсіре аты, киетін сауыты, асынатын қылышы, ататын оғы бар бүлдіршін, әрине, батыр болуды армандап өседі. Оның бұл тілек-мұраты көпшілік қауымның, тіпті елдің арманымен ұласып жатпақ.

Райымбек батырдың шыққан тегіне келсек, руы Албан, оның ішінде Алжан. Өз әкесі Түке, ұлы атасы – Ханкелді. [2, 332 б.]

Райымбек батыр жөнінде ақын Мұқағали Мақатаев шебер жырлаған:

Шағылып тауы, құлазып көңіл мекені,

Түкенің астан оралған беті осы еді.

Бәйгеде болған ұлының әбес қылығын,

Ойласа болды, өрт қарып ішін өтеді.

Қу даладағы құйын ба дерсің ойнаған,

Қыран ба дерсің қылт еткен құсты қоймаған.

Өз атын өзі ұрандап бала келеді,

Қамшы басына жейдесің ту ғып байлаған.

Доғара қойып ойын мен дырду, сауықты,

Бір сәтке қауым ішінен тына қалыпты.

Он үшке толған Түкенің ұлы Райымбек,

Албанға алғаш өстіп өзін танытты! [5, 107-108 б.]

«Ата көрген оқ жонар» демекші, Райымбек алғаш нағашы атасының қолында болып, жеті жасқа дейін жетелі тәрбие алып, сол ауылда өседі. Одан кейінгі өмірі бабасы Қангелдінің қарамағында, көбінесе әкесі Түкенің қолында өтеді. Райымбек нағашы атасы мен өз атасы Қангелдіге бауыр басып өскендіктен, Түкені әкесі емес, ағасы сияқты санап, онша дегеніне көне бермейді, бір жағы еркелейді. [1, 397 б.]

Әкесі нағашы атасы Райымбекке бәсіре етіп берген көк құнанына мінгізіп, әртүрлі жаттығулар жасатып үйретеді. Әсіресе ат баптау әдісіне, оның қыр-сырын жете түсінуге үйретеді, қысы-жазы бірдей жылқы баққызады. Құрық ұстап шалма салу, айсыз түнде, боранды күнде жылқы соңында жалғыз қалдырып, төзімділікке, қайсарлыққа және жаужүрек батыр болуға баулып үйреткен. Мал соңында жүрсе де жаратылысы бөлек Райымбек бала күнінен сезімтал, сергек, пысық болып өседі. Сондықтан шығар Қабай жыраудың сұрағына ақылды, алғыр бала былай деп ұтымды да, ұтқыр жауап береді:

– Нешедесің? Кімнің сен тұқымысың, құлыным?

– Қангелдіден тараған бір тұғырдың ұлымын.

Мал соңына сап қойды, ұстатты да құрығын,

Жылқы жады әкеме жақпай қалып қылығым.

Жылым барыс, мінеки асып барам он үштен

Қатын алып берем деп, әке-шешем келіскен... [1, 399 б.]

Райымбек жайындағы ауызекі әңгімелер ежелден немересі Райымбекті өзімен бірге жорыққа Хангелдінің алмай кетуінен басталады. Ол кез – Райымбектің 15-ке толған кезі. Атасының артынан қолды қуып жетсе, көктемде Іледен сең жүріп кетіп, олар содан өте алмай тұр екен. «Мен өткізем», – дейді бала. Сөйтеді де, «Райымбек! Райымбек!» – деп, өз атын өзі ұрандап, Көкойнақ атымен суға қойып кетеді. Ары өтіп шыққан соң, жер жағдайын білген соң, қайта өтіп келеді де: «Маған арқан және отыз адам беріңіздер», – дейді. Баланың талабы орындалады. Ол қамысты көп қылып отырғызады да, содан соң ұзынынан-ұзық жуан етіп жігіттерге бұдырады. Одан кейін арқанның бір ұшынан сүйреп, тағы Ілеге қойып кетеді. Ол арғы бетке қарай арқанды тартып отырады, жігіттер артынан бұған қамысты суға итеріп сырғытып отырады. Арғы бетке жүзіп шыққан соң, арқанды мықтап байлайды да, қайта өтіп кеп, бұл жақтағы ұшын да байлап тастайды. «Ал енді ертеңге дейін демала беріңіздер», – дейді сонан соң. Ертесі ағысып қамыс бөгеген су түнгі суықта қалың мұз боп қатып қалады да, қалың қол аман-есен өтіп кететін өткел-көзер жасалады. Содан жұрт бес-бестен жүріп өте шығады. Баланың тапқырлығына бәрі таң қалады. «Мен ұлы жүздің албаны, оның ішінде руым – Алжан, Ханкелді батырдың немересі, атым – Райымбек», – дегенде, сонда ұлы жүздің

батырлары Ханкелді батырға: «Батыр-ау, кешеден бері бізге қалай айтпадың, Райымбек сіздің балаңыз екенін», – дейді Сауранбайұлының жазбасы. [6, 112 б.]

Бұл – Райымбектің алғаш көзге түсіп, тұңғыш ел сөзіне ілігуі. [3, 261 б.]

Қазақ жерін қалмақтардан азат етіп келе жатқан Райымбек әскері Текес жағалап, Сүмбе өзенінің құяр сағасына дейін келіпті. Сонда Райымбектің атасы Қангелді тұрып: «Мына жатқан кішкене су Сүмбе өзені, өзеннің арғы шеті – Қытай жері. Суды жағалай жоғары өрлей берсең, Қысаңға тап боласың, одан ары жайлауға барып қашқан қалмақтардың егесіз малдарына ие болып қалыңдар. Қайтар жолда табысар жеріміз осы өзеннің жағасы болсын» деген екен. Жайлаудан қайтқан Райымбек бабамыз жолай Шартастың қой тастарының бірін алып келіп, екі мемлекеттің шекарасына белгі ретінде аталмыш Сымтасты қойғызыпты. Бұл кезде түтіні тоз-тоз болған жұрт өздерінің ежелгі ата мекеніне, яғни Сүмбе өзенінің жағасына оралып, Райымбекке шексіз алғыстарын білдіріп жатқан. Шекараға берік Сымтас қойылып, мерейі үстем болған елдің туған жерге қайтадан қонысталуы осылай басталған еді.

Сол Сымтас әлі күнге орнында, Райымбек батыр өлгеннен кейін бұл тасты Ақсуға (Қытайдағы жер атауы) апарып қою керек деп отыз жігітке тапсырма беріледі. Қызығы, Сымтасты ешкім орнына қозғай алмаған. Сымтас жайлы осы сарындас әңгімелерді көнекөз қариялар жиі айтады... [1, 389-390 б.]

Аз уақыттың ішінде Райымбек батыр Бақай, Аралбай, Қапай, Сатай, Бөлек, Қаракісі сияқты батырлардан құралған жасаққа қолбасшы болады. Осы батырлар Алматының шығысынан бастап, Түрен, Шілік, Сөгеті, Бұғыты, Асы, Қарқара, Көмірші, Ағанастың жазығы, Шалкөде жайлауы, Текес, Кетпен, Сүмбеге дейінгі жерлерді, ал Іленің оң жағында Алтынемелден Қорғасқа дейінгі аралықты қалмақтардан азат етеді. Бұл соғыс шамамен 20-25 жылға бәлкім, одан да ұзаққа созылған. Бүгінгі біздің Қазақстанның оңтүстік-шығыстағы шекарасы сол Райымбек батыр қалмақтармен келісім бойынша белгілеген шекараның дәл үстінде.

Байқап отырсақ, Райымбектің, Райымбек жасағының жасаған ерлігі қазақ тарихындағы бірде-бір батырдың ерлігіне ұқсамайды. Ол қазақтың «Робин Гуды» сияқты. Жасағын өзі құрады, өзі басқарады, туған жерін жаудан азат етеді. Оған хан да, басқа да билік бермейді, өзінің ерлігімен жау қолында қалған бауырларымды азат етемін деген азаматтық намысымен ерлік жасайды. Бұл – айрықша ерлік. Мұндай айрықша ерлікті жасаған батыр да айрықша батыр. [3, 394 б.]

Батырлығы аңызға айналған Райымбек көз жұмар сәтінде ұрпақтарына «Денемді ақ түйеге өңгеріп, бос жіберіндер. Түйе қай жерге шөксе, сол жерге жерлендер» деп өсиет қалдырған көрінеді. Бүгінде Алматы қаласындағы батырдың өз есімімен аталатын даңғыл

бойындағы зиратына зәулім кесене мен ақ түйенің мүсіні орнатылған. Жұрт тәу ететін киелі де қасиетті орынға айналған. [1, 389 б.]

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Қазақтың алпыс батыры. Қазақ батырлары және олар туралы аңыз-әңгімелер топтамасы / К.Оразбекұлы, Алматы: «Дәуір-Кітап» баспасы», 2017. – 512 бет.
2. Тарихи тұлғалар. Танымдық-көпшілік басылым. Мектеп жасындағы оқушылар мен көпшілік оқырмандарға арналған. / Құраст. Б.Тоғысбаев, А.Сужикова. – Алматы. «Алматыкітап баспасы», 2012. – 384 бет.
3. Шығармалар жинағы. / Бексұлтан Нұржеке-ұлы. Алматы: «Жалын баспасы» ЖШС, Т.10: Тарих іздері, 2013. – 400 бет.
4. Қазақ совет энциклопедиясы, 1976. 9-том.
5. Мақатаев Мұқағали. Шығармаларының толық жинағы: Көп томдық. Құраст. Оразақын Асқар. – 3 басылым. – Алматы: «Жалын баспасы» ЖШС, 2013. 2-том: Өлеңдері мен поэмалары – 384 бет.
6. Қаупынбайұлы Т. Райымбек батыр. Эсселер, тарихи очерктер, дастандар, баяндар. – Алматы: «Білім» баспасы, 2005. -216 бет.

ҒТАМР 13.07.25

ҚАЗАҚ МӘДЕНИЕТІНДЕГІ ТАРИХИ САНА ФЕНОМЕНІ

Ү.Қ. СӨРСЕМБИН

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

Аннотация. Мақалада қазақ халқының ұлттық мәдениетіндегі тарихи сана құбылысы, тарихи кезеңдердегі қазақ жастарының тарихи санасының қалыптасу ерекшеліктері қарастырылған. Ұлттың тарихы мен мәдениетінің, зиялылардың қалыптасуындағы тарихи сананың қызметі зерделенген. Автордың пайымдауынша тарихи сана тарихи уақыт кеңістігіндегі ұлттық бірегейліктің және оны негіздейтін рухани қасиет үлгілерімен құндылықтардың қалыптасуына ықпал етіп отыратын феномен.

Түйін сөздер: Ұлттық мәдениет, ұлттық сана, ұлттық болмыс, дәстүр, тарихи сана, даналық, зиялылық.

Аннотация. В статье рассматриваются феномен исторического сознания в национальной культуре казахского народа, исторические особенности казахской молодежи в исторические периоды. Активность исторического сознания в истории и культуре нации и становления интеллигенции. Автор считает, что историческое сознание – это феномен, способствующий формированию ценностей через национальную идентичность в историческом пространстве и образующие его образцы духовности.

Ключевые слова: Национальная культура, национальное самосознание, национальная идентичность, традиции, историческое сознание, мудрость, интеллект.

Annotation. The article deals with the phenomenon of historical consciousness in the national culture of the Kazakh people and the formation peculiarities of the historical consciousness of Kazakh youth in historical periods. The function of historical consciousness in formation of intelligentsia, history and culture of the nation. The author considers that historical consciousness is a phenomenon that contributes to the formation of values through the national identity in the historical space and the patterns of spirituality that form it.

Key words: National culture, national consciousness, national identity, tradition, historical consciousness, wisdom, intelligence

Тарихи сана ұлт мәдениетінің бастауында тұратын (ұлттың дүниетанымымен бірге пайда болатын) құндылық. Тарихи сана болмаса ұлттың тарихы, мәдениеті қалыптаспайды. Кез келген ұлттың тарихы мен мәдениетіндегі аға ұрпақтың болашақ туралы ой кешу үрдісі, жекелеген адамдардың (тұлға, зиялы адам) ұлттық мүддеге қызмет етудегі дәстүрі ұлттық сананың негізінде жүзеге асады. Ұлттық сана негізінде тарихи сана жатыр.

Қазақ мәдениетіндегі ұлттық құндылықтарға, әсіресе ұлттық құндылықтар туралы түсініктің қалыптасу негіздеріне қарап, тарихи сана құбылысының ұлттық болмыстың және оның өрісіндегі ұлттық бірегейлікті негіздейтін қасиеттердің қалыптасуына ықпал етіп отырғандығын көреміз. Әрине әр аймақ (әрбір ел) тарихты өз деңгейінде түсінген. Ұзақ ғасырлар бойы түрлі тарихи уақытты басынан өткізген және тарихи кезеңдерде ұлттық болмысы мен дербес мәдениетінің іргесін бекіте білген, ұлттың болашағына қызмет ететін құндылықтар бағдарын қалыптастыра алған ел үшін тарих адамның тұлғалық құндылықтары мен рухани қасиеттерінен туатын дүние.

Тарихи сананы қалыптастыруда қазақ алдыменен дүниетанымдық ұғымдарға, өмір мәндік түсінікке негізделген өнер дүниелерін дүниеге әкелген. Сондықтанда қазақ мәдениетіндегі халықтың ұлттық рухын көтеруге бағытталған идея, ұлттық идеологияның желісін ұлттың рухани дүниелері құрайды. Яғни елдің болашағы ұрпақ болмысының тереңдігіне тәуелді келетіндігін бабаларымыз ерте түсінген:

Мемлекеттің территориясы атамекенді иеленуде, ғасырлар бойы үнемі қорғау жолында барлық міндеттер ұрпаққа, оның қоғамына келіп тіреледі. Қоғамды құрайтын халық, елді қорғайтын адам сол халықтың ішінен шығады. Осы себептен ұлтымыздың тарихтағы рухани өмірінде халық мемлекетке демеуші, мемлекет ісіне қажетті адамды тәрбиелеп шығарушы болған. Қазақ руханиятында мемлекеттің халыққа, қоғамға жасаған қызметі халық арқылы өзіне (игілік болып) қайтып отырады деген түсініктің жатқандығын көреміз. Бұл қазақ қоғамындағы мемлекет пен халықтың ортақ ұстанымының болғандығын көрсетеді. Ахмет Байтұрсынов «Әдебиет танытқыш» еңбегінде атап көрсеткендей, «Тұрмысқа сарын жасайтын адамның ғамалы, ғамалға өң беретін адамның мінезі, мінезге кейіп беретін тұрмыс төңірегі. Адамның мінезі ойының түрінен, көңілінің күйінен, істеген ісінен білінеді... Мінез

іштен туады. Бірақ шынығып жетпей тұрғанда мінез түрін тәрбиемен өзгертуге болады. Адамға тәрбие беруші әуелі ата-ана, сонан соң ұстаз, мектеп, тұрмысындағы төңірек. Өмірінде қандай тұрмыс көрсе, қандай адамдармен кездесе, жолдас болса, істес болса, солардан өнеге көріп, үлгі алмақ. Өнер ғылым жоқ жұртта адам тәрбиесін төңірегінен алады»[1. 165 б]. Тарихтағы қазақ қоғамының ішкі құрылымы, табиғаты елдің тұрмысы сырт көзге қарапайым болып көрінгенімен, қоғам болмысының негізінде өмірдің тәжірибесінен өткен, сол тәжірибемен ысылған құндылықтарға толы рухани тереңдік бар. Дүниетаным, өнер түрлері, өмірлік тәжірибе негізінде бабаларымыз дәстүрлі қоғамның даму бағытын, оның құндылықтарын жасаған. Дәстүрлі қазақ қоғамында ұлт пен жеке адам болмысының тұтастығы, рухтың үндестігі негізінде елдің дербестігі сақталады деген түсінік болған. Осы түсінік тарихта бірнеше мәрте тарихи уақыттың сынынан өтіп өзінің шындығын дәлелдеген. Бұған бірден бір мысал ретінде тарихымыздағы қоғамның рухани өмірінде қалыптасқан тұлғалар институтын айта аламыз. Ұлт мәдениетінің феноменіне айналған осы институтты қалыптастырушы ұлт зиялыларын тәрбиелеу ісінде ұлт руханиятының ерекше қызметін ескеру қажет.

Дәстүрлі қоғамның рухани ұйытқысына айналған талант иелерінің мектебі, институты ұлт мәдениетінің негізгі тірегі болған. Кешегі отаршылдық заманда қазақ руханияты ұлт тұлғаларының дәстүрі қоғам өмірінен күштеп жойылғаннан кейін рухани дүниелерді бойында сақтап отырған. Осының салдарынан тарихқа қатысты дүниелер, мәдени құндылықтарымыз толығымен жойылмаған. Тарихта қазақты тәуелсіздіктен айыруда патша өкіметінің жргізген саясатының негізгі бағытын осыдан ақ білеміз.

Қазіргі таңда бүгінгі (өзіміздің өмір сүріп отырған) уақыт жағдайынан байқап отырғанымыздай, ұлттың рухани дүниелерін сақтау ұрпақтың өткен тарих пен келер уақыт алдындағы жауапкершілігіне тікелей қатысты. Ұлттың рухани дүниелерін сақтау үшін оны меңгеру, иелену және білімін игеру қажет. Ахмет Байтұрсынов айтқандай, қоғамға бәрінен де бұрын ең басты қажет дүние ұлттық мінез. Бұл қоғамның негізгі үлкен жетістігі болып саналады. Бұны иелену үшін қоғамға ықпал ететін тарихи сана.

Қазақтың ұрпақты елдікке тәрбиелеу ісінде де адамның мінезін тәрбиелеу жатыр. Мінездің, адам болмысының деңгейін көрсететін көзқарас, ой-өріс тарих тағылымы негізінде толыққанды ақпараттанудан шығады. Ұлттық бірегейліктің өзі қазақ қоғамында ортақ тарих, ортақ мәдениет, ортақ тіл мен дәстүр, дінді сақтай білу (таза ұстау) негізінде қалыптасып отырған.

Тарихи әңгімелер, әсіресе батырлар жыры баланы ұлттық болмысымен, елдің тұрмысымен біріктіріп отырса, өзінің қоғамымен рухани бірігудің негізінде тұратын дүние

атамекен түсінігі, табиғатпен байланыста болу. Мағжан Жұмабаев өзінің «Батыр баян» атты поэмасында сомдап кеткендей:

Ерлерді ұмытса да ел, сел ұмытпас,
Ерлерді ұмытса да ел, жел ұмытпас.
Ел үшін жаннан кешіп, жауды қуған
Ерлерді ұмытса да ел, шөл ұмытпас.
Ел жауын зерттеп, өрт боп, тынбай жортқан,
Ерлерді ұмытса да ел, бел ұмытпас.
Ел үшін төккен ерлер қанын жұтқан.
Ерлерді ұмытса да ел, жер ұмытпас.
Арқаның селі, желі, шөлі, белі

Ерлерді ұмытпаса, ел де ұмытпас! [2.254 б.]. Қиыншылық сәттер мен оқиғаларға толы тарихи заман уақытында қиналған, көңілі торыққан балаға да, үлкен адамға да ой мен күш бертін дүние осы атамекен. Себебі батырлар сол атамекенде дүниеге келіп, оның тағдыры үшін күресіп жатады. Атамекен болмаса ұлттың ұлт болып, мемлекеттің мемлекет болып тұра алмайтындығын әр адам жете түсінеді. Сондықтанда тарихтағы қазақтың рухани өміріндегі ұрпақтың зиялылығы тәуелсіздік, елдің болашағы туралы тұтас ұлттық ойлаудың өнімі болып саналады. Ұлттық ойлаудың негізінде тарихи сана жатыр.

Ұлттық сананы иелену үшін адам өмірдің мектебінен өтуі тиіс. Жаңа өсіп келе жатқан бала бірден өмір мектебінен өтпейді. Адамды тарихи уақыттарда өмір мектебінен өткізетін тәрбие, білім, тарихтың тағылымын (тәжірибесін) білу. Осының негізінде өсіп келе жатқан жастың бойында тарихи сана қалыптасады. Тарихи сана дегеніміз (осы тұрғыдан зерделейтін болсақ) тарихтың тағылымын баяндау, тыңдау, оқып-білу, оған зер салу негізінде қалыптасатын түсінік, зерде, ой, идея, көзарас, ұстаным, ерік-жігерге толы көркем мінезді иелену.

Жеке адамның танымында, ой өрістің шеңберінде орын алып отыратын тарихи сана құбылысының басты белгілері тарихтың рухын бағалау, тағылымын ескеру, тәжірибесін иелену, оны өмірде дұрыс пайдалана білу, қарапайым, жанашыр болу. Яғни тарихи сана деп адамның ой өрісі мен талғамының тарих тәжірибесіне сүйенуін айтамыз.

Тарихының тәжірибесін жасайтын ұлттың өзі. Ұлт өзі тәрбиелеп өсірген, қоғам алдына шығарған зиялыларының тұлғалық қасиеттері негізінде қалыптастырған дүниелерін сақтап отырады. Тарихтың тәжірибесі дегеніміз қайталануы ықтимал оқиғалар, тарихтағы орын алған оқиғалардың себеп - салдарын білу, күні бұрын алдын алу, елдің мүддесін қорғауда жинақтаған білімі және рухани қасиет үлгілері және т.б. Мағжан Жұмабаев айтып кеткендей,

ұлттық құндылықтар мен ұлт тұлғаларының рухани қасиеттерінің тарих өрісінде өмір сүретін құбылысқа айналуы ұрпақтан тарихи және ұлттық сананы талап етеді:

Алты алаш Абылайдай арғымағын

Алаштың аруағына пар қылатын.

Бетіне Абылайдай ардагердің

Келуді алты алашқа ар қылатын[2.249 б.]..

Елдің тарихы қоғамның ішіндегі бәсекелестіктің, бір рудың немесе бір аймақтың атын шығару үшін, әр адамның аталық тегінің атын шығару, беделін көтеруге падаланылатын құрал емес. Ұлттың тарихы елдің тағдырына төнген қауіппен күресуден туған дүние. Сондықтанда оның табиғаты шындықты, әділ баға беруді қалайды. Осы мәселеге қатысты алаш зиялылары «дүниедегі әділ сыншы халық пен тарих» деген. Тарих тәжірибелерінің қоғамға қажет екінші жағы адамға шынайылықты, әділетті болуды үйретеді. Әділ сыншы болу үшін ұрпаққа (тарихтан келе жатқан) рухани деңгейді иелену қажет. Төл тарихының болмыс бітімін дұрыс тани білген ұрпақ өз заманындағы тарихи оқиғаларға әділ баға береді.

Тарихи сана негізінде қалыптасып отыратын кісілік бұл тарихи оқиғалардың ішінде жүру, ерлік көрсету ғана емес, түзу мінезі (шынайылығы, тектілігі, адамгершілігі) арқылы кісіліктің иесі атану. Қазақ руханиятында қоғамға насихатталатын тарихи санаға қатысты дүниелердің бірі осы. Яғни қоғамның рухани өмірінде алдыменен кісілікке жараған адам ғана түбінде ерліктің иесі атанады. Көп жағдайда өсіп келе жатқан жастың тұлғалық дәрежеге жетуіне ықпал ететіні ата-ананың тілегінің елдің тілегімен ұштасып отыруы. Мәселен қазақтың батырлар жырындағы ерлік иесі атанатын кейіпкер көп жағдайда ата-ананың көптен күткен перзенті болып жырланады және үлкен тілекпен дүниеге келген сәбидің ата - анасы қартайған бай адамдар. Бірақ тілегі қабыл болып дүниеге келген сәбидің ата-анасы бай болғанымен, ол баланың өсу жолындағы тілегі, мақсат-мұраты әкесінің дәулетімен шектелмейді, оданда жоғары тұрған ұлттық мүддеге бағытталады. Ең соңында сол бала ұлт ісіне қажетті дүниелерді меңгеріп елдің өміріндегі ұлт тағдырына қатысты мәселелерге араласа бастайды. «Ертек жырдағы батырлар сипатына қарасақ – деген Ахмет Байтұрсынов, - ол жырлар халықтың рухы нағыз көтерілген шағында шыққандығын байқаймыз. Ошақ басы, үй ішінің қамы сияқты өмірдің ұсақ мақсат жағымен азаматтары есептеспей ұлы мақсат, ұлы мұратпен болып, жұрт үшін, көп үшін құрбан қылмайтын нәрсесі болмағанын көреміз. Әке шеше, туысқан-туған, мал-мүлік, ең қымбат жан-солардың бәрін жұрт қамының жолында бір тиынға баламағанын байқаймыз.

Тоғай толған жылқысы, қора толған қойы, желі толған түйесі бар байлар, жасы 80-90 ға келгенше бала көрмей, зарығып, тарығып .. жалғыз ұл көрсе, ол ұл жұрт жұмысына керек

болған жерде қартайған, әлсіз ата-анам қалып барады екен деп оған қайрылу жоқ, тоғай толған көп малым қалып барады, оған қайтемін деп уайымдап қарайламайды»»[1. 114 б].

Батырлықты туғызатын ұлттық идея. Идея халықтың деңгейінен, ұлттық зердеден шығады. Сол кездегі халықтың, яғни өзінің төл мәдениеті мен тарихын қалыптастырушы бабаларымыздың деңгейі үнемі ұрпақтың санасын бір бағытта, бір арнада, бір деңгейде ұстайтын тағылым үлгілерін жасап қалдыруында.

Тағылым басы ұлттың танымы болып табылады. Ұлттың танымы өзін қоршаған әлемді тану, зерделеуден бастап, атамекен территориясын белгілеп, иегеріп отыру және сақтау жолында қабылдаған ортақ идеямен жалғасады. Бұл идея қазақ руханиятында ел болу идеясымен көзге түседі. Ел болу қашанда ұрпақтан ұлт ісіне келгенде ер болуды қажет еткен. Ерліктің басы мінезде, азаматтық ұстанымда, кісілік талғамда. Осы қасиет үлгілерінің барлығын біріктіріп отыратын поэзия.

Жыр дегеніміз тарихи сана құбылысын негіздеп отыраты дүние. «Адамның жануарлардан ерекшелігі оның еске түсіруінде, ойлауында» - деп айтып кеткен Аристотель. Қазақ даналығында Әнет бабамыз айтып кеткен «өсиетке терең бол» деген қанатты сөз бар. Осы ұғыммен зерделсек, қазақ мәдениетіндегі ұлттық өнер түрлер, әсіресе тарихи жыр үлгілері даналықтың ерекше үлгілерінің бірі саналады. Бұлай дейтініміз батырлар жырында зерделеген дүниелерінің нәтижесінде халық тегісей ел мүддесіне жақын болды. Қазақ қоғамында тарихи жыр ұлттық рухын тегістей көтеріп отыратын құндылық саналған. Әлихан Бөкейханов айтқан, «Жақсы көркем жырда сол уақыттағы қазақтың болмыс-салты көрініп тұруға лайық» деген ұғым осы шындықтан туындаса керек.

Бұған дейінде тоқталып өткеніміздей, қазақ ұзақ уақытқа жалғасқан, сан ғасырлық тарихты артқа тастайтын мәдениет жолын таңдап алған. Мәдениеттің басты белгісі ұлттың өмір сүріп отырған атамекеніне жақын, сонымен бірге өмір сүретін (үндескен) болмысты қалыптастыру. Бұған ең басты ықпал етіп отыратын табиғи орта, атамекеннің климат жағдайы, онымен үйлескен ұлттың тәжірибесі. Мемлекеттің территориясын сақтау, мемлекет құруда және оның мүддесін қорғауда қоғамға қажет, ұрпақ игілігіне жарап отыратын ең басты құрал ұлттың тұтастығы. Батырлар жырына және тағы да басқа руханият үлгілеріне қарап халқымыздың өмірге сауатты түрде, даналық арқылы қарым-қатынас жасағандығын біле аламыз.

Батырлардың рухы, тұлғалар рухын сомдаған жыр тағылымы бейбітшілік уақытта, ғылымы дамыған заманда да қажет. Уақыт алға басып, адамзат қоғамы өзгерген сайын әлемде бәсекелестіктің қарқыны да күшеюде. Қазіргі жаһандану заманындағы бәсекелестік талабының ерекшелігі көзге көріне бермейді. Бірақ қоғамның ішіне орнығып жатады.

Осындай жаңа уақыт жағдайында ұлттық санасы биік адамдардың қай салада болмасын зиялылығының тарихи сана негізінде күш алып отыратындығы білінеді. Бұған бір ғана мысал кешегі кеңес қоғамы тұсында өмір сүрген Қаныш Сәтпаев сынды ғалымдарымыздың тағылымын айтуға болады. Мемлекетінің билігі өзгеге қараған уақытта өмір сүрсе де олардың ішкі ұстанымы болған. Олар ұлт руханиятын ерекше жақсы көрген, ұлт мүддесіне қызмет етуде мамандығымен шектелмеген. Қазақ мәдениетінің тарихынан, тарих өрісінде тұрған қазақ зиялыларының тағылымынан түйетініміз, кез келген мемлекет азаматы тарихты терең зерделеуі тиіс. Бұндай міндет әр елдің тарихында да болған, қоғамға жүктеліп отырған.

Әлемдік мәдениет кеңістігінде мемлекетінің тұлғасын қалыптастыруды көздеген елдер ерте заманның өзінде қоғамында тарих, философия ғылымдарының іргесін ерте қалаған. Бұның басты себебі мемлекет ісіне қажетті мол тәжірибені жинақтау, ұзақ уақытқа жалғасатын стратегиялық жоспар құру болса керек. Өкінішке орай біздің тарихымызда бұндай мүмкіндік болған жоқ. Әлемге үлгі болатын, әлем мәдениетінің қалыптасуына ықпал ететін дербес ұлттың тарихы мен мәдениетін қалыптастырғанымызбен, отандық ғылымның дамуына тарихта отаршылдық саясат, одан кейінгі кеңес өкіметінің идеологиясы жол бермеді. Мәселен Ахмет Жұбанов отаршылдық замандағы қазақ қоғамындағы талант иелерінің (қазақ жастарының) өмірі туралы былай деп жазады: «...Ер жетіп, буыны қатқасын Құрманғазы сол Шағбаланың қойын бақты. Баяғы «кемістіктері» домбыра, тоғышарлық әлі оның соңынан қалмайтын әңгіме болды. Бірақ, оның бәрі де Құрманғазы үшін алдағы мақсатына бөгет бола алмайды. Қойшылығы тамақ асырауы да, домбырасы жан азығы болды.

Құрманғазы далада жүріп судың сылдыры, желдің суылы, құстың шырылы, көктің күркірегені сияқты жаратылыс үндерін, әіресе адам қоғамының әділсіздік әлпеттерін көз алдына елестетін, сан-алуан мазмұнды қойшылардың ертегілерін тартқанда, «алпыс екі тамырыңды» иітетін сыбызғының үнін асқан ынтызарлықпен тыңдайтын...Он саусақтың өнерімен үстем тап өкілдерінің талай-талай соққыларын сындырған халықтан шыққан домбырашылардың күйлерін тыңдағанда өз басының тағдыры да сол бір күй оқиғаларының ортасына түсіп кеткендей болып, кей кездері ұйқы, тамақтан безіп те кететін. Осындай күй тыңдаудан туған ауыр ой, алысты жақындататын сұлу әңгіме, өз басындағы өмірдің ауыр салмағы жан-жақты төнсе де, қажырлы жас, ізденгіш өнерпаз еңсесі түсіп, мойи бермейтін. Жалғыз-ақ қиялды күйдің не бір қатпар-қатпар болып жатқан терең сырлары билегенде, қоралы қойдың көз алдынан ғайып болып кеткенінде сезбей, қойшы «заңының» тармақтарына дақ түсіріп алатын. Ауыл адамдарының көзіне Құрманғазы қызыл өгізді ерттеп мініп, жанына торсығын байлап алып ертеден кешке шейін қой соңында жүретін көп

қойшының бірі болып көрінгенімен – ердің қасындағы киіз қапқа салған домбыра, феодализм дәуірінің кейбір өздерінше өзгермес заңдарын тиеген арбаларын аударып кететін елеусіз шоқалақтың бірі еді»[3. 34-35 бб]. Тарихтағы қазақ қоғамында тұлғалар институты күштеп әлсіретілгенімен олардың рухы, идеясы, мұралары халықтың рухани әлемінде сақталып қалды.

Тарихи сана адам бойында жататын тектілік қасиеттің белгісі. Себебі тарихты кез келген адам оқиды. Бірақ тарихты оқығанда кез келген адамның сезімталдығы ояна бермейді. Ұлтымыздың рухани әлеміне айналған дүниелер қашанда тарихтың тағылымын зерделеген ортада ұлттық рухтың ұрпақ бойында іштей жанданып отыратындығын дәлелдеген. Құрманғазы сынды талант иелерінің, оның бергі жағындағы алаш зиялыларының бейнесі осы ойымызды негіздейді. Қазақ тарихты шежіре мағынасында түсінген. Шежіре ұлттық түп тамырын, мәдениетін, болмысын біріктіруші ұғым. Бұған қарап ұлт мәдениетінде тарихи сана құбылысының ұлттық болмыс деңгейінді және оның зиялыларының болмысы негізінде өмір сүретіндігін анық байқауға болады.

Ұлттық болмыс өрісіндегі тарихи сана құбылысы ол ұлттың дәстүрі, мәдениеті, шаруашылығы, ділі, ана тілі және т.б. құндылықтарды негіздеуден орын алып отырса, ұлт зиялыларының тұлғалық болмысы негізіндегі тарихи сана ұлттық мүдде ісінің қажеттіктері мен ұлттық рухқа негізделген идеядан туындап отырған.

Тарих болмаса, ұлттың тарихы ұрпақ санасында сақталмаса оның болмысы, рухы әлсірейді. Ұлттық құндылықтарды ұрпақ бойында сақтап, оның өрісін кеңейтіп отыратын тарих білімі, тарихи сана күшімен қалыптасатын ұлттық сана.

Қазақ мәдениетінің құндылықтарына, қазақ халқының рухани дүниелеріне қарап рухани құбылыс, зерде, көзқарас, ұлттық ойлау, ұлттық бірегейлікке тән ерекше қасиет екендігін байқаймыз. Барлық елде түрлі қиыншылықтарды басынан өткізіп отырған. Сол қиыншылықтарды жеңуде қоғамға қажет басты нәрсе халықтың ұлттық санасын, рухын көтеру болған. Қоғамды, әсіресе халықты уақыт талабына икемдеуде (бағыт беруде) мемлекет өміріндегі гуманитарлық бағыттағы ғылым мен интеллигенция өкілдерінің ұстанымы тарихилық принцип болып табылады. Бұл принцип тарихи уақытта және бейбітшілік заманда да ең басты қоғамға қажет дүние.

Сонымен қазақ мәдениетінің тарихи кеңістігінде мемлекет пен ұрпақты біріктіріп, ел мүддесінің өрісін кеңейтіп отыратын құндылықтардың жарыққа шығуына ықпал ететін бір ғана дүние ұлттық сана. Осы ұлттық сананың ұрпақ тарапынан (рухани қызметі негізінде) мәдени құбылысқа айналып отыруы тарихтағы қазақ болмысының тұлғалану ерекшеліктерін көрсетеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш. Зерттеу мен өлеңдер. Алматы: Атамұра, 2003.-208 б.
2. Жұмабаев М. Шығармалары: Өлеңдер, поэмалар, қара сөздер. – Алматы: Жазушы, 1989. - 448 бет.
3. Жұбанов А. Ғасырлар пернесі. Алматы, 2002. 328 б.

МРНТИ

ФОРМЫ РЕЛИГИОЗНОГО РАДИКАЛИЗМА

Г.Д. ХУСАИНОВА

*Актюбинский региональный государственный университет имени К. Жубанова, г.Актюбе,
Казахстан*

Аннотация. В статье рассматриваются особенности и формы религиозного радикализма на основе монотеистических религий. Делается попытка выявить природу данного феномена. Исследуется, как противостояние религий друг другу формирует у верующих представление об исключительности и истинности собственной религии, и как следствие, это формирует уверенность в том, что индивид, исповедующий данную веру стоит выше приверженцев иных религий. Автор заключает, что когда эта уверенность становится категоричной, появляется радикализм, основанный на уверенности в превосходстве собственной религии. Этот радикализм отличается полной бескомпромиссностью в отношении исповедуемых верующим убеждений. Вторая разновидность радикализма основана на идеологии фундаментализма. Применительно к религии фундаментализм означает приверженность неизменности традиционных религиозных догматов и устоев. Радикализм, основанный на идеологии фундаментализма, отмечается в статье, адекватно определяет термин экстремизм.

Ключевые слова: радикализм, фундаментализм, фанатизм, экстремизм.

Аннотация. Мақала монотеистік діндерге негізделген діни радикализмнің ерекшеліктері мен формаларын талқылайды. Бұл феноменнің табиғатын анықтауға әрекет жасалды. Бұл діндердің бір-бірімен қарама-қайшылығы өз діндерінің ерекшелігі мен ақиқатының идеясын қалай қалыптастыратынын қарастырады және соның салдарынан бұл дінді ұстанатын адамның басқа діндердің мүшелеріне қарағанда жоғары екендігіне сенімділік береді. Автор осы сенімділік категорияға айналғанда, радикализм өз дінінің үстемдігіне деген сенімділіктің негізінде пайда болады деп тұжырымдайды. Бұл радикализм мұсылманның ұстанатын нанымдарына қатысты толығымен ымырасыз болып келеді. Радикализмнің екінші түрі фундаментализм идеологиясына негізделген. Дінге қатысты фундаментализм дәстүрлі діни догмалар мен негіздердің өзгермейтіндігін білдіреді. Фанатизм идеологиясына негізделген радикализм мақалада экстремизм терминін барабар түрде анықтайды.

Түйінді сөздер: радикализм, фундаментализм, фанатизм, экстремизм.

Annotation. The article discusses the features and forms of religious radicalism on the basis of monotheistic religions. An attempt is made to reveal the nature of this phenomenon. It examines how the confrontation of religions with each other forms in believers the idea of the exclusivity and truth of their own religion, and as a result, it creates confidence that an individual practicing this faith is higher than adherents of other religions. The author concludes that when this confidence becomes categorical, radicalism appears, based on confidence in the superiority of one's own religion. This radicalism is completely uncompromising in relation to the beliefs professed by the believer. The second kind of radicalism is based on the ideology of fundamentalism. As applied to religion, fundamentalism means adherence to the immutability of traditional religious dogmas and foundations. Radicalism, based on the ideology of fundamentalism, is noted in the article that adequately defines the term extremism.

Key words: radicalism, fundamentalism, fanaticism, extremism.

В авраамических религиях, т.е. в иудаизме, христианстве и исламе, формируется специфическая интеллектуальная деятельность, задача которой с помощью рациональных средств обосновывать религиозные догматы, не поддающиеся пониманию с позиций как рассудка, так и разума.

Радикализм в большей мере присущ авраамическим религиям. Очевидно, он как-то укоренён в их особенностях? Приведём высказывание Маркса о религии. Согласно ему, «каждая религия полагает, что она отличается от всех остальных – особых, мнимых – религий своей особенной сущностью и что именно она в этой своей определённости и является истинной религией» [1]. И это абсолютно верно относительно любой религии. Все религии всегда относились друг к другу и продолжают относиться по принципу «мы – они», при этом сознательно или неосознанно ставя себя выше других. Что касается авраамических религий, то данный принцип для них один из главных. Так, иудаизм, несмотря на то, что христианство и ислам выросли из него и включили в свои священные книги его сюжет, тем не менее, внушает своим верующим, что эти религии несовместимы с ним. Яхве, бог иудеев заявляет своему племени: «...Да не будет у тебя других богов перед лицем Моим». И он даёт наказ: «Не последуйте иным богам, богам тех народов, которые будут вокруг вас. Но поступите с ними так: жертвенники их разрушьте, столбы их сокрушите, и роши их вырубите, и истуканов их сожгите огнём». И в Коране сказано, что Аллах – единственный Бог, «помимо которого нет божества» [2]. Иудаизм не принял ни христианство, ни ислам. Христианство также, сохраняя иудаистскую доктрину, Ветхий Завет, в неприкосновенности, относится к иудаизму, прежде всего, за то, что тот не признал пришествие Иисуса Христа и подверг его распятию.

Ислам также не приемлет ни иудаизм, ни христианство. Г. Ибрагим пишет: «Ислам не знает такого института, как церковь, и догматики, в том смысле, какой был бы верен применительно к христианству; определённое исключение составляет шиизм. Вместе с тем в

суннизме сложилось своего рода каноническое вероучение, которое состоит из следующих принципов: вера в Бога, ангелов, пророков, включая Моисея и Иисуса, Писания, Судный день. Разделяя иудейско-христианское единобожие, ислам претендует на большую строгость и последовательность в проведении унитарного принципа. В таких догматах, как Троица и Боговоплощение, ислам видит отступление от истинного монотеизма, затемнение его исконной чистоты» [3].

Каждая из этих авраамических религий отвергает другие и лишь себя почитает как подлинную. Так мусульманский теолог М. Н. аль-Атгас утверждает: «Существует лишь одна истинная религия Откровения и называется она ислам, и те, кто следует её путем, удостоены Божественной похвалы как лучшие из всех представителей человеческого рода» [4]. Религия Откровения, – согласно ему, – высшая форма религии, но все имевшие место доисламские откровения, данные через Моисея и Иисуса Христа – лишь ступени, тогда как откровение, данное через Мухаммада, – последнее, окончательное, а потому самое высшее. Сходные суждения можно найти и у христиан. Так, русские евразийцы первой половины XX в. писали: «Православие – не одно из многих равноценных христианских исповеданий. Православие – высшее, единственное в своей полноте и непорочности исповедание христианства. Вне его всё – или язычество, или ересь, или раскол» [5]. Любопытно при этом, что к язычеству они отнесли и такие мировые религии, как буддизм и ислам. И противостояние мировых религий друг другу продолжается до сих пор. Г. С. Померанц пишет: «Великие мировые религии, вышедшие когда-то за рамки племён, привели к духовной интеграции огромных регионов, создали каждая целый мир, христианский мир, мир ислама и так далее, но сегодня они играют двойственную роль: сближают – более или менее – народы одного региона, одного традиционного мира; а в глобальных масштабах христианство, ислам, индуизм, буддизм сами стали чем-то вроде новых племён. Мир вышел за рамки древних регионов, мир стал единым, а религиозные культуры остались разными, и они сталкиваются друг с другом в одном информационном пространстве. В этом мире мировые религии, мировые по названию, по своей задаче стоят перед необходимостью диалога, перед поисками общей почвы для диалога, для сближения. Почти во всех кровавых конфликтах современности они используются как знамя войны» [6].

Противостояние религий друг другу формирует у верующих представление об исключительности и истинности собственной религии или конфессии. В свою очередь это формирует уверенность в том, что он – как исповедующий данную веру – стоит выше приверженцев иных религий. Эта уверенность становится категоричной. Так появляется самая простая форма религиозного радикализма – радикализм, основанный на уверенности в

превосходстве собственной религии. Этот радикализм отличается полной бескомпромиссностью в отношении исповедуемых верующим убеждений. Вера - есть устремлённость к ценностям, к ценностному измерению Бытия. Но, подобно тому, как потребностно-полезностный уровень человеческого отношения к миру может распространяться за границы своей уместности, порождая утилитаризм, устремлённо-ценностный уровень также может «выходить из своих берегов». К чему это приводит? Дело в том, что, как отмечает А. А. Хамидов «сами ценности не вырабатываются в границах этого поля. А они всякий раз определённы, конкретны и конечны. Кроме того, существуют различные комплексы ценностей, к которым могут быть устремлены различные индивиды или группы индивидов. Здесь-то и таится опасность абсолютизации конкретных ценностей. Это опасность разделения на своих и не своих, на исповедующих “наши” и “не наши” ценности» [7]. Таким было в первобытной культуре отношение одних племён к нормам, обычаям, ценностям других племён. Таково же в замкнутых религиях отношение исповедующих их к другим религиям и к исповедующим эти религии верующим. А религия и религиозная вера захватывает человека всецело: и его интеллект, и его чувства, и его эмоциональную сферу.

Проникшийся первичной формой религиозного радикализма индивид незаметно переходит на вторую, более высокую его форму. Этой формой является фанатизм. Фанатизм есть утрата какой-либо объективности и критичности не только к другой вере, но и к своей собственной. Фанатик претендует на то, что он знает своего Бога, его мысли и намерения. Как отмечает К. Ясперс, «склонность к уверенности в знании воли Божьей... становится источником фанатизма. Множество ужасных деяний, совершавшихся в мире, обосновывались божественной волей. Фанатики не слышат многозначительности всего того, что вещает глас Божий. Тот, кто точно знает, что говорит и чего хочет Бог, превращает Бога в существо мира, над которым он властвует, и оказывается тем самым на пути к суеверию» [8]. Для религиозного фанатика характерно проявление нетерпимости по отношению к иным религиозным убеждениям, в том числе и иным убеждениям единоверцев. Так, слепо почитая Бога, фанатик как бы меняется местами с Богом и вещает, а то и действует от его имени. В свете религиозного фанатизма чужая вера есть всецело ложная вера, а чужой бог – это идол. Так религиозный фанатизм устанавливает монополию на «истинную» веру и на образ Абсолюта. А. А. Хамидов пишет: «Фанатизм не только противопоставляет свои ценности – чужим, но исходит из презумпции, согласно которой свои ценности следует чтить и поклоняться им, а также стремиться распространить их на весь мир, навязать их ему, чего бы это ему ни стоило. Чужие же ценности в соответствии с этой презумпцией следует не просто

игнорировать и развенчивать как лжеценности, но и всеми средствами искоренять» [9]. И история человечества знает многие практики такого искоренения. В области собственной религии фанатик оценивает единоверцев по степени соответствия их взглядов букве учения, разумеется, как он понимает его сам. В своих отношениях к ним он склонен навязывать именно свою трактовку тех или иных сторон вероучения и проявляет деспотизм в этом навязывании.

Следующей формой или ступенью религиозного радикализма, рождающейся в среде духовенства и теологов, является религиозный фундаментализм. Собственно говоря, фундаментализм есть крайняя форма религиозного догматизма. Фундаментализм или фундаменталистские ориентации и установки присущи почти всем современным религиям и религиозным сектам. «Он, – отмечает А. И. Кырлежев, – апеллирует к абсолютному авторитету божественного откровения, выраженного в Священном Писании (Тора, христианская Библия, Коран) или иных канонических религиозных текстах (Талмуд, святоотеческие писания, папские энциклики, законоположения шариата). При этом установка на буквальное следование тексту предполагает его однозначное понимание, что является отказом от герменевтического подхода, согласно которому возможно множество интерпретаций любого текста. Иными словами, религиозный фундаментализм предлагает «веру помимо интерпретации», что на практике приводит к требованию принять собственную интерпретацию его лидеров в качестве единственно верной. Соответственно религиозный фундаментализм выступает против плюрализма мнений, который, с его точки зрения, неизбежно ведёт к релятивизму, т.е. к допущению равноправия многих истин даже в пределах одной религиозной традиции» [10].

Религиозный фундаментализм является основанием для такой формы радикализма, как религиозный экстремизм. Слово «экстремизм» происходит от латинского слова «*extremus*», что значит «крайний», и означает приверженность к крайним взглядам и мерам. Он является синтезом, сплавом религиозного фанатизма и религиозного фундаментализма. Его основанием поэтому может являться невежественное, обыденное религиозное сознание, но и высокая интеллектуальность священнослужителя или теолога. В обоих случаях он характеризуется крайней нетерпимостью к иноверцам и к инакомыслящим единоверцам. Приведём характеристику религиозного экстремизма, предложенную А. М. Кадиевой. «Мы, – пишет она, – считаем, что экстремизм выступает одной из специфических форм радикализма. Экстремизм следует отнести к деструктивному радикализму, который имеет две разновидности, в зависимости от характера идеологии, лежащей в его основе и определяющей направленность и способ социальной деятельности радикалов. Первая

разновидность основана на фанатической идеологии, которая представляет собой иллюзорную и утопическую программу социального преобразования. Эту разновидность деструктивного радикализма мы определяем термином «фанатизм». Сам фанатизм, как отмечает М. Яхьяев: «является иллюзорно-деструктивной формой социальной революции... Фанатизм одержим иллюзорной идеей преобразования мира по своему иллюзорному идеалу».

Вторая разновидность радикализма основана на идеологии фундаментализма. Фундаментализм в широком смысле слова есть идеология, которая выступает за сохранение традиционных основ общественной системы, против их коренных изменений. Применительно к религии фундаментализм означает приверженность неизменности традиционных религиозных догматов и устоев. Именно эту разновидность деструктивного радикализма, основанного на идеологии фундаментализма, на наш взгляд, адекватно определяет термин “экстремизм”»[11].

Экстремизм как феномен не сводится только к умонастроению. В нём формируется специфически экстремистская идеология, которая является обоснованием, оправданием и своеобразной программой поведения и действий экстремистов. Следовательно, без специфически экстремистской деятельности экстремизм является неполным феноменом. Наконец, экстремизм требует создания экстремистской организации, пропагандирующей экстремистскую идеологию и осуществляющей экстремистскую деятельность.

Вторая половина XX в. и особенно наступивший XXI век характеризуются смыканием религиозного экстремизма с политическим радикализмом и с геополитическими стратегиями. И в этом случае экстремизм перерастает в терроризм. Латинское слово «terror» означает «страх», «ужас». Религиозно мотивированный терроризм является высшей формой религиозного радикализма. Терроризм незаконно использует насилие или угрозу насилия - убийства, захваты заложников, захваты самолётов и зданий, разного рода взрывы и т. д. В энциклопедическом словаре «Политология» сказано: «Центральным элементом террора является террористический акт, который, даже если он не преследует далеко идущие цели, привлекает внимание общественности и государственных органов к конкретной политической проблеме или ситуации и имеет в качестве своей непосредственной задачи захват заложников, похищение политических деятелей или их убийство, получение денег, специальных материалов, транспортных средств или оружия, освобождение политических заключённых, распространение общего состояния террора, устранение “сильной личности” или её сторонников, провоцирование репрессий со стороны государства, которые, по мнению организаторов террора, могут дать детонирующий политический эффект. Но

террористический акт только прокладывает “кратчайший”, прямой путь к заявленной “высшей” цели террора. Террористический акт лишён непосредственной возможности достижения объявленной конечной цели и обычно состоит из следующих элементов: насильственное действие во всём многообразии его форм, политический мотив в основе совершения террористического акта; сам акт направлен против отдельных лиц, организаций, наций, национальностей и меньшинств, государственных институтов или их представителей с целью их запугивания или выполнения определённых требований. Террор в отношении национальной, этнической, расовой или религиозной группы, осуществляемый с целью её полного или частичного уничтожения, рассматривается мировым сообществом уже как акт геноцида» [12].

В конце XX и в наступившем XXI веке распространился исламистский терроризм, который в «Википедии – свободной энциклопедии» определяется как «тактика насильственных расправ с оппонентами, находящая себе идеологическое обоснование и оправдание в трактовках вероучения как направленная на защиту исламского мира против влияния или агрессии немусульманских стран и идеологий, в особенности западного мира» [13]. Исламистский терроризм часто использует в осуществлении террористических актов смертников и смертниц. Идеология исламистского терроризма построена на предвзятом, субъективистском истолковании учения ислама в целом или его отдельных аспектов и на выдаче данного истолкования за аутентичный ислам. И на базе так истолкованного ислама лидеры этого движения заявляют о задаче создания планетарного халифата.

Современный исламистский терроризм тесно связан с политикой и геополитикой и превратился в международный фактор. Сегодня уже не секрет, что исламистские террористические группировки не только спонсируются ведущими западными государствами, в первую очередь США, но многие и созданы ими. Так, США фактически создали Талибан, Аль Каиду, Фронт ан-Нусра («Джебхат-ан-Нусра ли-ахлиш-Шам»), «Исламское государство Ирака и Леванта» (ИГИЛ; другая аббревиатура: ДАИШ) и другие.

Таково сегодня положение в мире в плане религиозного радикализма. Но какие бы формы он ни принимал, нормальной религиозности и нормальных верующих на Земле неисчислимо большинство. Стоит надеяться на то, что человечество рано или поздно изживёт все формы радикализма, в том числе и религиозные.

Список использованной литературы

1. Пятая книга Моисеева. Второзаконие. V 7 //Библия. Книги Священного писания Ветхого и Нового Завета с параллельными местами и приложениями. - М., 2013. - С. 220.
2. Коран. Изд. 2-е. М., - 1986. - С. 164.

3. Ибрагим Г. Ислам //Новая философская энциклопедия. В 4-х т. Т. II. М., 2001. -С. 163.
4. Аль-Атгас М.Н. Сейд. Введение в метафизику ислама. Изложение основополагающих элементов мусульманского мировоззрения. М.; Куала Лумпур, 2001. - С. 13. Ср.: С. 12.
5. Евразийство. Опыт систематического изложения //Пути Евразии. Русская интеллигенция и судьбы России., 1992. - С. 362.
6. Померанц Г. Диалог культурных миров //Лики культуры. Альманах. Т. - М., 1995. - С. 450.
7. Хамидов А.А. Гуманизм как дискурс. - Алматы, 2012. - С. 192.
8. Ясперс К. Философская вера //Он же. Смысл и назначение истории. - М., 1991. -С. 439.
9. Хамидов А.А. Гуманизм как дискурс. - С. 192.
10. Кырлежев А.И. Фундаментализм религиозный //Новая философская энциклопедия. В 4-х т. Т. IV. М., 2001. - С. 281.
11. Кадиева А.М. Религиозный экстремизм: сущность, причины, пути преодоления. Автореферат дис., канд. филос. наук. Махачкала, 2008. -С. 10.
12. Политология. Энциклопедический словарь. -С. 373.
13. https://ru.wikipedia.org/wiki/_Исламистский_терроризм

ҒТАМР 03.20

АҚТӨБЕ ҚАЛАСЫ ХАЛҚЫНЫҢ ӨСП-ӨНУ ТАРИХЫ (1991-2018 ЖЖ.)

А.Т. МӘДЕН, А.Р. НУРУЛЛАЕВА

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

Аннотация. Мақалада тәуелсіздік жылдарындағы Ақтөбе қаласы халқының демографиялық даму мәселесі талданған. Авторлар өткен ғасырдың соңғы онжылдығы қарсаңындағы қала халқының санын айқындай келе, статистикалық және санақ материалдарының негізінде 1990 жылдардағы және қазіргі кезеңдегі этнодемографиялық даму үдерістерін зерттейді. Соның негізінде ХХ ғасырдың соңында қалада күрделі демографиялық ахуалдың қалыптасқандығын, көші-қонның деңгейінің артып, бала туудың кеміп, кересінше күрделі әлеуметтік жағдай мен денсаулық сақтаудың нашарлығынан өлім-жітімнің көбейгендігін атап өтеді. Қала халқындағы осы жағымсыз демографиялық тенденциялардың жаңа ғасырдың алғашқы онжылдығының ортасына дейін сақталғандығын статистикалық деректер негізінде көрсетеді. Авторлар бүгінгі уақытқа дейін қала халқы санының екі есеге өскендігін атап өтіп, оған ықпал еткен факторларды айқындап береді.

Түйінді сөздер: қала халқы, этнодемография, урбанизация, агломерация, көші-қон, табиғи өсім.

Аннотация. В статье анализируется проблема демографического развития населения города Актобе в годы независимости. Авторы определив численность городского населения в преддверии последнего десятилетия прошлого века, на основе статистических и материалов переписи населения исследуют развитие этнодемографических процессов. Ссылаясь на полученные результаты было выявлено, что в конце ХХ века в

городе сложилась тяжелая демографическая ситуация, была увеличена интенсивность миграции, упал показатель рождаемости, из-за ухудшения здравоохранения и тяжелых социальных условий увеличилась смертность. На основе статистических данных утверждается, что эти негативные демографические тенденции сохранились до середины первого десятилетия нового тысячелетия. Авторы отмечая рост городского населения почти в два раза, определили факторы повлиявших на этот процесс.

Ключевые слова: городское население, этнодемография, урбанизация, агломерация, миграция, естественный прирост.

Annotation. The article analyzes the problem of the demographic development of the population of the city of Aktobe in the years of independence. Having determined the size of the urban population on the threshold of the last decade of the last century, the authors study the development of ethno-demographic processes on the basis of statistical and census data. Referring to the results obtained, it was revealed that at the end of the twentieth century a difficult demographic situation developed in the city, migration intensity increased, the birth rate fell, and mortality increased due to deteriorating health care and severe social conditions. Based on statistical data, it is argued that these negative demographic trends persisted until the middle of the first decade of the new millennium. The authors, noting the growth of the urban population almost doubled, identified the factors that influenced this process.

Key words: urban population, ethno-demography, urbanization, agglomeration, migration, natural growth.

Ақтөбе қаласы қазіргі таңда еліміздегі әлеуметтік-экономикалық және мәдени жағынан қарқынды дамып отырған шаһарлардың бірі. Қалада 2018 жылғы 1 қаңтардағы мәлімет бойынша 476 967 адам тұрады [1, 36 б.]. Осы тұрғындарының саны бойынша Ақтөбе қаласы республикадағы Алматы, Астана, Шымкент, Қарағанды қалаларынан кейінгі бесінші орынды иеленіп отыр. Қаланың урбандалу үдерісі айтарлықтай қарқынмен жалғасуда. Тұрғындар санының артуына «ауыл – қала» бағытындағы ішкі көші-қон да ықпал етуде. Дегенмен, оның қарқыны 1990 жылдар және 2000 жылдардың басымен салыстыруға келмейді, көп төмен.

Тәуелсіздік алған 27 жылдың ішінде Ақтөбе қаласының демографиялық ахуалы тұрақты болды және осы кезеңде тұрғындарының саны екі есеге жуыққа артты. Бүгінгі мақаламызда осы аралықтағы демографиялық үдерістерді талдауға арнаймыз.

Кеңестік кезеңдегі соңғы жүргізілген халық санағы – 1989 жылғы санақ болды. Сол санақ кезіндегі Ақтөбенің халық саны 253 532 адамды құрады [2, 73 б.]. Бұл сол уақыттағы облыстағы қала халқының 63,5 %-іне тең. Жалпы, 1989 жылғы санақ қорытындысы бізге Ақтөбе қаласындағы халық өсімінің динамикасын тәуелсіздік жылдары жүргізілген санақ нәтижелерімен салыстырмалы түрде талдауға мүмкіндік береді.

1991 жылы КСРО-ның ыдырауы, соның нәтижесінде республикада қалыптасқан күрделі әлеуметтік-экономикалық жағдай Ақтөбе қаласының демографиялық дамуына өзгерістер әкелді. 1990 жылдардың басынан қалада өмір сүрген өзге ұлт өкілдері, оның ішінде, орыстар, немістер, украиндар, және тағы басқалары өздерінің тарихи отанына орала бастады. Бұл ретте, басқа елдерді айтпағанда, Қазақстандағы өткен ғасырдың 90 жылдардағы

көші-қон ішкі этнодемографиялық құрылымды өзгертіп қоймай, ТМД, сондай-ақ, алыс-жақын шет елдердің демографиялық бейнесіне бірқатар өзгерістер жасағандығын атап өткен жөн.

Ақтөбе қаласы халқының 1990 жылдардағы көші-қонына қатысты нақты деректер табу қиын. Өйткені, сол жылдары жергілікті статистикалық басқармалардың өзінде халықтың көші-қонын есепке алу ісі жүргізілмеді. Сондықтан, қала халқының көші-қон деңгейін, оның этнодемографиялық дамуға ықпалын облыс халқының, сондай-ақ облыстағы жалпы қала халқының көші-қонына қатысты мәліметтер арқылы бағамдауға тырысамыз.

Қолда бар статистикалық материалдар көрсететіндей, 1993-2002 жылдар аралығы облыстың қала халқы үшін ауыр демографиялық кезең болды. Осы жылдары қала халқының саны үздіксіз қысқарды. Оны төмендегі кестеден көруге болады (№1 кесте) [3, 7 б.; 4, 83 б.; 5, 36 б.].

Кесте 1. 1990-2006 жж. Ақтөбе облысының қала халқы (жыл басына, мың адам)

жылдар	Халық саны	Жалпы халықтағы үлесі	жылдар	Халық саны	Жалпы халықтағы үлесі	жылдар	Халық саны	Жалпы халықтағы үлесі
1990	404,7	54,8	1996	393,8	55,3	2002	363356	54,4
1991	409,2	55,3	1997	392,5	55,6	2003	365276	54,6
1992	410,4	55,4	1998	389,2	56,0	2004	369209	54,9
1993	405,2	55,1	1999	384,0	56,2	2005	374775	55,2
1994	404,1	55,0	2000	379,7	55,9	2006	380427	55,4
1995	395,6	54,9	2001	368122	54,9			

Жоғарыда атап өтілгендей, кесте мәліметтерінен облыс қала халқының 1990-2002 жылдар аралығында үнемі қысқарып келгендігін көреміз. Тек 2003 жылдан жағдай тұрақтанып, өсім орын алған. Облыс қала халқындағы осы демографиялық өзгерістер негізінен Ақтөбе қаласының есебінен орын алғандығын болжау қиын емес. Аудандық бағыныстағы қалалар халқының саны да қысқарды. Оның ішінде облыс орталығына жақын орналасқан және кеңестік кезеңде тұрғындары негізінен өзге ұлт өкілдерінен құралған Алға қаласы халқының санының айтарлықтай кемігендігін атап өткен жөн.

Күрделі демографиялық ахуал қалыптасқан аталмыш жылдары Ақтөбе қаласындағы халық саны көші-қон есебінен қысқарумен қатар, табиғи өсімнің кемуінің есебінен де азайды. Яғни бұл кезеңде бала туу көрсеткіші күрт төмендеп, өлім-жітім саны артты, денсаулық сақтау нашарлады. Дегенмен, қала халқының қысқаруының бірқатар бөлігін ауылдан қалаға ағылған халық жауып отырды. Облыс қала халқының табиғи өсім деңгейіндегі өзгерістерді төмендегі кестеден бағамдауға болады (№2 кесте) [3,97-99 бб.; 4, 12-14 бб.; 5, 85-87 бб.].

Кесте 2. 1990-2005 жж. Ақтөбе облысындағы қала халқының табиғи өсімі

Жылдар	Туылғандар саны	Өлгендер саны	Табиғи өсім	жылдар	Туылғандар саны	Өлгендер саны	Табиғи өсім
1990	8999	3013	5986	1998	5052	4127	925
1991	8275	3219	5056	1999	4549	3928	621
1992	7768	3222	4546	2000	5389	4365	1024
1993	6894	3739	3155	2001	5474	4241	1233
1994	6481	3986	2495	2002	5644	4255	1389
1995	5984	4316	1668	2003	6877	4225	2652
1996	5892	4127	1765	2004	7782	4050	3732
1997	5425	4413	1012	2005	8141	4087	4054

Кестеде келтірілген статистикалық мәліметтер жоғарыдағы біздің пайымдауларымызға дәлел болады. Көріп отырғанымыздай, облыс халқындағы туу көрсеткіші 2000 жылға дейін үнемі кеміп келген. 1990-1999 жылдар аралығында бала туу – 49,4 %-ке қысқарды. Бұдан кейінгі жылдары бала туу көрсеткіші тұрақтанып, туылғандар саны арта түскен. Өлім-жітімге келсек, біз қарастырып отырған 1990-2005 жылдар аралығындағы он бес жылдықта оның көрсеткіші 1 мың адамға артқан. Өлім-жітімнің көбеюіне жоғарыда атап өтілген халыққа медициналық қызмет көрсетудің нашарлауының да ықпал еткендігі сөзсіз. Қала халқындағы осы кері үдерістердің нәтижесінде табиғи өсімнің қысқарғандығын айттық. Оның шырқау шегі 1999 жылға сәйкес келген. Осы жылы табиғи өсім бар болғаны 621 адамды құраған. Одан кейінгі жылдары табиғи өсім деңгейі артып, 2000 жылдардың басында қарқын ала түскен.

Сонымен, 2000 жылға дейін-ақ көші-қон Ақтөбе қаласы халқының этнодемографиялық құрылымына айтарлықтай өзгерістер әкелді. Кейінгі жылдардағы көші-қон қарқынын айқындауға облыс қала халқының көші-қонына қатысты статистикалық мәліметтер мүмкіндік береді (№3 кесте) [6].

Кесте 3. 2000-2006 жж. Ақтөбе облысы қала халқының көші-қоны

жылдар	Барлығы			Мемлекеттермен көші-қон					
	Көші-қон айырымы	келгені	кеткені	алыс шет елдермен			таяу шет елдермен		
				Көші-қон айырымы	келгені	кеткені	Көші-қон айырымы	келгені	кеткені
2000	-5190	6801	11991	-716	36	752	-6387	940	7327
2001	-761	9639	10400	-852	23	875	-2676	1561	4237
2002	525	10009	9484	-661	22	683	-1481	1537	3018
2003	1320	9496	8176	-379	31	410	-325	1762	2087
2004	1748	10139	8391	-287	24	311	324	2356	2032
2005	1731	9627	7896	-135	28	163	183	1875	1692
2006	1949	9658	7709	-17	16	33	633	1557	924

Кестеден көрінетіндей, облыс қала халқының көші-қонында 2002 жылдан бастап оң айырым қалыптасқан және оның деңгейі жылма-жыл қалыпты артып келген. Облысқа көшіп келушілердің негізгі денінің қалаларға орныққандығы айтпаса да белгілі. Қалаларға келушілер үлесі берілген жылдарда 29,6 %-ке ұлғайған. Алыс шет елдермен көші-қон үдерісінде берілген жеті жыл бойы теріс көші-қон айырымы сақталды. Дегенмен, алыс шет елдерге кеткен эмигранттар саны 2002 жылдан бастап азая түсіп, аталмыш жеті жылда қысқару деңгейі – 95,6 %-ті құрады. Кестеде берілгендей халықаралық көші-қондағы таяу шет елдерімен көші-қон ағынында 2004 жылдан оң айырым қалыптасқан. Аталмыш жеті жылда облыс қалаларынан таяу шет елдерге кетушілер саны 87,4 %-ке кеміген.

Біз қарастырып отырған 27 жылдың ішінде Ақтөбе қаласының ұлттық құрамы да түбегейлі өзгерістерге ұшырады. Тәуелсіздіктің арқасында қаладағы негізгі ұлт – қазақтар болып отыр. Жергілікті қазақ халқы қалаларға тәуелсіздік алғаннан кейінгі жылдары ғана аяқ басып, өмір сүре бастады десек артық айтқандық болмайды. Өйткені, кеңес заманындағы саясат бойынша қазақтар қалаларға жіберілмеді, олар тек ауылда тұратын «аграрлық ұлт» ретінде қарастырылды. Қалада тұратын қазақтардың үлесі өте аз болды, олар жалақысы жоғары жұмыстарға, басшылық қызметтерге жіберілмеді. Сөйтіп, кезіндегі патшалық Ресей мен Кеңес үкіметінің саясатының нәтижесінде қазақтар өз жерінде азшылық, құқықтары сақталмайтын ұлтқа айналды.

2015 жылдың басындағы статистикалық мәліметтер бойынша Ақтөбе қаласы әкімшілігіне қарасты аумақта 439315 адам тұрды. Оның 335182-ін немесе 76,3 %-ін қазақтар, 74195-ін немесе 16,9 %-ін – орыстар, 11755-ін немесе 2,67 %-ін – украиндар, 6742-ін немесе 1,5 %-ін – татарлар, 2647-ін немесе 0,6 %-ін немістер, 1244-ін немесе 0,3 %-ін кәрістер, 868-ін немесе 0,2 %-ін әзірбайжандар, 6682-ін немесе 1,6 %-ін өзге ұлттар құрады [7].

Қазіргі таңда Ақтөбе қаласы халқының саны жылдам өсіп келеді. Қала халқының 1991-2018 жылдардағы өсу динамикасын төмендегі кестеден көруге болады (№4 кесте) [8].

Кесте 4. Ақтөбе қаласы халқының өсу динамикасы

Жылдар	Халық саны	Жылдар	Халық саны	Жылдар	Халық саны
1991	265 300	2008	268 644	2013	371 357
1999	253 088	2009	345 687	2014	377 752
2004	249 759	2010	348 956	2015	387 807
2005	253 952	2011	361 174	2016	397 572
2006	258 014	2012	367 391	01.01.2018	476 967
2007	262 830				

Кестеден көрінетіндей, Ақтөбе қаласындағы халық саны 27 жылдың ішінде 211 667 адамға немесе 44,4 %-ке өскен. Бұл әрине ағымдағы санақ мәліметтері болып табылады. Қаланың қазіргі тұрғындарының саны 2018 жылғы өсімді қосқанда біз келтіріп отырған тұрғындар санынан да көп болуы мүмкін. Бұл ретте, Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың өзі Ақтөбе облысының еліміздегі тез өркендеп келе жатқан өңірлердің бірі екенін атап өтіп, 20 жыл ішінде Ақтөбе қаласының тұрғындары екі есе көбейгенін және қазіргі уақытта жарты миллионнан асқанын айтқан болатын.

Бүгінде Ақтөбе Қазақстанның батыс аймағындағы қалалардың ішінде тұрғын саны жағынан алдыңғы орында, ал Қазақстан қалалары арасында Алматы, Астана, Шымкент және Қарағанды қалаларынан кейін бесінші орында тұр. Қала халқы санының өсуіне әлеуметтік-экономикалық жағдайдың жақсаруы, көші-қонның тұрақтануы, бала туу көлемінің өсуі және балалардың өлу көрсеткішінің төмендеуі де әсер етіп отыр.

Халық санының жылдам өсуіне байланысты үкімет қаланың әлеуметтік-экономикалық даму жобасын әзірледі. Ақтөбе қаласының миллион халқы бар мәртебесін алу үшін бағытталған бас жобасын ретке келтіру жұмыстары жүріп жатыр. Жобаны жүзеге асыру 2011 жыл мен 2040 жыл аралығына есептеліп отыр. 2000-шы жылдардан бастап қала аумағында 30 астам жаңа аудан пайда болды [9]. 2012 жылдан бастап 5 мөлтек ауданнан құралған, тұрғындар саны болашақта 260 мың адамға жетуі мүмкін Нұр Ақтөбе ауданының құрылысы жүріп жатыр [10].

Қала халқы санының артуына Ақтөбе агломерациясын дамытуға бағытталған іс-шаралардың жүзеге асырылуы да оң әсерін тигізетін болады. Жалпы «агломерация» - латын тілінен келген сөз. Ол «топтану», «шоғырлану» деген мағынаны білдіреді. Яғни, бұл сөз «экономикалық, мәдени және тұрмыстық жағынан бір-бірімен тығыз байланысты елді мекендердің (әсіресе, қалалардың) шағын аумаққа топтануы, шоғырлануы» деген мағынаны білдіреді екен. Агломерация көбіне жеке ірі қаланың (ядроның) төңірегінде қалыптасады. Оның аумағында өнеркәсіп, инфрақұрылым, ғылым мен білім беру ісінің салалары, мәдениет, ауыл шаруашылығы – барлық сала қатар дамиды. Агломерация орталығындағы ірі қала, яғни ядро айналасындағы елді мекендердің дамуына үлкен ықпалын тигізеді [11].

Республиканың батысында **2020** жылға дейінгі өңірлерді дамытудың бірыңғай Бағдарламасына сәйкесті Ақтөбе агломерациясы облыс орталығы – Ақтөбе қаласының айналасында қалыптасатын болады. Ақтөбе агломерациясы аумағы құрамына **70** елді мекен кіретін облыстың **6** ауданы (Алға, Қарғалы, Қобда, Мәртөк, Хромтау, Мұғалжар аудандары) мен Ақтөбе қаласын қамтиды, оның ішінде 2 шағын қала (Алға, Қандыағаш) және Хромтау моноқаласы бар. Агломерацияның жалпы аумағы **4,8** мың шаршы шақырымды

құрайды, аумақта **596,5** мың адам немесе облыс халқының **72,5 %-ті** тұрады [12]. Оның үстіне осы Ақтөбе қаласының қарқынды урбанизациясын реттеу мақсатымен Ақтөбе қаласының 2016-2020 жылдарға арналған даму бағдарламасы [13] жасақталған және қазіргі таңда жүзеге асырылып жатыр. Бұл бағдарлама қала өмірінің барлық салаларын қамтыған, экономика, әлеуметтік даму, инженерлік инфрақұрылым, тұрғын үй-коммуналдық шаруашылық, т.б. бағыттар бойынша нақты жоспарлар құрылып, оған қол жеткізу тетіктері айқындалған.

Сонымен қорытынды жасасақ, қазіргі таңда Ақтөбе қаласының халқы жан-жақты өсіп-өнуде. Тұрғындар санының артуы негізінен табиғи өсім есебінен қамтамасыз етілуде. Қаладағы денсаулық сақтау саласын дамытуға, ана мен бала өлімінің көрсеткішін азайтуға бағытталған іс-шаралар да демографиялық ахуалға оң әсерін тигізіп отыр. Қала халқының көші-қон деңгейі тұрақтанып, механикалық өсім негізінен қалаға көшіп келіп жатырған тұрғындар есебінен қамтамасыз етілуде.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Ақтөбе облысының әлеуметтік-экономикалық дамуы. 01.2018 / Ақпараттық-талдамалы журнал: Ақтөбе облысының Статистика департаменті. Ақтөбе, 2018.-94 б.
2. Итоги Всесоюзной переписи населения 1989 г. по Казахской ССР. Численность и размещение населения. Алма-Ата, 1990.
3. Демографический ежегодник Казахстана, 1999. Стат. сборник. Алматы, 2000.
4. Регионы Казахстана, 2004. Стат. сборник. Алматы, 2004.-516 с.
5. Регионы Казахстана, 2006. Стат. сборник. Алматы, 2006.
6. Итоги миграции населения Актыобинской области за 2000, 2001, 2002, 2003, 2004, 2005, 2006 гг.
7. 2015 жыл басына Ақтөбе облысы халқының жекелеген этностары бойынша саны // stat.gov.kz
8. Қазақстан қалалары мен елді мекендеріндегі халық саны // <http://pop-stat.mashke.org/kazakhstan-cities.htm>
9. Алишбаева А. Как не заблудиться в новых районах Актобе // <http://www.diapazon.kz>. 05.12.2012
10. Рахатқызы М. «Нұр-Ақтөбе» — болашақтың қаласы // <http://www.aktobegazeti.kz>. 13 желтоқсан 2012 ж.
11. Рахатқызы М. Ақтөбе агломерациясы орталығында қуатты индустрия болуы тиіс! // <http://www.aktobegazeti.kz>. 13 ақпан 2014 ж.
12. Ақтөбе агломерациясын дамыту туралы анықтама // <http://aktobe.gov.kz>

13. Ақтөбе қаласының 2016-2020 жылдарға арналған даму бағдарламасы (2016 жыл 11 қаңтардағы №412 Ақтөбе қаласының мәслихаты шешімімен бекітілген) // <http://akt.gov.kz>

FTAMP 03.20

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ КӘРІС ДИАСПОРАСЫ

Д.М. АЛПЫСБАЙ

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

Аннотация. Бұл мақалада Қазақстанда орын алған көші-қон үрдістерін шындық бетіне шығарып, зерделеп, әрі миграцияланудың арқасында пайда болған корей диаспорасының саяси-әлеуметтік жақтарын қарастыру. Бұл еңбектің өзектілігі тек бұдан ғана көрінбейді, сонымен қатар, әлемдік миграция айдарына Қазақстанға байланысты көші-қон үрдісінің басты белгілерін енгізуінде де байқалады. Зертеудің тақырыбы Қазақстандағы корей диаспорасы болғандықтан Қазақстан мен Корей арасындағы экономикалық, мәдени және тағы да басқа қатынастарды қалыптастыруға да бұл мәселені зерттеу өзекті болып табылады.

Түйінді сөздер: кәріс диаспорасы, әлеуметтік-экономикалық проблемалар, жапон бодандары, қайта өрлеу феномені.

Аннотация. В этой статье мы рассмотрим политические и социальные аспекты корейской диаспоры, возникшие в результате миграции и изучения миграционных процессов в Казахстане. Актуальность данной работы видна не только, но и во введении основных признаков миграционного процесса в связи с глобальной миграцией. Поскольку предметом исследования является корейская диаспора в Казахстане, также важно изучить вопрос об экономических, культурных и других отношениях между Казахстаном и Кореей.

Ключевые слова: корейская диаспора, социально-экономические проблемы, японские колонии, феномен возрождения.

Annotation. In this article, we consider the political and social aspects of the Korean diaspora, which have arisen as a result of migration and the study of migration processes in Kazakhstan. The relevance of this work is visible not only, but also in the introduction of the main features of the migration process in connection with global migration. Since the subject of the study is the Korean diaspora in Kazakhstan, it is also important to study the issue of economic, cultural and other relations between Kazakhstan and Korea.

Key words: Korean diaspora, socio-economic problems, Japanese colonies, the phenomenon of rebirth.

Бүгінгі Қазақстандық корейлердің негізгі бөлігі кезінде Қиыр Шығыс өлкесінен жер аударылды. "Неліктен "деген сауалға КСР Одағы Халық Комиссарлары Кеңесі мен БК (б)П Орталық Комитеті бірігіп шығарған "Корей халқының Қиыр Шығыс өлкесінің шекаралық аудандарынан көшіру туралы " қаулысы (1937 жылы 21 тамызы) бір ауыз сөзбен "Қиыр Шығыс өлкесіне жапон шпионажының еніп кетуіне жол бермеу мақсатында" деп жауап береді.

Мәселенің байыбына баруға, мұндай мәлімет жеткіліксіз. Сондықтан, сол жылдардың қосымша деректеріне жүгінелік. И.Сталиннің өзі редакциялаған, 1938 жылы БК (б)П Орталық Комитеті ұнатқан "БК (б)П тарихында мынадай жолдар бар : ""1932 жылы Жапония тарапынан соғыс қаупі күшейді. Жапон империалисттері Қытайға соғыс жарияламастан және өздері шығарған "жергелікті жанжалдарды " зымияндықпен пайдалана отырып, ұрланып келіп Маньчжурияға әскерлерін кіргізді. Жапонияның ашықтан-ашық көздеген мақсаты-қытайды өзіне бағындыру , сөйтіп ол жерден европалық-америкалық империалистік белді мемлекетті қуып шығару болды."

Осы мәселені кеңінен зерттеген қазақстандық тарих ғылымының докторы Г.В.Хан бұл туралы бұлай жазады "Эты был наказание за предательство отдельных людей, от которых не застрахован ни один народ, это было наказание за национальную принадлежность к возможным сторонникам возможного противника "

Тарихшы Г.В Хан өзінің басқа бір зерттеуінде мәселенің байыбына бару үшін корейлерді жер аудару туралы 1937 жылдың 21 тамызында қабылданған жоғарыдағы қаулыдан басқа, дәл осы күні өмірге келген тағы бір құжатқа- шабуыл жасаспау туралы совет-қытай келісімшартына назар аударуды ұсынады және осыған байланысты өзі төмендегідей қорытынды жасайды: "... Это было две стороны одной медали. Депортация корейцев под предлогом "пересечения проникновения японского шпионажа " следует рассматривать так один из моментов "большой политики", как демонстрацию Советским Союзом".

Бұл жердегі ең басты мәселе — КСРО-ның бастамасымен, 1937-жылдың 21-тамызында бір-біріне шабуыл жасамау туралы Қытай-Кеңес Одағы Шарты бекітілді. Осыған байланысты 21-тамызда екінші құжат КСРО ХКК мен БК (б)П ОК-нің «Қиыр Шығыстың шекаралық аймақтарынан кәріс ұлтының өкілдерін көшіру туралы» Қаулысы қабылданды. [1]

Қаулының баптарына сәйкес, кәрістерді Қиыр Шығыстан күштеп кетіруді, 1938-жылдың 1-қаңтарына дейін шұғыл түрде, Қазақ ССР-на қоныс аудартып, орналастырылуларын талап етті. Көшірілетін кәрістердің тұрмыстық-шаруашылық заттары, мал-мүлік мәселелері, олардың құны, егістіктерінің ақысы, барған жерлерінде қайтарылып берілулері туралы уәделер айтылды. Бірақ бұл шаралардың бәрі бос желеу, әшейінгі амал-айла, алдап-сулау болғанына жер аударылғандардың көздері кейін жетті.

Қазақстанға көшірілген кәрістер нақты түрде қоныс аударудың екі кезеңін бастарынан кешірді.

Біріншісі — 1937 жылдың күзімен 1938 жылдың көктеміне дейін. Олар уақытша босатылған жерлерде болды, осы уақытта олар жертөлелерде, қоймаларда, атқораларда, шошқақоралар мен соған ұқсас орындарда, өздерімен алып келген қаражатпен өмір сүрді. Ал олар өздерімен бірге тек киім-кешек, жолға арналып есептелген мардымсыз азық-түлік қорын әкелген болатын.

1938 жылғы көктемде кәрістерді қоныс аударудың **екінші** кезеңі басталды. Кәрістерді үйреніп, тұрақтап қалған жерлерінен күштеп көшіру 1937-жылдың желтоқсан айымен біткен жоқ, 1938-жылдың көктеміне дейін Қазақстанға қарай кәріс жанұялары тиелген эшелондар келіп жатты. Кәрістерді жүк вагонымен тасымалдады, олар вагондарға артық тиелді, біротбасының мүшелерін әр түрлі эшелондарға тиеп жіберіп, жолда туыстарын жоғалтып алу, жаппай ауруға ұшырау жағдайлары болды. 1937 жылғы 28 қазандағы мәлімет бойынша Қазақстанға 70 эшолон кіргізілген болатын. Сонымен, 1937-жылы Қазақстанға 20141 кәріс жанұясы күштеп көшірілді. Олар бір деректерде 95421 адам делінсе, енді бірінде 98454 деп көрсетіледі. Ал, оларды Қазақстан төңірегінде орналастыру былайша жүзеге асырылған: Алматы облысына-1721 жанұя; Оңтүстік Қазақстан облысына-8693; Ақтөбе облысына-1874; Қостанай облысына-877; Батыс Қазақстан облысына-1839; Солтүстік Қазақстан облысына-2702; Қарағанды облысына-2425 отбасы орналастырылған. [2]

Әкелінген қоныс аударушылар мына жерлерге орналастырылды:

- Алматы облысы бойынша -1616 отбасы, 7581 адам.
- Оңтүстік Қазақстан облысы бойынша- 8867 отбасы, 43181 адам.
- Ақтөбе облысы бойынша - 1744 отбасы, 7666 адам
- Солтүстік Қазақстан облысы бойынша - 2299 отбасы, 9350 адам.
- Қарағанды облысы бойынша - 3073 отбасы, 14792 адам.
- Қостанай облысы бойынша -720 отбасы, 3476 адам.
- Батыс Қазақстан облысы бойынша -1950 отбасы , 9017 адам.

Кәріс ұлтының Қазақстанға қоныс аударушылары негізінен Жапон бодандары болды. КСРО Халық комитеті кеңесінің 1938 жылғы 20 ақпандағы қаулысы негізінде Қазақстан аумағына кәріс қоныс аударушыларды орналастыру үшін ең құнарлы жерлері бар совхоздар, 25 мың гектар Қаратал күріш совхозы, жер көлемі 33 мың гектар №3 Қарғұл совхозы, 84399 гектар Қызыл әскер ет-сүт совхозы, 128588 гектар Жармуханбетов ет-сүт совхозы, 10438 гектар «Қызыл партизан» шошқа совхозы және Қазалы қаласындағы шаруашылықтар жойылып жіберілді, ал жергілікті тұрғындар - қазақтар бұл жерлерден қуылды, олардың жартысы кулактар ретінде сотталып кетті.

Қазақстанның ХКК мен КП(б) ОК 1938 жылғы 3 наурыздағы "Кәріс қоныс аударушыларды мекендендіру және шаруашылыққа орналастыру жөнінде қаулысымен Қазақстанға 20530 отбасы көшірілді, оның ішінде 14600 отбасы күріш өсіру, мал шаруашылығы және дәнді дақылдар өсіру, 2400 отбасы — балық шаруашылығына, 3530 - өндірістік орындарға, совхоздарға, МТС, артель және басқа мемлекеттік мекемелерге қоныстандырылды. Олардың едәуір бөлігі (60 пайызға дейінгі) Қызылорда және Алматы облыстарына орналастырылды.

Кәрістерді Қазақстанға күштеп жер аудару арқылы сол кездегі кеңестік көсемдер мынандай саяси және әлеуметтік-экономикалық проблемаларды шешпекші болды:

Біріншіден, Екінші Дүниежүзілік соғыс қарсаңында Қиыр Шығыста 200 мың кәрістер тұрды, ал Жапония 1936 жылдың маусым айында қабылдаған «Империяның ұлттық қорғаныс Қаулысында» КСРО-ны бірінші нөмерлі жауы деп көрсетіп, осы жылдың шілде айында жапон-герман антикоминтерн пактісіне қол қойды. [3]

Екіншіден, 1934-жылдың 7-мамырында кәрістермен көршілес қоныстанған өңірде Еврей автономиялық республикасы құрылды. Егер кәрістерді еріксіз жер аудармаса, оларға да осындай үлес тиуі керек еді.

Үшіншіден, Қазақстан республикасында күріш, басқа да ауылшаруашылық өнімдерін күрт өсіру қажет болды, ал 1931-33-жылдардағы аштықтан, «асыра сілтеуден» қырылып қалған қазақ халқының, ауыл шаруашылығында еңбек ететін жұмысшы күшін толықтыру қажет болды.

Сөйтіп, 1937-жылдың 28-қазанында Қазақстанға 100 мыңға жуық кәріс ұлты 90 эшелонмен алып келінді. Бұл жерде ұйымдастыру жұмыстарының асығыстығының арқасында жолдағы азап, азық-түлік тапшылығы, санитарлық сәйкессіздік, медициналық қызметтің мүлде жоқтығы, жұқа киім, азынаған вагондар, қарттар мен жас балаларға қамқорлықтың жетіспеуі, адам төзгісіз жағдайда болғанын айта кету керек. Ал, келген жерлеріндегі елді мекендерде климатқа байланысты жылы тұрғын үйлер жетіспеді, жоба бойынша қоныс аударушылардың үйі кішкентай ғана ас үй және тағы бір шағын бөлмеден тұрды, оның көп жерін пеш алып тұрған. Сонда 7-9 адамнан тұратын жанұяға бұл өте тар еді, бірақ Арнайы құрылыс оған мән берген жоқ. Кәрістерге деп салынатын үй құрылысы жұмыстарының жүргізілу барысы бақылауға алынбады. Олар ауылшаруашылық өнімдерін өндіруде Республика бойынша алдыңғы қатардан көрінді.

КСРО- басшылары кәрістерді алғашқы көшірер кездегі моральдық-материалдық ынталандыру, қаражатпен есе қайтару туралы уәделерінен әрине айнып шыға келді. Тіпті ол

тұрмақ, кәрістерді облыс орталықтары мен бірсыдырғы ірі қалалардан аулақ орналастырып, бір елді мекеннен екінші елді мекенге ұлықсатсыз баруларына тыйым салынды.

Қазақстандағы корей диаспорасы Шығыс Азияда орналасқан корейлердің КСРО-ның Қиыр Шығысына, одан қазақ жеріне миграциялану әсерінен пайда болды. Көші-қон үрдісі орын алғаннан кейін кәріс жұрты жаңа ортаға бейімделе бастады. Бұл процесс алғашында корей халқына қиын тигенімен, уақыт өте келе олар Қазақстанды туған еліне балаған ұлттардың бір бөлігіне айналды. Қазақ елі тәуелсіздігін алғаннан соң корей халқының мәртебесі жоғарылап, жағдайы біршама жақсарды. Қазіргі бейбітшіл заманда корейлер сан ғасырлық ерліктің нәтижесінде елімізде тату-тәтті өмір сүруде. Алайда бұл ұлы диаспораның әлі де толық түйіні таппаған мәселелері бар.

Қазіргі таңдағы статистикалық құжаттарға сәйкес 2000-2014 жылдар аралығында Қазақстандағы корей халқының аймақ бойынша орналасу сандық көрсеткіші төменгі кестеде берілген.

Кесте 1. Қазақстандағы корей халқының орналасуы

Жыл	Облыстар						
	Алматы	Жамбыл	Қарағанды	Қызылорда	Оңтүстік Қазақстан	Алматы қаласы	Астана
2000	17251	13875	13936	8772	9876	19326	2524
2001	16944	13763	13730	8542	10132	19620	2991
2002	16804	13535	13551	8319	10064	20092	3367
2003	16722	13306	13529	8199	10004	20750	3443
2004	16669	13188	13511	8091	9997	21517	3530
2006	16640	12987	13529	7901	9858	23311	3754
2010	16675	13012	14258	7952	9945	24021	3865
2014	16488	14000	14097	7704	97854	24545	3834

Бұл кестеден кәріс халқының саны Қазақстан жерінде көбінесе облыс бойынша тұрақты екендігі көрініп, тіпті кейбіреулерінде өсушілік байқалады.

1997 жылдың 10 қазанында Алматы қаласында Республика сарайында кәрістердің Қазақстанға қоныс аударуларына 60 жыл толуына орай жиналыс өтті, бұл жиналыста Президент Н.Ә. Назарбаев баяндама жасады.

Н.Ә. Назарбаевтың «біз кәріс халқының қайта өрлеуі феноменінің куәгеріміз» деген сөздері өте бір қызу жылулықпен қабылданып, тыңдалды, бір-бірін құтықтап жатты, олардың алдарынан жаңа мүмкіндіктер ашылғанына қуанышты болатын.

Бұл жиында республикадағы кәріс ұлысының атынан Қазақстандағы кәрістер Ассоциациясының президенті Ю.А. Цхай сөз сөйледі. Ол алпыс жылдық оқиғаларды - тұтас халыққа жасалған қастандық туралы атап өтті. Ю.А. Цхай барлық кәріс диаспорасының жалпы пікірін айтты: «Қазақстан жаппай қоныс аударту жылдарындағы көптеген депортацияланған кәрістер үшін тұрақтайтын орын ғана емес, сонымен қатар біз мұнда өз ұрпақтарымыз үшін отан таптық. Қазақстандықтардың осы бір жылы қабылдауын кәрістер ешқашан да ұмытпайды» деп атап көрсетті.

Міне, бүгінде Қазақстан Тәуелсіздігінің, КСРО-ның ыдырауының, жеке басқа табынудың жойылуының арқасында, Қазақстанға еріксіз келген кәріс ұлтының ұрпақтары екінші Отаны – Қазақ елін туған үйі санап отыр. Бүгінде көптеген ұлттарды құрайтын Қазақстан халқы өз тарихындағы жаңа белестерде, жаңа құрылым – Қазақстан халықтары Ассамблеясын құрды, ол заңды негізделіп, келелі істерге жаңа күш беріп отыр. Қазақстан Республикасында қабылданатын саяси шешімдер көп ұлт өкілдерінің қатысуымен талқыланып, жүзеге асырылады. Міне, сол көп ұлттың бірі – Қазақстандық кәрістер, өз болашағының, екінші елінің саяси-экономикалық тұрақтылығы мен демократиялық дамуына байланысты екенін толық түсінеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Хан Г.В. История корейцев Казахстана. – Алматы: Ғылым, 1995 г. – 208 с.
2. Н.Э.Масанов, Ж.Б.Абылхожин, И.В.Ерофеева, А.Н.Алексеенко, Г.С.Баратова. История Казахстана. Народы и культуры. – Алматы, 2001 г. – 380 с.
3. Год кризиса. 1938-1939. Т.1. Документы и материалы. - М., Политиздат, 1990 г. – С. 23-24
4. Ким Г.Н. Депортация.Стереотипы и новые подходы исследования депортации корейцев 1937 года

ЭКОНОМИКА ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚ
ЭКОНОМИКА И ПРАВО
ECONOMICS AND LAW

МРНТИ 10.86.41

**НОВЫЕ СТРАТЕГИИ, НАПРАВЛЕННЫЕ НА ПРЕОДОЛЕНИЕ ПРОБЛЕМ,
СВЯЗАННЫХ С ГЕНЕТИЧЕСКИМИ ПОДХОДАМИ В СУДЕБНОЙ ЭКСПЕРТИЗЕ**

М.Ж. ЖАНДОСОВА

*Филиал РГКП «ЦСЭ МЮ РК» ИСЭ по Северо-Казахстанской области, Петропавловск,
Казахстан*

Аннотация. В статье рассматриваются свойства молекулы ДНК, а также основанные на этих свойствах возможности использования биологических следов в процессе раскрытия и расследования преступлений во всем мире. Приведены примеры следственной практики использования биологических следов и формирования национальных баз ДНК в Англии, Казахстане. Особое внимание уделяется формированию геномной базы биологических следов ДНК в Казахстане.

Ключевые слова: ДНК, доказательства, биологические следы, судебная экспертиза, судебная идентификация, база данных ДНК геномная регистрация молекулы ДНК.

Annotation. The DNA molecules, as well as the possibility of using biological traces in the process of solving and investigating crimes all over the world based on these properties are considered in the article. Investigative practices examples of the biological traces use and the formation of national DNA bases in England and Kazakhstan are given. Particular attention was paid to the formation of the genomic base of biological DNA traces in Kazakhstan.

Keywords: DNA, evidence, biological traces, forensic identification, genomics registration of DNA molecules.

Аңдатпа. Мақалада ДНК молекулаларының қасиеттері және қылмысты ашу мен тергеу барысында осы қасиеттеріне негізделген биологиялық іздерді қолдану мүмкіндіктері қарастырылған. Биологиялық іздерді қолданудың тергеу іс-тәжірибесінің мысалдарымен Англия мен Қазақстанның ДНК ұлттық базасын қалыптастыруы келтірілген. Қазақстанда биологиялық іздердің геномдық базасын құрастыруына ерекше назар аударылған.

Түйін сөздер: ДНК, дәлелдеулер, биологиялық іздер, сот экспертизасы, соттық идентификация, ДНК мәліметтер базасы, ДНК молекуласының геномдық тіркеуі

Биологические следы всегда служили важным доказательством при расследовании различных видов преступлений. Данные исследования в Казахстане проводятся в рамках судебно-генетических экспертиз с преимущественным использованием усовершенствованных вариантов методик.

Начиная с конца XX века, в ряде зарубежных стран одним из наиболее распространенных биологических исследований становится ДНК-анализ. Имеется несколько причин, по которым молекула ДНК так привлекательна для использования в судебной

идентификации. Во-первых, это уникальность индивидуальной ДНК. Каждый человек в мире генетически индивидуален (кроме, однояйцовых близнецов, которые, по сути, являются клонами). Во-вторых, генетическое постоянство организма. Генетическая информация, в отличие от состава белков или жиров, не изменяется в течение жизни, а также в зависимости от типа клеток, из которых была выделена ДНК. В-третьих, чувствительность метода. Для современных методов ДНК-анализа достаточно даже нескольких капель крови, образца слюны, или пятна спермы, по площади в 10 раз меньше булавочной головки, или ДНК, оставшейся на выкуренной сигарете. И, наконец, относительная стабильность молекул ДНК. В отличие от белков, являющихся нестабильными структурами, молекула ДНК обладает повышенной устойчивостью к воздействиям окружающей среды. Это свойство ДНК является для экспертов ценным, поскольку позволяет проводить идентификацию по прошествии даже очень большого срока давности, или же если останки человека не могут быть опознаны никакими другими методами (например, в случаях различных гнилостных разложений тканей и др.)

Современная технология исследования ДНК позволяет успешно исследовать практически все ткани и биологические жидкости организма человека, содержащие ДНК, биологические объекты, загрязненные микрофлорой, минимальные количества биологического материала, смешанные следы (содержащие биологический материал двух и более человек с возможностью дифференциации). При этом, на биологическую экспертизу могут быть представлены как следы крови человека различной давности, размера, концентрации, следы слюны на окурках, жевательных резинках, фрагментах бумаги, сперма, следы спермы, смешанные с выделениями потерпевших, волосы с жизнеспособной луковицей, включая единичные, так и фрагменты тканей и органов человека, включая костную [1, 112-156]. Проводятся как диагностические экспертизы, позволяющие определить половую принадлежность следов крови (слюны, волоса, фрагмента ткани или органа), выделить генетические признаки следов крови (слюны, спермы, влагалищных выделений, волоса, фрагмента ткани или органа) при отсутствии образцов для сравнения (преступник в розыске, безвестное исчезновение человека, убийство без трупа, неопознанный труп), так и идентификационные, позволяющие решить вопросы о принадлежности крови (слюны, волоса и т.д.) конкретному лицу (потерпевшему, подозреваемому и т.д.). Решаются вопросы о принадлежности части тела расчлененного трупа одному человеку, установления биологического родства, имеющее решающее значение в установлении личности неопознанного трупа [2, 31-50].

Таким образом, правоохранительной системе предоставлены весьма широкие возможности по быстрому и эффективному раскрытию и расследованию преступлений. По мнению большинства судебных экспертов, метод ДНК-анализа в настоящее время практически безупречен – вероятность ошибки ничтожно мала и составляет менее сотых миллионных процента [3, 15-18]. Научной основой такого суждения является то, что код ДНК состоит из неких белков информации. При геномной регистрации в базу заносятся, так называемая, избыточная информация, как раз для того чтобы исключить вероятность ошибки, поскольку для исследования нужно малое количество биологического материала. Невооруженным глазом увидеть такое количество невозможно, это примерно тысячная часть капли крови человека. Однако, современные методики позволяют взять образцы для исследования даже с вещи, которую человек просто подержал в руках, и уже в этом случае на предмете могут остаться частицы пота, пригодные для анализа. Следственным органам останется лишь сопоставить найденные следы со следами, содержащимися в геномной базе, и тем самым установить лицо, совершившие преступление. Иными словами, база ДНК, помогает правоохранительным органам в расследовании террористических актов, серийных убийств, а также в поиске безвестно пропавших и лиц, которые в силу определенных физических причин не могут сказать, кто они и откуда [4].

ДНК – это анализ, доказавший свою эффективность благодаря уникальным свойствам ДНК, интересен еще одним свойством. Возможность хранения и использования информации о признаках ДНК в электронном виде, что в свою очередь, явилось основой для формирования баз данных ДНК во всем мире. Самые большие базы данных ДНК имеют США, Великобритания, Китай, Франция, Германия, Австралия, Австрия, Канада, ЮАР и Швейцария. Существуют различные категории профилей ДНК, информация по которым содержится в национальных базах, а именно: биологические следы с мест происшествий, подозреваемые, осужденные, арестованные, без вести пропавшие, останки неопознанных трупов и др.

Первой страной, где в 1995 г. была учреждена национальная база ДНК данных, стала Англия [5, 234]. Сбор данных ДНК биологических следов с мест происшествий осуществляется с 1987 г. В последующем именно Англия зарекомендовала себя мировым лидером в разработке инновационных способов использования ДНК для идентификации подозреваемых, защиты невиновных и обвинения виновных, когда технология ДНК и занесение ДНК в базу данных стали центральными в процессе розыска вышеобозначенной категории лиц. Решение использовать технологию ДНК в деятельности по раскрытию преступлений, а также успех формирования национальной базы данных ДНК в Англии, приписаны трем главным факторам. Политическому желанию правоохранительных

ведомств, технической способности судебной научной службы и желанию эксплуатации, выраженному полицией [6]. На сегодняшний день, основой всех расследований, ведущихся посредством ДНК, в Англии и Уэльсе является их обширная база данных ДНК. Согласно официальным данным, ежедневно благодаря геномной базе данных по всей стране раскрываются сотни преступлений [7].

Молекулярно-генетическая экспертиза «пришла» в Казахстан относительно недавно. Первые исследования по этому направлению стали проводить у нас только в 2001 году в Алматы. В связи с дороговизной оборудования и реактивов рассчитывать на бурный рост этой отрасли не приходится. Тем не менее, по республике уже действует в данный момент порядка семи лабораторий. Одна из ведущих баз находится в Астане, и именно здесь рассматривают сейчас самые резонансные дела с минимальным количеством материалов [8].

На сегодняшний день в Казахстане начинается создание базы данных ДНК лиц, совершивших тяжкие и особо тяжкие преступления. В конце 2016 года был принят Закон «О дактилоскопической и геномной регистрации». В рамках данного закона будут генотипированы все лица, осужденные за тяжкие и особо тяжкие преступления. Этот закон вступит в силу в 2021 году. На сегодняшний день ведутся подготовительные работы. То есть по поручению правоохранительных органов есть генетический материал, найденный с места преступления, и принадлежащий неизвестным лицам, теперь будут вноситься в базу данных. Для того, чтобы в дальнейшем, если будут какие-то подозреваемые или же когда будут все лица, осужденные за тяжкие и особо тяжкие преступления, они будут сравниваться автоматически со всей этой базой», рассказала Инкар Тажигулова во время пресс-тура в Институт судебных экспертиз по городу Астана [9].

Итак, современный анализ ДНК, доказавший свою эффективность при раскрытии и расследовании преступлений, а также дальнейшая разработка, наиболее эффективных методик его проведения – одно из приоритетных направлений развития судебной экспертизы в Казахстане. Накопленный опыт создания и функциональная баз данных ДНК за рубежом позволит в короткие сроки усовершенствовать законодательную базу в Казахстане и успешно решить ряд важных организационно-методических вопросов идентификация личности, как одной из важнейших задач, выполняемых в процессе раскрытия и расследования преступлений.

Список использованной литературы

1. Шамонова Т.Н. Использование следов биологического происхождения, оставленных человеком, в расследовании преступлений насильственного характера: Дисс. Канд. Юрид. Наук. М, 2002.-234с. – С. 112-156.

2. Корниченко И.В., Водолажский Д.И., Вейко В.П., Щербаков В.В., Иванов П.Л. Подготовка биологического материала для молекулярно генетических идентификационных исследований при массовом поступлении неопознанных тел. Ростов-на-Дону, 2001.- С.31-50.
3. См., например, Берд К. Улики под сомнением // Компьютерра – 2007,- №7. – С.15-18.
4. <https://publikacia.net/archive/2014/5/2/14>
5. Большая российская энциклопедия. М., 2005. – Т.12. – С.234
6. Бред К. Беспокойный юбилей// Компьютера. – 2004. - №35. – С.23-30.
7. Большая российская энциклопедия. М., 2005. – Т.12. – С.235
8. <https://www.kazpravda.kz/fresh/view/neosporimoe-dokazatelstvo>
9. https://www.inform.kz/ru/baza-dannyh-dnk-prestupnikov-poyavitsya-v-kazahstane_a3037331

МРНТИ 10.45.41

АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ИНСТИТУТА НАСЛЕДСТВА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Л.И. КУСАИНОВА, Р.Е. УТЕГЕНОВ

*Актюбинский Региональный Государственный Университет им. К.Жубанова, г. Актюбе,
Казахстан*

Аннотация. В статье на основе анализа нормативно-правовых актов приведен правовой механизм регулирования института наследства в РК. Исследуются вопросы наследственного право в непрерывной связи с гражданским право. Несмотря на то, что наследственное право является стабильным правовым институтом, изменение экономической ситуации вносит определенные коррективы, в том числе в количество очередей наследников, в состав наследственной массы и т.д. Значительную роль в обеспечении регулирования института наследства имеют конституционные принципы, которые устанавливают гарантии прав наследования. В РК нормативными актами предусматривает следующие способы принятия наследства: путем подачи нотариусу по месту открытия наследства заявления о принятии наследства либо заявления о выдаче свидетельства о праве на наследство; путем совершения действий, свидетельствующих о фактическом принятии наследства. Приведена имеющаяся судебная и внесудебная практика наследования в РК.

Ключевые слова: наследование, наследственное право, институт наследства, способы и сроки принятия наследства, наследственное имущество.

Аннотация. Мақалада нормативтік-құқықтық актілерді талдау негізінде ҚР-дағы мұра институтын реттеудің құқықтық механизмі келтірілген. Азаматтық құқықпен үздіксіз байланыста мұрагерлік құқық мәселелері зерттеледі. Мұрагерлік құқық тұрақты құқықтық институт болып табылатынына қарамастан, экономикалық жағдайдың өзгеруі белгілі бір түзетулер енгізеді, оның ішінде мұрагерлердің кезекті санына, мұрагерлік массаның және т. б. құрамына. Мұра институтын реттеуді қамтамасыз етуде мұрагерлік

құқықтарының кепілдігін белгілейтін конституциялық принциптер маңызды рөлге ие. ҚР-да нормативтік актілермен мұраны қабылдаудың мынадай тәсілдері қарастырылған: мұраның ашылу орны бойынша нотариусқа мұраны қабылдау туралы өтініш немесе мұраға құқық туралы куәлік беру туралы өтініш беру арқылы; мұраның іс жүзінде қабылданғанын куәландыратын іс-әрекеттер жасау арқылы. ҚР-да қолда бар сот және соттан тыс мұрагерлік практикасы келтірілген.

Кілт сөздер: мұрагерлік, мұрагерлік құқық, мұра институты, мұраны қабылдау тәсілдері мен мерзімдері, мұрагерлік мүлік.

Annotation. The article presents the legal mechanism of regulation of the Institute of inheritance in the Republic of Kazakhstan on the basis of the analysis of legal acts. The questions of inheritance law in continuous connection with civil law are investigated. Despite the fact that inheritance law is a stable legal institution, changes in the economic situation make certain adjustments, including the number of queues of heirs, the composition of the hereditary mass, etc. A significant role in the regulation of the institution of inheritance have constitutional principles that establish guarantees of inheritance rights. In Kazakhstan, regulations provide for the following methods of acceptance of inheritance: by filing a notary at the place of opening of the inheritance application for acceptance of the inheritance or application for issuance of a certificate of inheritance; by committing actions that indicate the actual acceptance of the inheritance. Given the existing judicial and non-judicial practice of inheritance in the Republic of Kazakhstan.

Key words: inheritance, inheritance law, the institution of inheritance, methods and terms of acceptance of inheritance, inherited property.

Перед гражданами нашей страны актуальным становится создание комфортной зоны проживания, которая обеспечивается формированием правовым механизмом регулирования любой стадии жизнедеятельности человека[1]. Наследование – исторически сложившаяся правовая категория, которая претерпевает лишь незначительные изменения, связанные с развитием социально-экономического уклада общества.

В соответствии с нормами наследственного права, обязанности наследодателя переходят к наследникам в порядке универсального правопреемства.

Наследственное право неразрывно связано с гражданским правом и является его составной частью, так как наследственные отношения являются разновидностью гражданских отношений, в частности, по вопросам возникновения и установления порядка реализации права собственности при наследственном правопреемстве.

Право, предоставляющее возможность унаследовать имущество умершего после его смерти его наследниками, в какой-то степени является стимулом для стремления повысить экономическое благосостояние каждой семьи.

Как при наследовании по закону, так и при наследовании по завещанию необходимо наличие предусмотренных законодательством юридических фактов, которые в целом идентичны, за исключением того, что при наследовании по завещанию наследника определяет сам наследодатель в момент составления завещания.

Наследственное право считается самым стабильным правовым институтом. Тем не менее, изменение экономической ситуации вносит определенные коррективы, в том числе в количество очередей наследников, в состав наследственной массы и т.д.[2]

При рассмотрении дел о наследовании, следует иметь в виду, что круг наследников, порядок, сроки принятия наследства и состав наследственного имущества определяются законодательством, действующим на день открытия наследства[3]. Значительную роль в обеспечении регулирования института наследства имеют конституционные принципы, которые устанавливают гарантии прав наследования. В п. 2, ст.26 Конституции РК указано, что «собственность, в том числе право наследования, гарантируется законом[4]. Данное положение является гарантией стабильности имущественных отношений в обществе, но в тоже время не предоставляет абсолютную свободу наследования. Как и другие права и свободы граждан, свобода наследования может быть ограничена законодателем в той мере, в какой это необходимо в целях защиты основ конституционного строя, нравственности, здоровья, прав и законных интересов других лиц, обеспечения обороны и безопасности государства. И в качестве примера подобного ограничения можно привести следующее.

В п.1, ст.1067 ГК формулировка «если наследник по закону умер до открытия наследства, то его доля в открывшемся наследстве переходит по праву представления к его потомкам» противоречит как минимум двум статьям Кодекса. Обратившись к п.1, ст.1044 ГК, мы узнаем, что наследниками по завещанию и закону могут быть граждане, находящиеся в живых в момент открытия наследства, а также зачатые при жизни наследодателя и родившиеся живыми после открытия наследства.

Следовательно, лица, умершие до открытия наследства, о которых говорится в п.1, ст.1067 ГК, наследниками считаться вообще не могут. Отсюда следует, что доля потенциального «наследника», умершего даже не до открытия наследства, а одновременно с наследодателем, никак не может перейти по праву представления к его потомкам, а после него самого открывается наследство (именно «наследство», а не «наследование», как неправильно указано в п.3, ст.1042 ГК РК) [2].

Такого рода «неточности», значительно затрудняющие толкование и применение норм наследственного права, можно найти и в других статьях. В каждом подобном случае судья должен строго придерживаться правил ст.6 ГК «Толкование норм гражданского законодательства», согласно которым нормы гражданского законодательства должны толковаться в соответствии с буквальным значением их словесного выражения. При возможности различного понимания слов, применяемых в тексте законодательных норм, предпочтение отдается пониманию, отвечающему положениям Конституции РК и основным принципам гражданского законодательства.

Из содержания ст.1043 ГК следует, что «местом открытия наследства является последнее место жительства наследодателя, а если оно неизвестно – место нахождения имущества или его основной части» [5]. Как правило, причинами возникновения гражданско-правовых споров о наследстве являются действия граждан, допустивших нарушение сроков принятия наследства, либо непредставление ими нотариусу полного пакета документов необходимых для оформления наследства.

Заявления о восстановлении срока принятия наследства рассматриваются по правилам искового производства с обязательным участием других наследников. При рассмотрении дел о восстановлении срока для принятия наследства следует иметь в виду, что суд вправе удовлетворить заявленное требование лишь в случае, когда в ходе судебного разбирательства будет установлено, что этот срок пропущен по уважительным причинам. Одним из условий восстановления срока для принятия наследства является обращение наследника в течение шести месяцев после того, как причины пропуска срока отпали (ст.1072–3ГК). Признавая наследника принявшим наследство, суд определяет доли всех наследников в наследственном имуществе и при необходимости определяет меры по защите прав нового наследника, на получение причитающейся ему доли наследства. Если наследник фактически принял наследство одним из указанных статьей 1072-1 ГК способов, но нотариальной конторой по каким – либо причинам отказано в выдаче свидетельства о праве на наследство, наследник вправе обжаловать действия нотариуса в порядке особого производства [3].

Восстановление срока принятия наследства следует отличать от установления факта принятия наследства. Если наследник в течение шести месяцев после открытия наследства совершил действия, свидетельствующие о вступлении во владение наследственным имуществом, но не может доказать это документально перед нотариусом, он вправе обратиться в суд с заявлением об установлении юридического факта принятия наследства. Если же наследник никаких действий по вступлению во владение наследством не совершал и не обратился к нотариусу с заявлением в шестимесячный срок по уважительным причинам, то он вправе обратиться в суд с иском о восстановлении срока принятия наследства и признании его принявшим наследство. Восстановление срока и признание наследника принявшим наследство возможно при наличии следующих условий: отсутствуют доказательства фактического принятия наследства; срок пропущен по уважительной причине (болезнь наследника, а также иные обстоятельства, препятствующие подаче заявления о принятии наследства); наследник обратился в суд не позже шести месяцев после того, как причины пропуска этого срока отпали. Следует иметь в виду, что шестимесячный срок для

обращения в суд с иском о восстановлении срока для принятия наследства, восстановлению в порядке ст.128 ГПК не подлежит. Поскольку определение начала течения срока связано с моментом окончания обстоятельств, послуживших причиной пропуска срока принятия наследства, то исковое заявление о восстановлении срока для принятия наследства и признании наследника принявшим наследство принимается в производство суда независимо от истечения шестимесячного срока, установленного ст.1072-3 ГК [5].

Доказательством для признания причин пропуска срока для принятия наследства уважительными могут быть: документы о длительной болезни, нахождении в длительной командировке, местах лишения свободы и т.д., то есть подтверждающие, что наследник был лишен возможности обратиться к нотариусу в установленный законом срок с соответствующим заявлением. Основанием для восстановления срока, также могут быть обстоятельства подтверждающие, что наследник не знал и не мог знать об открытии наследства или о наличии у наследодателя наследственного имущества.

В силу п.2, ст.1072 ГК признается, пока не доказано иное, что наследник принял наследство, если он совершил действия, свидетельствующие о фактическом принятии наследства, в частности, если наследник: вступил во владение или в управление наследственным имуществом; принял меры по сохранению наследственного имущества; произвел за свой счет расходы на содержание наследственного имущества; оплатил за свой счет долги наследодателя; получил от третьих лиц причитавшиеся наследодателю деньги. Признается, что наследник принял наследство, когда он фактически вступил во владение наследственным имуществом. Фактическое вступление во владение хотя бы частью наследственного имущества рассматривается как принятие наследства, в чем бы оно ни заключалось и где бы оно не находилось [5].

В соответствии с гражданским процессуальным законодательством суд устанавливает факты, от которых зависит возникновение, изменение или прекращение личных либо имущественных прав граждан или организаций, в том числе фактов принятия наследства и места открытия наследства.

Ст.1072-1 ГК предусматривает два самостоятельных способа принятия наследства:

- 1) путем подачи нотариусу по месту открытия наследства заявления о принятии наследства либо заявления о выдаче свидетельства о праве на наследство (ч.1 ст.1072-1);
- 2) путем совершения действий, свидетельствующих о фактическом принятии наследства (ч.2 ст.1072-1).

По действующему гражданскому законодательству принятие наследства в части не допускается. Под фактическим вступлением в права наследства следует понимать любые действия наследника по управлению, распоряжению и пользованию этим имуществом,

поддержанию его в надлежащем состоянии или уплату налогов, страховых взносов, других платежей и т.п. Указанные действия должны быть совершены в течение шести месяцев после смерти наследодателя [6].

При рассмотрении дел об установлении факта принятия наследства необходимо обратить особое внимание на то, что закон не предусматривает установления юридических фактов в отношении умершего лица, то есть лица, не обладающего гражданской процессуальной правоспособностью и дееспособностью. Часто в судебной практике встречаются случаи обращения граждан в суд с заявлениями об установлении юридического факта принятия наследства умершим (при его жизни) [6]. В принятии подобных заявлений к производству должно быть отказано по следующим основаниям. Во-первых, согласно ст.8 ГПК суд возбуждает гражданское дело по заявлению лица, обратившегося за защитой своих прав, свобод и законных интересов, а в случаях, предусмотренных законом, - в защиту прав и законных интересов другого лица [7]. Круг лиц, которые могут быть инициаторами возбуждения гражданского дела в защиту других лиц, исчерпывающим образом определен в ст.ст.54-55 ГПК [7]. К их числу наследники умершего не относятся. Во-вторых, наследодатель ввиду своей смерти не обладает гражданской процессуальной правоспособностью и дееспособностью, соответственно, он также не может являться участником процесса, и суд не может сделать вывод о его правах и обязанностях [6].

Таким образом, в соответствии со ст.277 и п.1, ч.1, ст.151 ГПК подобные заявления не подлежат рассмотрению и разрешению в порядке гражданского производства. Суды должны отказывать в их принятии уже на стадии возбуждения гражданского дела. В случае ошибочного принятия заявления производство по делу должно быть прекращено [7].

По результатам рассмотрения дела судом может быть вынесено решение об установлении факта принятия наследства либо об отказе в установлении данного юридического факта. В случае удовлетворения заявления решение суда само по себе не устанавливает право собственности наследника на принятое им наследственное имущество. Оно лишь является основанием для выдачи наследнику свидетельства о праве на наследственное имущество в установленном законом порядке. В случае если в состав наследства входит недвижимое имущество, впоследствии право собственности на него подлежит государственной регистрации в соответствии с общими правилами [6].

Если же судом в ходе рассмотрения дела будет установлено наличие спора о праве, то суд (п.13, ст.279 ГПК) выносит определение об оставлении заявления без рассмотрения. Заявителю и другим заинтересованным лицам разъясняется их право на предъявление иска на общих основаниях [7].

Проведенный нами анализ действующей редакции ГК РК статьи 1077 показывает, что существуют неоднозначные позиции по данному вопросу. В частности, отмечается, что нормы статьи 1077 ГК РК «Права отсутствующих наследников» не подлежат применению, поскольку находятся в противоречии с действующим законодательством, а именно главой 60 ГК РК «Приобретение наследства. Мы поддерживаем мнение, что под отпавшим наследником понимается наследник, отказавшийся от наследства, либо не принявший наследство в сроки, установленные статьей 1072-2 ГК РК, а также не принявший наследство фактически и умерший ранее наследодателя. Данное приводит к выводу о внесении следующих изменений и дополнений в ГК РК в части исключения статьи 1077 ГК РК [8,9].

Таким образом, данная позиция, которая для большинства нотариусов является руководящей, в целом сводится к признанию отпавшими наследниками тех, которые не принимают причитающиеся им доли наследства и не отказываются от них в установленный законом шестимесячный срок со дня открытия наследства, а также наследников, место нахождения которых не установлено, предлагается игнорировать, не применять в нотариальной практике нормы статьи 1077 ГК РК. Подобные предложения ранее имелись в опубликованных работах частных нотариусов [10,11].

Судьи А. Салимов и Н. Нуралинов полагают, что «...нормы ГК РК, относящиеся к институту наследования говорят о том, что наследство либо какая-либо его часть не должны остаться без собственника. В законодательство необходимо внести изменения, в частности, в ст. 1079 ГК, где четко необходимо прописать, что часть наследства, которую наследник не принял в течение шести месяцев, должна переходить к другим наследникам (в соответствии с очередью, установленной ст. 1061-1066 ГК), а при отказе их от этой части либо непринятии в срок, такая часть наследства может быть признана выморочной» [12].

Гражданским кодексом РК (Особенная часть) ни в одной норме не предусматривается прямо и четко положение о том, что если наследник не принял наследство и не отказался от него, то он утрачивает право на наследство, а его доля переходит к другим наследникам, принявшим наследство. Однако ранее приведенное положение было прямо предусмотрено в казахстанском гражданском законодательстве, так ст. 547 ГК КазССР гласила, что в случае непринятия наследства наследником по закону или по завещанию, либо лишения наследника права наследования, его доля наследства поступает к наследникам по закону и распределяется между ними в равных долях. Таким образом, ранее было достаточно того, что один из наследников пропускал срок принятия наследства, чтобы его доля переходила к другим наследникам и распределялась между ними. При принятии особенной части Гражданского кодекса Республики Казахстан данное правило было исключено. Согласно статье 1079 ГК РК приращение наследственных долей может иметь место исключительно в

случаях отказа наследника от наследства либо его отпадения по обстоятельствам, указанным в ГК РК.

Далее особо отметим, что на сегодняшний день в действующем гражданском законодательстве отсутствуют положения о том, что часть наследства, которую наследник не принял в течение шести месяцев, должна переходить к другим наследникам той же или иной очереди (в соответствии с правилами, установленными ст. 1061-1066 ГК РК), то есть имеющая место нотариальная практика по передаче наследственных прав от необращающихся к нотариусу наследникам к тем наследникам, от которых поступило заявление о принятии наследства, не основана на нормах материального права. Нотариусам следует иметь ввиду данный вывод при реализации наследственного производства, основанного на принципе принятия наследства.

В соответствии с пунктом 1 статьи 1072 ГК для приобретения наследства наследник по закону или по завещанию должен его принять. Действующая редакция статей 1072, 1072-1, 1072-2 ГК РК требует от наследника совершения конкретных действий для принятия наследства, как односторонней сделки, заключающейся в приобретении и оформлении имущественных прав на наследство.

Однако Гражданский кодекс не закрепил норму о том, что непринятие наследства в течение шестимесячного срока в совокупности с отсутствием отказа от наследства ведет к утрате права на наследство, то есть отсутствующие наследники не утрачивают своих наследственных прав. Не принявшие наследство наследники не теряют конституционного права на наследство, в разделе «Человек и гражданин», в статье 26 Конституции РК закрепляется конституционная гарантия права наследования в соответствии с законом, данная норма не является декларативной. Конституция имеет высшую юридическую силу и прямое действие на всей территории Республики. Конституционная норма о том, что право наследования гарантируется законом означает и предполагает создание в законодательстве действенных гарантий и механизмов реализации и осуществления права наследования.

Считаем, что защита и обеспечение конституционных прав отсутствующих наследников, о которых нотариусу достоверно известно, не оформивших надлежащих образом наследственных прав, обеспечивается в совокупности несколькими нормами Гражданского кодекса РК.

Во-первых, введенная с 2007 года законодательная система принятия наследства не исключила сохранение особого статуса отсутствующих наследников. Так, в соответствии со ст. 1077 ГК, если в течение одного года со дня открытия наследства место нахождения отсутствующего наследника не установлено, и нет сведений о его отказе от наследства, то

остальные наследники вправе произвести раздел наследства, выделив долю, причитающуюся отсутствующему наследнику. Приведенная норма рассчитана на то, что наследник, не заявлявший своих прав на наследство, может объявиться в любой промежуток времени после открытия наследства и потребовать свою часть наследства. Статья 1077 ГК в полной мере обеспечивает интересы таких наследников: не принявших, но и не отказавшихся от наследства. При толковании данной нормы является заблуждением вывод о том, что приведенное положение относится только к разделу наследства между наследниками его принявшими.

Во-вторых, ГК РК допускает восстановление срока для принятия наследства, в соответствии со статьей 1072-3. Согласно пункту 12 Нормативного постановления Верховного Суда Республики Казахстан от 29 июня 2009 года № 5 «О некоторых вопросах применения судами законодательства о наследовании»: «При удовлетворении заявления, суд в резолютивной части решения указывает о восстановлении срока и признании наследника принявшим наследство, а также при наличии выданного нотариусом свидетельства о праве на наследство определяет доли всех наследников, обязывает регистрирующие органы произвести регистрацию права наследника на имущество наследодателя, а свидетельство о праве на наследство признает недействительным. При необходимости суд должен принять меры по защите прав нового наследника на получение причитающейся ему доли наследства в соответствии со статьями 239 и 159 ГПК».

Таким образом, не принявшие и не отказавшиеся от наследства наследники могут в любой момент реализовать свое право на обращение в суд с целью либо восстановления срока принятия наследства, либо установления факта принятия наследства, оценка доказательств при учинении подобных исков является прерогативой суда, в случае удовлетворения иска, ранее выданные свидетельства на наследство будут признаваться судом недействительными. И то что, отсутствующие наследники не теряют права на восстановление срока принятия наследства либо установления факта его принятия, что должно гарантироваться им в нотариальной практике посредством оставления не оформленными их доли в наследственном имуществе.

В-третьих, принятие наследства - изъявление воли наследника, это касается наследника, который знает о месте и времени открытия наследства, его призвании к наследству конкретным нотариусом. Мы не можем всегда достоверно утверждать, что наследники извещены о последнем обстоятельстве. Во исполнение указанных положений нотариусом должны быть предприняты действия по розыску отсутствующих наследников, призванию их к наследству. Согласно пункту 33 Нормативного постановления Верховного Суда Республики Казахстан от 29 июня 2009 года № 5 «О некоторых вопросах применения

судами законодательства о наследовании» «в силу пункта 4 статьи 8 ГК наследники, исполнитель завещания, нотариус обязаны принять разумные и необходимые меры к установлению места нахождения наследника, не отказавшегося в установленные статьей 1074 ГК сроки от наследства. При установлении места нахождения такого отсутствующего наследника, но не получившего свидетельства о праве на наследство, другие наследники могут произвести раздел наследства с соблюдением положений статьи 1077 ГК. В случае явки или объявления отсутствующего наследника и предъявления им иска в отношении наследства, раздел которого произведен, суд обязан проверить, выполнены ли наследниками, разделившими наследство между собой, требования статьи 1077 ГК. При соблюдении положений данной статьи действия наследников и нотариуса следует признавать законными. Отсутствующий наследник в таких случаях вправе предъявить требования к наследникам, принявшим наследство, либо о выделе его доли в наследстве, если таковое сохранилось в натуре, либо о выплате причитающейся ему доли наследства в денежном выражении». Приведенные нормы еще раз констатируют право наследника на наследственное имущество и выдел его доли при любых обстоятельствах: в случае пропуска сроков принятия наследства, раздела наследства между другими наследниками и др.

Утрата наследственных прав возможна исключительно в случаях отказа от наследства в порядке статьи 1074 ГК РК либо устранения от наследования недостойного наследника на основании статьи 1045, либо вследствие лишения наследства по завещанию в порядке статьи 1046 ГК РК. Особо подчеркнем, что даже смерть наследника, не принявшего наследство, не влечет утрату наследственных прав, поскольку в этом случае предусмотрена наследственная трансмиссия в соответствии со статьей 1072-4 ГК РК.

Следует отметить, что в практической нотариальной деятельности не следует смешивать понятие отказа от наследства и несовершение наследником никаких действий по его принятию, то есть пассивное поведение, когда наследник и не отказывается от наследства и не принимает его. Поскольку отказ от наследства согласно статье 1074 ГК РК возможен в течение шести месяцев со дня открытия наследства. При наличии уважительных причин этот срок может быть продлен судом, однако, не более чем на два месяца. Наследник утрачивает право отказаться от наследства по истечении предоставленного ему для этого срока. Установлена единственно возможная форма отказа: отказ от наследства совершается подачей наследником заявления нотариусу по месту открытия наследства. Отказ от наследства не может быть впоследствии отменен или взят обратно.

В совокупности приведенные выше положения гражданского законодательства гарантируют конституционное право наследования, посредством, в частности, создания

механизмов обеспечения прав как принявших, так и не принявших наследство наследников. Приведенные нормы еще раз констатируют право наследника на наследственное имущество и выдел его доли при любых обстоятельствах: в случае пропуска сроков принятия наследства, раздела наследства между другими наследниками и др.

Таким образом, считаем, что в соответствии с современными требованиями законодательства в случаях, когда известно о наследниках, которые не обратились за выдачей свидетельства о праве на наследство и не отказались от него, нотариус должен, определив круг наследников (на основании заявления наследника, решения суда, документов о родственных связях и др.), правильно выделить долю каждого наследника, выдать свидетельства о праве на наследство только на имя и долю обратившихся с заявлением наследников, при этом свидетельства о праве на наследство наследников которые не отказались и не обратились за оформлением наследства должны быть определены, но свидетельства не выданы, доли отсутствующих наследников, должны оставаться открытыми, не оформленными.

Согласно Конституции РК право наследования в Республике Казахстан гарантируется законом. Право наследования не является абсолютным, поскольку допускается его ограничение на основе пункта 3 статьи 39 Конституции и соответствующих норм гражданского законодательства (например, в случае отстранения от наследства недостойных наследников). Механизм реализации права наследования регулируется текущим законодательством, и должен быть направлен на обеспечение его действенных гарантий. Одной из таких гарантий выступает сохранение и обеспечение права наследования за теми наследниками, которые в шестимесячный срок после открытия наследства не отказались от него и не приняли наследство. Данные гарантии также должны учитывать права наследников, принявших и оформивших свои наследственные права по распоряжению общим наследственным имуществом, находящимся в долевой собственности.

Проанализировав данные из судебной и внесудебной практики, можно сказать, что есть необходимость внесения улучшений как в правоприменительной деятельности, так и в совершенствовании законодательства.

Список использованной литературы

- 1.Послание Президента Республики Казахстан Н. Назарбаева народу Казахстана «Рост благосостояния казахстанцев: повышение доходов и качества жизни». Астана, 5 октября 2018 года.
- 2.Споры о наследстве: методическое пособие. Издательство: Верховный суд РК, отдел стратегических разработок и анализа. Астана, 2010. 238 с.

3. Споры по делам о наследовании. Судья Сарыаркинского районного суда города Астаны - Муздыбаева Лайла Ризаевна. [www. infozakon.kz](http://www.infozakon.kz), 2017.
4. Конституция Республики Казахстан (принята на республиканском референдуме 30 августа 1995 года) (с изменениями и дополнениями по состоянию на 10.03.2017 г.)
5. Гражданский Кодекс Республики Казахстан (Особенная Часть) (с изменениями и дополнениями по состоянию на 05.10.2018 г.)
6. Дела о принятии наследства: в порядке особого производства. Азамат Кабульдинов, судья суда г. Актобе, 18 октября 2016 года.
7. Гражданский Процессуальный Кодекс РК (с изменениями и дополнениями по состоянию на 05.07.2018 г.)
8. Актуальные проблемы принятия наследства. Бурибаев Е.А., Хамзина Ж.А. 13 ноября 2014 года
9. Письмо Республиканской нотариальной палаты в территориальные нотариальные палаты исх. № 1-7/379 от 09.09.2014 года с приложением проекта Резолюции участников Круглого стола «Отдельные аспекты наследственного права в правоприменительной практике нотариусов».
10. А. Аманжолов, Л. Аманжолова. Об отсутствующем наследнике / Сайт: <http://pravo.zakon.kz/4557208-ob-otsutstvujushhem-naslednike-alkejj.html>.
11. А.Г. Диденко. Об изменениях наследственного законодательства Республики Казахстан / Сайт: <http://pravo.zakon.kz/96090-ob-izmenenijakh-nasledstvennogo.html>.
12. <http://pravo.zakon.kz/4521709-problemnye-voprosy-prinjatija.html>; Юридическая газета от 21.08.2014 года №124 (2692).

МРНТИ 10.81.51

ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ЛИЧНОСТИ ТЕРРОРИСТА

Л.А. МУРСАЛОВА, С.М. МАЙОРҚЫЗЫ

*Актыбинский региональный государственный университет им. К. Жубанова, г.Актобе,
Казахстан*

Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросы, касающиеся криминологических особенностей личности лиц, склонных к совершению террористической деятельности, мотивации их поведения. В статье изучено сравнительное психологическое и криминологическое понятие, значение личности лиц, склонных к совершению уголовного правонарушения, в частности террористических преступлений. Также в работе

изучены классификации лиц, склонных к совершению террористический преступлений и преступлений против личности. В основе изучения положены различные критерии, как демографические, так и социальные. Авторы в статье рассмотрели вопросы, направленные на углубленное изучение психологических черт личности преступника.

Ключевые слова: уголовное правонарушение, преступление, личность преступника, террорист, террористическое преступление, психологические характеристики личности, личность террориста, классификация.

Аңдатпа. Бұл мақалада терроризм қылмыстарың жасайтын жеке тұлғалардың криминологиялық сипаттамасының ерекшеліктері мен олардың мінез құлқы ерекшеліктері қарастырылған. Мақалада салыстырмалы психологиялық және криминологиялық түсініктер мен қылмыстық құқық бұзушылыққа бейім адамдар, атап айтқанда, террористік қылмыстар туралы мәліметтер қарастырылады. Сондай-ақ, жұмыс барысында террористік қылмыстар жасауға бейім адамдар мен жәбірленушілерге қатысты қылмыстар зерттелді. Зерттеу демографиялық және әлеуметтік өлшемдерге негізделген. Мақала авторлары қылмыскердің жеке басының психологиялық қасиеттерін терең зерттеуге бағытталған сұрақтарды қарастырды.

Түйінді сөздер: қылмыстық құқық бұзушылық, қылмыс, қылмыскер, лаңкестік, террористік қылмыс, жеке адамның психологиялық сипаттамасы, террористтік тұлғаның жіктелуі.

Annotation. In this article, criminological features of the personality of persons inclined to commit terrorist activities and motivating their behavior are considered. The article studies the comparative psychological and criminological understanding and the importance of the identity of persons prone to committing criminal offense, in particular, terrorist crimes. Also in the work studied the classification of persons prone to commit terrorist crimes and crimes against the person. The study is based on various criteria, both demographic and social. The authors of the article considered questions aimed at the in-depth study of the psychological traits of the personality of the criminal.

Key words: criminal offense, crime, identity of the criminal, terrorist, terrorist crime, psychological characteristics of the person, personality of the terrorist, classification.

Понять человека и его поведение, в том числе преступное, невозможно без углубленного изучения его социально - демографических, нравственных и психологических характеристик.

Необходимо также знание механизмов и мотивов его поведения, той среды, в которую включен индивид, ее социально - психологических особенностей. Во многих случаях требуется и максимальный учет психиатрических факторов.

Личность преступника (правонарушителя) всегда была одной из центральных проблем всех наук криминального профиля, и в первую очередь криминологии, история которой свидетельствует, что наиболее острые дискуссии криминологи вели и ведут как раз по поводу личности преступника. Понятие «личность преступника» является многогранным и изучается различными специалистами - философами, социологами, психиатрами, педагогами, юристами и психологами. *Криминальная психология* при изучении личности преступника учитывает положения других наук, но в то же время имеет свой объект исследования - внутренний, субъективный мир человека, свойства его личности и

особенности их формирования в процессе жизнедеятельности. В зависимости от социально-исторических условий, требований социальной практики и уровня развития науки по-разному ставился и решался вопрос, что такое личность преступника, есть ли она вообще, в чем ее специфика, какова ее роль в совершении преступления, как воздействовать на нее, чтобы не допустить больше преступных действий. Легко заметить, что все эти вопросы имеют большое практическое значение.

Психологическая характеристика личности преступника учитывается при принятии решений уголовно-правового и уголовно-процессуального характера, например, при квалификации противоправных действий, при избрании меры пресечения обвиняемому, при определении меры наказания подсудимому с учетом характера совершенного преступления и особенностей его личности.

Знание личностных качеств, обусловивших преступление, позволяет более грамотно организовать процесс воспитания преступника в исправительных учреждениях и принимать обоснованное решение об условно-досрочном освобождении.

Изучение психологии личности преступника поможет в разработке системы мероприятий, направленных на подготовку людей к адекватному поведению в криминогенных ситуациях, профилактику виктимного поведения и психологическую поддержку жертв преступлений.

Чем же все-таки отличается преступник от других людей, в чем специфика его личности?

Сравнительное психологическое изучение личности больших групп преступников и законопослушных граждан показало, что первые отличаются от вторых значительно более высоким уровнем импульсивности, т. е. склонностью действовать по первому побуждению, и агрессивностью, что сочетается у них с высокой чувствительностью и ранимостью в межличностных взаимоотношениях. Из-за этого такие лица чаще применяют насилие в различных конфликтах. Они хуже усвоили требования правовых и нравственных норм, больше отчуждены от общества и его ценностей, от малых социальных групп (семьи, трудовых коллективов и т. д.), и у них плохая социальная приспособляемость. Поэтому для таких лиц характерны сложности при попытках адаптироваться в тех же малых группах.

Именно указанные признаки в совокупности с антиобщественными взглядами и ориентациями отличают преступников от не преступников, а их сочетание (не обязательно, конечно, всех) у конкретного лица выступает в качестве непосредственной причины совершения преступлений. Вместе с тем нужно учитывать, что они возникают в рамках индивидуального бытия, на базе индивидуального жизненного опыта, а также биологически

обусловленных особенностей. Однако такие особенности, равно как и психологические черты, носят как бы нейтральный характер и в зависимости от условий жизни и воспитания наполняются тем или иным содержанием, т. е. приобретают социально полезное или антиобщественное значение.

В целом можно определить личность преступника как личность человека, который совершил преступление вследствие присущих ему психологических особенностей, антиобщественных взглядов, отрицательного отношения к нравственным ценностям и выбора общественно опасного пути для удовлетворения своих потребностей или не проявления необходимой активности в предотвращении отрицательного результата. Это определение достаточно полно не только в том смысле, что охватывает и тех, кто совершил преступление умышленно, и тех, кто виновен в преступной неосторожности. Такая оценка его обоснованна и потому, что она содержит перечень признаков, которые должны быть предметом криминологического познания.

Криминологическое изучение личности преступника осуществляется главным образом для выявления и оценки тех ее свойств и черт, которые порождают преступное поведение, в целях его профилактики.

Классификация – это система соподчиненных понятий, классов объектов, какой-либо области знания или деятельности человека, используемая как средство для установления связи между этими понятиями или классами объектов [1].

При классификации правонарушители всегда разделяются по единым основаниям. Так, в одной и той же классификации нельзя делить часть преступников по признакам возраста, а часть, скажем, по повторности совершенных преступлений. Кроме того, в классификации должны быть представлены все группы классифицируемых объектов, а не только часть этих объектов. Например, классификация преступников по признаку возраста не может состоять только из несовершеннолетних преступников и лиц в возрасте 25–30 лет. Классификация по этому признаку должна быть построена следующим образом: лица до 18 лет, от 19 до 25 лет, от 26 лет до 30 лет, от 31 года до 40 лет, старше 41 года. Здесь представлены все возрастные группы, иных не может быть. Разумеется, могут быть образованы иные классы: лица до 18 лет, от 19 до 30 лет и т. д.

Классификация преступников может быть построена по различным основаниям, среди которых следует выделить две большие группы: социологические, в том числе социально демографические, и правовые.[2; 80-81] К первым из них относятся: пол, возраст, уровень образования, уровень материальной обеспеченности, социальное положение, наличие семьи, социальное происхождение, занятость в общественно полезном труде, род занятий, наличие специальности, место жительства. К правовым: характер, степень тяжести совершенных

преступлений, совершение преступлений впервые или повторно, в группе или в одиночку, длительность преступной деятельности, объект преступного посягательства, форма вины. Целесообразным представляется, в частности, характеристика личности преступников, совершающих преступления как умышленно, так и по неосторожности. Мотив - внутреннее побуждение к поведению, это то, ради чего оно осуществляется, в нем заключается его субъективный смысл. Поэтому можно сказать, что мотив наиболее ярко характеризует человека, и личность такова, каковы ее мотивы [3].

Лица, склонные к терроризму, принадлежат к людям того склада, для которого характерен примат эмоций над разумом, непосредственных активных реакций на действительность над ее осмыслением; предвзятость оценок, низкий порог терпимости и отсутствие должного самоконтроля, они достаточно легко и естественно сживаются с идеей насилия.

Среди террористов много тех, кто движим игровыми мотивами. Для них участие в террористических актах – игра: с обстоятельствами, врагом, правоохранительными органами, судьбой, даже со смертью. Особенно это характерно для молодых людей, в том числе подростков. Не исключено, что это может быть и чертой национального характера [4].

Такую особенность личности террористов необходимо учитывать при проведении конкретных антитеррористических мероприятий, например, в контактах, в частности, переговорах с теми, кто захватил заложников. Нужно учитывать, что подобные ситуации террористы бессознательно воспринимают именно как захватывающую игру, ставкой в которой может быть их жизнь. Но надо помнить, что это их, во всяком случае многих из них, не испугает: для них собственная жизнь, не говоря уже о жизни других людей, лишь плата за то несказанное удовлетворение, которое они испытывают от участия в столь захватывающей игре. К тому же при этом насыщаются и их нарциссические влечения.

Исследуя конкретных террористов, можно убедиться в том, что большинству из них присущи предельная нетерпимость к тем, кто думает иначе, и фанатизм, порожденный максималистскими идеями «спасения» своей этнорелигиозной группы, ее торжества, уничтожения ее врагов любыми способами. Им свойственна твердая вера в обладание абсолютной, единственной и окончательной истиной или в то, что те, кому они подчиняются, конечно же, обладают ею. Отсюда вера в свое мессианское предназначение, в высшую и уникальную миссию во имя «спасения» и счастья своей нации или сторонников своей веры. Убежденность в своей миссии может быть «темной», чисто эмоциональной, а может основываться на «рациональных» идеологических постулатах, святости традиции, мудрости лидеров. Подобная убежденность отличает истинных террористов от

«попутчиков», которые согласились совершать террористические акты из корыстных соображений, и от темных, неосведомленных, попавших под чье-то влияние людей [5].

Психолого-психиатрические особенности личности террориста во многом определяются тем, что он непосредственно соприкасается со смертью, которая, с одной стороны, влияет на его психику, поступки и на события, в которые он включен, а с другой – его личностная специфика такова, что он стремится к ней. Террорист начинает соответствовать ей, разрушает последние преграды, отделяющие от нее, как бы позволяет ей непосредственно влиять на себя. Это – террорист-некрофил. Смерть оставляет на нем свой образ, начинает говорить с ним на своем языке, и он его понимает. Террорист не защищен от нее задачей выживания, чаще всего он и не ставит таковую перед собой, поскольку сам стремится к ней. Раз приблизившись к ней, такой человек начинает приобретать опыт, который либо осознается и становится основой внутреннего развития, либо не осознается и на уровне личностного смысла определяет поведение, в том числе через потребность вновь и вновь испытать дрожь от соприкосновения с тем, что находится за гранью. Наркотическая для них атмосфера близости к смерти может толкать на совершение самоубийственных террористических актов, но также и других убийств, не обязательно террористических, например, при участии в разных военных конфликтах.

Террористы, которые видят в смерти, своей или чужой, единственный путь решения вставших перед ними проблем, естественно, не испытывают страха перед возможной гибелью. Поэтому профилактический эффект неотвратимости уголовного наказания в отношении таких людей практически ничтожен. Они не боятся смерти, а перспектива длительного, даже пожизненного лишения свободы обычно не принимается ими во внимание, они просто не думают об этом. Только уже после вынесения приговора такие люди начинают осознавать, что им всю жизнь или значительную ее часть предстоит провести в местах лишения свободы. Их страдания, связанные с наказанием, начинаются с этого момента.

Мотивы террористических действий в основном формируются не в неформальных малых группах, не под влиянием опасных общеуголовных преступников или в совместном совершении «обычных» преступлений. Возникновение и развитие мотивов происходит в ходе семейного воспитания, под влиянием местных этнорелигиозных обычаев и традиций, носящих сугубо пережиточный характер, под влиянием призывов старших и авторитетных лиц. Данные обстоятельства имеют немалое практическое значение.

Список использованной литературы

1. Уголовный кодекс Республики Казахстан от 3 июля 2014 года №231-V по состоянию на 18.07.2018.-52 с.
2. Антонян Ю. М., Кудрявцев В. Н., Эминов В.Е. Личность преступника// Типология и классификация преступников. - Москва, 2004. - С. 80-81
3. Антонян Ю. М., Кудрявцев В. Н., Эминов В.Е. Личность преступника// Типология и классификация преступников. - Москва, 2004. - С. 84-85
4. Кудрявцев В. Н., Эминов В.Е. - Террористы // Типология и классификация преступников. - Москва, 2004. - С. 123-124
5. Криминология: Учебник / Алауханова А.Е. - Алматы: Баспа, 2012. – 217 с.

МРНТИ 10.81.51

КРИМИНОЛОГИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ЖЕНЩИНЫ КАК СУБЪЕКТА УГОЛОВНЫХ ПРАВОНАРУШЕНИЙ

А.А. БЕКБАУОВА, А.А. ТАНЖАРБАЕВА

*Актыобинский региональный государственный университет им. К. Жубанова, г.Актобе,
Казахстан*

Аннотация. В статье рассматриваются особенности криминологической характеристики женщины как субъекта уголовного правонарушения, психологическая характеристика личности женщины - правонарушителя. В работе особое внимание обращается на изучение характеристик женщин, совершивших уголовные правонарушения в зависимости от различных критериев. Характеристика женщины как субъекта уголовных правонарушений во многом зависит от вида и характера самого преступления. В статье исследуются причины и факторы, способствующие совершению преступлений лицами женского пола. Данное исследование направлено на изучение способов, которые дадут возможность предупреждать совершение уголовных правонарушений. Особое внимание в статье уделяется изучению психологических и криминологических характеристик женщины, склонной к совершению уголовного правонарушения, также проблемам психологической зависимости данных женщин.

Ключевые слова: преступности, уголовное правонарушение, криминологическая характеристика, уголовная характеристика, личность женщины, преступление, причины преступности, предупреждение.

Андатпа. Мақалада әйелдің қылмыс субъектісі ретінде криминологиялық және қылмыстық сипаттамалары, әйел жынысты адамның жеке басының психологиялық ерекшеліктері талқыланады. Осы мақалада әртүрлі критерийлерге байланысты қылмыстық құқық бұзушылық жасаған әйелдердің сипаттамаларын зерттеуге ерекше көңіл бөлінеді. Қылмыстық құқық бұзушылықтардың субъектісі ретінде әйелді сипаттау негізінен қылмыстың өзіндік сипаты мен сипатына байланысты. Мақалада әйелдердің қылмыстарды жасайтын себептері мен факторлары қарастырылады. Бұл зерттеу қылмыстық құқық

бұзушылықтардың алдын алу жолдарын зерттеуге бағытталған. Қылмыстық құқық бұзушылық жасауға бейім әйелдің психологиялық және криминологиялық сипаттамаларын, сондай-ақ осы әйелдердің психологиялық тәуелділігін зерттеуге ерекше көңіл бөлінеді.

Түйінді сөздер: қылмыс, қылмыстық құқық бұзушылық, криминологиялық сипаттамалары, қылмыстық сипаты, әйелдің жеке басы, қылмыс, қылмыс себептері, алдын-алу.

Annotation. The article discusses the features of the criminological characteristics of a woman as a subject of a criminal offense, the psychological characteristics of the personality of a female offender. In this paper, special attention is paid to the study of the characteristics of women who have committed criminal offenses depending on various criteria. The characterization of a woman as a subject of criminal offenses largely depends on the type and nature of the crime itself. The article examines the causes and factors contributing to the commission of crimes by females. This study is aimed at exploring ways to enable the prevention of criminal offenses. Particular attention is paid to the study of the psychological and criminological characteristics of a woman prone to committing a criminal offense, as well as the problems of the psychological dependence of these women.

Key words: crime, criminal offense, criminological characteristics, criminal characteristics, the identity of a woman, crime, causes of crime, prevention.

Личность субъекта была всегда важной проблемой всех наук криминального профиля, и в первую очередь криминологии. В новое время проблема личности субъекта получила особую актуальность. Показывая общую ситуацию во всех областях научного знания, актуальность именно этой проблемы предопределена тем, что без научного познания тех, кто совершает преступления, нельзя эффективно бороться с преступностью в целом.

Личность преступника является составным элементом предмета криминологии. Значимость этой проблемы выражается, прежде всего, в том, что преступление как акт человеческого поступка и волеизъявления конкретного лица в значительной степени производно от его сущностной характеристики и особенностей. Преступление и преступник являются теми клеточками своеобразного организма преступности, изучение и познание которых способны дать криминологический материал для последующей работы по предупреждению преступлений. Личность преступника, с одной стороны, понятие общесоциологическое, с другой - юридическое. Это означает, что личность преступника нельзя рассматривать в отрыве от его социальной сущности, вне связи со всей системой общественных отношений, в которую он включен. Под их воздействием формируется социальный облик преступника как целостное единство конкретного лица с образующими его нравственно-психологическими чертами и свойствами (взгляды, убеждения, ценностные ориентации, жизненные ожидания, интеллектуальные и волевые свойства). С учетом сказанного личность преступника может быть определена «как лицо, совершившее преступление, в антиобщественной направленности которого выразилась совокупность негативных социально значимых свойств, влияющих в сочетании с внешними условиями и

обстоятельствами на характер преступного поведения в целом» [1]. Личность преступника в криминологии - системная научная проблема в том смысле, что она предполагает исследование собственно личности преступника, преступного поведения, образа жизни преступника, особенностей его социальной среды, связей и отношений». Исследование личности преступника всегда связано с исследованием уголовного правонарушения, всех его обстоятельств и имеющих значение последствий его действий.

При изучении личности женщины необходимо рассмотреть определенные группы личностных признаков, естественно с учетом определенных черт, которые связаны с половой принадлежностью.

Выборочные криминологические исследования и статистические данные свидетельствуют о том, среди преступников, женщин гораздо меньше, чем мужчин, наиболее крупную группу среди женщин-преступниц занимают лица в возрасте до 30 лет (около 48%). Но среди отдельных категорий соотношение различных возрастных групп может быть иным.

Общеизвестно закономерность, что среди взяточниц и крупных расхитительниц преобладают лица средних и старших возрастов, их больше и среди женщин-рецидивисток. В возрасте 30 - 40 лет наблюдается наиболее широкое участие женщин в общественном производстве, растут их социальные контакты. В эти годы женщины нередко назначаются на руководящие должности, и иногда это приводит к преступлениям корыстного характера (хищений, взяточничества). Женщины совершившие преступления как правило старше 40 лет, одиноки, что обусловлено распадом их супружеских связей и потерей родителей.

Большую по численности группу среди женщин, совершивших насильственные преступления занимают лица в возрасте 18 - 24 лет, порядка шести пунктов меньше занимают лица в возрасте 30 - 40 лет.

В связи с тем, что к женщинам, совершившим уголовные правонарушения проявляется гуманность (если совершены не очень серьезные правонарушения) и становятся они на преступный путь как правило на много позже, чем мужчины, то женщины осужденные к лишению свободы в сравнительном отношении старше, чем мужчины.

По образовательному уровню различные группы женщин-преступниц мало чем отличаются друг от друга. [2]

В момент совершения уголовного правонарушения немногим более половины женщин состояли в брачных отношениях. У тех из них, кто в результате осуждения не был наказан к лишению свободы, семья не распалась. У женщин, содержащихся в местах лишения свободы сохранилась семья лишь у 22.8%. Меньше всего женщин, состоящих в брачных отношениях среди преступниц совершивших убийство своего новорожденного ребенка. Убийство

ребенка происходит как правило в результате неблагоприятных обстоятельств или ранней половой жизни, отсутствием мужа, материальных затруднений, ненадлежащие жизненные условия для воспитания будущего ребенка. Все это способствует тому, что беременная женщина пытается сделать аборт, а если это не удастся, то совершает детоубийство. На принятие такого решения могут оказывать влияние лица, от которого женщина находится в материальной или иной зависимости: отец будущего ребенка, родители, родственники, знакомые.

Психологическая зависимость женщин-преступниц выражается в зависимости от общественного мнения, от взгляда со стороны так как данная категория лиц не составляет исключения из всех женщин. Общеизвестен факт, что для женщин очень важна оценка со стороны других людей и то, какое впечатление они производят, для свойственна такая черта, как демонстративность. Демонстративность поведения у женщин-преступниц служит (в психологическом плане) целям самоутверждения. Но повышение демонстративности поведения у таких лиц одновременно снижает и контроль за ним.

Для преступниц характерна застреванность эффективных, психотравмирующих переживаний в сочетании с высокой импульсивностью это приводит к игнорированию или недостаточному учету всех необходимых обстоятельств, неадекватному восприятию и оценке возникающих жизненных ситуаций, плохому прогнозированию последствий своих поступков, не обдуманности поведения.

Причины преступности, как и сама преступность, объективны и закономерны. Это доказывается реальным существованием преступности на протяжении всего прошедшего периода функционирования нашего государства и отсутствием каких-либо ощутимых признаков, успехов в борьбе с ней. Об этом же свидетельствуют данные о достаточно ярко выраженной стабильности структуры, состоянии и динамике преступности. Отсутствуют и данные о ликвидации каких-либо видов преступной деятельности в результате уголовно-правовой борьбы с ними.

К огромному сожалению на сегодняшний день ни сама женская преступность, ни определяющие ее причины не стали еще предметом всеобщего внимания. Все возникающие проблемы тщательно не изучаются и не анализируются, а предупредительные усилия сводятся в основном к наказанию виновных, когда как наравне с ними должны устраняться обстоятельства вызвавшие преступные действия.

В основе причин преступности женщин лежит социальный характер причины преступности тесно связаны с определенными, конкретными условиями жизни общества, а место женщины в системе общественных отношений, ее роль и функции, имеют большое значение, и поэтому, как это не огорчительно женская преступность представляет собой

неизбежное и естественное явление, постоянно возникающее в ходе общественного развития. Есть определенный ряд факторов, способствующих существованию женской преступности, усилению ее общественной опасности, проявлению жестокости и агрессивности. К сожалению, на сегодняшний день наше государство переживает тяжелый экономический и политический кризис, что плохо сказывается на условиях жизни населения, и это в свою очередь негативно влияет на формирование нравственности отдельных людей, их установок и типов реакций на складывающиеся жизненные ситуации и конфликты.

Произошел ряд изменений в профессиональной принадлежности женщин, они либо заняты непосредственным производством материальных ценностей или трудятся в управленческом звене, и здесь на лицо видна формальность равноправия мужчин и женщин в сфере труда, в результате такого положения обнаруживается ряд причин, предопределяющих совершение мелких хищений и обмана покупателей.

Одной из важнейших причин антиобщественного поведения является и обеднение семейных обязанностей женщин.

В чем же причины преступности женщин, что в настоящее время вызывает ее рост, Антонян Ю.М. в своей книге "Преступность среди женщин" выделил следующие явления и процессы:

- 1) активное участие женщин в общественном производстве;
- 2) ослабление социальных институтов, и в первую очередь семьи;
- 3) возросшая напряженность в обществе, возникновение в нем конфликтов и враждебности;
- 4) рост антиобщественных явлений, таких как наркомания, алкоголизм, проституция, бродяжничество и попрошайничество. [3]

Почти все эти перечисленные явления, способствующие существованию женской преступности, тесно переплетаются друг с другом, и постепенно под влиянием больших и глубоких перемен, проходящих в нашем государстве, таких как: социальные, экономические, культурные, стали набирать силу.

Женщины стали намного больше, чем раньше, трудиться в общественном производстве и активнее в общественной жизни. Действительно не смотря на тяжелое экономическое положение в нашей стране, женщины составляют примерно половину численности рабочих и служащих, большинство из них заняты в сферах: народного образования, здравоохранения, культуры и искусства, науки и научного обслуживания, общественного питания, торговли, сбыта, снабжения, заготовке, аппарат управления, кредитование и государственное страхование, текстильная промышленность, сельское хозяйство и т.д. большое количество

женщин являются руководителями государственных и частных предприятий, учреждений и организаций, возглавляют мелкие структурные подразделения. [4]

Вторым, немаловажным явлением, влияющим на женскую преступность, автор выделил ослабление социальных институтов, и в первую очередь семьи. Не стоит и забывать о том, что женщине приходится совмещать свою профессиональную деятельность с исполнением семейных и материнских обязанностей. В результате она все время работает с перегрузками, постоянно испытывает усталость, нервное напряжение, у женщины из-за этого могут появиться высокая тревожность, психические расстройства, состояние дезадаптации и т.д. Женщина перестает дорожить семьей, работой, внешне легко бросает и ту, и другую, начинает вести антиобщественный образ жизни.

Разрушение семьи означает то, что женщина перестает исполнять исконно женские роли и обязанности. Семья, своя или родительская, в определенной мере лишилась прежнего значения регулятора поведения и всего образа жизни, ослабились ее контрольные способности.

Третьим фактором, порождающим женскую преступность, является возросшая напряженность в обществе, тревожность людей. Именно эти явления вызывают со стороны людей агрессию, которая для них приобретает форму защиты от возможного нападения, внешней угрозы.

Женщины наиболее остро чувствуют и переживают существующую напряженность, социальное неблагополучие, конфликтность, они более восприимчивы, и уязвимы. Именно на них лежат важные обязанности по обеспечению семьи продуктами питания и другими благами, воспитанию детей, уходу за ними и т.д., поэтому они остро реагируют на любые неблагоприятные процессы, угрожающие семье и особенно детям. [5]

Для предотвращения или предупреждения женской преступности, на наш взгляд, нужна специальная программа, включающая в себя комплекс криминологических норм по профилактики женской преступности. Таких как повышение социального уровня защищенности женщин, разработки и предоставления другого жизненного статуса, усиление внимания на детях и семье, а также решить проблемы в экономической, духовной и других сферах жизни нашего общества. Подводя общий итог о причинах преступности женщин, можно сказать что причины преступности женщин тесно связаны с противоречиями общественного развития, эти причины отличаются большой спецификой. Эта специфика определяется социальной и особенно трудовой активностью женщин, их местом в производстве, ролями, которые они исполняют. Огромное значение имеют те условия, которые представляет общество женщине, для успешного выполнения ее трудовых, семейных и родительских обязанностей.

Список использованной литературы

- 1.Криминология: Учебник/Под ред. акад. В.Н. Кудрявцева, проф. В.Е. Эминова. - М.: Юрист, 1995. - 512 с.
2. Васильчикова Н. В. Криминология: Конспект лекций /Н.В. Васильчикова, В.В. Кухарук. - М.: Юрайт-Издат; 2009. - 144 с.
3. Антонян Ю.М. Преступность среди женщин. - М.: Росс.право,1992. -256 с.
4. Малков В.Д. Криминология: учебник для вузов / В.Д. Малков. - М.: Изд-во: Юриспруденция, 2011. - 544 с.
- 5.Криминология. Учебник /Под ред.Алауханова А.Е. Алматы-Баспа, 2012. - 198 с.

ҒТАМР 316.422:338.2

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ЕҢБЕК НАРЫҒЫ: ДАМУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

М.Ә. ТҮРҒАНБАЕВ

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

Аңдатпа. Бұл мақалада Қазақстан экономикасының ерекшелігін ескере отырып, еңбек нарығының даму мәселелері, оны мемлекеттік реттеу шараларының тиімділігі, сондай-ақ оларды дамытудың негізгі бағыттары қарастырылған. Еңбек нарығы елдің бүкіл нарықтық экономика жүйесінің маңызды құрамдас бөлігі, қоғамның әлеуметтік-экономикалық дамуының негізгі проблемаларының бірі болып табылады. Қоғамның жаңа даму жағдайларында еңбек нарығы проблемалары жаңа тұжырымдамалық мағынаға ие болады, оның дамуы экономикалық, әлеуметтік, демографиялық, географиялық және басқа да факторлармен анықталады.

Түйін сөздер: еңбек нарығы, жұмыс бастылық, өзін-өзі жұмыспен қамту, жұмыссыздық, жұмыс күші, қоғамдық жұмыстар, нәтижелі жұмыс бастылық, нәтижесіз жұмыс бастылық.

Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросы развития рынка труда с учетом особенностей казахстанской экономики, эффективность мер его государственного регулирования, а также основные направления их развития. Рынок труда является важной составляющей всей системы рыночной экономики страны, одним из основных проблем социально-экономического развития общества. В новых условиях развития общества проблемы рынка труда приобретают новую концептуальную сущность, его развитие определяются экономическими, социальными, демографическими, географическими и другими факторами.

Ключевые слова: рынок труда, занятость, самозанятость, безработица, рабочая сила, общественные работы, продуктивная занятость, непродуктивная занятость.

Annotation. This article discusses the development of the labor market, taking into account the peculiarities of the Kazakh economy, the effectiveness of its state regulation measures, as well as the main directions of their development. The labor market is an important component of the whole system of the market economy of the country, one of the main problems of social and economic development of society. In the new conditions of development of

society, the problems of the labor market acquire a new conceptual essence, its development is determined by economic, social, demographic, geographical and other factors.

Key words: labor market, employment, self-employment, unemployment, labor force, public works, productive employment, unproductive employment.

Мемлекет басшысының 2018 жылғы 5 қазандағы «Қазақстандықтардың әл-ауқатының өсуі: табыс пен тұрмыс сапасын арттыру» Қазақстан халқына Жолдауы ел экономикасының қазіргі жағдайдағы одан әрі дамуының нық негіздерін қалады. «Ең алдымен, «болашақтың экономикасының» баламалы энергетика, жаңа материалдар, биомедицина, үлкен деректер, заттар интернеті, жасанды интеллект, блокчейн және басқа да бағыттарын ілгерілетуді қамтамасыз ету қажет. Еліміздің жаһандық әлемдегі орны мен рөлі келешекте нақ осыларға байланысты болады», - деп атап көрсетілген болатын Жолдауда [1]. Мұндай жағдайда еңбек нарығын мемлекеттік басқару аса өзектілікке ие болады.

Қазақстандағы еңбек нарығы мемлекет тарапынан жұмыспен қамту бағдарламалары арқылы реттелінеді.

Еңбек нарығының барлық қатысушылары - қызметкерлер, жұмыс берушілер, кәсіптік одақтар, мемлекет және басқа да қатысушылар нарықтағы өз мүдделерін үйлестіріп, өз саясатын айқындауы тиіс.

Қазақстандағы мемлекеттік жұмыспен қамту бағдарламалары бұл міндетті шешеді және әрбір кезеңде қойылған мақсаттарға қол жеткізе отырып, осы процесті үнемі жетілдіреді [2].

Осыған байланысты әрбір уақыт кезеңінде еңбек нарығының проблемаларын үнемі айқындау қажет.

Қазіргі экономикадағы нарықтық қатынастардың дамуы еңбек саласындағы нарықтық жүйенің тиімді жұмыс істеуін негіздейтін үдерістер мен механизмдер туралы көптеген мәселелерді туындатады, оларды шешу еңбек нарығындағы теориялық тәсілдерді пысықтауды талап етеді.

"Еңбек нарығы" термині әр түрліше анықталады. Бір зерттеушілердің пікірінше, еңбек нарығы "тауарлық (нарықтық) экономикаға сәйкес келетін еңбек ресурстары (жұмыс күші) қозғалысының қоғамдық - экономикалық нысанын" білдіреді [3, 11-б.]. Басқа зерттеушілер еңбек нарығын "ұдайы өндіру" тәсілі тұрғысынан қарастырып, "жұмыс күшінің орнын толтыру үшін қажет өмірлік құралдар қорына еңбекке деген жеке қабілеттерді алмастыруға және қызметкерлерді тауарлық өндіріс және айналым заңдары бойынша қоғамдық еңбек бөлу жүйесіне орналастыруға байланысты қатынастардың күрделі жүйесі" ретінде анықтайды [3, 12-б.].

Дамыған нарықтық экономика жағдайында еңбек нарығы мынадай элементтерді қамтиды: жұмыспен қамту және жұмыссыздық саласындағы мемлекеттік саясат принциптерін, кадрларды даярлау жүйесін, жалдау жүйесін, келісім-шарт жүйесін, жұмыссыздарды қолдау қорын, қайта даярлау және қайта мамандандыру жүйесін, еңбек биржаларын, жұмыспен қамтуды құқықтық реттеуді [4, 217-б.].

Еңбек нарығы, біздің ойымызша, басқарудың барлық деңгейлерінде - республикалық, аумақтық - өндіріс пен мамандар даярлаудың макро пропорциясын қалыптастырудың жоспарлы сипатын сақтай отырып, оны ұдайы өндіру механизмінің басты емес, бірақ толықтыратын элементі.

Ол тұтыну сұранысының конъюктурасына сәйкес экономика секторлары арасындағы жұмыс күшінің ауысу тетігінің икемділігін қамтамасыз етуге, өндіріс монополиясына және кәсіпорындарда еңбекақы төлеу шарттарының үстемдігіне қарсы тұруға бағытталған.

Еңбек нарығын мемлекеттік реттеудің негізгі төрт бағытын ажыратуға болады:

1. Жұмыспен қамтудың өсуін ынталандыру және жұмыс орындарының санын арттыру жөніндегі бағдарламалар.

2. Жұмыс күшін даярлауға және қайта даярлауға бағытталған бағдарламалар.

3. Жұмыс күшін жалдауға жәрдемдесу бағдарламалары.

4. Үкімет жұмыссыздықты әлеуметтік сақтандыру жөніндегі бағдарламаларды қабылдайды, яғни жұмыссыздық жөніндегі жәрдемақыға қаражат бөледі.

Қазақстан Республикасы еңбек нарығының бүгінгі жай-күйін талдау мынадай мәселелерді анықтады.

2018 жылдың 1 сәуіріне есептегенде жұмыспен қамту органдарында есепте 133,8 мың адам тұрған, халықты жұмыспен қамту органдарының көмегімен 97,2 мың адам немесе уәкілетті органдарға өтініш білдіргендердің жалпы санының 63,9 пайызы жұмысқа орналастырылған, олардың ішінен 13,0 мың жұмыссыз азамат әлеуметтік жұмыс орындарына, 8,9 мың түлек жастар практикасынан өтуге жіберілген.

2018 жылдың өткен кезеңінде 29,7 мың адам қоғамдық жұмыспен қамтылған, 9,5 мың адам кәсіптік оқуға және қайта даярлауға жіберілген. 2018 жылғы наурыздағы бағалау бойынша жұмыссыздар саны 439,8 мың адамды құраған.

Жұмыссыздық деңгейі жұмыс күшіне шаққанда 4,9% құраған. Жұмыспен қамту органдарында жұмыссыздар ретінде тіркелгендер саны 2018 жылы 133,8 мың адамды немесе жұмыс күшіне шаққанда 1,5% құраған [5].

Республикада қазіргі кезде еңбек нарығын реттеу саласында, негізінен, пассивті әдістер қолданылады. Олар еңбек нарығына түскен және жұмыс күшін қолдануды белсенді іздейтін

жұмыс күшіне. Яғни іс – шаралар көбінесе жұмыссыздарға қатысты және оларды тез арада жұмысқа орналастыруға, ал қажет болған жағдайларда қайта даярлауға бағытталған жағдай қалыптасты.

Жұмыспен қамту саласындағы саясат халықтың нәтижелі жұмыспен қамтылуын қамтамасыз ету мақсатына сүйенген кезде ғана табысты болуы мүмкін. Бұған тек еңбек ресурстарының сапасын қамтамасыз ету арқылы ғана қол жеткізуге болады. Экономикалық өсуді қамтамасыз ету үшін қажетті еңбек ресурстарының сапасы адам ресурстарын дамыту стратегиясы арқылы мүмкін болады.

Еңбек ресурстарының біліктілік деңгейіне қойылатын талаптарды арттыру жағдайында еңбек нарығын мемлекеттік реттеу бірнеше бағытты жүзеге асырады, оның ішінде мыналарды атауға болады:

- жұмыссыздар қатарынан кадрларды қайта даярлау жүйесін құру;
- жұмыссыздарды кәсіпкерлік қызметке үйрету мақсатында шағын бизнесті дамыту және шағын кредит беру;
- білім беру жүйесін дамыту елдің кадрлық әлеуетін арттыру факторы ретінде.

Білетіміздей, жұмыссыздық Қазақстандағы кедейліктің негізгі себептерінің бірі болып табылады. Сондықтан қазақстандық мемлекет халықты жұмыспен қамтуды арттыруға және жұмыс орындарын құруға басты назар аударады.

Кедейлікпен және жұмыссыздықпен күрес республика үкіметінің негізгі бағыттарының бірі болып танылады.

Кедейлікпен және жұмыссыздықпен күрес жөніндегі бағдарламаларда қоғамдық жұмыстар арқылы жұмыспен қамтуды қамтамасыз ету міндеті қойылған болатын. Сонымен қатар, жұмыссыздар үшін қоғамдық жұмыстарды ұйымдастыру тиімділігінің төмендігі уақытша жұмыспен қамтылудың тұрақты болмауының себебі болып табылады. Ауылдық жерлерде жұмыссыздық деңгейінің жоғары болуына және қандай да бір ақы төленетін жұмыстың болмауына байланысты оларды өткізуге қатысуға ұсыныстан бас тартқандар көбінесе болмайды. Алайда, қоғамдық жұмыстар қазіргі уақыттағы ұйымдастырылатын түрінде жұмыс берушілерде де, жұмыссыздарда да пайдаланылмайды. Бұның негізгі себептері біліктілігі төмен еңбек, төмен еңбекақы, оларды жүргізудің қысқа мерзімді сипаты, төлемдермен болатын кідірістер болып табылады. Қоғамдық жұмыстардың шығыны жоғары, ал тиімділігі аз болады.

Жұмыспен қамтудың белсенді саясатын жеткіліксіз қаржылық қамтамасыз ету жұмыспен қамтылмаған халықты және жұмыстан босағандарды кәсіби оқыту және қайта даярлау, жұмыспен қамтудың әртүрлі икемді нысандарын ұйымдастыру мүмкіндіктерін, қоғамдық жұмыстарды және т.б. кеңейтуді уақытша шектеуге мәжбүр етеді.

Жұмыссыздыққа төленетін жәрдемақы деңгейінің төмен болуы, яғни ең төменгі тұтыну бюджетін қамтамасыз етпеуі, жұмыссыздарға қаражатын капиталдандыруға және әр түрлі нысандарда өзін-өзі жұмыспен қамтамасыз етуге мүмкіндік бермейді.

Қазіргі кезеңде мемлекеттік реттеудің маңызды міндеттерінің бірі қандай да бір мамандыққа деген қолда бар сұранысты ескере отырып, жұмыссыздардың еңбек нарығындағы бәсекеге қабілеттілігін арттыру мақсатында олардың ішінен кадрларды қайта даярлаудың тиімді жүйесін құру болып табылады.

Осыған байланысты қоғамдық жұмыстарды ұйымдастыру тәжірибесі қызығушылық тудырады. Жұмыссыздардың біліктілігін арттыру бағдарламалары шеңберінде әртүрлі іс-шаралар өткізу еңбек әлеуетінің сапасын қамтамасыз етуде, кедейлікпен және өзге де әлеуметтік проблемалармен күресте маңызды рөл атқарады. Бұл мәселені шешу бүгінгі күні Қазақстанда ерекше маңызды болып отыр. Республикада жұмыссыздық пен кедейлікке қарсы күрес шеңберінде мемлекеттік және мемлекеттік емес құрылымдардың, халықаралық ұйымдардың ынтымақтастығына маңызды рөл беріледі.

Сонымен қатар, халыққа бастапқы медициналық-санитарлық көмек, сапалы жалпы орта білім беру сияқты базалық қызметтерді әкімшілендіру, әсіресе шалғайдағы ауылдық аудандарда, одан әрі жетілдіруді талап етеді. Бүгінгі күні қаражаттың жоқтығына емес, орталық және жергілікті деңгейде жоспарлау тиімділігінің жеткіліксіздігіне байланысты көрсетілетін қызметтер сапасының төмендігі орын алуда. Мемлекеттік басқарудың басты кемшілігі бұрын да, қазіргі уақытта да жағдайға әсер етудің операциялық және ахуалдық нысанының басым болуында болып отыр.

Белгілі бір проблемалар жұмыссыздыққа қарсы күресте мемлекеттік емес институттардың әлеуетін іске қосу жөніндегі жұмыста сақталуда. Мемлекеттік және мемлекеттік емес институттар арасындағы үйлестіру деңгейін арттыру қажет. Бұл міндеттерді шешу Қазақстандағы жұмыссыздықпен табысты күресудің басты шарттарының бірі болып табылады.

Халықты жұмыспен қамтуға жәрдемдесу жөніндегі шаралар мыналарды көздеуі тиіс:

- жұмыссыз жастарға олардың қызмет саласын анықтау мақсатында кеңес беру және кәсіптік бағдар беру, кәсіпкерлік негіздеріне оқыту;
- жастар үшін жұмыс орындарын квоталау;
- салық салуда жеңілдікті несиелер, жеңілдіктер беру жолымен шаруа (фермер) қожалығын құруда халыққа экономикалық қолдау көрсету;
- жұмыс күшінің аумақтық және кәсіби ұтқырлығын арттыру мақсатында облыс шегінде бос орындар мен жұмыс орындарының өңіраралық банкіні құру;

- жұмыссыздарды қоғамдық уақытша жұмыстарға олардың беделі мен материалдық қызығушылығын арттыру жолымен кеңінен тарту;

- экономиканың бейресми секторында халықтың өзін-өзі жұмыспен қамтуына, үй еңбегін ұйымдастыруға, жұмыспен қамтудың икемді нысандары негізінде жеке қызметке жәрдемдесу.

Осы бағыттарды іске асыру үшін мемлекет дамуының іргелі проблемаларын шешу және халықтың көпшілігі үшін қажетті жағдайлар жасау мақсатында жалпыұлттық деңгейдегі тиімді жұмыс істейтін институттарды құру қажет және оларды мемлекет дамуының әрбір жаңа кезеңінде жетілдіру маңызды.

Іс – қимыл тұжырымдамасы мен стратегиясы, жеткілікті өкілеттіктері бар пәрменді мемлекеттік институттар - жұмыссыздықпен табысты күресу үшін қажетті алғышарттар. Алайда халықтың өмір сүру жағдайын жақсарту мақсатында азаматтардың мүдделерін барабар көрсету және қажетті саясатты жүргізу үшін мемлекеттік институттар өз қызметінде бюрократтанбауға, есеп беруге және "ашық" болуға тиіс.

Демек, тиімді жұмыс істейтін мемлекеттік жүйе тұрақты экономикалық және әлеуметтік даму үшін қажетті шарт болып табылады. Сонымен қатар жұмыссыздықпен күресте, сондай-ақ кадрлық әлеуетті арттыруда маңызды рөл мемлекеттік емес институттарға да тиесілі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Мемлекет басшысы Н.Ә.Назарбаевтың «Қазақстандықтардың әл-ауқатының өсуі: табыс пен тұрмыс сапасын арттыру» Қазақстан халқына жолдауы. 2018 жылғы 5 қазан [Электрондық ресурс]. – 2018. - <http://www.akorda.kz> – (интернет көздері)
2. Программа «Дорожная карта занятости 2020» [Электрондық ресурс]. - // <http://adilet.zan.kz> - (интернет көздері)
3. Оразова Б. Рынок труда: теория вопроса // Труд в Казахстане - 2009 - №6. – С. 11-12 (журнал мақалалары)
4. Рынок труда. - Под общей редакцией профессора Буланова В.С. и профессора Волгина Н.А. - М., 2007. – 315 с. (кітап)
5. Интернет-ресурс Комитета по статистике Министерства национальной экономики Республики Казахстан [Электрондық ресурс]. – 2018. - // www.stat.gov.kz. – (интернет көздері)

ҒТАМР 10.86.31

ИЗРАИЛЬ ПОЛИЦИЯСЫНЫҢ ЖОЛ КӨЛІК ОҚИҒАСЫНЫҢ ОРНЫН ТЕКСЕРУ КЕЗІНДЕГІ ҚОЛДАНАТЫН НЕГІЗГІ ТӘСІЛДЕРІ МЕН ӘДІСТЕРІ

О. СПАНОВ

*Ақтөбе өңіраралық сот сараптамалары орталығы, Ақтөбе,
Қазақстан*

Аннотация Данная статья посвящена вопросам организации исследования дорожно-транспортных происшествий в Государстве Израиль. Проанализированы характерные особенности проверки места происшествия, особое внимание уделено различным методикам и способам осмотра и изучения места дорожно-транспортного происшествия. Автор статьи подробно и тщательно описывает следственные действия израильской полиции на месте аварии, использование современных технических средств в процессе осуществления экспертной деятельности. Автором обоснована необходимость внедрения в отечественную практику экспертной деятельности передовой опыт израильских экспертов. В статье особо указана важность применения современных передовых технологий для усовершенствования методов и способов проверки и исследования места дорожно-транспортного происшествия.

Ключевые слова: исследования дорожно-транспортных происшествий, методики осмотра, действия израильской полиции

Annotation. This article is devoted to the organization of road traffic accidents research in Israel. Special attention is paid to various methods and techniques of scene inspection. The author of the article extensively describes the investigative actions of the Israeli police at the place of the incident, using of modern technical means in the process of forensic activities. The author substantiates the necessity of introduction of the advanced experience of Israeli experts into the domestic practice. The article indicates the importance of the use of modern equipment to improve the methods of inspection and investigation of the site of road traffic accident.

Key words: road traffic accidents research, inspection procedures, Israeli police actions

Бұл мақала Израиль Мемлекетінде жол-көлік оқиғаларын зерттеуді ұйымдастыру мәселелеріне арналған. Оқиға орнын тексерудің сипаттамалық ерекшеліктері талданған, жол-көлік оқиғасы орнын қарау мен зерттеудің әрқилы әдістемелері мен тәсілдеріне ерекше назар аударылған. Мақала авторы израильдік полицияның апат орнындағы тергеу іс-әрекеттерін, сарапшылық іс-қимылды жүзеге асыру үрдісінде заманауи техникалық құралдарды пайдалануды егжей-тегжейлі және мұқият мазмұндайды. Израиль сарапшыларының алдыңғы қатарлы тәжірибесін сараптамалық қызметтің отандық тәжірибесіне енгізу қажеттілігі автормен негізделген. Мақалада жол көлік апаттары орын алған жерді тексеріп зерттеуге қолданылатын әдістер мен тәсілдерді жетілдіру үшін заманауи үлгіде озық технологияларды пайдаланудың маңызы зор екендігі ерекше атап өтілген.

Түйінді сөздер: жол-көлік оқиғаларын зерттеу, тексеру рәсімдері, Израиль полициясының әрекеттері

Соңғы уақытта әлем бойынша жол көлік апаттарының орын алуы жиілей түсуде. Сол себептерге байланысты Республикада жол көлік оқиғаларының орын алу жағдайларына

сәйкес жүргізілетін сараптамалардың, оның ішінде, жол көлік оқиғаларының жағдайларына, көлік құралдарының техникалық жағдайларына және сот көлік трасологиялық сараптамалық зерттеулерінің сандары қарқынды екпінмен артуда.

Біздің, Ақтөбе өңіраралық сот сараптамалары орталығының жол көлік оқиғаларына қатысты өткізген сараптамаларының көрсеткіш саны 2017 - ші жыл бойынша 525 - ті, ал 2018 - ші жылдың алты айында 295 - ті құрады. Бұл көрсеткіштер жыл сайын сараптама тағайындаудың өсу үстінде екендігін көрсетеді.

Осы жылдың маусым айының 03 – 20 аралығында республика бойынша жол көлік оқиғаларының жағдайларын зерттеу сараптамаларын жүргізетін сарапшылардың бір тобы болып Израиль мемлекетінің, Иерусалим қаласында орналасқан «The Madid Institute» оқу орнына білім жетілдіру курсына жіберілгенбіз. Жалпы халықаралық статистикалық мәліметтерге сәйкес, әрбір 100 мың шақырымға шаққанда біздің елімізде 24,2 адам, ал Израиль мемлекеті бойынша 5,8 адам қаза болады екен. Бұл көрсеткіш Израиль мемлекетінің жол көлік оқиғаларын сараптауда, оның алдын алуда көш ілгері дамып кеткендігінің дәлелі. Білім жетілдіру курсына осы саладағы тың жаңалықтар мен сараптама өндірудегі әдіс - тәсілдер жете түсіндірілді.

Курста жалпы жол көлік оқиғаларының жағдайларын зерттеуде, орын алған жерді қарау маңызды роль атқаратындығына жіті назар аударылды. Көлік апаттары орын алған жерге зерттеулер жүргізуде, біздің елде қолданысқа енгізуге қажетті Израиль мемлекетінің полицейлерінің көптеген оң тәжірибелері бар. Израиль мемлекеті бойынша арнайы мамандандырылған жол көлік оқиғасын тергеу жөніндегі топ полицейлері, жол көлік оқиғасы орын алған жердегі тиісті қарау, тексеріс, тергеу амалдарын жүргізгеннен кейін, сол жерде, сол мезгілде соқтығысуға ұшыраған көлік құралдарының зақымдануларын зерттей отырып, тиісті сараптамаларды жүргізіп, зерттеу нәтижелеріне сәйкес қорытындылар жасалынады.

Жол көлік оқиғасы орын алған жерді тиянақты, объективті, жан жақты қарау, көлік құралдарының соқтығысулары орын алған жерді нақты дәлірек анықтауға септігін тигізеді. Алдымен көлік жүргізушілерінің көрсетулері еске алынады, содан соң соқтығысу орын алған жердегі көлік құралдарынан қалған дөңгелек іздері сызбаға түсіріледі (тежеу іздері, тайғанау іздері, жәй дөңгелек протекторларының таңбаланып түскен іздері және тағы да басқа жағдайларда түскен іздер). Автокөлік іздері тиісінше түсу ерекшеліктеріне сай классификацияланып, дұрыс талданады.

Автокөліктің алдыңғы дөңгелектерінен қалған тежеу іздерінің екі жақ шеттерінің дөңгелектердің жалпақтықтарына сәйкес келетіндей қою, ортасының ашық кара түсті, ал артқы дөңгелектерінің тежеу іздерінің ортасының қою кара түсті болып, ал мотокөліктің

алдыңғы дөңгелегінен қалған тежеу ізі, дөңгелектің өте қою қара түсті, артқы дөңгелектің тежеу ізіне қарағанда жіңішкеуе келетіндігі, ал артқы дөңгелегінің тежеу ізінің бұралаңдап ашық қара түсті болып түсетіндіктері ескеріледі.

Дөңгелек іздерінің автокөлік жылдамдықты үдете бастаған кезде, не тайғанақтау кезінде, ішіндегі ауа қысымы аз не көп болған, көліктің жүктілігі шамадан тыс артық болған кездерінде түскендіктері анықталынады. Автокөлік жаяу жүргіншіні басып кеткен жағдайда, жаяу жүргіншінің киіміндегі дөңгелек іздері идентификацияланады. Автокөлік салмақты жаяу жүргіншіні тежеулі жағдайда алдыңғы жағымен соққан кезде, тежеу ізінің соққы сәтіне келген жерінің жалпайып кететіндігі есепке алынады. Жаяу жүргіншінің соққы орын алған жерге қатысты орналасуына және де алған дене жарақатының автокөлікке жанасуға түскен ерекшеліктеріне сәйкес, соқтығысқа дейінгі оның нақты қозғалыс бағыты мен траекториялары анықталады.

Сондай – ақ асфальт жол үстіндегі жаңадан соқтығысудың салдарынан пайда болған, жырылып зақымданған жерлер белгіленеді. Ол жырылған жерлер қай автокөліктің, қай бөлшегінің жолдың жүріс бөлігімен үйкелісінің салдарынан пайда болғандығы және соқтығысудың салдарынан көлік құралдарынан бөлектеніп кеткен деталдар мен бөлшектерден қалған іздер екендіктері нақтыланады. Асфальт бетіндегі жырылған жер терең, әрі қысқа болса, сол жерде соқтығысу орын алды деп, егер жырылған жер тайыз, әрі ұзын болса онда, ол зақымдануды соқтығысудан кейін болды деп топшылауға болады.

Тынық, желсіз ауа райының жағдайында жүргізілген эксперименттерге сәйкес, соғылған жаяу жүргіншінің бас киімінің соққы болған жердің айналасына радиусы 4 метр болатын маңайына ұшып түсетіндігі, ұсақ шаң тозаң, топырақтардың, көлік құралдарының деталдары мен бөлшектерінен түскен ұсақ сыртқы бояу қабаттарының орналасуы, соқтығысқан, не жаяу жүргіншіні соққан жерде қалатындығы ескеріледі. Сызбада барлық іздердің өлшемдері, басталып аяқталған шеттері жолдың элементтеріне қатысты байластырылады. Асфальт үстіндегі соқтығысудың салдарынан сынып шашылған заттардың көлемі мен орналасулары, егер болған жағдайда аққан сұйықтықтардың, майлардың бастап аға бастаған жерлері мен көлемі сызбада көрсетіледі. Асфальт бетіне төгілген аккумулятор электролитінің ұзақ уақыт бойы сақталынатындығы есепке алынады. Дөңгелек іздерінің қисайып бағытын өзгерткен жері, жоғарыда айтылғандай асфальт бетіндегі зақымданған іздердің орналасуы, көлік құралдарының алғашқы соқтығысуы орын алған жер болып есептелінеді.

Соқтығысудан кейінгі автокөліктердің нақты толық тоқтап орналасқан жерлері белгіленеді, автокөліктердегі алынған зақымданулардың, соқтығысу механизміне сәйкестігі

мен соқтығысу процессінен кейінгі тиісінше әр фазадағы ығысулары ескеріліп, олардың сәйкестігі орай, автокөліктердің соқтығысуға дейінгі және соқтығысудан кейінгі қозғалыс траекториялары анықталынады.

Жоғарыдағы көрсетілгеніндей дөңгелектерден қалған тежеу іздерін, автокөліктердің соқтығысуға дейінгі және соқтығысудан кейінгі толық тоқтағанша ауырлық нүктелерінің ығысу ара қашықтықтарын, соқтығысу механизмдерін дұрыс анықтай отырып, реконструкциялық моделдеу, автокөліктердің оқиға алдындағы жүріс жылдамдықтарын есептеп шығару үшін өте маңызды. Жол көлік оқиғасы орын алған жол бөлігіндегі көлік жүргізушілерінің жұмыс орнынан алдыңғы бағыттағы кедергілердің көріну ара қашықтықтары және жаяу жүргіншінің көлік жүргізушінің көзіне түсуінің мүмкін ара қашықтығының шамасы, сол жерде, сондай киімі бар жаяу жүргіншіні пайдалану арқылы анықталынады. Кейбір ауыр жүк көлігінің қатынасуымен болған жаяу жүргіншіні соғып кетуі кезінде, жаяу жүргіншінің жүргізушінің көзіне түспей, «өлі аймақта» болуының мүмкіндіктері тексеріледі.

Жоғарыдағы анықталынуға тиісті мәліметтер жол көлік оқиғасының жағдайындағы автокөлік жүргізушісінің апатты болдырмауы жөніндегі техникалық мүмкіндігінің болған – болмағандығына тиісті есептеулер жүргізу үшін өте қажет. Жол көлік оқиғасы орын алған жердің бөлігі фотогеометрия заңдылықтарымен суреттерге түсіруде, Голландиялық «GPS» жүйесі пайдаланылады.

Барлық соңғы үлгідегі автокөліктердің «EDR» жүйесінен «CDR» модулін қауіпсіздік көпшігіне жалғау арқылы, компьютерге қарастырылып отырған жол апаты сәтінде, автокөлік тежеу берген бе? бермеген бе? бұрылыс жасады ма не бұрылыс жасамай төтесінен қозғалып келген бе? қапталдап таю процессінде болған ба? дегендей көптеген мәліметтер алынады.

Автокөліктің рульдік басқару, тежеу, жарық беру жүйелерінің, айналарының, әйнек тазалағыштары мен дөңгелек аспаларының, дөңгелектері мен тіркемесінің техникалық жағдайлары тексеріледі. Барлық тестілеу жолымен анықталынған мәліметтер, кезең – кезеңмен жазбаша түрде тиісті формаларға толтырылып отырылады және де сәйкесінше кезең – кезеңмен суреттерге түсіріледі. Тестілеу нәтижесінде алынған кейбір техникалық жараксыздықтардың, орын алған уақыты (жол көлік оқиғасына дейін бе, әлде соның салдарынан ба, не одан кейін бе) анықталады.

Кейбір жүйелердің аяқ асты өз функциясын атқармай қалып істен шығуы, оның ішінде – дөңгелектің кенеттен жарылуы, тежеу, рульдік басқару, дөңгелек аспалары және сыртқа жарық беру тағы да басқа жүйелерінің кенеттен жасамай қалуы тексеріледі. Дөңгелектердің өте төменгі, не өте жоғарғы қысымдағы үрленген ауамен ұзақ уақыт пайдалануы, дөңгелектің аяқ асты жарылып кетіп, автокөліктің қисаюына, өз бағытынан ауытқуына

әкеліп соқтыруы мүмкін. Күдік болған жағдайда дөңгелекке сараптамалық зерттеу жүргізіледі.

Автобустардың не жүк көліктерінің қатынасуларымен орын алған ірі, күрделі жол көлік апаты кезінде, тахографтары оқу үшін ағытылынып алынады. Тахографты шешіп алып оқу (1996 жылдан бері Израильде 8 + 1 орындық жолаушы таситын кіші автобустардан бастап, жүк көтергіштігі 3,5 тоннадан басталатын барлық жүк көліктерінің тахографсыз жүруіне тиым салынған) көлік құралының жол апаты сәтіндегі қозғалыс жылдамдығын, соқтығысу сәтінің дәл орын алған уақытын, сол күнгі жүргізушінің автокөлікті жүргізген уақытының ұзақтығын, іс – қимыл әрекетін барынша дәл анықтауға септігін тигізеді.

Жүргізуші оқиға орнын тастап кеткен уақытта соттың санкциясы арқылы күдіктінің барлық телефонмен сөйлескен сөздерінің детализациясы алынып, сол сәтте күдіктінің қай жерде болғандығы анықталынады.

Жаяу жүргіншіні соғып кеткен жағдайда, жүргіншінің аяқ киімі айғақтық зат ретінде алынып, табанындағы, өкшесіндегі жол бетімен үйкеліске түскен іздердің ерекшеліктері, пайда болу жағдайы зерттелінеді.

Оқиға орын алған жердің маңайындағы, айналасындағы барлық камералар мен бейнебақылау жазбалары жинақталынады.

Жол көлік оқиғалары жиі орын алатын жол бөліктерінде бейнебақылау камералары көптеп орналастырылған. Және де әрбір орын алған жол көлік оқиғасының себеп - салдары нақты анықталынып, тиісті құзырлы органдарға ескертпе хаттар жолдаулар арқылы, кемшіліктер уақытылы жойылып, түзетілініп, жол көлік оқиғасы орын алғанның өзінде де салдары төменгі дәрежеде болатындай жағдайға, жол көлік оқиғасының алдын алудың профилактикалық шаралары жүзеге асырылып отырылады.

Жол көлік оқиғасы орын алған жерде қауіпті жағдайда орналасқан кедергілер, инфраструктуралық құрылыстар (жол белгілері мен элементтері, бордюрлер т. б.) анықталса, тиісті құзырлы мекемелерге ескерту беріледі. Кейбір инфраструктуралық құрылыстардың ұшты не өте қырлы бастары қосымша құрылыстар арқылы қауіпсіздендіріледі, ал қауіпті аймақта орналасқан кедергілер мен құрылыстар қауіпсіз аймақтарға көшіріледі.

2003 – ші жылдан бастап Израиль полициясы жаңа үлгідегі маркасы «VERICOM – VC 3000» өлшеуіш құралын пайдаланып келеді. Бұл есептеуіш – көлік құралдарын тестілеудегі ең үздік технологиялық өлшеуіш құрал. Қондырғы қолдануға оңай, ыңғайлы әрі қарапайым. Нәтижелерді тез, әрі жылдам есептеп береді. Қондырғы өте дәл компьютерлік есептеулерге негізделген, автокөліктің қозғалыс жылдамдығының өзгерістері, баяулауын не ұшқырлығын

тез анықтай біледі. «VERICOM – VC 3000» өлшеуіш құралы хрустальды сағатты пайдалана отырып, математикалық процесстердің көмегімен «G – force» жөніндегі және қозғалыс жылдамдығының уақыты мен ара қашықтығы жөніндегі мәліметтерді ескереді. 1 секундта 100 есе жылдам есептеулер жүргізетін қуатты құрылғы.

«VERICOM – VC 3000» өлшеуіш құралын пайдалану арқылы, автокөліктің тежеулі жағдайы тестіленеді, жол көлік оқиғасы орын алған жердегі жол бетінің үйкеліске түсу коэффициенті анықталынып, көлік құралының тежеу мүмкіндігіне саралау жасалынады. Тестілеуден кейінгі белгілі болған мәліметтерді қондырғының экранынан не болмаса графикалық дисплейінен көруге болады. Мәліметтер 21 минутқа дейін сақталынады. «VERICOM – VC 3000» өлшеуіш құралы сараптаманы нақты жасауға бағытталған саладағы тың жаңалық болып табылады.

Автокөліктерді тежеуге эксперименттер жасау кезінде, қай жерден бастап тежеу қолданылғанын, көлік жүргізушісінің тежеуге әрекет жасауға кететін уақыты мен тежеу жүйесінің тежелінуінің кешігуінің уақытын анықтау мақсатында, автокөліктің артқы бамперіне бекітілетін, аяқпен тежеу басқышына бағындырылған датчик арқылы іске қосылатын «тежеу пистолеті» пайдаланылады.

Сондай – ақ, тежеліну күші мен негізгі тежеу жүйесінің функциональдық қызметін атқару жөніндегі мәліметтерді алу мақсатында, «Motomtr» маркалы өлшеуіш құралы қолданылады. Эксперимент кезінде алынған мәліметтер қағаз бетіне графика түрінде шығарылады.

Израиль полициясы оқиға орнын қарау барысында, жол көлік оқиғасының орын алуына себеп болған факторларды анықтайды. Жалпы жол көлік оқиғасының орын алуына себеп болушы факторларға, біріншіден - автокөліктік - көлік құралының өлшемдері, ауырлық нүктесінің орналасуы, дөңгелегінің жол бетімен үйкеліске түсу коэффициенті, көлік құралдарына әсер етуші күштер, көлік құралының тежеу жүйесі, дөңгелектері, жарық беру жүйесі, сыртқы айналары, барлық жүйелерінің бүтіндігі, қауіпсіздік және де қосымша технологиялары, екіншіден – адами – жүргізушінің физиологиялық мінез құлқы, оның қандай – да бір жүйені күтудегі шектеулілігі, басқа жүргізушілермен өз - ара көлігін басқаруы, үшіншіден – табиғи – ауа – райының қолайсыз жағдайлары (күшті жел, дауыл, боран, жауын – шашын т.б.), төртіншіден – инфраструктуралық - жол белгілерінің көп, бірнеше болуы тағы да басқа жол бойында кездесетін кедергілерге баса назар аударылады.

Халықаралық статистика мәліметтеріне сәйкес адами факторлардың салдарынан орын алатын жол көлік апаттарының 95 пайызы, қалған факторлардың салдарынан 5 пайызы орын алады екен.

Израиль полициясының жол көлік оқиғаларын зерттеу жөніндегі ұлттық департаменті бөлімінің мамандары өздері оқиға орнын қарап тексерістерін жүргізеді және сол жерде сараптамалық зерттеулер жүргізіп, сараптама қорытындыларын есеп түрінде береді, бұл ол елдің заң талабы.

Сараптамалық зерттеулер жүргізетін сарапшы жол көлік оқиғасы орын алғаннан кейін оқиға орнын қарау, тексеру амалдарына өзі қатынасқаны дұрыс, әйткенмен бізде осы мәселе ақсап тұр. Сонда сараптаманың да сапасы өте жоғары болары хақ. Елімізде орын алған ең болмаса ірі жол көлік апаттарының орнына сарапшының қатынасуы заңдастырылса дұрыс болар еді.

Израилдегі білім жетілдіру курсы сарапшы әріптестерімізді көптеген жаңашылдықтарға үйретіп, Израиль университетіндегі ғылыми жетекшісі профессор Ави Домның, автокөлік жол көлік оқиғаларының сараптамалары шеңберіндегі инженер, израиль полициясының полковнигі Меир Ордың, жол көлік оқиғасының сараптамаларын автоматтандыру технологиялары жөніндегі сарапшы Дэвид Хамеридің, автокөлік қозғалысының қауіпсіздігі жөніндегі сарапшы инженер Эдриан Валенти Кортустың және жол көлік оқиғалары жөніндегі заңгер кеңесшілер Семо Бенджаминнің, Элияху Бармидің берген дәрістері, жол көлік апаттары орын алған жерді тексеріп зерттеуге қолданылатын әдістер мен тәсілдерді жетілдіру үшін, заманауи үлгіде озық технологияларды қолданудың маңызы зор екендігін көрсетті.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Кристи Н.М. Методические рекомендации по производству автотехнических экспертиз. – М, 1971. – 250 с.
2. А.И.Булатов. Анализ дорожно-транспортных происшествий. Д.Коолинз., Д.Моррис., редактор. – Москва, 1971 г: Издательство «Транспорт», - 305 с.
3. Транспортно-трасологическая экспертиза по делам о ДТП. Выпуск 1, 2, под редакцией Корухова Ю.Г. М., 1977, 1988. – 300 с.
4. Бычкова С.Ф., Куттыкожанов Ж.Г., Рехсон С.Н. Методические аспекты проведения интегративных экспертных исследований по установлению механизма о ДТП. Экспертная практика (сборник методических рекомендаций) выпуск VI. Алматы, 2001 г.
5. Евтюков С.А., Васильев Я.В. Экспертиза дорожно-транспортных происшествий. Справочник. – СПб: Издательство ДНК, 2006. - 536 с.
6. Использование специальных познаний в расследовании дорожно-транспортных происшествий / Под общ. ред.: к.т.н. А.М. Кривицкого и к.ю.н. Ю.И. Шапорова. - Мн.: Харвест, 2004 г.

7. Расследование дорожно-транспортных происшествий. Под общей редакцией Федорова В.А., Гаврилова Б.Я. – М.: «Экзамен», 2003. – 464 с.
8. Ю.Б.Суворов., Судебная дорожно-транспортная экспертиза.
9. Техничко-юридический анализ причин дорожно-транспортных происшествий и причинно-действующих факторов, Учебное пособие, Издательство «ПРИОР», Москва 1998 год, Московский автомобильно-дорожный институт (технический университет).

МРНТИ 10.09.01

ҚАЗАҚ ӘДЕТ-ҒҰРЫП ҚҰҚЫҒЫНДАҒЫ ДАУЛАРДЫ ШЕШУ ТӘРТІБІ

А.К. КУРМАНОВА

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

Аннотация. Статья рассматривает содержание института «Суд биев» в казахском обычном праве. Данный институт являлся органом, который участвовал в разбирательстве гражданских и уголовных дел. При этом рассматривается вопрос о становлении первоначальных этапов судопроизводства в зависимости от категории рассматриваемого дела и устанавливается состав «судей». Кроме того, в работе приведены вопросы о процессуальном положении субъектов судопроизводства, в том числе и сторон судебного разбирательства. Поднимается вопрос о статусе представителя и его участии в осуществлении защиты интересов истца и ответчика. Интерес вызывают стадии ведения судебного разрешения спора. В статье выявляются особенности деятельности института «Суд биев» для разрешения различных категорий дел и степень юридической силы решения, вынесенного данным судом.

Ключевые слова: суд биев, спор, представитель, истец, ответчик, судебный процесс, судебное решение, разбирательство.

Аңдатпа. Мақалада «Билер алқасы» институтының қазақтың әдет-ғұрыптық құқықтағы мазмұны қарастырылады. Бұл институт азаматтық және қылмыстық істер шешуде қатысқан орган болды. Сонымен бірге, сот талқылауының бастапқы сатыларын қалыптастыру қарастырылып жатқан істің санатына бойынша және «судьялардың» құрамына байланысты сұрақ қарастырылады. Сонымен қатар, ғылыми жұмыста сот өндірісінің субъектілерінің, сонымен қатар процеске қатысушылардың процессуалдық жағдайы туралы сұрақтар көтерілді. Өкілдің мәртебесі туралы және оның шағымданушы мен жауапкердің мүдделерін қорғауға қатысуы туралы мәселе көтеріледі. Дауды сот шешуінің жүргізу кезеңдері қызықтырады. Мақалада «Билер алқасы» институт қызметінің әртүрлі істер бойынша ерекшеліктері және осы сот қабылданған шешімнің заңды күшінің дәрежесін анықтау айқындалады.

Кілт сөздер: сот алқасы, дау, өкіл, талапкер, жауапкер, сот процесі, сот шешімі, талқылау.

Annotation. This institute was a body that participated in civil and criminal cases. At the same time, the question of the formation of the initial stages of legal proceedings is considered depending on the category of the case under consideration and the composition of the “judges” is established.. In addition, the work contains questions about the procedural position of the subjects of the proceedings, including the parties to the

proceedings. The question of the status of the representative and his participation in the implementation of the protection of the interests of the claimant and the defendant is raised. Of interest are the stages of the judicial resolution of the dispute. The article identifies the peculiarities of the activity of the Institute "Court of Biys" for resolving various categories of cases and the degree of legal force of the decision made by this court.

Keywords: biy court, dispute, representative, claimant, defendant, judicial process, court decision, proceeding.

Қазақ халқы тәуелсіз ел болған кезеңнен бастап ерте кездегі мемлекетті басқару тәжірибелеріне аса көңіл бөле бастады. Әрине, ата-бабаларымыздың елді басқарудағы және құқықтық қатынастардағы дау-дамайларды шешуде ұрпақтарына деп қалдырып кеткен үлгі-өнеге, тәжірибелеріне аса көңіл бөліп, оны жандандыруға деген ұмтылыс бірден-бір дұрыс жол болып табылады. Өйткені, қазіргі кезде елімізді өркениетті елдер қатарына қосу жолында және шынайы құқықтық мемлекет болуда, өзіміздің ұлттық болмысымыз бен ұлттық құқықтық мәдениетіміздің, салт-дәстүрлеріміздің ізгі көріністерін ескергеніміз абзал.

Жалпы ой таразысына салар болсақ, қазақ жері Ресей өкіметінің отарлау саясатының құрсауына түскенге дейін хан мен сұлтандар, билер тек қана қоғамдық қатынастардағы дау-дамай, жанжалды ғана емес, сонымен қатар елдік, рулық, азаматтық мәні бар мәселелерді кең көлемде шешіп, әділ билік айтып отырғанын аңғарамыз.

Қазақ қоғамындағы құқықтық қатынастарда яғни сот мәселесінде, жер дауы, құн дауы, жесір дауы және т.б. дауларды қарауда негізінен хан мен билер өз басымдылығын көрсетіп отырды. Ол жөнінде белгілі заңгер ғалым Т.М.Культелеев: "...специальным органом разбивавшим уголовные и гражданские дела всех основных категорий, был так называемый суд биев",-десе [1, 62], сол сияқты бір топ заңгер зерттеушілер осы пікірді қолдай келе: "...суд биев являлся основной судебной властью", - деген тұжырым айтады [2, 80].

Қазақ қоғамында негізінде істің қаралуы екі сатыға бөлінген: біріншісі, екі дауласқан жақ дау төрағалық етушіге (хан немесе билер тобы) істі қарауына дейін, өзара келісіп дауды шешуге қимыл - әрекет жасайды. Әдеттік құқықта оны "бітім", "береке", "салауат" деп атаған. Ал екінші сатысы "жүгініс" деп аталған.

Қазақ халқының әдет-ғұрып құқығын зерттеуші заңгер ғалым Сакен Өзбекұлы бұл институттарды былай түсіндіреді:

"Бітім" - екі жақтың өзара келісімі арқылы, сөз жүзінде даудың аяқталуы. Бітімнен кейін билерге істі қарауына құқық берілмейді. Себебі, бітімді, өзара келісімді бір жақты бұзу сөзде, сертте тұрмау - жалпы ар - ожданның жоқтығының белгісі.

"Береке" - айырбас немесе сатып алу туралы сөз жүзінде шарт жасау. Өзіндік мүдделерін қанағаттандыру. Жалпы қазақтың әдеттік құқығында "береке" институты барлық келісім, шарттардың негізі болған.

“Салауат” - немесе кешірім - дауласқан екі жақтың бір - біріне талап қоюдан бас тартуы, яғни кешірім беруі. Кешірім жасау ауыл, ел, ру ақсақалдарының қатысуымен өтетін болған [3, 42-43]. Негізінен “...салауат, яғни, уақыт мәртебесіне беріп, ұмытуға салу және соның негізінде дауларды бітіру. Салауатпен бітіскендер болашақта қайта дау көтеруге, айып сұрауға хұқы жоқ болған” [3, 72].

“Жүгініс” - яғни рулар арасында болған даулар мен қақтығыстарды хан және билердің алқалық құрамымен қарауы. Негізінде бұл институт қауымдық демократияның бір нышаны ретінде танылады және оның тәртібі бойынша екі жақтың келісімімен, дауға ешқандай қатысы жоқ өзінің әділеттілігімен ел көзіне түскен, ақыл - парасаты жоғары, яғни “ала жіпті аттамаған” “ара би” сайланады. Ол істің барлық мән - жайын алқалық құрамындағы ханға немесе билерге баяндайды, екі жақты бітімге келуге шақырады. Бітім болмаған жағдайларда дау бойынша төрағалық етуші ұсынылған барлық дәлелдерді таразыға сала отырып, өздерінің билігін айтады. Даудың соңы “ала жіп” кесу рәсімімен аяқталады. [3, 42-43]

Дәстүрлі қазақ қоғамында сот процесі басталу үшін айыптаушы немесе жәбірленуші өзі таңдаған ханға немесе биге барып, өзінің дауын айтып шағымданса жеткілікті болды.

Сот дауды қарағанда сотта төрағалық етуші адамның бірінші мақсаты бітімге қол жеткізу еді. Яғни, дауласқан, араздасқан жақтарды жұрт алдында келістіріп, бітімдестіру. “Дау мұраты-бітім”, - дейді қазақ. Бұл көшпелі қазақ қоғамындағы сот процесінің негізінде жатқан басты принциптің бірі және оның айшықты да әсем көмкерілген нұсқасы еді.

Сот процесінде қай-қай адамда төреші бола алды. Дегенмен дау бойынша төреші болатын адам қазақтардың едет – ғұрып құқығын жетік білетін болу керек. Дауды мәні бойынша қарау үшін зәбір көрген адам белгілі бір адам үстінен өзіне қандай-да бір шығын келтіргендігі турасында шағымданса жеткілікті еді. Арызданушы адам ұзақ уақыт өткендігіне қарамастан қандай да бір әрекеттің өзіне залал тигізгені үшін шағымдана алады. Мұндай жағдайда арыздану-шының құқығы қандай да бір белгіленген уақыт аралығымен шектелмеді. Ол жөнінде Н.Маковецкий мынандай пікір білдіреді: “...строго определенного понятия о давности, как об институте гражданского права киргизы не имеют всякое право, нарушенное хотя бы в незапамятные времена, может быть восстановлено, если только есть ясное доказательство его”, - деген сөздері жоғарыда көрсетіп кеткен ойымызды дәлелдей түседі [4, 38]. Алайда, өткен заманда дауды қарауда елу жылға дейін уақыт мерзімі болғанын байқауға болады. Мұны халық аузында жүрген “Елу жылда ел жаңа, жүз жылда қазан” деген накыл сөзіне қарап та айтуға болады. Осыны ескерген билер ұзақ уақыт өткен дауға “ескі дау” деп қарап, негізінен ондай даулар алдына келген жағдайда екі дауласушы жақты келісімге келтіру арқылы немесе жоғарыда келтіріп кеткен бітім және салауат сияқты институттармен істерін бітіріп отырған.

Айыптаушы жаққа дау бойынша төреші адамды таңдауда қандай да бір шектеу қойылмаған. Ол өзі танитын, сенетін, білетін биге немесе мүлдем таныс емес биге барып, өзінің дауын айтып шағымдануға ерікті. Бірақ та жауап беруші жақ айыптаушы таңдаған бидің әділеттігіне күмән білдіруге себептері болса, онда биді ауыстыруға құқылары болған. Осыған байланысты, билер дауласқан екі жақтың адамдарының өз қалаулары бойынша сайланды. Егер би тек бір жақтың қалауымен таңдалынса, шығарған билік әділетсіз деп танылып, іс қайта қаралады. Мұндай екі жақпен бірігіп отырып би таңдаудың құндылығы, жеңілген жақ қанша өз мүддесіне қарама-қайшы келетін билікті естісе де, әділеттігіне күмәні жоқ, себебі өз қалауымен сол биге билік айтуға құқық берді. Ал егер де айыптаушы таңдаған бидің әділеттігіне жауап беруші де сенім білдірсе, онда би таңдау осымен аяқталып, сот процесі басталып кететін.

Егер дауласушы екі жақ бір-біріне рулық байланысы болмаса, ондай жағдайда би екі жаққа да жақын болмауы керек. Егер олай болмаған жағдайда екі жақтың біреуі оны (биді) дауда әділ шешім айтпайды деген күмәнмен істен аластатуы мүмкін. Мұндай жағдайда дауласушы жақтың бір жағы болып қатысып отырған руласы үшін би сот ісіне тек қана қорғаушы ретінде ғана қатыса алды. Дауда дауласушы жақтар бірдей билер тобын шығарып отырды. Осы шыққан билер бірігіп отырып өз араларынан немесе көп жағдайда сырттан өздеріне дауды шешуде төбе билікті айтатын төбе биді белгілеген және екі жақ та оны (төбе биді) сыйлауға және оның дау бойынша шығарған билік шешіміне тоқтауға, ол шешімді өз жағынан орындауға келіскен.

Қазақ әдет – ғұрып құқығындағы сот процесінің бір ерекшелігі оның жариялығы мен ашықтығы. Қандай да дау болмасын, билер оны қараған кезде жариялықты және сот ісінің ашық болуын қамтамасыз етіп отырды. Бұл жөнінде қазақ әдет-ғұрып құқығын және билер сотын ертеректе зерттеген ғалымдар сот процесінің ашық және жариялық түрде жүргізілетінін атап айтты. Солардың бірі И.Козлов өз жазбаларында: “...киргизский суд-гласный, публичный, совестный и мировой. Гласность суда обуславливается его публичностью”-десе [5, 225], ал Л.А.Словоохотов “Народное судопроизводство киргиз гласно, публично, непродолжительно. Долгими годами своей жизни народ выработал своеобразную, но вполне ему понятную структуру судебных процессов. Обойдя столь вредный для правосудия бюрократические элементы и создал состязательный процесс народно - семейного характера”, - деді [6, 83]. Айтылған ойларды белгілі заңгер ғалым С.Өзбекұлы әрі қарай дамыта келе, мынадай пікір айтады: “... решения казахских биев принимались открыто, гласно, и суд совершался прилюдно. Поэтому все моменты процесса проходили перед глазами участников и свидетелей. Запрещалось рассматривать дела в

закрытом совещании” [7, 55]. Сот процесінің жариялылық және ашық түрде жүргізілуі ертеден келе жатқан дәстүр болып табылды. Сондықтан да қазақтың әдет-ғұрып құқығында жабық сот процесі /мәжілісі/ деген ұғым мүлде болмаған. Сот процесінің ашық та, жариялылық түрде жүргізілуі, сот процесіне екі дауласушы жақтың өкілдерінің қатысуы және де сот шешімінің дұрыстығын халықпенен талқыға салуы, бұл билер сотындағы сот процесінің әділетті өтуіне үлкен септігін тигізіп отырды. Сол себепті де, белгілі бір дауды шешуге екі дауласушы жақпен төреші болып танылған бидің өзі де сот процесіне басқа да билерді немесе ел ішіндегі игі жақсыларды шақыртып, қатыстыртып отырды. Олар дауда шешім шығармаса да өздерінің қатысуымен шығарылған билік шешімнің әділеттілігін және заңдылығын қамтамасыз етіп отырды.

Билердің дауды қарағандағы тағы бір ерекшелігі бұл дау-жанжалдарды шешкенде қара сөздің, тілдің көмегімен шешуі. Ерте кезден қазақ халқы сөз қадірін пір тұтқан, соған байланысты “тіл тас жарады, тас жармаса бас жарады”, “сөз тапқанға қолқа жоқ”, - деген тұжырымдарды дәл тауып айтқан. Осы сияқты, дау да “дауды шешен бітірмейді, шебер бітіреді”, - деген қазақ халқы сот процесінде де осы сөз өнерінен айналып өткен жоқ. Қандай дау болмасын құн дауы, жер дауы, жесір дауы, мал-мүлік дауы, ар-намыс дауы және т.б. дауларда әрқашанда билердің сөз жарыстыруымен бейнеленеді. Мұның өзін белгілі заңгер, академик С.Зиманов: “...разрешения споров и конфликтных ситуаций, судебное разбирательство непременно предполагали состязание в красноречии. Нередко правым и в почете оказывался тот, кто был более красноречив. Вот почему, как правило, представлять интересы аульной общины и рода призывались не только влиятельные люди, но и рядовые кочевники, владеющие словом”, - десе [8, 11], ал З.Кенжалиев: “Қазақ қоғамындағы сот процесі халықтың ауызша сөйлеу мәдениетінің деңгейін, соның талап -тілегін ескеріп отыруға мәжбүр еді” дей келе, “сот процесіне қатысуға тек сөз өнерін жетік меңгерген кісі ғана жіберілетін”, - деген сөздері айтқан ойларымызды нақтылай түседі [9, 59].

Демек, сот процесіндегі сөз сайысы билерге ғана тән болған, сонысымен, билер қарама-қарсы жақтың құқық, заң саласындағы біліктілігін сыннан өткізген. Міне, осындай сайыстан жеңген жақ дауда да өз басымдылығын көрсеткен.

Сот процесі басталғанда тараптар бидің алдында даудың қалай басталғанын және қалай болғандығы жөнінде өз ойын ортаға салады. Мұнда әрбір дауласушы жақ сот саласындағы белді қағида болып саналатын “жасына қарай отырып, жағына қарай сөйлеу” деген принципке сүйеніп отырды. Бұл принцип сот процесіндегі пікірталастың, сөз жарысының шектелмеуіне, оның мейлінше еркін және жан-жақты болуына дауласушылардың өз мүдделерін қорғау барысында бар мүмкіндікті пайдалануға бағытталған еді. Мұның себебі де

түсінікті еді. Өйткені би даулы мәселені шешкенде, шындықты табуға, екі жақты бітімге келтіруге тырысады.

Дауда бірінші сөз шағымданушы жаққа беріледі, ал одан кейін би жауап беруші жаққа сөз береді, ал ол өз кезегінде өзіне қарсы айтылған айыптаулардың әділеттігіне толықтай немесе жартылай мойындаса және келтірген залалдың орнын толтыруға дайын екендігін айтса, би бірден екі жақты келісімге келтіріп бітім жасауға кірісіп кеткен. Ал егерде жауап беруші жақ айыптауларды негізсіз десе, онда сот процесі істі қараудың келесі сатысына көшті. Мұндай жағдайда айыптаушы жақта та, жауап беруші жақта та, өз куәлерін келтірген, егер ондайлар болса. Куәлер өздерінің сөздерімен белгілі-бір жақтың сөздерін мойындап немесе теріске шығарып отырды. Куәлер өздерінің көргенін, білгенін және естігенін сот алдында ашық та анық, тіке де тура, ешкімнен қаймықпай айтуға ерікті әрі міндетті болды. Негізі, билер куә болуға барлық адамды жібере бермейтін. Куә бола алмайтындар қатарына әйелдер, жасы он беске толмағандар, ақыл есі толық емес адамдар және осыған дейін өтірік куә бергені үшін ұсталғандар, төлеңгіттер мен құлдар, сонымен қатар баласы-әкесі үшін, немересі-атасы үшін яғни жақын туысқан адамдар сотта куә бола алмады. Ал көрсетілгендерден басқа адамдар сотта куә бола алды. Бірақ дауласушы жақтардың егер оған себептері болса, куәлерді қаралып жатқан даудан аластатуға құқылары болды. Мұндай себептерге мыналар жатты: куәге пара беру, туысқандық, айыптаушымен немесе жауап берушімен достығы немесе қастығы. Дәл осындай себептермен биді де дауды шешуден аластатуы мүмкін, бірақ та егер мұндай айыптаулар дәлелденбеген жағдайда айыптаушы жақ жазаға тартылды. Кей жағдайда, егер оған екі дауласушы жақ келіссе, куә болуға айыптаушы немесе жауап беруші жақтың руласы да бола алады.

Егер куәлерді келтіру арқылы істі шешу олардың жоқтығынан мүмкін болмаған жағдайда дауды елге беделді, танымал адамдардан ант алумен бітірген. Әдетте билермен “ант алып, ант беруді көпшілік жағдайларда: ер құны, жесір құны, ұрлық, жер дауы сияқты күрделі дау-жанжалдарда қолданылатын дәстүрлі заң” болған.

Егер де құныкер жағы адамның өлімін біреуден көріп құн талап етіп, сарапшылардың төрелігіне түскен кезде, жауапкер жағы мойындамай, ол да тиісті дәлелдерімен өзін ақтайтын болса, төреші би құн талап еткен жаққа талап еткен құнын алып беруге билік шығара алмайды, осыған байланысты төреші би жауапкерден “ант” алуға шешім шығарады.

Дауда билермен анттың екі түрі қолданылған. Біріншісі, жауап беруші адам қабылдайтын “ақтайтын” ант, ал екіншісі, шағымданушы жақтан қабылданатын ант “айыптаушы” немесе “теңдік” деп аталды. Бұлардың ішіндегі біріншісі көп қолданылған.

Өйткені, сот бойынша төрағалық етуші кішігірім дауларда егер қылмысын дәлелдейтін нақты айғақтар болмаған жағдайда жауап берушіден ант алу арқылы дауды бітіріп отырған.

Сот процесінің осы сатыларынан кейін бидің дау бойынша шығарған шешімін екі дауласушы жақ та әділетті деп тапса, онда дау бітті деп саналып, дау біткендігінің ырымы ретінде шағымданушы мен жауапкер орталарынан ала жіпті кестірген. Бұл екі жақтың бітімге келгенін және алдағы уақытта осы дау бойынша шағым қабылданбайтынын білдірген. Ал егер де дауласушы жақтың бір жағы бидің шығарған шешімімен қанағаттанбаса, ханға немесе басқа биге дау бойынша шағымдана алды. Ол жөнінде Максимов мынандай пікір білдірді: “...по древнему киргизскому праву решения биев вообще не подлежали обжалованию, разве только ханам” [11, 71]. Осыған байланысты хан немесе би дау бойынша шығарылған билік шешім әділетсіз деген шағым түссе, хан немесе билер тобы билік шешімді талқыға салып, егер билік шешім дұрыс берілген болса, шағымданушының талабын қарамай, қайтарып жіберген. Және де билік шешімді сол күйінде қалдырған. Олай болмаған жағдайда, яғни шағымданушының талабы негізделген болса, онда хан немесе билер тобы билік шешімді шығарған биді қастарына ала отырып, айыптаушы мен жауап берушінің қатысуымен істі қайтадан қараған. Дау қаралып жатқан кезде биді сыйламау, оған қарсы айқайлау және оны балағаттау, биді ұру, жарақаттау, өлтіру немесе өлтіремін деп қорқыту сияқты іс-әрекеттер дау бойынша төрағалық етуші адамның шешіміне әсер етті.

Дау бойынша қарайтын адам екі жақтың толық келісіміне дейін дауды қарауды тоқтатпаған. Егер де екі жақ өзара келіссе, онда дау сол уақытта тоқтатылған. Өйткені, дауда бидің негізгі міндеті дауласушы екі жақты өзара келісімге келтіру болды. Сондықтан да ол екі жақты татуластыруға бар күшін салды. Сонымен бірге, дауласушы екі жақ сот процесі басталмас бұрын би қандай шешім шығарса да көнуге келіскен соң, дау аяқталғаннан кейін, бидің шешімін айыптаушы да, жауап беруші де орындап отырған. Сот үкімін орындау дауды жеңіп шыққан жаққа жүктелді. Мұның өзі қоғамда атқарушы билік органдарының болмауымен байланысты болды. Егер де екі жақтың бірі бидің шешімін орындаудан бас тартса, онда екінші жақ шешімді орындату үшін заңды күштеу құралы “барымтаны” қолданған. Барымта бұл қазақтың әдет-ғұрып құқығының ерекше бір саласы болып табылады. Барымтаны М.Вяткин былай деп түсіндіреді: “...барымта являлась старым институтом, несомненно унаследованным от рядового строя. Это был набег на аул ответчика в целях возмещения нанесенного ущерба, когда ответчик не подчинялся приговору суда биев” [12, 117].

Барымта бұл түп негізінде жәбір көруші өз құқығының бұзылғандығына байланысты оның орнын толтыру үшін қарсыласының малын айдап әкетуден шыққан. Мұндай әрекет

дәйекті талаптан туындайтын ұйғарылған билік кесімінің орындалу мүмкіндігінің бір түрі болды.

Тәуке ханның “Жеті жарғысы” бойынша айыпталушы сот үкімін орындамағанда немесе ауыл ақсақалы даулы мәселені әділ шешуден бас тартып, қылмыстыны өз қорғауына алған кезде жәбірленушінің ауылдастарында, руластарында амалсыздан барымтаға баратын құқығы болған. Бұған байланысты А.Левшин мынандай пікір білдіреді: “Егер де жауап беруші билер сотының шығарған шешімін орындамаса немесе сол ауылдың ақсақалы даулы мәселені қараудан бас тартып, сонысымен жауап берушіге қамқорлық жасаса, ондай жағдайда ауыл ақсақалының рұқсатымен шағымданушы өз туған-туыс, көрші-қолаңдарымен жауапқа тартылушының ауылына жасырын барып, малын айдап әкеткен, бірақ бұл жөнінде шағым мен ақы үйлесімділігін қадағалайтын өз басшысына хабар беруге міндетті болған деді” [13, 370].

Қазақтың әдет-ғұрып құқығында барымтаны қарақшылық пен ұрлықтан ерекшелендіретін өзіндік түрлі белгілері бар. Мәселен шапқыншылықтың барымтаға саналуы үшін мынандай шарттардың орындалуы керек: 1/ барымтаға түнде емес, күндіз аттану керек; 2/ барымта жасалғаны туралы ашық айтылуы шарт; 3/ барымтаның мақсаты жасалынған нұқсанның мөлшері-ұрлық, кісі өлімі, жесір дауы және тағы басқа сол сияқты көрген зәбірдің орнын толтыратындай болуы қажет; 4/ би шешімі бойынша тиесілі ақысын жауапкер жағы зәбір көргенге қайтарып бермегенде, барымта жасалынатын болған.

Жалпы алғанда, қазіргі кезеңде Қазақстанда құқықтық, демократиялық, зайырлы мемлекет құрамыз десек онда біз осыған дейін ата - бабаларымыздың ел басқаруда, сот билігіндегі ұрпақтарына деп салып кеткен сара жолын ұмытпай оны әрі қарай жалғастыруымыз керек. Өйткені, құқықтық мемлекеттердің пайда болуының өзі бұл мемлекеттік-құқықтық процестердің ұзақ та заңды даму салдарынан, яғни, ескі, тиімсіз институттарды өзіндік бір сұрыптаумен және мұқият таңдау нәтижесінде алынған алдыңғы қатарлы, тиімді институттармен алмастырудан пайда болғанын ескерсек, онда қазіргі кезде мемлекетімізде құқықтық мемлекеті, демократияны құру жолында еліміздің ұлттық құқық тарихындағы билеріміздің сот билігіндегі әділдік, теңдік, әділеттілік, әділетті басқару тәжірибелерін қолданысқа алып, елді басқаруда, сот билігін жүзеге асыруда басты қағида ретінде алсақ, одан біздің ұтарымыз көп болар еді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Культелеев М.Т. Уголовное обычное права казахов. - Алма-Ата, 1955. - 300 с.
2. Материалы по казахскому обычному праву. //Сост. Т.М.Культелеев; М.Г.Масевич; Г.Б.Шакаев. - Алма-Ата, 1948. - Сб.1. - 347 с.

3. С.Өзбекұлы Қазақ билерінің көзқарастарындағы әділетті басқару және әділсот мәселелері // Қазақстан заңдары. – 1998. - №3. - Б. 54-61
4. Зиманов С.З., Атишев А.А. Политические взгляды Ч.Валиханова.- Алма-Ата, 1965. – 112 с.
5. Добросмыслов А.И. Суд у киргиз Тургайской области в XVIII и XIX века. - Казань, 1984 г. - 92 с.
6. Леонтьев А.А. Обычное право киргизов: Судостройство и судопроизводства. // Юридический Вестник. - 1989 г. - №5.
7. Ч.Ч.Валиханов Собрание сочинений в пяти томах. - Том1. - Алма-Ата, 1984 - 430 с.
8. Кенжалиев З.Ж. Көшпелі қазақ қоғамындағы дәстүрлі құқықтық мәдениет (теориялық мәселелері, тарихи тағлымы). Алматы, 1997, 192 б.
9. Ғ.С.Сапарғалиев “Қазақ көшпелі қоғамының әдет заңдарының бастауы туралы” //Мемлекет және құқық журналы. – 2001.- №1. - Б.19-22
10. Таным тармақтары / Құрастырған: Қойшығара Салғараұлы.- Алматы, 1998.- 275 б.
11. Нәрікбаев М.С. Ұлы билерімізден жоғары сотқа дейін. - Алматы, 1999. - 192 б.
12. Зиманов С.З. Общественный строй казахов первой половины XIXвека. - Алма-Ата, 1958.- 293 с.

ҒТАМР 06.35.31

ММ БУХГАЛТЕРЛІК ЕСЕП ҚЫЗМЕТІН ИНДУСТРИЯЛЫҚ-ИННОВАЦИЯЛЫҚ ДАМУ ЖАҒДАЙЫНА ХҚЕС СӘЙКЕСТЕНДІРУ

З.О. ИМАНБАЕВА

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

Аңдатпа. Мақала Халықаралық қаржы есептілігінің стандарттарына (ХҚЕС) сәйкес ұсынылған қаржы есептілігінің нысандарына арналған - бұл бүкіл әлем бойынша компаниялардың қаржылық есептілігін дайындау үшін қаржылық және іскерлік операцияларды тану, бағалау және ашуға қойылатын талаптарды белгілейтін ережелер. Қаржылық есеп беру стандарттары компаниялар арасындағы жаһандық ауқымда есеп құжаттамасының салыстырмалылығын қамтамасыз етеді, сондай-ақ сыртқы пайдаланушылар үшін есептік ақпараттың болуы үшін жағдай болып табылады.

Түйін сөздер: бюджеттік мекеме, қаржылық есептілік нысандары, ХҚЕС, тоқсандық және жылдық есеп беру.

Аннотация. Статья посвящена формам финансовой отчетности, представляемой в соответствии с МСФО. Международные стандарты финансовой отчетности (МСФО) - это правила, устанавливающие требования к признанию, оценке и раскрытию финансово-хозяйственных операций для составления финансовых отчетов компаний во всем мире. Стандарты финансовой отчетности обеспечивают сопоставимость бухгалтерской документации между компаниями в общемировом масштабе, а также являются условием доступности отчетной информации для внешних пользователей.

Ключевые слова: бюджетные предприятие, финансовая отчетность, МСФО, ежеквартальные и годовые отчеты

Annotation. The article is devoted to financial reporting forms submitted in accordance with IFRS. International Financial Reporting Standards (IFRS) are the rules that establish the requirements for the recognition, evaluation and disclosure of financial and business transactions for the preparation of financial statements of companies around the world. Financial reporting standards ensure the comparability of accounting documentation between companies on a global scale, and are also a condition for the availability of accounting information for external users.

Key words: budget organizations, financial reporting, IFRS, annual report and annual report

Бюджеттік ұйымдардағы бухгалтерлік есеп түсінігі - баршамызға белгілі, табысы көбінесе бухгалтерлік есептің дұрыс жүргізілуіне тікелей байланысты болып табылады. Бюджеттік мекемелердің шаруашылық операциялары бизнес тілі болып табылады. Бизнес барлық қатынасушыларын бір мақсат біріктіреді, яғни бухгалтерлік мәліметтер жеткілікті және толық болуы шарт.

Нарықтық қатынастардың экономикалық өмірге етуіне байланысты, әсіресе коммерциялық бағыттағы және меншікті кәсіпорындар табыс табуды мақсат тұтады. Егер бухгалтерлік есепті кәсіби бухгалтерлер мен ақпараттарды пайдаланушылардың көз қарасы тұрғысынан қарайтын болсақ, онда бухгалтерлер үшін ақпараттардың қашан және қандай жұмыстарын жүргізумен қатар, қаражаттар мен олардың құралу көздерінің қозғалысын есептеп, қорытынды есепке түсіру мақсаты туындайды.

Нарықтық қатынастар жағдайында шаруашылық ұйымдары әр түрлі көздерден келіп түсетін капитал жиынтығынан қалыптасады, яғни оларға кәсіпорынның капиталына өз қорларын салатын инвесторлар қаржысынан, кәсіпорынның шаруашылық қызмет нәтижесінде қалыптасатын табысынан қалыптасуы мүмкін. Әр түрлі көздерден қалыптасқан кәсіпорын қорлары әр түрлі мақсаттарға жұмсалады: шаруашылық субъектілерінде негізгі қорларды қалыптастыруға, тауарлы босалқыларды қалыптастыруға, еңбек ақы төлеуге, дебиторлық қарыздарды қаржыландыруға және тағы басқаларға.

Қазақстан Республикасының экономикалық және саяси тұрақтылығының маңызды көрсеткіштерінің бірі - мемлекеттік мекемелер қызметі болып табылады. Бұл мекемелерді ұстау мемлекеттік бюджет міндеті. Республикалық және жергілікті бюджеттер қаражаттары есебінен мемлекеттік мекемелерге белгіленген тағайындаулар өз уақытында бақылауға

ұшырап отырады. Бухгалтерлік есеп кез келген мемлекеттік мекеменің жағдайын бағалап, нақтылауға мүмкіндік беретін есеп жүйесі. Ол мемлекеттік органдардың операциялары мен оқиғалары туралы ақпаратты жинаудың, тіркеудің және қорытудың Қазақстан Республикасының бухгалтерлік есеп пен қаржылық есептілік туралы заңнамасымен, сондай-ақ есеп саясатымен регламенттелген тәртіпке келтірілген жүйесін білдіреді .

Бухгалтерлік есеп - мемлекеттік мекемелердің есеп беру мен басқару, сондай-ақ экономикалық талдау жасау жұмыстарының нақты түрде жүзеге асырылуын қажетті ақпараттармен қамтамасыз етіп отырады. Бухгалтерлік есептің тексеру, қадағалау, жинақтау принциптерін жүзеге асыру арқылы меншік заңдылығы мен қаржы және қаржыландыру тәртібі, үнемдеу шаралары тиісті заңдарға сай іске асырылады. Бухгалтерлік есептің ақпараттық мәліметтері мен көрсеткіштеріне сүйене отырып, экономикалық талдау кестелері жасалынады. Сонымен қатар бухгалтерлік есеп қорытынды құжаттары мен мәліметтеріне қарай әрбір ұжымның әлеуметтік дамуына және ондағы жұмысшы-қызметкерлердің материалдық ынталануына шаралар белгілеу жұмыстары іске асырылады.

Республикалық және жергілікті бюджеттердің есебінен ұсталатын мемлекеттік мекемелер, сондай-ақ жекелеген мемлекеттік мекемелер жанындағы орталықтандырылған бухгалтериялар түсетін түсімдерге және олардың жұмсалыуына байланысты операцияларды «Мемлекеттік мекемелердегі бухгалтерлік есеп жөніндегі нұсқаулық бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Қаржы министрлігі Қазынашылық департаментінің 27.01.1998 ж. №30 бұйрығына сәйкес есепке алудың орындалуын жүзеге асырып отыр.

Бюджеттік ұйымдардағы бухгалтерлік есеп Қазақстан Республикасы Заңдарының сақталуына, шығыс сметаларының орындалу барысына, кәсіпорындармен, ұйымдармен және тұлғалармен есеп айырысудың жай-күйіне, ақшалай қаражаттар мен материалдық құндылықтардың сақталуына бақылау жасау үшін мемлекеттік органдарды толық және дұрыс ақпараттармен қамтуы тиіс. Бюджеттік бағдарламалардың әкімшілері Қазақстан Республикасы Қаржы министрлігінің Қазынашылық Комитетімен келісіп қажет болған жағдайда өз қызметінің өзгешелігін ескере отырып, өз жүйесінің мемлекеттік мекемелердегі бухгалтерлік есеп жөнінде жалпы ережелерді қолдану тәртібі туралы нұсқаулар шығарады.

Шығыс сметаларын орындаудың бухгалтерлік есебі бухгалтерлік есептің мемориалдық-ордерлік нысаны бойынша жүзеге асырылады.

Бүгінгі күні қолданыста жүрген «Мемлекеттік мекемелердегі бухгалтерлік есеп жөніндегі нұсқаулық бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Қаржы министрлігі Қазынашылық департаментінің 27.01.1998 ж. №30 бұйрығымен қатар орнына «Мемлекеттік мекемелердің бухгалтерлік есеп шоттарының жоспарын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Қаржы министрінің 15.06.2010 ж. №281, «Қаржы есептілігін жасаудың және

ұсынудың нысаны мен ережесін бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Қаржы министрінің 08.07.2010 ж. №325 бұйрықтары шықты[1]. Бұл бұйрықтар бірнеше өзгешеліктерімен ерекшеленеді, яғни мемлекеттік мекемелердегі бухгалтерлік есеп халықаралық есеп стандарттарына сәйкестенеді. Қаржылық есептілікті жасаудың және ұсынудың жаңа ережелері, сонымен қатар қаржылық есептіліктің нысандарын толтыру ережелері қарастырылған. Сондай-ақ мемлекеттік мекемелердің бухгалтерлік есеп шоттарының жоспары Қазақстан Республикасы Бюджет кодексіне сәйкес әзірленген.

Мемлекеттік мекемелердің бухгалтерлік есеп шоттарының жоспары қаржылық есептілік элементтерін топтауға және құндық мәнде ағымдағы көрсетуге арналған және нөмірлерінің төрт саны бар. Нөмірдің бірінші саны бөлімдерге тиістілігін, екіншісі – кіші бөлімдерге тиістілігін, үшіншісі – синтетикалық шоттардың топтарына тиістілігін, төртінші сан – қосалқы шоттарға тиісті. Сондай-ақ қолданыстағы Шоттар жоспарының бөлімдері жоғарыда аталған бұйрықта тоғыз бөлімге жинақталған .

Қазақстан Республикасының мемлекеттік мекемелердегі бухгалтерлік есепті жүргізудің елімізде қабылданған жаңа заң талаптарына сай алдағы уақытта қаржылық есептілік жасаудың және ұсынудың нысандары мен ережесін, сондай-ақ мемлекеттік мекемелерде бухгалтерлік есеп шоттарының жоспарын қолданысқа енгізу керектігін айқындау, насихаттау бүгінгі таңдағы маңызды әрі өзекті мәселелердің бірі болып табылады.

Барлық мемлекеттік мекемелер халықаралық қаржылық есеп стандарттарына сәйкес есеп жүргізуге көшуіне байланысты жаңа Қазақстан Республикасы Қаржы Министрінің 2010 жылғы 8 шілдедегі № 325 бұйрығына сәйкес «Қаржылық есепті жасау және ұсыну Ережелері» бекітілді, бірақ әзірге мемлекеттік мекемелер бюджеттік мекемелер үшін арнайы бекітілген нысандар бойынша қорытынды қаржылық есеп беруді ұсынады[1,2].

Республикалық және жергілікті бюджеттен қаржыландырылатын мемлекеттік мекемелер жоғарыда аталған ережеге сәйкес бекітіліген көлемде және нысандарда есеп беруді жасайды.

Есеп беруді жасаған кезде төмендегідей тәртіп сақталуы тиіс:

- есепті кезең үшін барлық операцияларды толық және шынайы көрсету;
- есепті кезеңнен кейінгі айдың 1-күніне синтетикалық шоттар бойынша қалдық аналитикалық шоттардың айналымына сәйкес болуы және баланс пен есеп берулердегі мәліметтердің синтетикалық және аналитикалық есеп мәліметтерімен сәйкес болуы;
- көрсеткіштерді мұқият толтыру және есеп беру нысандарында түзету мен өшіруге жол бермеу. Қателер жөнделген болса, сәйкесінше түзетулер жасалғандығы туралы жазбалар

беріліп, түзету күні көрсетіледі және есеп беруге қол қойған тұлғалармен расталып, қол қойылуы тиіс[3,4].

ХҚЕС бойынша мемлекеттік мекемелердің ұсынатын тоқсандық және жылдық есеп беру нысандарына мыналар жатады:

1.Бюджеттен қаржыландыру сомаларының қозғалысы туралы анықтамамен бірге Баланс (№ 1 нысан);

2.Қаржыландыру жоспарының атқарылуы туралы есеп беру (№ 2 нысан);

3.Тауарларды өткізуден түсімдер жоспарының орындалуы және ол бойынша ақшалардың шығысы туралы есеп беру (№ 4 нысан);

4.Қайтарымдылық негізінде заңды немесе жеке тұлғалардың мемлекеттік мекемеге берілетін ақшалары туралы есеп беру (№ 4-Д нысаны);

5.Демеушілік және қайырымдылық көмектен ақшалардың түсімі және шығысы туралы есеп беру (№ 4-СП нысаны);

6.Шетел валютасындағы қаражаттардың қозғалысы туралы есеп беру (№ 4 В нысаны);

7.Активтердің қозғалысы туралы есеп беру (№ 5 нысан);

8.Материалдық запастар және арзан құнды тез тозатын заттар қозғалысы туралы есеп беру (№ 6 нысан);

9.Өкілеттілік шығыстарына бөлінген қаражаттардың пайдаланылуы туралы есеп беру (№ 7 нысан);

10.Зейнетақы, мемлекеттік әлеуметтік жәрдемақылар, арнайы мемлекеттік жәрдемақылар және өзге де жәрдемақыларды төлеу туралы есеп беру (№ 8-ВП нысаны);

11.ҚР Үкіметінің және жергілікті атқарушы органның резервтерінен бөлінген қаражаттардың пайдаланылуы туралы есеп беру (№ 9 нысаны);

12.Активтердің, материалдық запастарды, арзан құнды тез тозатын заттарды, жетіспеушілігі және ұрлануы туралы есеп беру (№10 нысаны);

13.Сыртқы займдар бойынша есеп беру (№ 11 нысаны);

14.Гранттар бойынша есеп беру (№ 12 нысаны);

15.Республикалық және жергілікті бюджет есебінен ұсталатын мемлекеттік мекемелердің балансының есеп айырысу баптары бойынша дебиторлық қарыздарының жағдайы туралы аналитикалық мәліметтер (№ 15, 16 нысандары);

16.Республикалық және жергілікті бюджет есебінен ұсталатын мемлекеттік мекемелердің балансының есеп айырысу баптары бойынша кредиторлық қарыздарының жағдайы туралы аналитикалық мәліметтер (№ 17, 18 нысандары);

17.Шығыстар бойынша кіріспе есеп беру (№ 4-20 нысаны);

18. Есеп айырысудың аккредитивтік нысанын пайдалану арқылы бюджет қаражаттарын пайдалану туралы есеп беру (№ 19 нысаны)[5].

Мемлекеттік мекемелер жылдық, тоқсандық қаржылық есептілікті тиісті құжаттармен расталған тексерілген бухгалтерлік жазбалардың негізінде жасайды. Баланс жасалғанға дейін синтетикалық есепке алу шоты бойынша айналымдармен және қалдықтармен бірге талдамалық шоттар бойынша айналымдар мен қалдықтарды салыстырып тексеру жүргізіледі[6].

Есепті жылдың аяғындағы бухгалтерлік баланс баптарының деректері жүргізілген түгендеудің нәтижелерімен расталған болуы тиіс және бұл ретте айқындалған алшақтықтар жылдық қаржылық есептілік ұсынылғанға дейін түзетуі тиіс[7].

Бюджет есебінен ұсталатын мемлекеттік мекемелердегі бухгалтерлік және қаржылық есеп жүйесін халықаралық қаржылық есеп стандарттарына сәйкестендіру нәтижесінде төмендегідей жетістіктерге қол жеткізуге болады:

1. халықаралық есеп және есеп беру жүйесіне етене ену;

2. үдемелі индустриялық-инновациялық стратегиясы шеңберіндегі жобаларға мемлекеттік мекемелердің қатысу және бюджеттен тыс қаражаттарды тарту мүмкіндігінің артуы;

3. мемлекеттік мекеме қызметіне бақылау, тексеру, қадағалау жасауда құзырлы мемлекеттік ұйымдармен қатар, тәуелсіз аудиторлық фирмалар мен аудиторлардың тексеру жүргізу мүмкіндігі;

4. бухгалтерлердің жеке меншік нысандағы кәсіпорын бухгалтериясынан мемлекеттік мекеменің бухгалтерлік есеп қызметіне ауысыдағы жеңілдік және оперативті түрде істі алып кету мүмкіндігі;

5. бухгалтер мамандарын даярлауда студенттерге білім берудегі жеңілдік.

Қорытындылай келгенде, мемлекеттік мекемелерде бухгалтерлік есеп пен қаржылық есептілікті ұйымдастыруда:

- бухгалтерлік есеп жүйесі халықаралық қаржылық есептілік стандарттарына сай ары қарай ұлттық тұрғыда жетілдіру мен дамыту;

- барлық мемлекеттік мекемелерді ақпараттық жүйені орната отырып, есеп жүйесін электронды түрде басқару.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1 «Мемлекеттік мекемелердегі бухгалтерлік есеп жөніндегі нұсқаулық бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Қаржы министрлігі Қазынашылық департаментінің 27.01.1998 ж. №30 бұйрығы

- 2 «Мемлекеттік мекемелердің бухгалтерлік есеп шоттарының жоспарын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Қаржы министрінің 15.06.2010 ж. №281 бұйрығы
- 3 «Қаржы есептілігін жасаудың және ұсынудың нысаны мен ережесін бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Қаржы министрінің 08.07.2010 ж. №325 бұйрығы
- 4 Қазақстан Республикасы Қаржы министрінің «Мемлекеттік мекемелердің есептілігін жасау мен ұсынудың ережесін бекіту туралы» 01.12.2004 ж. №424 бұйрығы
- 5 «Мемлекеттік бюджет пен облыс бюджетінің, республикалық және жергілікті бюджеттердің атқарылуы туралы есептерді жасау мен ұсынудың тәртібі туралы нұсқаулықты бекіту туралы» 08.12.2004 ж. №432 Мемлекеттік мекемелердің бухгалтерлік есебінде операциялар мен оқиғалар Қазақстан Республикасы Қаржы министрінің 2010 жылғы 15 маусымдағы № 281 бұйрығымен бекітілген (Нормативтік құқықтық актілерді мемлекеттік тіркеу тізілімінде № 6314 болып тіркелген) Мемлекеттік мекемелердің бухгалтерлік есеп шоттарының жоспары
- 6 Қазақстан Республикасының кодексі «Бюджетке төленетін салықтар және басқадай міндетті төлемдер»
- 7 «Бухгалтерлік есеп және қаржылық есептілік туралы» Қазақстан Республикасының 2007 жылғы 28 ақпандағы N 234 заңы «Қаржылық есептілік нысандарын және оларды жасау мен ұсыну қағидаларын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Қаржы министрінің 2010 жылғы 8 шілдедегі N 325 Бұйрығына Калиева Д. Финансовая отчетность государственных учреждений // Бухгалтерия организаций-получателей бюджетных средств. - № 4, 2013. – С.21-22.

IRSTI 10.27.51

HISTORICAL AND LEGAL ASPECTS OF THE FORMATION OF PERSONAL RIGHTS AND FREEDOMS IN THE SYSTEM OF INTERNATIONAL HUMAN RIGHTS LAW

SAUTBAEVA S.B.

K. Zhubanov Aktobe Regional State University, Aktobe, Kazakhstan

Аннотация. В научной статье дан историко-правовой анализ становления личных прав, свобод человека и их реализация в системе современного международного права. Проблема обеспечения личных прав человека, история формирования концепции прав человека, различные аспекты их обеспечения и защиты, исследовались в научной отечественной литературе и в литературе зарубежных государств. Концепция обеспечения и защиты прав и свобод человека имеет длительную историю, на ее формирование и развитие оказали влияние политико-

правовые учения исследователей, нормы национального и международного права, наиболее полное закрепление права и свободы человека и прежде всего личные права и свободы получили с принятием основополагающих международно-правовых конвенционных документов в сфере обеспечения и защиты прав человека.

Ключевые слова: право, свободы, концепция, декларация, пакт, нормотворческая деятельность, презумпция невиновности, национальные правовые системы.

Аннотация. ғылыми мақалада жеке адам құқықтарын, адамның бостандықтарын қалыптастырудың тарихи-құқықтық талдауы және оларды қазіргі заманғы халықаралық құқық жүйесінде енгізу қарастырылған. Адамның жеке құқықтарын қамтамасыз ету проблемасы, адам құқықтарының тұжырымдамасын қалыптастыру тарихы, оларды қамтамасыз етудің әртүрлі аспектілері және Қазақстан ғылыми әдебиетте, шет елдердің әдебиетінде зерттелді. Адам құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз ету мен қорғаудың тұжырымдамасы ұзақ тарихты құрайды, оның қалыптасуы мен дамуына зерттеушілердің саяси және құқықтық ілімдері, ұлттық және халықаралық құқық нормалары әсер етті, адам құқықтарын қамтамасыз ету және қорғау саласындағы конвенциялық құжаттар.

Түйінді сөздер: құқық, бостандықтар, тұжырымдамалар, декларация, пакт, заңсыздық, кінәсіздік презумпциясы, ұлттық құқықтық жүйелер.

Annotation. the scientific article provides a historical and legal analysis of the formation of personal rights, human freedoms and their implementation in the system of modern international law. The problem of ensuring personal human rights, the history of the formation of the concept of human rights, various aspects of their provision and protection, were investigated in the Russian scientific literature and in the literature of foreign countries. The concept of ensuring and protecting human rights and freedoms has a long history, its formation and development were influenced by the political and legal teachings of researchers, the norms of national and international law, the most complete consolidation of human rights and freedoms and above all personal rights and freedoms received with the adoption of fundamental international legal convention documents in the field of ensuring and protecting human rights.

Key words: law, freedoms, concept, declaration, pact, rulemaking, presumption of innocence, national legal systems.

Human rights are an integral part of personality and human existence. The process of formation of the modern concept of human rights and freedoms has come a long way, closely related to the history of society. Its origin goes back to the first forms of social life of people, which caused the need to regulate their behavior in the world. It should be noted that the problem of ensuring personal human rights (in particular, the history of the concept of human rights, various aspects of their protection and enforcement) has been studied in the scientific literature of a number of foreign countries [1]. Formed an independent direction of scientific knowledge in the system of legal disciplines

At all stages of society's development, the concept of human rights has been shaped by philosophical views and legal regulation. The dual nature of human rights has led to the emergence of natural law and positive theories [2]. According to the Italian Professor W. Cheroni, the first is characterized by the removal of human rights «from the field of morality, criteria of justice,

regardless of legal order, the second emphasized the positive nature of modern law as a right established or guaranteed by the state» [2].

However, it seems erroneous to look in isolation at doctrinal concepts regarding the natural nature of human rights and their legal regulation. For all the different times of these processes, they interact with each other. Any theoretical or religious view remains only an abstraction without legal protection from the state. The whole process of forming the philosophical and legal concept of human rights confirms this argument. The idea of natural human equality - equality in nature, so essential to the understanding of human rights, was expressed by the ancient Greek sophists (Protagoras, Antiphon, Lycophron) and the Chinese thinkers (Mao-Tzu, Confucius) in VI-IV centuries BC [34]. In VI century BC the Greek archon Solon developed the Constitution fixing the principles of the democratic device of society, accountability of officials for an arbitrariness in relation to the population [4].

The idea of equality of all people was promoted in early Christianity. Such postulates are characteristic: «everyone receives an award on the work; where there is no law, there is no crime; what measure measure, such will be measured also to you»[5].

To the Roman jurists belongs the credit for the development of the concept of subject of law and equality before the law. «Under the law must be subject to all» - said Cicero. Philosophical ideas were not adequately reflected in the legislation in the conditions of class society in Ancient Greece and the Roman state. Human rights were regarded by law as a privilege only for slave owners. A similar trend is characteristic of the middle Ages, with its class-hierarchical structure, where human rights were the privilege of individual classes, and equality of rights was conditioned by belonging to the same class. At the same time, the class limitations of human rights do not detract from the English document - the «Magna Carta» of 1215, which for the first time established the right to personal integrity (Habeas corpus Act). Article 39, which declared: «No free person shall be arrested or imprisoned, or deprived of possession, or in any way deprived otherwise than by lawful sentence, and under the law of the land» [6], creates lasting glory to this document.

In the works of scholars dealing with aspects of human rights, the idea that the basis of the theory of human rights was laid in the works of famous ancient thinkers (mainly Western) prevails. The well-known thinkers of the East also contributed to the development of the theory of human rights, the formation of the main approaches to the problem. In this regard, we can share the position of the researcher Sattarov, Who justifies the idea that: «...the history of human rights cannot be comprehensively considered without the totality of ideas and teachings about human rights and freedoms originated in different parts of the world» [6]. We can agree with this statement. In the writings of thinkers of the East as Abu Nasr of Farabi, Hafiz Sherazi, Alisher Navoi, Jaloliddin of Rumi, Shaykh sa'di, Fizuli laid the foundations of the modern concept of the

rights and freedoms of the individual. Of course, the fact that some aspects of the problem touched upon in the works of famous Muslim scholars like al-Bukhoriy, al-Termiziyy street, al-Maturidi, al-Marginani and a number of other.

However, a key role in the formation of the natural legal concept of human rights was played by philosophers-educators XVI-XVIII centuries: Englishman J. Locke, Americans V. Paine and Thomas Jefferson, the French of J. J. Rousseau, CH.- L. Montesquieu, Voltaire V., a Dutchman, Grotius. Their ideas, this equality of people, not alienation of rights, such as the right to life, freedom and security, which they are endowed with from birth, were enshrined in the constitutional and other legislation of the period of bourgeois revolutions and the formation of bourgeois States: in England-in the «Petition of rights» in 1628 and «bill of rights» in 1689.; in America - the «Declaration of rights of Virginia» 1776 and the «Declaration of independence» 1776, «the bill of rights» of 1791, in France the «Declaration of rights of man and citizen» in 1789 Indicative in this respect, the Declaration on the rights of Virginia Of 1776 Was the first document of a constitutional type, which set out the concept of human rights. It proclaimed as self-evident truth, all men are created equal and endowed by the Creator with certain inalienable rights, including life, liberty, and the pursuit of happiness, that in order to secure rights among men States are established which derive their reasonable powers from the consent of the governed»[7]. This period was the beginning of the formation of the term – «human rights» later included in the philosophical and legal terminology.

A special place among these documents is the French Declaration of human and civil rights of 1789 it revealed the content of human rights, emphasized the value of the human person, determined the role of the state in establishing the status of the individual in civil society. According to the Declaration, human rights were declared natural, inalienable and sacred. The term «sacred» was used to emphasize the highest degree of importance of the rights declared. The aim of the state («political Union») was proclaimed «to ensure natural and inalienable rights. Those - liberty, property...» (V.2). Recognizing the inviolability of rights and freedoms as mandatory for the full functioning of the human person, the Declaration denied their absolute nature. «The exercise of the natural rights of each person are limited to those limits, which ensure to other members of society benefit from the same rights» (article 6).In other words, the exercise of freedom cannot harm another person. Moreover, the limits of the use of rights and freedoms can be established only by law. The significance of the Declaration lies in the fact that it not only contained fundamental rights and freedoms, making it necessary for the state to guarantee them, but also formed the principles of its organization, which are very in tune with the principles of the modern legal state. These include:

1) the rule of law (anything not prohibited by law is permitted; no one may be compelled to do anything not prescribed by law (art. 5); punishment and detention of a person, deprivation of property is possible only on the basis of law) (art. 7, 8, 17);

2) representative form of government (all citizens have the right to participate in the creation of the law in person or through their representatives; all citizens have equal access to all positions according to their abilities (art.);

3) accountability of all bodies and officers («the society may require any officer of the report on its activities» (article 15).

The provisions of the Declaration remain relevant to date. That is why the Declaration can be seen as the Foundation of the universal Declaration of human rights, with its undoubted impact on subsequent national legislation of other countries in the field of human rights. By the beginning of the development of the universal Declaration of human rights, the fundamental approaches to the concept of human rights and freedoms were enshrined in the constitutional legislation of the most developed countries of that time. At the same time, it should be noted that the implementation of the concept of human rights and freedoms had a very limited territorial effect, without extending to the huge number of people living in the regions of Africa and Asia, which are the colonial possessions of developed civilized States. This was facilitated by the classical international law, which recognized as its subjects only civilized Nations. International cooperation of States in the field of human rights protection began to take shape only after the First world war and was expressed in the conclusion of a number of treaties on the protection of national minorities under the auspices of the League of Nations.

The question of the need to develop a Declaration of human rights was raised by the United States during the drafting of the Charter of the United Nations in 1943-1945. Why during this period the problem of creating a mechanism of international protection in the field of human rights became so urgent, and how it was legitimate to link it with the creation of a new international organization. The reasons were subsequently formulated in the preamble to the universal Declaration of human rights. They are as follows:

1.«Disregard and contempt for human rights have led to barbarous acts that outrage the conscience of humanity».

2.«The desire of people is the creation of such a world (society), where people» will have freedom of speech and freedom of opinion and will be free from fear and need (otherwise, for normal human activity it is necessary to have the full range of rights, both civil and political, and socio-economic).

3. Human rights must have strong legal protection («ensured by law») so that «the individual is not forced to resort to rebellion as a last resort against tyranny and oppression».

The UN Charter imposes obligations on States «to promote, in cooperation with the UN, universal respect for and observance of rights and freedoms man's». «Universal understanding of the nature of these rights and freedoms», which is achieved by regulation in a universal international instrument, is of great importance for the fulfilment of this duty.

5. The consolidation of rights and freedoms in a single document will create conditions for education and education in the field of human rights, thus promoting their respect, the adoption of national and international measures for their «universal and effective recognition and implementation» [8].

Thus, the UN Charter enshrined the goals and functions of the UN in the field of human rights protection and identified the UN bodies responsible for their implementation. One of the main goals of the UN was proclaimed «to reaffirm faith in fundamental human rights, in the dignity and value of the human person, in the equality of men and women, in the equality of Nations large and small»[9]. The United Nations was to achieve these goals by coordinating «international cooperation to promote and encourage respect for human rights and fundamental freedoms for all without distinction as to race, sex, language, or religion» (article 1, paragraph 3) and by promoting «universal respect for human rights and fundamental freedoms» (article 55). It should be noted that the UN Charter did not use such terms as «protection of human rights», but only «promotion and development of respect for them». This abstraction was explained by the fact that the majority of the UN member States in this period, especially the socialist and developing countries, considered human rights as exclusively internal competence of the States and were not ready to give the UN any control powers in this area. This position is reflected in article 2, paragraph 7, of the Charter, which States that «nothing in the present Charter shall authorize the UN to intervene in matters which are essentially within the domestic jurisdiction of any state». However, despite the abstractness of the statutory provisions, human rights, it should be noted the role of the Charter in creating a legal framework for the implementation of normative activities with the definition of the subject of regulation: a) basic human rights, b) the dignity and value of the human person, C) the fight against discrimination (equality of rights of men and women, national minorities).

The first object of the UN norm-setting activities was to become fundamental human rights. At the 183 plenary session of the UN General Assembly on December 10, 1948, the universal Declaration of human rights was adopted by an absolute majority of votes: of the 56 States that took part in the vote, 48 voted in favor, only 8 abstained. Among them are: Byelorussian SSR, Poland, Saudi Arabia, Soviet Union, Ukrainian SSR, Yugoslavia and the Union of South Africa. The unanimous position of States in the voting was explained by the fact that they did not find support for their proposal to include in the text of the Declaration the right of Nations to self-determination,

the protection of national minorities and the prohibition of fascist ideology. In General, the results of the voting showed that the developers of the universal Declaration, despite the diversity of points of view, sharp ideological contradictions, the specifics of cultural and religious systems, managed to formulate a text that was approved by the international community. The work on the universal Declaration was an outstanding example of cooperation and coordination of positions on complex issues and human rights. The principles and norms of the universal Declaration of human rights have formed the basis of the modern human rights system, which now includes more than 1,000 international legal instruments of universal and regional significance. Following the universal Declaration, fundamental human rights and freedoms were enshrined in the international Covenant on civil and political rights, the system of UN Convention documents and a number of regional human rights instruments.

Due to the fact that in modern International human rights law, personal rights and freedoms constitute a broad block, let us focus only on some of them. Today, in International human rights law, the list of human rights and freedoms governing personal life, freedom and inviolability of the individual is relatively defined. Thus, the universal Declaration of human rights contains a list of these rights and freedoms: the right to life, liberty and security of person (art.3), the prohibition of slavery (art. 4), the prohibition of torture, inhuman or degrading treatment or punishment (art. 5), the recognition of every citizen as a person before the law (art. 6), the right to judicial protection against acts that violate fundamental rights (art. 7), the right to protection against arbitrary arrest, detention or expulsion (art. 9), the right to an independent and impartial Tribunal (art., presumption of innocence and absence of retroactive force of laws (p. 11)[10].

In the international Covenant on civil and political rights, 1966. civil and political rights and freedoms are distinguished, the category of civil rights includes: Art. 6 (right to life), Art. 7 (prohibition of torture, inhuman or degrading treatment or punishment), art. 8 (prohibition of slavery), art. 9 (right to liberty and security of person), art. 10 (right to humane treatment and respect for dignity), art. 12 (right to freedom of movement and choice of residence), art. 14(presumption of innocence), art. 16 (right to recognition of legal personality), art. 17 (right to protection against arbitrary or unlawful interference with privacy and family life, arbitrary or unlawful interference with the inviolability of the home, secrecy of correspondence, unlawful interference with honour and reputation), article 18 (right to freedom of thought, conscience and religion). Similar to the Covenant in the European Convention for the protection of human rights and fundamental freedoms of 1950, the American Convention on human rights of 1969, the African Charter on human and peoples ' rights 1981, the right to recognition of legal personality, the right to life, the prohibition of torture, inhuman or degrading treatment or punishment, the right to liberty and security of person, the right to humane treatment and respect for dignity, freedom of movement

and choice of residence, the presumption of innocence, the right to protection against arbitrary or unlawful interference with privacy and family life, arbitrary or unlawful attacks on the inviolability of the home, the secrecy of correspondence, unlawful attacks on honor and reputation, freedom of thought, conscience and religion, etc. are included in the category of civil rights.

The inclusion of personal rights and freedoms in the civil rights system in these documents has created terminological confusion. In the legal literature on human rights, when describing these rights and freedoms, terms are used: inalienable, individual, civil, personal rights and freedoms, etc. The term «civil rights», when applied in legislation, judicial practice and scientific literature, is filled in each case with special content. In particular, the international Covenant on civil and political rights refers to a variety of fundamental human rights. In art. 6 the European Convention for the protection of human rights and fundamental freedoms refers to the human right to a fair trial in determining his civil rights and obligations. The jurisprudence of the European Court of justice in Strasbourg interprets the concept of «civil rights» very widely, extending it to all issues of private law.

In the constitutional law of many foreign countries «man» is interpreted as the embodiment of natural and inalienable physical and spiritual values. He possesses them from birth, regardless of race, ethnicity, state, country of residence. From this point of view, a person appears as a universal subject, those constitutional rights of freedoms that enshrine and Express such values.

In the legislative practice of foreign countries, personal rights and freedoms are called «civil», «inalienable», «individual» or «personal», thus emphasizing their paramount importance in the formation of the legal status of a citizen, sufficiently independent from the state.

The presence of this approach in the constitutions testifies to the democratic and humanistic orientation of the state and its legislation. However, constitutions rarely refer to the individual as the subject of specific rights and obligations. In Bulgaria, article 4, paragraph 2, of the Bulgarian Constitution of 1991 States that «the state guarantees the dignity and rights of the individual and creates conditions for the free development of the individual and civil society» [11]. More often, to refer to the subject of human rights, legislators use the phrase «everyone», «all», «all persons», «no one». Terminology is also used: «the right is recognized», «freedom is guaranteed», referring to any person. Thus, the Greek Constitution of 1975 States: «All persons within the territory of the Greek state shall enjoy the full protection of their life, honour and freedom, irrespective of their national, racial or linguistic affiliation, religious or political beliefs» (art.5, para.2). The Canadian Charter of rights and freedoms 1982. States: «Everyone owns the following fundamental freedoms:

- a) freedom of conscience and profession of religion;

- b) freedom of thought, belief, opinion and expression, including freedom of the press and other media of communication;
- c) freedom of Assembly for peaceful purposes;
- d) freedom of Association» (article 2)[12].

The essence and nature of specific rights may serve as additional criteria for clarifying the subject of human rights. As a rule, a person acts as a subject of personal rights - to life, freedom, inviolability, honor, dignity, freedom of religion, as well as basic social and economic rights-to property, labor or freedom of labor, etc. Political rights and duties are not usually assigned to him. Although in countries with a developed democracy, the process of reducing political restrictions for the person as a subject is already observed. As noted by the authors of the scientific work «Comparative constitutional law», «the relationship between human rights and the rights of citizens, even in democratic States, is different and often depends on the subjective choice of the drafters of a Constitution. The same right can be formulated in one Constitution as a human right and in another as a citizen's right, although there are rights to which all democratic States have the same approach»[13]. Without denying a certain justice of such a conclusion, it can be noted that the subjectivity of the approach of legislators in the formulation of both constitutional rights and duties, and personal rights and freedoms in particular should not be exaggerated. The choice of legislators is often determined by a number of more objective factors: the type of economic relations, the state of the economy, the political regime, the cultural level of society, its historical and legal traditions, etc. These factors are formed into two main approaches to the question of the relationship between the state and the individual, noted by The first reflects the Western theory of individual freedom, according to which the individual must be as independent as possible from the state, and the state must ensure human freedom, including from its interference. The second approach is the theory of social equality guaranteed by the state. In modern conditions, the idea of social equality is most clearly expressed in the concepts of liberalism and liberal egalitarianism. Accordingly, these approaches determine the main approaches to the formulation of personal (civil) rights and freedoms.

The external expression of the ideological and political choice of the legislator in the formation of the volume of constitutional human rights is most often the institution of citizenship, used to solve the most important problems, especially the protection of state sovereignty. The logical relationship between a person and a citizen is characterized by a fairly simple design: every citizen is a person, but not every person is a citizen. However, in practice, political considerations always complicate this formal conclusion and determine the special legal status of a citizen. A citizen enjoys all human rights, but at the same time has a number of additional rights and responsibilities inherent only to him. This can be clearly seen in the Charter of fundamental rights

and freedoms, which is an integral part of the Constitution of the Czech Republic of 1992. The fundamental right of freedom guaranteed by the Charter belongs to man. However, a number of its provisions are designed exclusively for citizens (item 4 of article 14; item 2 of article 20; item 1, 57. 4th. 21; V. 23). The Bulgarian legislator has defined in the Constitution a special article 26 on the relationship of human and civil rights, according to which Bulgarian citizens, wherever they may be, have all rights and obligations, except those related to the existence of Bulgarian citizenship. A similar rule is established by the Constitution of the Slovak Republic of 1992. (article 52, paragraph 2) 1, the Constitution of Slovenia, 1991. (Art. 13), Hungary 1993. (article 70). Consequently, a citizen as a holder of civil rights is the most universal subject of constitutional rights and obligations. It has the maximum volume. At the same time, it would be wrong to consider a citizen a subject of all rights and obligations. In his country, for example, he did not enjoy the right of asylum, which was usually the prerogative of foreigners and stateless persons. There may be other exceptions to the universal legal capacity of a citizen, associated, for example, with age, social status and other specific circumstances. At the same time, it should be emphasized that the expression «civil rights» in the political and legal turnover of some Western countries does not mean that their subjects are only citizens. For example, in the English legal literature, the term «civil liberties» (civil liberties) is used. It is considered as the right of everyone to do whatever he wants, if it is not contrary to the law.

The concept of «civil rights» is very widespread in the legal theory and practice of the United States. So the concept of «civil rights» in the United States is used as equivalent to the concept of «constitutional rights». However, in this country it is treated in a peculiar way: as a synonym of «constitutional rights». In American law, they are referred to by the term «privacy». This term, which acquires an international meaning, has no equivalent expression in the Russian language. The concept of «privacy» in the United States as all aspects of private life: intimate, social connections, interests and needs, correspondence, diaries, private thoughts and judgments, etc. In one of the American legal dictionaries of the right to «privacy» is interpreted as the right to be left alone. «There is, - says researcher Nikiforova, - another specific American meaning of the concept of «civil rights» - ideal norms that embody or symbolize the requirements of consistent implementation of equality»[15].

Often, instead of the concepts of «citizen» or «citizens», foreign legislators point to the belonging of individuals to their nation. In the constitutions of foreign countries there are the terms «all Greeks», «Venezuelans», «every Spaniard», «Turks», etc. This is due to the fact that in many Western countries the term «nation» is used not so much in the ethnic as in the political sense, primarily to refer to the social base of the state, its human embodiment. In the constitutions and

legislation of such countries, the concept of «nationality» indicates the state and legal identity of individuals and is equivalent to the concept of «citizen». Proof of this is the following provision of the Basic law of Germany of 1949: «a German within the meaning of this Basic law is anyone who has German citizenship or has found asylum as a refugee, displaced person of German nationality, as well as the spouse or descendant of one of these persons in the territory of the German Empire within the boundaries that existed. 116) [15].

In a number of Muslim countries, the concept of «citizen is sometimes identified with the concepts of Muslim, faithful». Thus, in Iran, according to the 1979 Constitution, the government and the faithful are obliged to treat non-Muslims according to «Islamic justice» and respect their rights, but only if they «do not conspire against Islam» (art.14) [15].

Given the ambiguous interpretation of the term «civil rights», which mostly includes, in addition to personal rights and freedoms, certain political and economic rights directly related to the legal status of the person, namely citizenship, it is proposed to separate civil and personal rights and freedoms. The term «personal rights and freedoms» is characteristic of the individual, regardless of his or her legal status. Moreover, it should also be borne in mind that if personal rights and freedoms at first meant protection from the illegal and excessive influence of the state, then over time they turned into a guarantee of non - interference from all other subjects-political and public organizations, other individuals.

It should be noted that among professionals there are different approaches to the definition of the concept of personal rights and freedoms. Thus, according to the well-known researcher Lukashova, «Personal (civil) rights are designed to ensure the freedom and autonomy of the individual as a member of civil society, his legal protection from any unlawful interference. The organic basis and the main purpose of civil rights is to ensure the priority of individual, internal guidelines for the development of each individual»[16].

Professor Mishin said: «Personal rights and freedoms are granted to a person, whether he is a citizen of a given country or not. The Western theory often considers this category of rights and freedom as natural, granted to the person not the state, and by nature or God. In practice, these rights and freedoms are also positive, since they have legal force only when the law establishes the procedure for their application». Kazakh researcher Luparev G. p. believes that «Personal rights and freedoms are rights that relate to the private life of a person» [17]. In defining the concept of personal rights and freedoms, emphasis is placed on certain aspects of this category of rights, namely: the duty of the state to ensure the freedom and autonomy of the individual, the positive nature of personal rights related to the private life of the person. Despite the seeming diversity of approaches, the essence does not change, and the category of personal rights and freedoms is characterized by the fact that the state recognizes the freedom of the individual in a certain sphere

of relations, which is at the discretion of the individual and cannot be the object of the state's claims. It provides so-called negative freedom. These rights, being an attribute of each individual, form the basis of the system of human rights and freedoms, are designed to protect a person from outside interference, are based on the recognition of the subjective freedom of the individual, are designed to legally protect the space of private interests, to guarantee the possibility of individual self-determination and self-realization of the individual

At various stages of the emergence of rights and freedoms, they were designed to protect the individual from unlawful interference by the state in the sphere of personal freedom. In the future, however, the passive duty of the state to refrain from interfering in the sphere of individual freedom was not sufficient for the exercise of personal rights. The need to promote the rights and freedoms of the individual was identified. This means that it is not enough to establish direct prohibitions that protect the sphere of personal freedom and private life from unlawful and arbitrary attempts to infringe upon it, including by the state. Its active actions are necessary for the realization of human rights and freedoms. This position, common in the second half of the twentieth century, was reflected in the decisions of the European court of human rights. Personal rights and freedoms confirm the individual nature of the person, protect him from the arbitrariness of third parties, the dominant forces in society, the state. The question of the structure of personal rights and freedoms is an equally complex theoretical problem. In national legal systems, personal rights and freedoms can be divided into two main groups: rights and freedoms that protect a person from arbitrariness on the part of others, and rights and freedoms that protect a person from arbitrariness on the part of the state. According to experts, personal rights and freedoms include: the right to life, the right to dignity, the right to liberty and security of person, the inviolability of private and family life and the preservation of its secrets, the inviolability of the home, the right to protection of honor and good name, the secrecy of correspondence, telephone conversations, postal, Telegraph and other communications, the right to freedom of movement and choice of residence, freedom of thought, conscience and religion. Among the personal rights, some scholars include: the right to determine and indicate their nationality, the right to resist violence, the right to protection from criminal repression, the right to free marriage, the prohibition of torture and extraordinary punishment, personal security, freedom of religion, the secret of communication, the right to honor, dignity and good name, freedom of settlement, the right to freedom of information, the right to property and inheritance, etc.

Depending on the scope of application, personal rights and freedoms can be divided into two groups. The first includes General and more rights: the right to life, the right to freedom of the individual, the right to honour and dignity. The second group contains rights that specify the

categories of the first group: the right to inviolability of the home, the right to freedom of thought and religion, the right to secrecy of correspondence and communication, the right to freedom of movement and settlement, as well as criminal and procedural guarantees of personal rights and freedoms.

It should be noted that the lists of personal rights and freedoms, their wording and ways of securing them vary considerably in foreign countries. For example, in the UK, the content of individual rights and freedoms is often determined not by law but by custom, as well as by regulatory and judicial prohibitions against the infringement of specific rights and freedoms. In the United States, as well as countries that do not belong to the Anglo-Saxon world, the rights and freedoms of the individual are usually positively enshrined, i.e. there constitutions contain a detailed list of these rights and freedoms. Moreover, it should be noted that many of the latest constitutions reflected the unified impact of international legal instruments, in particular, the universal Declaration of human rights of 1948.

It should be noted that the concept of providing and protection of the rights and freedoms of man has a long history, its formation and development had a huge impact as a political and legal doctrines of famous philosophers, and the norms of national and international law, with the full consolidation of the rights and freedoms of man and above all personal rights and freedoms received only with the adoption of the fundamental international legal Convention documents in the field of ensuring and protection of human rights. The ambiguous interpretation of the terms «civil rights» and «personal rights» of a person applied in the scientific literature and legislative practice of a number of countries leads to a shift of concepts in the sphere of legal regulation of the rights and freedoms of a person regardless of his her legal status, namely citizenship Human rights occupy a leading place in the modern world. Their role in the construction of any civic society is significant. In the Republic of Kazakhstan is working on the promotion and protection of human rights, adopted a system of laws created and are successfully functioning of national institutions for the protection of the rights and freedoms of the individual.

References

1. Батыр К.И. Декларация прав человека и гражданина 1789г. //Сов. государство и право. -М., 1980.-№ 2.-С.108.
2. Карташкин В.А. Международная защита прав человека. -М., 1996.-76 с., 80 с.
3. Лупарев Г.П. Правовое положение личности в зарубежных странах. -Алматы, 2012.-73с.
4. Мишин А.А. Конституционное право зарубежных стран. -М.:Белые альвы, 1996.- 45с.
5. Никифорова М.А.Гражданские права и свободы в США: судебная доктрина и практика.- М.,1991.-36с.

6. Мюллерсон Р.А. Права человека: идеи, нормы, реальность. -М.:Юридическая литература,1991. -27-29 с.
7. Нерсесянц В.С. Права человека в истории политической и правовой мысли.- М.: Просвещение, 1995.-155 с.
8. Смернитцкий Т.К. Права человека в истории человечества и в современном мире. -М., 1989. -25 с.
9. Бюргенталь Т. Международные права человека.-Алматы: Ғылым,1999. -350с.
10. Гафурова Н.Э. Генетика и право: проблемы взаимодействия.- М.,2002.-106с.
11. Джонсон Г. Мандат Организации Объединенных Наций в области прав человека. -М.: Юридическая литература, 1985. -12с.
12. Люшер Ф. Конституционная защита прав и свобод личности. -М.: Глобус, 1993. -69с.
13. Мюллерсон -Р. А. Права человека: идеи, нормы, реальность. -М., 1991. - 68с.
14. Нерсесянц В. С. Философия права.-М.: Юридическая литература,1997. - 257с.
15. Самойленко Т.С. Права человека: история и современность. - М., 2015.-165 с.
16. Сарсенбаев И. А. Международное право. -Алматы: Жеті Жарғы, 2015.-155с.
17. Чукмаитов Д.С. Теоретические основы системы исполнения наказаний по законодательству Республики Казахстан.- Алматы.,1999.-180с.

МРНТИ 10.27.21

АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН В ОБЛАСТИ ПРАВ ЗАЩИТЫ ЖЕНЩИН

А.К. КУРМАНОВА

*Актыбинский региональный государственный университет имени К. Жубанова, Актобе,
Казахстан*

Аннотация. Улучшение репродуктивного здоровья женщин, охрана материнства и детства, прав женщины с учетом современных изменяющихся правоотношений и с появлением в этой сфере различных проблем требуют дальнейшего развития. В научной работе рассматриваются основные положения международного права и международного законодательства в области защиты прав женщины. При этом анализируется национальное законодательство в исследуемой области общественных отношений. Национальное законодательство Республики Казахстан имеет задачу определения равенства между женщинами и мужчинами. Но на настоящее время правовое положение женщин с учетом современных изменяющихся правоотношений и с появлением в этой сфере различных проблем требует дальнейшего развития. Кроме того, само законодательство в сфере охраны прав женщин требует совершенствования.

Ключевые слова: права, женщина, защита, гендерное равенство, закон, международное сотрудничество.

Аңдатпа. Заманауи өзгеретін құқықтық қатынастарды және осы саладағы әртүрлі мәселелердің пайда болуын ескере отырып, әйелдердің ұрпақты болу денсаулығын жақсарту, аналық пен балашакты және әйелдердің құқықтарын қорғау одан әрі дамытуды талап етеді. Ғылыми жұмыс әйел құқықтарын қорғау саласындағы халықаралық құқықтың және халықаралық заңнаманың негізгі ережелерін қарастырады. Сонымен бірге зерттеліп отырған қоғамдық қатынастар саласында ұлттық заңнама талданады. Қазақстан Республикасының ұлттық заңнама әйелдер мен ерлер арасындағы теңдікті анықтау міндетті белгілейді. Бірақ, қазіргі уақытта әйелдердің құқықтық мәртебесі қазіргі өзгеретін құқықтық қатынастарды және осы саладағы түрлі мәселелердің пайда болуын ескере отырып, одан әрі дамуды талап етеді. Бұдан басқа, әйелдердің құқықтарын қорғау саласындағы заңнама өзін жетілдіруді талап етеді.

Кілт сөздер: құқықтар, әйел, қорғау, гендерлік теңдік, заң, халықаралық ынтымақтастық.

Annotation. Improving the reproductive health of women, protecting mothers and children, and the rights of women, taking into account modern changing legal relations and the emergence of various problems in this area, require further development. The scientific work examines the main provisions of international law and international law in the field of the protection of women's rights. At the same time, national legislation in the field of public relations under study is analyzed. The national legislation of the Republic of Kazakhstan has the task of determining equality between women and men. But at the present time, the legal status of women, taking into account the current changing legal relations and the emergence of various problems in this area, requires further development. In addition, the legislation itself in the field of women's rights requires improvement.

Key words: rights, woman, protection, gender equality, law, international cooperation

Относительно охраны и обеспечения прав женщин в Казахстане проделана определенная законодательная работа. Конституция Республики Казахстан устанавливает основные нормы о правах женщин. Основные международные соглашения и пакты в отношении прав женщин были ратифицированы Казахстаном.

К таким международно – правовым документам можно отнести Международный пакт о гражданских и политических правах, Международный пакт об экономических, социальных и культурных правах, Конвенцию о правах ребенка, Конвенцию о политических правах женщин, Конвенцию о предотвращении всех форм дискриминации в отношении женщин, Конвенцию против пыток и других жестоких, бесчеловечных или унижающих достоинство видов обращения и наказания, Конвенцию о равном вознаграждении мужчин и женщин за труд равной ценности, Конвенцию о гражданстве замужней женщины.

Кроме того, в республике был разработан и принят в 2009 году Закон «О государственных гарантиях равных прав и равных возможностей мужчин и женщин».

Но для непосредственной охраны прав и интересов женщин необходимо не только наличие нормативной базы. Играет существенное значение сама реализация нормативно-правового обеспечения, деятельность государственных органов и общественных

организаций в этой сфере. Потому не теряют своей актуальности вопрос охраны и правового обеспечения прав женщин в Казахстане.

Согласно конституционным нормам женщины имеют равные с мужчинами правовые возможности в отношении образования, реализации прав на охрану труда и здоровья, на участие в культурной и общественно-политической жизни государства, совмещения труда и процесса материнства, правового обеспечения материнства, материальной и моральной поддержки семьи, отцовства, материнства и детства.

Наша республика на настоящий момент ратифицировала более 60 международных правовых документов в сфере международной охраны прав и свобод человека, в отношении женщин также. В число данных документов относятся Всеобщая Декларация прав человека, Международный пакт о гражданских и политических правах, Международный пакт об экономических, социальных и культурных правах, Конвенция о правах ребенка, Конвенция о политических правах женщин, Конвенция о предотвращении всех форм дискриминации в отношении женщин, Конвенция против пыток и других жестоких, бесчеловечных или унижающих достоинство видов обращения и наказания, Конвенция о равном вознаграждении мужчин и женщин за труд равной ценности, Конвенция о гражданстве замужней женщины, и другие международные акты.

Кроме того, в Республике Казахстан в 1999 году был разработан и принят Национальный план действий по улучшению положения женщин. В 2000 году подписана Декларация тысячелетия ООН.

2003 год ознаменован выходом Концепции гендерной политики в Казахстане. Стратегия гендерного равенства в Республике Казахстан на 2006-2016 годы была принята согласно поручения Президента республики Н.А. Назарбаева. Цель стратегии в достижении равенства прав и возможностей женщин и мужчин. Стратегия рассматривает такие актуальные вопросы как улучшение репродуктивного здоровья женщин, гендерное образование детей, молодежи, гендерное просвещение, мужчин, охрана материнства и детства.

В рамках защиты прав и интересов женщин разработаны и приняты закон Республики Казахстан «О государственных гарантиях равных прав и равных возможностей мужчин и женщин» и закон Республики Казахстан «О профилактике бытового насилия».

О практической реализации законодательной базы в данной области можно установить деятельность государственных органов и организаций, чья работа направлена на профилактику и ликвидацию подобных правонарушений. В число подобных образований относятся уполномоченный по правам человека (омбудсмен), Национальная комиссия по

делам семьи и женщин при Президенте Республики Казахстан, Комиссия по правам человека при Президенте Республики Казахстан, общественное объединение «Казахстанское международное бюро по правам человека и соблюдению законности», индивидуальное подразделение по организации защиты женщин от насилия, созданное в структуре административной полиции системы Министерства внутренних дел Республики Казахстан, органы социальной защиты, правоохранительные органы и неправительственные организации.

При этом к обязанностям организации охраны женщин от насилия в системе Министерства внутренних дел Республики Казахстан Министерства внутренних дел Республики Казахстан относятся выявление фактов насилия в отношении женщин, а также рассмотрение жалоб и заявлений физических и юридических лиц о нарушении конституционных прав и свобод женщин.

Национальное законодательство Республики Казахстан имеет задачу определения равенства между женщинами и мужчинами. Специальные меры устанавливаются в части защиты материнства, детства и отцовства, защиты женщин в связи с беременностью и родами, увеличение продолжительности жизни мужчин, защиты женщин в уголовном, уголовно-процессуальном и уголовно-исполнительном законодательстве [1].

Но на настоящее время правовое положение женщин с учетом современных изменяющихся правоотношений и с появлением в этой сфере различных проблем требует дальнейшего развития. Кроме того, само законодательство в сфере охраны прав женщин требует совершенствования.

Для более детального изучения правового положения женщин и охраны их прав нужно рассмотреть работу таких организаций, как Комиссия по положению женщин, Комитет по вопросам ликвидации дискриминации против женщин, действующие в рамках ООН, Комитет по правам человека, Комитет против пыток, Европейский суд по правам человека. Так как из международных институциональных механизмов защиты прав человека Казахстан признал компетенцию Комитета по правам человека, Комитета против пыток, Комитета по ликвидации расовой дискриминации и Комитета по ликвидации дискриминации в отношении женщин по приему индивидуальных жалоб.

Каковы основные проблемы в области охраны прав женщин можно определить на настоящий момент?

В первую очередь, ликвидация антидискриминационных положений в законодательстве Республики Казахстан в отношении женщин. Подобное имеет место быть в положениях трудового, семейного законодательства и о социальном и пенсионном обеспечении.

Согласно отчета о своей деятельности Уполномоченного по правам человека в Республике Казахстан, процент обращений женщин относительно нарушений их прав ежегодно увеличивается примерно на 1,2 %. Основными причинами при этом являются факты дискриминации в трудовых правоотношениях из-за беременности, уходы на ребенком, факты бытового насилия, вопросы оформления наград многодетным материям, начисления социальных пособий и т.д. [2].

Кроме того, наличие и количество женщин на государственной службе остается ограниченной и небольшой, что говорит об ограниченности реализации женщинами права на управление делами государства. Хотя согласно статьи 12 Закона Республики Казахстан «О государственной службе» каких-либо ограничений по половому признаку при вступлении на государственную службу не допускается.

Согласно статье 14 Конституции Республики Казахстан все равны перед законом и судом (п. 1 ст. 14), а также запрещается какая-нибудь дискриминация по половому признаку в том числе (п. 2 ст. 14) [3].

На настоящий момент в Казахстане процент женщин на управленческих должностях, то есть на уровне принятия решений, - примерно 17 %. При этом тенденция увеличения численности женщин на руководящих должностях в неправительственных организациях, основной целью создания которых является участие в общественной и политической жизни государства [4].

Относительно доступности к системе правосудия или к осуществлению правосудия женщины также имеют дополнительные препятствия, которые связаны с их половой принадлежностью [5, 34].

Закон «О государственных гарантиях равных прав и равных возможностей мужчин и женщин» от 2009 года продолжил работу по ликвидации дискриминации по признаку пола [6].

По мнению экспертов в области семейно-брачного законодательства, комплекс традиционных стереотипов, менталитет народа являются препятствие для более эффективного осуществления уравнивания в правах и возможностях мужчин и женщин в нашей республике. Определяется, что необходимы осуществление специальных мероприятий, которые смогут изменить сознание общества в области защиты прав женщин, предоставления им равных возможностей и тем самым улучшения их правового положения, и потому быстрое изменение национального традиционного сознания невозможно [7]:

В первую очередь, освободить многодетных и одиноких матерей уплачивать индивидуальный подоходный налог как работникам.

Во-вторых, само правовое положение многодетных и одиноких матерей требует существенных улучшений в законодательном отношении. В частности,

- предоставление льготных положений при прохождении медицинского осмотра;
- предоставление льготных положений при получении лекарственных средств, медицинских препаратов и услуг.

В третьих, особого внимания заслуживают женщины, проживающие в сельской местности, непосредственно законодательному улучшению их правового статуса и основных прав. Данная категория женщин Казахстан остается самой незащищенной и уязвимой, и по сему требуется дальнейшее совершенствование законодательства в этой области. Это происходит в связи с тем, что относительно возможностей по исполнению своих конституционных прав городские женщины существенно отличаются от сельских по уровню грамотности населения, материнской и младенческой смертности, потребительской бедности, уровня здоровья и многое другое» [8, 11].

И потому требуется устранение противоречий и несоответствий в ныне действующем законодательстве республики в области защиты прав женщин и семейно-брачных отношений, в том числе приведение норм национального законодательства в соответствии с нормами международного права. Нарушения в исследуемой области имеют место на практике, внутри общества, и потому устранение вышеуказанных несоответствий может улучшить положение страны в области охраны прав женщин.

В современное время проблема обеспечения реализации прав женщинами для реализации цели демократизации общества внутри Казахстана, улучшения правового положения женщин становится все более актуальной.

В отношении законодательного обеспечения вопроса обеспечения охраны прав женщин в Казахстане принято значительное количество нормативных правовых актов, как Законы «О равных правах и равных возможностях женщин и мужчин», «О бытовом насилии». Кроме того, данную работу Республика Казахстан продолжает и на международном уровне, присоединившись и приняв международные правовые акты относительно прав человека. На основании данных документов, по обязательствам по Конвенции о ликвидации всех форм дискриминации отношении женщин, наша республика обязуется осуществлять политику ликвидации любых форм дискриминации в отношении женщин.

В частности, в данном отношении Казахстан осуществляет различные меры по созданию возможности для реализации конституционных прав и возможностей, защите интересов женщин. На настоящее время осуществляется имплементация международных

стандартов в области прав человека, в том числе и прав женщин, в казахстанское законодательство, которое направлено на обеспечение гендерного равенства.

Таким образом, для улучшения правового положения женщин необходимо разрешение следующих моментов:

- устранение дискриминационных положений в национальном законодательстве;
- необходимость в улучшении правового положения женщин в сельской местности;
- осуществление деятельности по расширению прав и возможностей многодетных и одиноких матерей;
- дальнейшее совершенствование деятельности по имплементации норм национального законодательства в области защиты прав женщин и семейно-брачных отношений в соответствии с международными стандартами по правам человека.

Список использованной литературы

- 1 Доклад о выполнении Конвенции о ликвидации всех форм дискриминации в отношении женщин // Постановление Правительства Республики Казахстан от 15 сентября 2011г. № 1064 (нормативный акт)
- 2 Отчет о деятельности Уполномоченного по правам человека в Республике Казахстан за 2013г. - URL: <http://www.ombudsman.kz/publish/docs/doklad> (интернет источник)
- 3 Конституция Республики Казахстан (принята на республиканском референдуме 30 августа 1995 года) (с изменениями и дополнениями по состоянию на 10.03.2017 г.) (нормативный акт)
- 4 Правовая охрана материнства // URL: <http://www.zakon.kz/4612823-pravovaja-okhrana-materinstva.html> (интернет источник)
- 5 Доступ женщин к правосудию в Казахстане: определение препятствий и потребности в переменах. – Женева: Международная комиссия юристов, 2013. – С.102
- 6 Закон Республики Казахстан от 8 декабря 2009 года № 223-IV «О государственных гарантиях равных прав и равных возможностей мужчин и женщин» // Справочная правовая система «Параграф» (интернет источник)
- 7 Козырева Е.А. Экспертный обзор по исполнению государственными органами Республики Казахстан Национального плана действий в области прав человека на 2009 – 2012 гг. // chrome-extension - URL: <http://www.bureau.kz/news/download/361.pdf> (интернет источник)
- 8 Тленчиева Г. Права женщин в Казахстане и их соответствие международно-правовому законодательству // Правовая реформа в Казахстане информационно-аналитический журнал. – 2001. – С. 11-15

ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯ
ПЕДАГОГИКА И ПСИХОЛОГИЯ
PEDAGOGICS AND PSYCHOLOGY

IRSTI 14.35.05

**PROFESSIONALLY-SIGNIFICANT FEATURES OF MASTER'S STUDIES GRADUATES
OF SOCIAL SPECIALITIES AND THE MODEL OF THEIR FORMATION**

A. JAGIELLO – RUSIŁOWSKI¹, ZH. IMANCHIYEV²

¹Gdansk University, Gdansk, Poland

²K. Zhubanov Aktobe Regional State University, Aktobe, Kazakhstan

Abstract. The article describes particularities of forming of professionally significant features of graduates of master's studies of social specialities. Necessary features of graduates of master's studies are defined on the base of foreign practice of training of master's degree students of social specialities and works of national scholars. Substructures of specific and personal features, tables containing paradigms and methods of forming professionally-significant features in the framework of Kazakhstan educational system are given. Model of forming of a master's studies graduate as a manager in social sphere is shown in the picture, Results of this model can be of purpose while training master's degree students of social specialities in formation of their education and upbringing basic contents.

Key words: Master's studies, professionally-significant features, competence, specific features, personal features, manager in social sphere, elective courses

Аннотация. В статье раскрываются особенности формирования профессионально значимых особенностей выпускников магистратуры по социальным специальностям. Необходимые качества выпускников магистратуры определяются на основе зарубежной практики подготовки магистрантов социальных специальностей и трудов национальных ученых. Приводятся подструктуры индивидуальных и личностных особенностей, таблицы с парадигмами и методами формирования профессионально значимых качеств в рамках казахстанской образовательной системы. Показана модель формирования выпускника магистратуры в качестве менеджера по социальной сфере. Результаты этой модели могут быть полезны при обучении магистрантов социальных специальностей формированию их образования и воспитанию базового содержания.

Ключевые слова: Магистратура, профессионально-значимые особенности, компетенция, индивидуальные особенности, личностные особенности, менеджер в социальной сфере, элективные курсы

Аңдатпа. Мақалада әлеуметтік мамандықтар бойынша магистранттардың кәсіби маңызды ерекшеліктерін қалыптастырудың ерекшеліктері ашылады. Магистранттардың қажетті қасиеттері магистратураның әлеуметтік мамандықтарына және ұлттық ғалымдардың еңбектеріне даярлаудың шетелдік тәжірибесі негізінде анықталады. Жеке және тұлғалық сипаттамаларының, қазақстандық парадигмалармен және қазақстандық білім беру жүйесіндегі кәсіби маңызды қасиеттерді қалыптастырудың әдістері бар кестелер келтірілген. Магистратураның әлеуметтік саладағы менеджер ретінде қалыптасу үлгісі көрсетілген. Бұл модельдің нәтижелері әлеуметтік мамандықтардың магистранттарына білім беру мен негізгі мазмұнды қалыптастыру үшін пайдалы болуы мүмкін.

Түйінді сөздер: Магистратура, кәсіптік маңызды ерекшеліктері, құзыреттілігі, жеке қасиеттері, жеке қасиеттері, әлеуметтік менеджмент, элективті курстар

Introduction

Nowadays because of transition of world educational system to multi-level system of studies we face strictly defined requirements to organization of educational process in bachelor's, master's and doctor's degree courses. The particularities of studying at higher stages have become the subject of up-to-date studies of modern scholars-teachers. [1]

Master's degree programs being the key link in the chain-system of multi-level education give people opportunities to add and develop their professional knowledge, skills, develop their personality potential in general cultural and intellectual terms. Intellectual and moral development of a man on the base of engagement into diversified independent activities in different areas of knowledge can be regarded as strategic direction of development of education. These ideas were expressed in State program of development of education in the Republic of Kazakhstan, in the Concept of modernization of Russian education until 2010 [2].

We should also keep in mind that master's studies are not only a base for training specialists of very high professional qualification, future scholars with such a level of professional and general training that it will correspond to the demands of ever-changing society, but managers who are able to organize and manage educational process. In this respect we face the problem of quality of educational process in master's degree studies which is orientated for training of creative specialists who, apart from their professional qualification, are able to formulate research tasks, plan conduction of research, do research operations, analyze input data, interpret obtained results and plan work of an organization, a research group [3]. It is not a rare thing when a master's studies graduate becomes an organizer of a research, director of a company, executive director at all stages of research and teaching activity.

Therefore importance of formation of a master's studies graduate's personality as a specialist in the social sphere is determined by high requirements to the quality of training of master's studies graduates which must be able to organize and manage the work of a group of people, investigate social group, by necessity to develop tools and methods for effective formation of professionally-significant features of a master's studies graduate.

Analysis and comparison of training of masters of social specialities in Kazakhstan and abroad.

Ambition of Republic of Kazakhstan to enter World economic space demands revision of national model of education, analysis of programs' contents and exchange of educational and training experience with the countries of former Soviet Union and more distant countries. To find

professionally-significant features and develop a model which will provide for their formation we attentively studied Master's program and the works of leading scholars and teachers. Therefore the tasks of master's studies are as follows:

- to train of a specialists able to organize and perform scientific and research activity;
- to give deep and qualitative knowledge to master all modern pedagogical and informative technologies;
- to form student's capabilities enabling him to learn by oneself and perform research activity independently;
- to promote self-improvement of master's studies graduates and development of their intellectual abilities [4,5].

Having studied experience in teaching and training of specialists for social sphere in Russia and abroad we made comparative analysis of Master's competences (Table 1)

Table 1 Requirements to master's studies graduates of social specialities in Kazakhstan and abroad

In Kazakhstan	Abroad
Socio-personal competence	Increase of culture of specialists, development of communicative culture
Economic and organizational-management competence	Successful results in management activity
Professional competence	Success in teaching
Readiness to changes in social, economic and professional role, to geographic and social regions	learning of ethics and moral, law which regulate attitude to people, society, culture of thinking
Special competence	

Forming of professionally significant features of master's studies graduates

In connection with these set tasks we found professionally-significant features which must be formed with graduates of master's studies of social specialitis in the process of studying at Master's program course [6].

3 components of this factorial structure: personal, intellectual and special-pedagogical can be observed. The structure of subjective and objective features can be viewed in the form of the following key blocks.

Table 2 General features of Master's program graduates

Special	Objective (training for scientific research)
	Subjective (personal giftedness)
Personal	(human and volitional features)

Table 3. The structure of subjective and objective features

Objective characteristics	Professional, psychological and pedagogical knowledge
	Professional business abilities
Subjective characteristics	Professional and psychological beliefs and principles
	Personal features

Master's studies graduate must possess professionally-significant features , intellectual and personal, which, in their turn, interacting with each other will form single whole system of features of future specialists. Intellectual: curiosity, erudition, ability to think, attentiveness, flexibility, IQ, fundamentality, ability for persuasion, analysis, comparison, devotion to profession. The following research features must be clearly expressed in the system of intellectual professionally-significant features:

- capability to experiment, make hypothesis, interest in the object of research;
- perception of an event from objective point of view, express one's opinion openly, ability to add and correct knowledge;
- knowing of object's relationship in the process of investigation, finding issues connected with the object, right choice of the research method, ability to interpret facts.

Object of study for a social specialist is a group of people or separate person [7].

We divided personal features in the following way: business, creative, character:

Business:

- recognition of aim and a plan of a certain activity, ability to demonstrate oneself in the process of realization;
- skillful use of one's time, accurateness;
- self-critics and self-appraisal
- tolerance to critics and ability to make conclusions from remarks;
- ability to work in groups;

Creative:

- interest in activity and its result, choice of methods, variation in choosing decision of tasks;
- risk and courage in regard to activities;

Character:

- human nature, loyalty to activity, ability to fulfill given requirements;
- patience in the process of activity
- fairness in any situation;
- punctuality.

Correspondence of these professionally-significant features to the Program of master's studies which is adopted in Kazakhstan is shown in Table 4

Social status of a graduate of master's studies can also be defined as manager in social sphere. It means not only management of organization, group of people, but of any activity. Picture 1 shows model of forming of a master's studies graduate as a manager in social sphere (Figure 1):

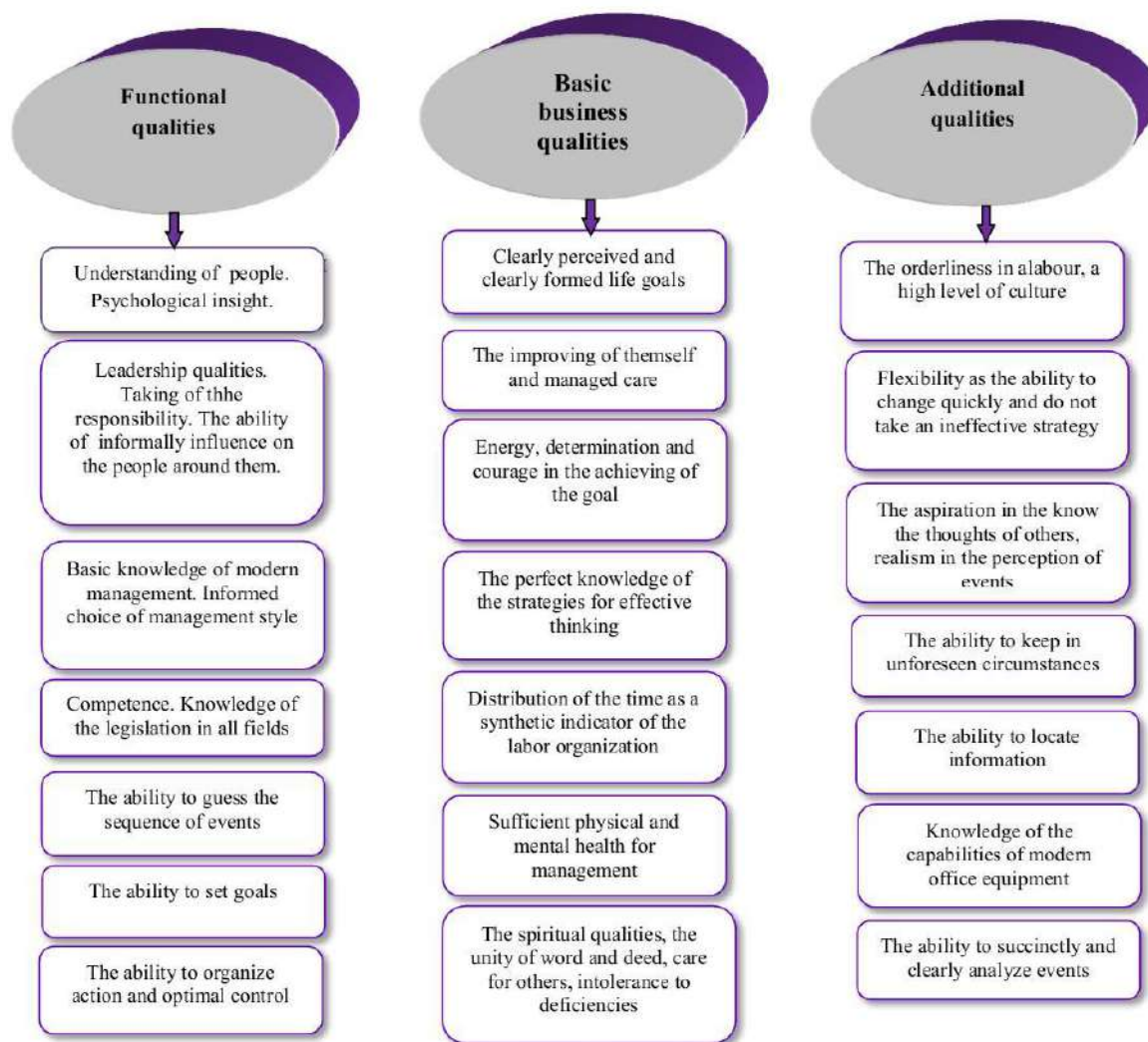

Figure 1 Model of forming personal features of master's studies graduate as managers in social sphere

We also have systemized the contents of training of Master's degree students in Kazakhstan and professionally-significant features which are formed in the process of studying (Table 4) [4, 5]. This model enables to analyze and add new things to the contents of education in the framework of Master's Program.

Table 4 Professionally-significant features of graduates of master's studies in Kazakhstan and the contents of education

Intellectual		Personal	
Qualities	Processes	Qualities	Processes
Mastering of knowledge	curriculum studies abstracts practice	Research features	doing work by oneself participation in scientific conferences experiments and research work writing Master's degree paper
Critical mind, ability to make hypothesis	problem lecture	Communicative adaptation to environment	professional practice conferences scientific probation abroad
Collection of facts for solving a task	professional practice writing Master's degree paper participation in scientific conferences	Business features	filling-up of individual plan report on scientific and research work, probation, practice making a plan of scientific and research work forming of portfolio on pedagogical practice
	–	Creative features	writing Master's degree paper participation in different contests, debates

Conclusion

The task of training of new generation of staff for social sphere can only be solved by a teacher of new formation. This teacher must have high competence in his discipline, methodological and project culture, must have experience in scientific and innovative activity, be able to implement in a creative manner innovative pedagogical technologies, have moral principles and beliefs, possess skills of professional communication, using of informative technologies, constantly improve his professional level. Basing on the works of leading scholars of former Soviet Union and more distant countries we could build a model of forming professionally-significant features which does not mean reconstruction of Master's program but exchange of experience, use of innovative approaches and methods. In order to master deep knowledge in some discipline it will be useful to implement more elective subjects of applied character, such as: Methods of socialization of a person, Methods of critical thinking, Psychological influence on a group of people, Analysis and processing of statistical information etc. In order to develop creative personal features students can participate in the events of city, republic and international level of significance. Therefore, this model of forming professional competence of future employees in social sphere during their studying at Master's degree course is one of effective variants of organization of work of Master's program student and mastering key competences.

References

1. Loughran J. Developing a Pedagogy of Teacher Education: Understanding Teaching and Learning about Teaching. - London, 2006. - 200 p.
2. Mizell H. Why Professional development Matters. - USA, 2010. -120 p.
3. Adler-Collins J. Creating New Forms Of Living Educational Theories Through Collaborative Educational Research From Eastern And Western Contexts: A response to Jack Whitehead. Research Intelligence. – London, 2008. – 104 p.
4. Baimukhambetova B. Updating of professional training of graduates of master's studies in the system of continuous professional education //International conference in Chelyabinsk, 2010. – P. 150-156.
5. Lisa A. and R. Thad. Knowledge management in Education: defining the landscape.- California. Institute for the study of knowledge management in education, 2003. -145 p.
6. State standards of 12-year high-school education (first grade), 2004, Astana: Publishing house of Center of issues of 12-year education.
7. Nikitina N. Systems of quality management in education. Model of perfect business in accordance with international standards ISO of series 9000 //Issues of higher technical education. Novosibirsk, Publishing house of NSTU. – 2003. -№5. –P. 10–15.

МРНТИ 16.01.45

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СОВРЕМЕННЫХ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ТЕХНОЛОГИЙ ПРИ ПРЕПОДАВАНИИ РУССКОГО ЯЗЫКА

В.А. КУБИЕВА

*Актюбинский региональный государственный университет им. К.Жубанова, Актөбе,
Казахстан*

Аннотация. Мақала орыс тілі сабақтарында қолданылатын жеке тұлғаға бағытталған оқыту технологиялары, оқу зерттеуі ретінде оқыту технологиясы, ынтымақтастықта оқыту технологиясы, эвристикалық оқыту технологиясы, жобалар әдісі, "Портфолио" технологиясы, "Сыни ойлауды дамыту" технологиясы, пікірталас жүргізу технологиясы сынды заманауи педагогикалық технологияларды сипаттаудан тұрады. Олардың практикалық қолданылуы және орыс тілі сабақтарында осы технологияларды пайдаланудың негізділігі ашылады.

Түйін сөздер: жеке тұлғаға бағытталған технологиялар, оқу зерттеулері, ынтымақтастық, эвристикалық оқыту, жоба әдісі, сыни ойлауды дамыту, пікірталастар өткізу.

Аннотация. Статья содержит описание современных педагогических технологий применяемых на уроках русского языка, таких как, лично-ориентированные технологии обучения, технология обучения как учебного исследования, технология обучения в сотрудничестве, технология эвристического обучения, метод проектов, технологии "Портфолио", технология «Развитие критического мышления», технология проведения дискуссий. Раскрывается их практическое применение и обоснованность использования данных технологий на уроках русского языка.

Ключевые слова: лично-ориентированные технологии, учебные исследования, сотрудничество, эвристическое обучение, метод проектов, развитие критического мышления, проведение дискуссий.

Annotation. The article contains a description of modern pedagogical technologies used in Russian language lessons, such as, student-centered learning technologies, learning technology as an educational research, learning technology in cooperation, heuristic learning technology, project method, Portfolio technology, Critical Thinking Technology, technology discussions. Their practical application and the validity of the use of these technologies in the Russian language lessons are revealed.

Key words: student-centered technologies, educational research, cooperation, heuristic training, project method, development of critical thinking, discussion.

Использование инновационных методов обучения (ИМО) является велением времени. Они помогают формировать опыт поиска решений в нестандартных, разнообразных ситуациях, готовят к работе в будущем.

Современное общество является информационным. Это мир знаний, идей, информации. Инновационные методы обучения помогают их продуцировать, уметь оформлять в удобную, красивую упаковку и доводить до других людей [2].

Поиск ответов не только на вопросы "чему учить?", "зачем учить?", "как учить?", но и на вопрос "как учить результативно?" привели ученых и практиков к попытке "технологизировать" учебный процесс, т.е. превратить обучение в своего рода производственно-технологический процесс с гарантированным результатом, и в связи с этим в педагогике появилось направление - педагогические технологии.

К современным педагогическим технологиям относятся: Лично-ориентированные технологии обучения; Технология обучения как учебного исследования; Технология обучения в сотрудничестве; Технология эвристического обучения; Метод проектов; Технологии дистанционного обучения; Технологии оценивания достижений учащихся; Технология "Портфолио"; Рейтинговые технологии; Интерактивные технологии; Технология «Развитие критического мышления»; Технология проведения дискуссий; Технология «Дебаты»; Тренинговые технологии.

Технологии, элементы которых необходимо, на мой взгляд, применять в преподавании русского языка [1].

Технология обучения в сотрудничестве, обучение в малых группах относится к технологиям гуманистического направления в педагогике. Основная идея этой технологии - создать условия для активной совместной учебной деятельности в разных учебных ситуациях. Это *общая идея обучения в сотрудничестве*.

Следует отметить, что недостаточно сформировать группы и дать им соответствующее задание. Суть состоит в том, чтобы учащийся захотел сам приобретать знания. Как гласит известное изречение мудрецов: "Я могу подвести верблюда к водопою, но не могу заставить его напиться!" Поэтому проблема мотивации самостоятельной учебной деятельности учащихся не менее, а может быть и более важна, чем способ организации, условия и методика работы над заданием. Но совместная работа как раз и дает прекрасный стимул для познавательной деятельности, для коммуникации, поскольку в этом случае всегда можно рассчитывать на помощь со стороны товарищей.

Педагогические мастерские.

Мастерская – необычная форма проведения урока – получила развитие в практике французских педагогов, представителей группы нового образования (П.Ланжевен, Анри Валлон, Жан Пиаже и др.).

Сущность рассматриваемой технологии заключается в том, что в атмосфере уникальным образом организованного учебного процесса ученики сами добывают и осмысливают знания по предмету.

При традиционной организации процесса обучения источником знания всегда является только учитель.

В мастерской создаются условия для самостоятельного выдвижения учащимися идеи, дальнейшее развитие которой происходит как в индивидуальной, так и в групповой и коллективной работе.

В процессе совместного обдумывания проблемы возможен переход обучения на новый качественный уровень, что ведет к новому видению проблемы.

Принципы построения педагогической мастерской заключаются в том, что мастер (учитель) создает атмосферу открытости, доброжелательности, сотворчества и общения; включает эмоциональную сферу ребенка, обращается к его чувствам, будит личную заинтересованность ученика в изучении проблемы (темы); работая вместе с учениками, мастер равен ученику в поиске знания; мастер не торопится отвечать на вопросы; необходимую информацию он подает малыми дозами, обнаружив потребность в ней у ребят.

Официальное оценивание работы ученика (не хвалят, не ругают, не выставляют отметок в журнал) исключается, но социализация, представление работы всему классу дает возможность самому ученику оценить ее достоинства, изменить или исправить.

Одной из особенностей работы мастерской является то, что учитель как оратор, рассказчик, разъяснитель нужен ученикам лишь тогда, когда самостоятельный поиск не завершается открытием. Однако открытия непременно ждут ученика в мастерской. Сверяя свои старые знания по какой-то проблеме с новым знанием, которое он «добыл» сам, ребенок раскрывается, начинает верить в свои возможности. И это главное.

Информационные технологии можно использовать для всех типов уроков: изучение новых знаний и формирование новых умений; практического применения знаний, умений; обобщения и систематизации изученного; контроля и коррекции знаний, умений; комбинированные (смешанные).

На всех этапах занятия русского языка можно использовать такой инструмент исследования (в качестве источника дополнительной информации по предмету, способа самоорганизации труда и самообразования, возможности реализации личностно-ориентированного подхода в образовании), как электронная домашняя работа, презентации, тесты.

И, в заключение, к несомненным достоинствам такой формы проведения занятий можно отнести: стимулирование интереса к изучаемому предмету с помощью информационных технологий; исследовательский характер; развитие навыков коллективной работы; сотрудничество между учащимися и учителями. [3]

Технология проблемного обучения – форма организации учебно-воспитательного процесса с помощью проблемных задач и проблемных ситуаций, которые придают обучению поисковый, исследовательский и интерактивный характер. Методом проблемного обучения является проблемная задача или ситуация, требующая актуализации универсальных (общеучебных) знаний. Данную технологию чаще всего я использую при объяснении новой темы. Постановка проблемы – это этап формулирования темы или вопроса для исследования. Специфика нашего предмета заключается в том, что в художественном произведении всегда уже есть проблема, поставленная автором. И задача учителя – уловить те «сигналы», которые автор и его произведение посылает учителю. На практике одной из важнейших задач учителя является системная подготовительная работа по формированию навыков самостоятельной работы, анализу, синтезу информации, выработке приемов и достижению обратной связи. Большое значение в вопросах активизации имеет формулирование темы.

Результат использования проблемного обучения: повышение мотивации, углубление уровня понимания, формирование учебно-познавательной и информационной компетентности.

Для того, чтобы понять ученика, его взгляды, точку зрения, обязательны короткие письменные работы, экспресс-опросы (ответы) и их глубокий анализ. В ходе изучения и анализа произведения сильным ученикам даются задания исследовательского характера:

- *проанализировать*, как в рассказе передается течение времени;

- *сопоставить* звуки и краски;

- *выдвинуть* гипотезу и предположить, какова роль молодых людей в раскрытии основной мысли рассказа? [2]

Развитие критического мышления через чтение и письмо — педагогическая технология, позволяющая ориентироваться на внутреннюю мотивацию учащихся, более устойчивую, нежели внешнюю. Эффективное чтение - сложный процесс активного восприятия и критического осмысления информации с целью включения в собственный контекст. Рефлексивное письмо подразумевает отражение на бумаге активного процесса восприятия информации: учащийся фиксирует не поток информации, а те идеи, которые он так или иначе выделил для себя. Развитие критического мышления через чтение и письмо (РКМЧП) понимается как рефлексивная деятельность в обучении, основывающаяся на глубокой проработке информации в сопряжении с личным опытом.

В основе технологии РКМЧП - модель, состоящая из трех фаз: вызов, смысловая стадия, рефлексия

Вызов предполагает обращение учащегося к собственным знаниям, опыту и умениям. Он формулирует для себя вопросы, на которые впоследствии желает получить ответ, ставит цели, независимые от целей его группы.

Смысловая стадия предполагает реализация учащимися целей, заявленных на стадии вызова за счет материала, воспринимаемого с интересом. На фазе рефлексии учащиеся анализируют выполнение поставленных задач и достижение заявленных целей. [1].

Технология проектного обучения: предлагается создать презентацию на определенную тему. Опираясь на помощь учителя, намечают план работы, осуществляют подбор материалов, создают презентацию и представляют ее на уроке. Часто темы таких презентаций позволяют осуществить принцип интеграции предметов. Также можно создать тематические презентации. [2]

Игровая технология остаётся одной из самых традиционных. Игровая форма занятий создается при помощи игровых приемов и ситуаций, которые выступают как средство активизации и интенсификации учебной деятельности. Педагогическая игра обладает существенным признаком – четко поставленной целью обучения и соответствующим ей результатом, которые могут быть обоснованы, выделены в явном виде и характеризуются учебно-познавательной направленностью. Игровая форма занятий создается при помощи

игровых приемов и ситуаций, которые выступают как средство побуждения, стимулирования учащихся к учебной деятельности. Игровая технология обладает огромными возможностями. Игра сама организует обучение. Но играть всерьез непросто. Вначале может возникнуть множество проблем: как играть, чтобы не сорвать урок? Как себя вести? Как захотеть играть? Во что играть? Любая игра будет во много раз эффективнее, если играть открыто, то есть обсудить с детьми, зачем проводится игра, почему правила таковы, можно ли игру усложнить, изменить, улучшить и т. д. Нередко такое обсуждение приносит больше пользы, чем сама игра, развивая творческие способности и мышление ребенка и, кроме того, закладывая фундамент игровой культуры. [2]

Здоровьесберегающие технологии

Большое значение имеет организация урока. Учитель строит урок в соответствии с динамикой внимания учащихся, учитывает время для каждого задания, чередует виды работ.

Во избежание усталости учащихся необходимо чередовать виды работ: самостоятельная работа, работа с учебником (устно и письменно), творческие задания – необходимый элемент на каждом уроке. Они способствуют развитию мыслительных операций памяти и одновременно отдыху ребят.

Индивидуальное дозирование объема учебной нагрузки и рациональное распределение её во времени достигается благодаря применению гибких вариативных форм построения системы учебного процесса.

Различные тестовые задания с выбором ответа, с открытым ответом; задания на перегруппировку; на распознавание ошибок, на поиск ошибок позволяет избежать монотонности на уроке.

Учитель должен стремиться вызывать положительное отношение к предмету. Доброжелательный и эмоциональный тон педагога – важный момент здоровьесберегающих технологий.

Любой учитель ищет свои пути, с годами вырабатывает и использует приемы активизации мыслительной деятельности на уроках. У каждого учителя есть право на творчество, есть своя методическая копилка. [4]

Список использованной литературы

1. И.В.Никишина. Инновационные педагогические технологии и организация учебно-воспитательного и методического процессов в школе. Издательство «Учитель», Волгоград, 2014. - 255 с.
2. А.К. Мынбаева., З.М. Садвакасова Инновационные методы обучения, или Как интересно преподавать: Учебное пособие – 7-е изд., доп. – Алматы, 2012. – 365 с.

3. И.К.Шаламов. Мотивационное программно-целевое управление: теория, технология, практика. Барнаул, 2002. 270 с.
4. Здоровьесберегающая деятельность в системе образования: теория и практика: учебное пособие / ред. З.М. Казина. - Кемерово: КузбРИПКПРО, 2011. - 355 с.

FTAMP 16.21.61

БОЛАШАҚ МАМАНДАРДЫҢ ТІЛ ЖӘНЕ СӨЙЛЕУ МӘДЕНИЕТТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Г.С. СИМУҚАНОВА

Қ. Жұбанова атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

Аннотация. Мақалада болашақ мамандардың, студент жастардың тіл және сөйлеу мәдениеттерін қалыптастырудың өзекті мәселелері талданған. Автор олардың мәдениеттілігі сөйлеу, жазу тілінің тазалығымен, байлығымен, ойы мен сөзінің диалектикалық байланысымен анықталатынын және оны қалыптастырудағы әлеуметтік ортаның, әлеуметтік-гуманитарлық пәндердің ролін айқындаған. Сонымен қатар мақалада студенттер тілінде болатын кемшіліктердің себептері және олардың тілдік танымдары мен қабілеттерін арттырудың жолдары көрсетілген.

Кілт сөздер: болашақ мамандар, студенттер, тіл мәдениеті, ой мен тіл диалектикасы, сөз өнері, тілдік таным, білім, дүниетаным.

Аннотация. В статье проанализированы актуальные проблемы формирования языковой и речевой культуры будущих специалистов, студенческой молодежи. Автор определяет роль социальной среды и социально-гуманитарных дисциплин в становлении, формировании культуры речи, чистоты письменного языка, его богатства, диалектической связи мысли и слова. В статье рассматриваются причины недостатков в речи студентов и пути совершенствования языковых познаний и способностей.

Ключевые слова: будущие специалисты, студенты, культура речи, диалектика мысли и языка, искусство речи, познание языка, знание, мировоззрение.

Annotation. This article reveals the crucial issues of modifying future specialists', students' language and speaking culture. The author found out that there were the explicit correlations between their culture and speech, clarity and wealth of writing, and between thinking and dialect, and the roles of social environment and social science were discovered as modifiers of this issue. Also, the article demonstrates the reasons of the flaws done in students' speech and their language understanding the ways of improving their capabilities.

Key words: Future specialists, students, a language culture, a language dialectics, master of words, knowledge, knowing of language, world view.

Тіл – адамның ой – өрісін, мәдени дәрежесін, ақыл – парасатын, рухани байлығын көрсететін айна іспеттес. Тіл – қазақ халқы үшін қарым – қатынас құралы ғана емес, өнер де.

«Өнер алды – қызыл тіл» деп, халқымыздың сөйлеу шеберлігіне үлкен мән беруі де содан. Тіл мәдениетінің өзектілігі барша халықтармен әрқашан да ескеріліп, қай халық болса да бұл мәселені айналып өткен емес.

Қазіргі жастармен әңгімеде студенттермен сабақ өткізу барысында бүгінгі күнгі студенттер мен оқушы жастардың сөз саптау, ой қорыту, оны жүйелеу деңгейлерінің көңіл көшітпейтіндігіне көз жеткізесің. Көпшілігінің тіл мәдениеті төменгі деңгейде деп айтсақ, артық айтқандық емес. Көбі өз ойларын дұрыс, түсінікті етіп жеткізе алмайды, басы артық бос сөздерді көп қолданып, ойын шашыратып жібереді. Кейбірі орысша, немесе, басқа тілдік ортадан сөздерді қосып, араластыра сөйлесе, бірі жаргонмен, диалектілермен сөйлегенді сән көреді. Оның мазмұнына, тілдік эстетикаға сәйкестігіне мән бермейді. Ендеше, бүгінгі таңдағы, оқу мен тәрбие мекемелері үшін өзекті мәселеміздің бірі - студенттердің тіл мәдениетін көтеру, сауатты жаза алатын, өз ойын айқын жеткізе алатын азамат тәрбиелеу.

Қай мамандық иесі болса да, тек дипломды маман ғана емес, іскер де сауатты, өз пікірін ашық та айқын жеткізе алатын сөз өнері, тіл мәдениеті қалыптасқан тұлға болуы - егеменді ел болып еңсесін көтерген еліміздің қазіргі талабы. Бұған дейін де ата-бабаларымызда мұра болып келе жатқан сөз мәнерінің өзіндік мәнер үлгісі, дағды жүйесі, мәдениеті қалыптасқандығы да белгілі. Алайда қазіргі қоғамдық даму ерекшеліктеріне қарай болуы керек, білім алып жүрген жастар арасында тіл заңдылығын, этикасын сақтап сөйлеудің жетіспеушілігі жиі байқалады. Әсіресе сөйлеген сөздеріне көңіл бөлмейді, тілдік нормадағы сөздерді орынды қолдану өте аз, осыдан келіп, жеткізетін ойлары таяз, әрі түсініксіз шығады. Сөйлеу кезіндегі сөйлемдерінде дыбыстарды дұрыс қойып айтпау, яғни фонетикалық, орфоэпиялық (*сөздердің айтылу тәртібі*), лексикалық ауытқулары (*сөз мағыналарын түсінбей қолдану*) және орфоэпиядағы әрбір дыбыстың өзгеріске ұшырауында өзге тілдердің әсері, соның ішінде орыс тілінің сөйлеу үнімен, мәнерімен орыс тілі заңдылығын қолданып сөйлеу жиі кездеседі. Сондай-ақ сөздік қорды шектегі қолданулар, яғни қолданыла бермейтін әдеби сөздерді диалекті деп қашып пайдаланбау, белгілі бір шеңбердегі үнемі қолданылатын санаулы сөздер төңірегінде ғана сөйлеу, ойы жетпей қалса, мағынасымен теңдесе алатын орыс сөздерін орынсыз жиі қолдану етек алып кеткен. Кәсіби мамандықты игеру үшін білім алып жүрген жастардың сөздік қорлары өте шектеулі екендігі, әдеби көркем шығармаларды көп оқымайтындықтары оқу процесінде жиі аңғарылады. Бірақ бір өкініштісі, болашақ мамандық иелерінің мұны кемшілік екен деп сезінбейтіндіктері таң қалдырады. Әрине, тіл өнері бірден қалыптаспайды. Ол терең білімді, талғампаздықты, сөйлеу шеберлігіне талмай үйреніп, жаттығуды талап етеді. Мұндай кезде басқа саладағы кәсіби мамандыққа үйреніп жатса да, кез келген болашақ мамандық иесі тілді, тілдік

танымды қалыптастыратын жалпы гуманитарлық сабақтарға атүсті қарамауы керек. Мәселен, техникалық мамандықтарында білім алып жүрген оқу орындарында негізгі кәсібімізді меңгеріп шықсақ болды дейтін түсінік терең қалыптасып, әлеуметтік – гуманитарлық бағыттардағы сабақтарға немқұрайлы қарау, негізгі пәндерден үздік бағаға үлгірсек, сол жеткілікті деген жаңсақ пікір бар. Осыдан келіп, мамандығына қатысы жоқ жалпы білім беретін пәндермен бірге әлеуметтік – гуманитарлық пәндер шеттенкіреп қалып жатады, яғни көпшілік жағдайда мамандығы бойынша үздік оқитын болашақ маман иесі ана тілінде сауатты сөйлеу мәдениетін жеткілікті меңгермесе де, негізгі пән емес деген түсінікпен елеусіз қалдырып жатады. Ал түрлі маман иесінің мәдениеттілігі білімімен, дүниетанымымен, еңбектегі қол жеткен табыстарымен ғана шектеліп қоймай, сөйлеу және жазу тілінің тазалығымен, байлығымен, өткірлігімен де анықталып жататындығы көпшілікке мәлім. Тәуелсіз ел болған мемлекетімізде қызмет ететін әрбір кәсіп иелеріне талап биік болуға тиіс. Кәсіп иелерінің мемлекеттік тілдегі қажеттіліктерін арттырып, тілдік ортаны кеңейту, қазақ халқының тарихы, мәдениеті, фольклоры мен этнографиясы туралы білімдерін байытуға қазақстандық патриотизм тәрбиесінің қызметін нәтижеге бағыттайтын жұмыстар алға қойылуы қажет.

ҚР Президентінің «БОЛАШАҚҚА БАҒДАР: РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ» атты Бағдарламалық мақаласында: «Ұлттық салт – дәстүрлеріміз, тіліміз бен музыкамыз, әдебиетіміз, жоралғыларымыз, бір сөзбен айтқанда ұлттық рухымыз бойымызда мәңгі қалуға тиіс»[3] - делінген. Біздің халқымыздың өз мәдениеті, өз дәстүрі мен салты бар. Бірақ онда бүгінгі уақыт талабы да ескерілуі керек. Осы тұрғыдан алғанда қазіргі заманымызда қойылған басты талаптардың бірі - өмірден өз орнын таңдай алатын, өзара қарым-қатынаста өзін еркін ұстап, кез келген ортаға тез бейімделетін, белгілі бір ғылым саласынан білімі мен білігін көрсете алатын, өз ойы мен пікірін айта білетін мәдениетті жеке тұлға қалыптастырып, тәрбиелеу. Студенттердің жеке тұлға болып дамуы мен алған білімін іске асыруда әр мамандық бойынша сөйлеу тілін, әрекетін, тіл мәдениетін, әдебін қалыптастыру жоғары мектеп педагогикасының өзекті мәселелерінің бірі болып табылады.

Педагог ғалымдарымыздың зерттеулеріне сүйеніп, оқушы жастарды осы бағытта тәрбиелеудің теориялық-практикалық мәнін қарастыру арқылы төмендегідей негізгі міндеттерді бөліп көрсетуге болады:

- тіл мәдениеті ұғымына ғылыми түсінік беру;
- оқушы жастардың тіл мәдениетінің төмен болуының себептерін саралау;
- тіл мәдениетінің жоғары болуына қойылатын талаптарды айқындау;
- тіл мәдениетін қалыптастыру жұмысының негізгі бағыттарын анықтау;

- оқушыларды тіл мәдениетіне тәрбиелеудегі дидактикалық, әдістемелік ұстанымдарды негіздеу;

- студенттерді тіл мәдениетіне оқытуға бағыттау [2].

Студенттердің тілін ұстарту міндетін жүзеге асырудың амал – тәсілдерін қарастырумен қатар, тіл мәдениетіне тән нормалар студенттердің таза, нақты, лайықты әдеби тілмен сөйлеуге, диалект сөздер мен дерекі сөздерді қолданбауға, сөйлеген сөздері жатық, әсерлі, түсінікті болуын күнделікті сабақтарда қадағалап, сонымен қатар олардың өз ойларын логикалық тұрғыдан байланыстыра алатын, жүйелі жазу дағдыларын қалыптастыруға көңіл бөлу қажет.

Көптеген мамандардың пікірінше және біздің өз бақылауымыздың нәтижесі көрсеткендей студенттердің тілінде болатын кемшіліктердің бірқатар себептері бар. Олар:

- Көркем әдебиет оқуға деген қызығушылықтарының төмендігі. Әрине, бүгінгі күнгі ақпарат ағымында оның орнын толтыратындай жағдайлар бар. Бірақ, олар шын мәніндегі көркем әдебиеттің функцияларын алмастыра алмайды. Көркем әдебиетті аз оқитын адамның сөздік қоры аз болады, соған орай олардың сөйлеу мәдениеттілігі мен өз ойын логикалық баяндауы да төмен екендігі байқалады;

- мәдени орталықтарға аз баруы;

- ата-аналардың балаларының тіл мәдениетіне жете мән бермеушілігі;

- тілдік ортаның әсері;

- отбасы тәрбиесінде тілдің этномәдени құндылықтар мен таным бастауы ретінде дәріптелмеуі;

- халық ауыз әдебиеті үлгілерінің тар шеңберде қолданылуы.

Тіл мәдениетін қалыптастыру тек тілді оқыту негізінде ғана жүргізілмейді. Ол одан әлдеқайда ерте, баланың ес білуімен қатар жүріп отырады. Тілді оқыту - оның теориялық, сауаттылық жағын игеру, ал сөйлеу тілін дамытуға әлеуметтік ортаның да әсерін жоққа шығаруға болмайды. Тіл игеру дегеніміз - оны тану ғана емес, оны дұрыс түсіну, әрі дұрыс қолдана білу. Қазақ: «аңдамай сөйлеген ауырмай өледі» - деп бекер айтпаған. Ой мен тіл диалектикалық байланыста. Сондықтан да біз «ойнап айтсақ та ойымыздағы айтамыз». Жалпы тіл мен ой бірлігінің тағы бір көрінісі тілі бай адамның ойы да бай.

Қазіргі қоғамның өтпелі дәуірінде терминологиялық жүйеліліктің тұрақты қатыспауынан да заманында бүкіл еуропалықтарды таң қалдырған бай тілдік мұраларымыз дұрыс насихатталмай жатыр[4]. Жастарға білім беру барысында ауызекі сөйлеу тілінде болсын, жазба тілінде болсын сауатты, дұрыс жазуға, мәдениетті сөйлеуге баулу, сөз оралымдарын, айтылу нормаларын түсіндіру, сөздік қорды молайтуға, сөз мәнін түсінуге

дұрыс бағыт-бағдар беру басты ұстаным болуы керек. «Кісіге қарап сөз алма, сөзіне қарап кісіні ал» деп дана Абай айтқандай, әрбір кісінің кім екендігі сөйлеген сөзінен танылады. Адамдар сөйлеген сөзімізге, сырт түрімізге, қалай сөйлейміз және оны қалай жүзеге асыратынымызға қарап, кім екенімізді таниды. Өз ойымызды жеткізу мәнерімізге қарап бағалайды. Тіл мәдениетін негіздеу үшін тек сөздерді байланыстыра білу жеткіліксіз, сөз мағынасын терең түсініп, мәнді айтылған сөздердің мағынасына терең үңле білу керек. Осыдан келіп, сыпайы, келісті сөйлеу дағдысы қалыптаса бастайды. Ал сыпайы, келісті, мәдениетті сөйлей білу - әрбір адамның абыройын арттырары сөзсіз. Оны тыңдаушының жылы ықыласына бөлейді, ол туралы жақсы пікірлердің қалыптасуына септігін тигізеді, тыңдаушының тіл мәдениетіне деген ықыласының артуына игі ықпал жасайды. Бұл жерде оқытушының үлкен роль атқаратындығы мәлім. Сондықтан білім беру процесінде әрбір болашақ маман иесінің тіл тазалығын сақтауға тіл мәдениетін игеруге, әдепті, келісті, мәдениетті сөйлеуге үйрету әрбір пән оқытушысының басты назарында болуы қажет. Сөйлеу мәдениетіне қай кезде де ерекше мән берілген, қай халық болса да, қатты қастерлеген. Әрбір адамның өзінің ана тіліне деген көзқарасына қарап оның мәдени дәрежесіне ғана емес, сонымен бірге азаматтық қасиеттеріне де баға беруге болады. Ал оның өз Отанына деген, өз ана тіліне деген шынайы махаббатыңсыз болуы мүмкін емес. Ендеше мәдениетті сөйлеу мен ойлаудың негізі болып табылатын халқымыздың мол ауыз әдебиеті мұраларын терең ұғынып, халық философиясын түсіне білу, оны оралымды пайдалану, оның өзіндік сырын, мән-мағынасын тани білу шеберліктерін болашақ кәсіп иелеріне меңгерте білу - баршамыздың басты міндеттеріміздің бірі деп түсінгеніміз жөн.

Қазақ тілі білімінің негіздерімен мектеп қабырғасында таныс болып келген жеткіншектерге, оқу орындарында игерген білімдерін біліктілік тұрғысында пайдалануға бағыт берілуі тиіс. Осы жағдайларда ғана студенттердің жеке адами қасиеттерін, тілдік бейімділік қабілеттерін арттыруы нәтижелі болмақ.

Студенттердің тілдік танымдары мен қабілеттерін арттыру жолындағы бағыттарда олардың мамандықтарын да ескерген жөн:

Алдымен, бүгінгі заман талабы іскер, белсенді, қандай жағдайда да өздігінен жол таба білуге бейім адам, немесе, маман тәрбиелеуді қажет етіп отыр. Сондықтан студентке тілдің танымдық сипаты мен коммуникативтік қызметіне сай таңдаған кәсібінің маңыздылығын және өмір, тіршілік жағдайларын ескере отырып, жан-жақты меңгерудің тиімді жолдарын үйретуді көздеу қажет;

Екіншіден, тіл адам санасында шындықты бейнелеу мен жинақтау құралы болғандықтан, ол адамдардың интеллектуалдық ой-өрісін дамыту әрекетін қалыптастыру да қажеттіліктердің бірі;

Үшіншіден, бүгінгі білім мазмұнындағы түбегейлі бетбұрыстар студенттерге теориялық терең мағлұмат берумен қатар, олардың өзіндік көзқарастары мен дүниетанымдарын қалыптастыруға қарай бейімделіп құрылуы тиіс;

Төртіншіден, жаңа білім мазмұнында ұлттық дәстүр мен жалпы адамзаттық құндылықтардың бір-бірімен түйісіп, өзара сабақтасып берілуі де маңызды талаптардың бірі. Соның нәтижесінде әрбір жастың өз тіліне деген құрмет сезімдерін ояту мақсаты жүзеге асады;

Бесіншіден, тілдің танымдық орны мен әлеуметтік қызметі тілдің табиғи қызметі – қарым - қатынас құралы ретінде, яғни сөйлеу әрекетін дамыту арқылы жүзеге асырылуы тиіс.

Міне, осы қағидаларды топтастыра отырып, тіл мәдениетінің мақсаты — ана тілінің тарихы мен шешендік өнердің алуан сипаттары туралы мағлұмат негізінде оқушы жастардың сөз мәдениетін жетілдіру, тілді әлеуметтік қызметіне сай орынды жұмсай білуге үйрету, интеллектуалдық қабілеттерін арттыру болып айқындалады. Осы айтылғандар негізінде мектепте, кейінгі орта арнаулы және жоғары білім беру орындарында қазақ тілі сабақтарында, басқа да әлеуметтік – гуманитарлық және кәсіби пәндерді оқытуда сөйлеу мәдениетіне тәрбиелеуде төмендегідей ұстанымдарды басшылыққа алуға болады деген пікірдеміз:

- Сөйлеу мәдениеті негіздерін меңгерту;
- сөз қолданудың ұлттық дәстүрлерін жаңғырта отырып, сөз әдебінің нормаларын меңгеру;
- іс қағаздары үлгілерін сауатты жазуға дағдыландыру, жазба тіл мәдениетін қалыптастыру;
- қарым – қатынаста сөз мәдениетін сақтау;
- шешендік өнердің мәні мен тарихы туралы мағлұмат беру,
- шешен сөйлеуге әлеуметтік - тілдік дағдыларын қалыптастыру;
- ауызша пікір - талас түрлері, олардың маңызы туралы білім беру;
- жастарды әр түрлі бағыттағы пікірталас мәдениетіне баулу;
- ұлттық көркем сөз нормаларын меңгерту;
- оқытудың, білім берудің тіліне сөйлеу мәдениеті деңгейін көтере отырып, жеке тұлғалық мәдениетін қалыптастыру т.б.

«ҚАЗАҚСТАН - 2050» Стратегиясында «Қазақстанның болашағы - қазақ тілінде»[1], - делінген. Қазақстанды дамыған өркениетті елдердің қатарына енгізетін біздің болашағымыз - бүгінгі жастар. Олардың міндеті - елінің намысым қорғап, оны әлемге таныта білу. Ал елін

әлемге таныту үшін әр жас өз елінің тарихын, тіл мәдениетін, жалпы ұлттық мәдениетті, барынша жетік игерген парасатпен пайым иесі болуы шарт.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. «ҚАЗАҚСТАН - 2050» Стратегиясы: қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты. Астана: Елорда, 2012. – 74 бет.
2. «ҚАЗАҚСТАН - 2050» Стратегиясы: мемлекеттік тіл және көп тілді білім беруді дамыту мәселелері» тақырыбындағы Республикалық ғылыми тәжірибелік конференция МАТЕРИАЛДАРЫ. Орал: М.Өтемісов ат. БҚМУ БО, 2013. – 150 бет.
3. Назарбаев Н.Ә. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру. Астана: Форма Плюс, 2017. – 8 бет.
4. Сыздық Р. Тіл мәдениеті және оның проблемалары. *Киманта*: Тілдік норма және оның қалыптануы. Астана: Елорда, 2001. – 230 бет.

FTAMP 614.89-008.441.42

АНОРЕКСИЯНЫҢ ПСИХИКАҒА ӘСЕРІ

М.С. АГАДИЕВА, М. ЕСЕТ

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

Аңдатпа. Адам - қоғамның маңызды бөлшегі. Сондықтан оның ойлау қабілеті, ақыл-ойы, психологиясы қоғамға тікелей әсер етері сөзсіз. Сол қоғамның да жеке адамға әсері өте мол. Сол себепті, адам әрдайым өзіне көңілі толып, өз-өзіне сенімді болғаны жөн. Әр күн сайын өмірге қанша адам келіп, қанша адам кетері белгісіз. Ал әр адам өмірге келуші және келіп қана қоймай өмірде тұрақтаушы адам ретінде өзінің қадірін білуі керек дегім келеді. Яғни адам қандай болмасын өзінің болмысын ерекшелігін жоғалтпай, өзін бағалап, құрметтеп, күтініп жүрсе, оған ешқандай дерт жақындай алмайтыны хақ!

Кілт сөздер: адам, психология, модельдер ауруы, қоғамдық дерт, ағза, анорексия, жасөспірімдік шақ, толықтық, күйзеліс, кері кету.

Аннотация. Человек - главная частица общества. Поэтому его уровень мышления, умение, психология напрямую влияет на общество. Общество так же влияет на человека. По этой причине человеку важно быть довольным собой, и быть уверенным в себе. Человек не должен только существовать, он должен не терять свою сущность и особенность, ценить себя и уважать, ухаживать за собой, то ему не сможет приблизиться никакая болезнь.

Ключевые слова: человек, психология, модель боли, общественное здравоохранение, организм, анорексия, подростковые годы, полнота, стресс, регресс

Annotation. Human – is the main part of society. The before, his level of thin king, skill, psychology directly affects society. Society also affects the individual. For this reason, it is important for a person to be satisfied with himself and to be satisfied with himself and to be confident. Humanity must not only exist, it must know the value of

life. That is a person should not lose his essence and peculiarity, appreciate and respect you, take care of himself, so that he could not approach any disease.

Key words: person, psychology, model pain, public health, an organism, anorexia, teenage years, fullness, stress, regression

Адам – белгілі бір қоғамның мүшесі. Ол қандай болмасын бір іспен шұғылданады. Оның азды көпті тәжірибесі, білімі, өзіне тән өзгешеліктері болады. Осы айтылғандардың жиынтығы оны жеке адам етеді. Жеке адамға қашанда сыртқы орта мен қоғамдық қатынас тікелей әсер етеді. Сол қоғаммен араласа келе адам психикасы қалыптасады. Адам психикасының қалыптасуына әлеуметтік желілердің, телеарналардың да әсері мол. Мәселен, қазіргі қоғамдағы «модельдер ауруы» деп аталатын – анорексия адам психологиясына тікелей қатысты аурулардың бірі. Әлеуметтік желілерде, телеарналарда арық қыздарды сұлулық символы етіп көрсетіп жатады, оған еліктегіш қазақ қыздары «тірі қуыршаққа» айналады. Бұрын шетелде сән көрсететін әйел адамдар ауыратын бұл дерт енді кез келгенді таңдамайтын болды. Бұның барлығы адамның неғұрлым көрікті, дене бітімі тартылған болып көрінгісі келетіндігінің кесірі. Мәселен, 2012 жылы Израилда заң проект бекітілген, жарнама агенттік компанияларда сау емес шектен тыс арық фотомоделдерге фотоға түсуге тыйым салған. Себебі, анорексия дегеніміз - қыз балалардың өзіне көңілі толмауынан, яғни психикалық ауытқудан, күйзелістен туындайтын ауру. Бұл көбіне жасөспірімдер арасында кеңінен таралған. Балалық шақпен қоштасып, жасөспірім шаққа аяқ басқан нәзік жандылар өздерінің сымбатын сақтау үшін, ерекшелік үшін диета ұстап, артық салмақпен күресе бастайды. Көп жағдайда сол диетаны дәрігердің рецептінсіз немесе өзіндік қадағалаусыз асыра сілтеп жібереді. Тіпті әрдайым өзін толық сезініп, өзін кемсітіп, қоғамнан алыстай береді. Қоғам болған соң түрлі адамның болатыны белгілі. Сол адамдардың бірі келіп оған «сен толығып кетіпсің», «мынаған қарағанда толық көрінесің» деген сөздері әсер етіп, адамның арықтауға деген құлшынысы артып, өзіне нақты талап қоя бастайды. Осының салдарынан өзі ойлағаннан да көп салмақ тастап, ағза қалыпты күйін жоғалтып, ауруға ұшырайды. Анорексиямен ауырған адам қанша арық болса да өзіне білінбейді. Себебі, оның санасына, психологиясына «мен толықпын» деген сөз ұялап алған. Және ол қанша арық болса да, одан бетер арықтауға тілегі болады. Бір сөзбен айтқанда, өзіне ешқашан көңілі толмайды. Бұл ауру асқына келе басқа ағзалардың қалыпты жұмысын бұзады. Ағза жұмысы бұзылғаннан кейін, оның адам психологиясына, яғни жүйке жүйесіне, жүйке жасушаларына әсер ететіні белгілі. Демек, зақымданған, жойылған жүйке жасушаларын қайта қалпына келтіру мүмкін емес. Осының салдарынан адам ашуланшақ, күйгелек болып келеді. Бұл

кездері адам қоғамнан мүлде оңашаланып, үйден шықпайтындай жағдайға жетеді, кейде тіпті өмір сүруге зауқы соқпай қалуы мүмкін.

Анорексия қазіргі қоғамдағы дерт. Бұл әсіресе жас қыздарға өте қауіпті! Себебі, олардың денесі толығымен қалыптаспаған, әлі даму үстінде. Егер ол тамақтан бас тартып, организмдер дамымай, регреске ұшырап кері кетер болса әрине ол мүлдем дұрыс емес. Негізінен, анорексияның бастапқы белгілерінде тамаққа байланысты тақырыптарға көп көңіл бөліп қызығу: аяқ астынан тамақ дайындауға деген қызығушылықтың пайда болуы, әртүрлі ас мәзірі кітаптарына, кулинарияға қызығу және достары мен туысқандарына түрлі тамақты дайындауға қызығу, дегенмен өзінің тәбетінің болмауы, сонымен қатар, организмінде яғни терінің құрғауы, әлсіздік, шаш пен тырнақ күйінің нашарлауы, қаназдық, эндокринді жүйе жұмысының бұзылуы, қан қысымының төмен болуы байқалады. Нәтижесінде, ауру адамның организмі жас баладай кішірейіп қалады. Физиологияда салмақ бойға сәйкес келуі қажет. Ал анорексиямен ауырған адамнан бұл үйлесімділікті мүлдем байқай алмайсың. Осы үйлесімділіктің бұзылуы салдарынан болашақтағы қалыпты өмір формасын жоғалтып алуы мүмкін.

XX ғасыр анорексия соңына нүкте қоя алмады. Бұл аурудан сондай-ақ атақты принцесса Диана мен Уитни Хьюстон да зардап шеккен болатын. Сән әлем бизнесінде бірнеше өлім себебі осыдан болғанын естіген қоғам әліде бұл аурудан құтылар емес. Артық арықтауды насихаттау бүгін де өзіндік сипат алып отыр, және онымен күресуге әзірге ешқандай мүмкіншілік болмай тұр... Дегенмен, 2005 жылдың 16 қараша күні анорексияға қарсы халықаралық күн деп жарияланған болатын.

Анорексияның алдын алу үшін біріншіден, адам қандай болмасын өзіне көңілі толып, өзін-өзі жақсы көріп, «өзіне арықпын, семізбін деп сұқтанба, адамға ет деген келеді де кетеді» дегендей, өзін ешқашан кемсітпеу керек. Сонымен қатар, психологтан кеңес алып, өзінің емделуге деген құлшынысы болғаны жөн. Адам психологиясының жақсы жаққа өзгеруіне қоғамның тікелей әсері болатындықтан, оған әрдайым серпін беріп, қолдау көрсетіп отыру керек. Негізінен, анорексияны емдеудің нақтылай жолдары жоқ, дегенмен мамандар ауруды асқындырып алмай тұрғанда, психологиялық көмек көрсете отырып ем жасауға болатындығына тоқталады. Бұл ретте жағдайды ауырлатпай, жақындарды әбігерге түсірмей және ең бастысы, өз өмірімізді өзіміз уламай тұрғанда, саны бар сапасы жоқ диеталардан бойды аулақ салған жөн. Осындай жағдайларда алдымен психиатр мамандармен кеңесу қажет. Себебі, анорексия әртүрлі жағдайда пайда болады. Алдымен дерттің бастапқы себебін анықтап алу маңызды. Адамды депрессияға соқтыратын болғандықтан, ол әлеуметтік және қоғамдық мәселенің біріне айналған. Сондықтан науқас психотерапевтік көмектер алып, дәрі-дәрмектер қабылдап, ең бастысы, өз-өзін тамақ ішуге

ынталандыру қажет. Уақыт өткен сайын калориясы жоғары тамақтарды бере отырып, анорексия науқасын біртіндеп қалыпқа келтіруге болады. Әр нәрсенің өз мөлшері, өз орны болатыны секілді арықтаудың да, дұрыс өмір сүрудің де жөні бөлек екенін естен шығармайық!

Қорыта келе, Абай атамыз «қарыны тоқтық, уайымы жоқтық аздырар адам баласын» демекші, бейбіт елде, уайым-қайғысыз өмір сүріп жатқанда ауруды өзіміз қолдан жасап алудан сақ болайық! Өзімізді өзіміз құрметтеп, барымызды бағалай білейік дегім келеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Юлия Лапина «Тело, еда и тревога. Что беспокоит современную женщину» Москва, 2017. - 230с
2. Поль Брэгг «Чудо голодания».- Москва, 2010,- 420с
3. С.Сассман «На диете».- Эксмо, 2007.- 448с
4. Иби Каслик «Худышка».- Центрполиграф, 2007. - 297с
5. <https://baq.kz/kk/news/ult-sauligi/zhuldizdar-aurui>
6. <https://ppt-online.org>

ҒТАМР 14.25.09.

ЖАЛПЫ БІЛІМ БЕРЕТІН МЕКТЕП ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ БАСТАУЫШ СЫНЫП ЖАСЫНДАҒЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ ТӘРБИЕСІНІҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫН ЖЕТІЛДІРУ

К.Ж. МАРДЕНОВ, Т.Х. УТЕГАЛИЕВ

*Қ.Жубанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе
Қазақстан*

Аннотация. Мақала оқушылардың типологиялық сипаттамаларын ескере отыра сақтауға, педагогикалық технологиясының денсаулығын дамытуға және дәлелдеуге бағытталған. Жалпы білім беретін мектептегі бастауыш сынып оқушыларының физикалық қасиеттерін генетикалық тұрғыда анықтау бойынша жалпы білім беретін мектептердегі тиімдірек режимдерін зерттеу.

Бұл жұмыста эксперименталды зерттеулер ұйымдастырылып, жүргізілді.Нәтижесінде әртүрлі соматотиптердің өкілдеріне әсер етудің қозғалыс режимдері әр түрлі әсер ететіні анықталды. Бұл айырмашылықтар әртүрлі соматотиптер денесінің құрылымы мен функциясының табиғи генетикалық дерминирленген әртүрлілігіне және биологиялық себептерге байланысты.

Зерттеу жұмысы барысында дене бітімінің ерекшеліктерін ескеретін әсер ету алгоритмі болып табылатын оқушылардың кондициялық қабілеттерін дамыту технологиясы, сонымен қатар моториканың белгілі бір жақтарына соматотиптер үшін жетекші режимдерді қолдана отырып, сабақтарды жеке-топтық ұйымдастыру процедурасы әзірленді.

Кілттік сөздер: денсаулық сақтау педагогикалық технологиялар, генетикалық анықтама, моторлық режимдер, бастауыш сынып жасындағы оқушылар.

Аннотация. Статья направлена на разработку и обоснование здоровьесберегающих педагогических технологий на основе учета типологических особенностей учащихся. Изучение наиболее эффективных режимов развития физических качеств учащихся младшего школьного возраста общеобразовательных школ в соответствии с генетической детерминацией.

В данной работе были организованы и проведены экспериментальные исследования, в результате которого установлено, что двигательные режимы воздействий на представителей разных соматотипов, имеют различный эффект. Эти различия обусловлены биологическими причинами, связанными с естественными генетически детерминированными разнообразием строения и функций тела представителей различных соматотипов.

В ходе исследовательской работы была разработана технология развития кондиционных способностей учащихся представляющая собой алгоритм воздействий учитывающий особенности телосложения, а так же процедуру индивидуально-групповой организации занятий, с применением режимов адекватных ведущим для определенного соматотипа сторонам моторики.

Ключевые слова: оздоровительно педагогические технологии; генетическая детерминация; двигательные режимы; учащихся младшего школьного возраста.

Annotation. The article reviews development and support of health-saving educational technologies by taking into account the typological features of students. Study of the most efficient development modes of junior school age students' physical abilities in comprehensive schools in accordance with genetic determination.

In this work, experimental studies were organized and conducted, as a result of which it was established that the motor modes of action on representatives of different somatotypes have different effects. These differences are due to biological causes associated with the natural genetically determined variety of the structure and body functions of the various somatotypes' representatives.

In the course of the research, a technology was developed to develop students' conditioned abilities, which is an impact algorithm that takes into account body features, as well as a procedure for individual-group organization of classes, using modes that are adequate for the motility sides leading to a particular somatotype.

Key words: health-improving and educational technologies; genetic determination; motional modes; junior school age students.

Қазіргі кезде мектепте дене тәрбиесі бойынша жаңа оқу бағдарламаларын енгізуге байланысты, әрбір оқушының жеке қасиеттерін ескеру мәселесі туралы сұрақ туындады. Бұл тек оқушыларды генетикалық анықтауды жоспарлау процесінде ескеру арқылы мүмкін. Біздің зерттеуіміз бойынша Ақтөбе мектептеріндегі бастауыш сынып жасындағы оқушылар үш негізгі типологиялық топқа бөлінді.

Бұл ереже балалардың денсаулығына зиян келтірмей, оқушылардың физикалық қабілеттерін дамыту үшін барынша ұтымды әсер ететін генетикалық айқындауды ескере отырып, физикалық әсердің дамуын алдыңғы қатарлы жоспарғашығарады. Денсаулық сақтау педагогикалық технологиялары деп аталатын тиісті ереже жасалды, оның міндеттерінің бірі - студенттердің типологиялық меншіктерін үлестірілуін ескеретін дене шынықтыру сабақтарын жүргізу әдістерін құру (конституциялық меншік).

Жоғарыда айтылғанға сәйкес, біз екі жылдық талпыныс жасадық. Педагогикалық зерттеулер мына мәселелерді шешуге бағытталған:

1. Бастауыш сынып жасындағы оқушылардың қозғалу деңгейін профессор В.В.Зайцев және В.Д.Сонькин ұсынған 15 тестті орындау арқылы анықтау.

2. Бастауыш сынып оқушыларының анатомиялық бағдарларға сәйкес тиісті соматодтарға қосылуын анықтау.

3. Бастауыш сынып оқушыларының ауыспалы қабілеттерін дамытудың моторлық режимдерін әзірлеу және эксперименталды түрде негіздеу.

Зерттеу нәтижесінде әртүрлі соматодтердің өкілдеріне әсер етудің моторлық режимдері басқа әсерге ие екендігі анықталды. Бұл айырмашылықтар әртүрлі соматодтердің өкілдерінің денесінің құрылымы мен функцияларының табиғи генетикалық дерматизирленген әртүрлілігімен байланысты биологиялық себептермен туындады.

Басым қозғалтқыш қасиеттерін дамытуға бағытталған дене жаттығуларының көлемі дене салмағының 60% -на дейін жетеді.

Оқушылардың астено-теракальді түріндегі дене тәрбиесі бар екендігі, «жалпы төзімділікті» дамытуға бағытталған режимнің ең үлкен әсері болып табылады. Бұдан әрі осы көрсеткіштерге әсер ету тиімділігі физикалық қасиеттерді кешенді дамытуға бағытталған режим болып табылады.

Бұлшықет түрінің оқушыларында, шоғырландыру мүмкіндіктері мен аэробтық мүмкіндіктердің ең өнімділігі, төзімділік жаңалықтарын дамытуға бағытталған қозғалтқыш режимі болып табылады және импульстік берешектің жинақталу қарқындылығының шамасының индикаторының ең жоғары оң динамикасы жылдам қарқынды қасиеттерді дамытудың басым режимінде жүреді. Индикаторлардың өзгеруінің тиімділігі нәтижесінде энергетикалық режим электр қуатының сапасын жылдамдатуды дамыту үшін құралдарды бастапқы пайдалануды көздейді, ал тиімділікте импульстік қарыздардың жинақталу қарқындылығының индекстерін жақсарту, жалпы төзімділіктің басым дамуы бар режим.

Физикалық қасиеттердің біркелкі пропорционалды дамуы барлық санаттағы оқушылардың осы категориясының физикалық көрсеткіштерін жақсарту үшін тиімді болатын режим болып табылады.

Догистивтік дене тәрбиесінің физикалық көрсеткіштері мен қозғалтқыштың дайындығының өсу қарқынын талдау көрсеткендей, зерттелген көрсеткіштердің барынша көп болуы топта жоғары жылдамдықты қуат режимінде болады. PWC170 салыстырмалы құнының ең аз өсімі және импульстік қарыздың жинақталу қарқындылығының индикаторы топқа PWC170 абсолютті шамасының режиміне біркелкі пропорционалды режимде болып келеді.

Зерттеліп жатқан кіші топтардағы физикалық жұмыс күшінің өсу динамикасын зерттеу, астено-терак түріндегі оқушылар үшін аэробты мүмкіндіктері үшін моторлы фитнес дамыту үшін ең тиімді болып табылады, олар үшін жетекші төзімділікті жеңілдікті дамытуға бағытталған. Бұлшық еттердің өкілдеріндегі аэробтық қабілеттерін дамыту үшін қуат сапасының төзімділігі мен жылдамдығын дамытуға бағытталған шамамен бірдей тиімді режимдер болып табылады. Физикалық өнімділікті жоғарылату үшін асқорыту түріндегі физикалық студенттердің тобы басымдықты жылдамдық қасиеттерінің дамуымен қолайлы режим болып табылады.

Зерттеу барысында физикалық әсерлердің алгоритмі, сондай-ақ жетекші соматоидты қозғалтқыш бөліктеріне сәйкес келетін режимдерді қолданумен жеке топтарды ұйымдастыру рәсімі болып табылатын оқушылардың жайлылық қабілеттерін дамыту технологиясын әзірледік.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Ашмарина Б.А. Теория и методика физического воспитания. М., Просвещение, 1979 .- 145с.
2. Буланова-Топоркова М.В. Педагогика и психология высшей школы / учебное пособие, 2002.-165с.
3. Холодов Ж.К., Кузнецов В.С. Теория и методика физического воспитания, 2003.-С. 18-24.
4. Хмель Н.Д, Педагогический процесс как объект профессиональной подготовки учителей. - А.: Мектеп, 1984.-36 с.

ҒТАМР 14.07

БІЛІМ БЕРУДЕГІ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ӘДІС-ТӘСІЛДЕР

А.Ч. ЕШНИЯЗОВА

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

Аннотация. Білім беру процесінде білім беру мазмұнын жанарту жағдайында педагогикалық үдерісті ұйымдастырудың тиімді тәсілі - жаңа форматты оқытушылар дайындау. Ертеңгі болашағымыздың сапалы білім, саналы тәрбие алуы – қазіргі қоғамдағы ұстаздарға байланысты.

Кілт сөздер: күзіреттілік, сыни ойлау, коммуникативтік технология, кері байланыс, бағалау, пікір айту.

Аннотация. Наиболее эффективным способом организации учебного процесса в контексте обновления содержания обучения в образовательном процессе является подготовка учителей нового формата. Получение качественного образования хорошего воспитания зависит от учителей современного общества.

Ключевые слова: компетентность, критическое мышление, коммуникативные технологии, отзывы, оценка, комментарии.

Annotation. The most effective way to organize the learning process in the context of updating the content of the learning process is to find out how to train new tutors in a new format. Our experience is that the well-educated future of our future students is growing up in a modern society.

Key words: competence, critical thinking, communicative technologies, feedback, evaluation, comments.

Қоғамды ілгері дамытатын күш білім десек, болашақтың иегері - жас ұрпақты саналы да білімді етіп тәрбиелеу ұстаздардың қолында. Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың «Инновациялар мен оқу-білімді жетілдіру арқылы білім экономикасына» - атты тақырыпта оқыған лекциясында: «Мұғалімдердің жаңа ұрпағы білім деңгейі жөнінен әлдеқайда жоғары болуы керек. Ол үшін формацияның педагогы қажет», - деген. Қазіргі ұстаз: жанаша ойлай білетін, студентпен ортақ тіл табыса білетін, білімді, шебер, іскер болуы тиіс. Жаңа нәтижеге бағытталған білім — инновациялық білім. Күзіреттілік білім беру жағдайында қоғамның мәдени, әлеуметтік, экономикалық сұранысты қанағаттандыратын, әлемдік бәсекеге төтеп бере алатын, теориялық білімін кез келген жағдайда өз іс-тәжірибесінде пайдалана алатын білім. «Инновация» деген сөз – латынның «novis» жаңалық және «in» енгізу деген сөзінен шыққан, ал оның қазақша аудармасы «жаңару, жаңалық, өзгеру» деген мағынаны білдіреді.

Келесі бір сөзінде Н.Ә.Назарбаев: «Біз құрып жатқан қоғамның ең жоғарғы құндылығы – адам, бүкіл өзгерістердің, жаңартулардың бәрі сол үшін, соның игілігі үшін жасалып жатыр» деп айтқан сөзі бар. Жастарға адамгершілік дәнін сеуіп, рақымдылыққа, мейірімділікке, имандылыққа тәрбиелеу – қазіргі заман талабы. Егеменді елдің ертені – бүгінгі жастар десек, олардың білімді де дарынды, күш-қуаты жоғары, қажыр-қайраты мол,

жан-жақты жетілген жоғары мәдениетті, парасат- пайымы мол, саналы азамат болып жетілуі тәлім-тәрбие беретін оқытушыға, ата-анаға, өскен ортасына байланысты.

Сонымен қатар білім бере отырып, тиімді жолмен жаңа заман тұлғасын қалыптастыру әр оқытушының мақсаты екені анық. Білім мазмұнын жаңартудың ғылыми негізіне білім алушы белгілі бір қажетті біліктер мен дағдылардың иесі, оқу әрекетінің субъектісі, әр түрлі мәдениеттер мен өз көзқарасы тұрғысынан білімді, сауатты, өз ойын дұрыс әрі шебер жеткізе білетін, мәдениетті тұлға [1].

Бүгінгі күнгі педагогика саласындағы өзекті мәселе - білім берудің жаңа үлгісін құру, қоғамдағы нәтижелілігін арттыру және барлық жерде қолданысқа енгізу. Білім мен ғылымды дамыту бағдарламасының сапасы мен оқытушылардың біліктілігін арттыруға, сонымен қатар студенттердің сыни ойлау, жаңа ақпарат іздеу, командада жұмыс істей білу, ақпараттық-коммуникативтік технологияларды қолдану секілді машықтары мен коммуникативтік дағдыларын баса назар аударуды талап етеді. Бірақ, ең алдымен бұған білім берушілерді машықтандыру қажет. Білім беру процесінде білім беру мазмұнын жаңарту жағдайында педагогикалық үдерісті ұйымдастырудың тиімді тәсілі - *жаңа форматты оқытушылар дайындау*.

Қазіргі жоғарғы оқу орындарындағы зерттеушілік, шығармашылық талаптарын толық меңгерген, қызығушылықпен студенттің жеке тұлға болып дамуына өз үлесін қоса алатын, өздігінен өмірге жетелейтін ақыл кеңес беретін мамандарды талап етеді. Білікті ұстаз, білімді маман болу үшін әрбір оқытушы өз білімін үздіксіз көтеріп отыруы тиіс. Білімін тұрақты көтеріп отыру, білім берушінің құқықтары әрі міндеттері, білім беру жүйесінің тұрақты дамуының кепілі, мемлекеттік дамуының құралы болып табылады.

Уақыт талабына сай жеке тұлғаны қалыптастыру, тиімді оқыту әдістерін таңдау және жетілдіру арқылы ғана білім беру сапасын арттыруға болатыны белгілі. Қазіргі таңдағы білім беру сапасын арттыруда әсер ететін факторлар мыналар:

- *Студенттермен тиімді кері байланысты қамтамасыз ету;*
- *Студенттердің өзіндік оқуға белсенді қатысуы;*
- *Бағалау нәтижелерін ескере отырып оқытуды өзгерту;*
- *Студенттердің қызығушылығын арттыру;*
- *Студенттерді сыни тұрғыдан ойлауға үйрету;*
- *Студенттердің сыни тұрғыдан өздерін-өздері бағалай алуы және өздерінің оқуын қалай жақсартуға болатындығы түсіндірудің қажеттілігі.*

Сыни ойлау – ашық қоғам негізі. Сыни ойлау деген – әр жеке тұлғаның кез – келген жағдайдағы мәселені ойлап, зерттеп қорытып, өз ойын еркін ортаға жеткізе алуы. Сыни тұрғыдан ойлау, өзіндік, жеке ойлау болып табылады [2]. Ол – өз алдына сұрақтар қойып

және үнемі оларға жауап іздеу, шешімін табуы қажет ететін мәселені анықтау, әр мәселеге байланысты өз пікірін айту, оны дәлелдей алу, сонымен қатар басқалардың пікірлерін дәлірек қарастыруды және сол дәлелдемелердің қисынын зерттеу дегенді білдіреді. Нағыз сабақ – ол әрқашан диалог, іздене, дайындала, үйрене, шәкірттер болашағын ойлай жасалған еңбек пен тәжірибенің бірлігі.

Үйрену процесі – бұрынғы білетін және жаңа білімді ұштастырудан тұрады. Үйренуші жаңа ұғымдарды, түсініктерді, өзінің бұрынғы білімін жаңа ақпаратпен толықтырады, кеңейте түседі. Сондықтан да, сабақта қарастырылғалы тұрған мәселе жайлы студент не біледі, не айта алатындығын анықтаудан басталады.

Үйретушілер білетіндерін анықтап, білмейтіндерін белгілеп сұрауға әзірленеді. Бұл әрекет арқылы жаңаны түсіну үшін бұрынғы білім арасында көпірлер құрастыруға, яғни байланыстар құруға дағдыландырады. Тақырып туралы ой-толғаныс – бағдарламаның келесі кезеңі. Күнделікті оқыту процесінде студент толғанысын ұйымдастыру, өзіне, басқаға сын көзбен қарап, баға беруге үйретеді. Студенттер өз ойларын, өздері байқаған ақпараттарды өз сөздерімен айта алады. Бұл сатыда білім алушылар бір-бірімен әсерлі түрде ой алмастыру, ой түйістіру, өз үйрену жолын, кестесін жасау мақсатында басқалардың әр түрлі кестесін біліп үйренеді. Бұл үйрену сатысы – ойды қайта түйіп, жаңа өзгерістер жасайтын кезең болып табылады. Әр түрлі шығармашылықпен ой түйістіру болашақта қолданылатын мақсатты құрылымға жетелейді.

Сабақ барысында білім дайын күйінде беріле салмау керек. Оқытушы шеберлігі арқылы студенттің білімді игеруге қызығушылығын ояту қажет. Ал ол сұрақ әр түрлі әдіс-тәсілдер арқылы білім алушының алдына жан-жақты мақсат қойып, іске асыруына жол көрсетеді. Технологияның басты мақсаты – дамыта оқыту негізінде “Сын тұрғысынан ойлау арқылы оқу мен ойлауды дамыту” бағдарламасын іске асыру, студенттерге терең білім беру.

Жаңа технология ретінде ең озық әдістерді дер кезінде игеру, іздену арқылы білім алушының бойына дарыту, одан өнімді нәтиже шығара білу – әрбір оқытушының басты міндеті.

Сын тұрғысынан ойлау технологиясын сабақтарда қолдана отырып тұлға қалыптастырудың тиімді жақтары өте көп екендігіне көз жеткізуге мүмкіндік зор. Жалпы сын технологияның жетістіктері мынандай болып табылады:

1. Студенттер күні бұрын берілген тапсырма мен де сабақ үстінде берілген тапсырмалармен қосымша ізденеді, өз бетімен дайындалады.

2. Студент ой қиялының дамуына, пікір айтуына еркіндік беріледі.

3. Өз өміріне, қоршаған ортаға сын көзбен қарауға үйренеді.
4. Өзгенің пікірін тыңдап, оған өз көзқарасын қоса білуге үйренеді.
5. Шыншылдық, әділдікке дағдыланады.
6. Өзгенің пікірімен санасуға үйренеді.
7. Әр түрлі шығармашылық жұмыстарға дағдыланады.
8. Өз пікірін қорғай дәлелдей алады.
9. Топпен жұмыс істеуге үйренеді.
10. Жан дүниесін тәрбиелейді.

Қазіргі кездегі мамандық атаулының барлығы бейімділікті, ептілікті, шапшандықты, ерекше ой қызметін, мол шығармашылық мүмкіндікті, өзін қоршаған түрлі жағдайларға тез икемделіп қана қоймай, оларды керекті бағытына шығармашылықпен бұра білу қаблеттілігін қажет етеді [3].

Сондықтан психологтардың өзі тұлға қалыптастырудың қажеттілігін тұтас бір кешенді қасиеттермен байланыстырады. Білім беру барысында сабақтарда сын тұрғысынан ойлау технологиясы тіл дамыту мен қатар тұлға қалыптасытуда маңызы зор екендігі тәжірибе негізінде дәлелденуде. Сын тұрғысынан ойлау технологиясы - ойлаумен ұштастыра білім алуды бағыттайтын оқыту технологиясы. Бұл әдіс- тәсілдерді жаңа форматты оқытушы ғана тиімді пайдаланып, оқу- білім мазмұнының жақсы жаққа қарай өзгеруіне көмек көрсете алады.

Сонымен, жаңа форматты бағдарламаны оқып келген студенттердің қалай оқитынын және олардың дамуына ықпал ететін факторларды анықтайтын қабілет пайда болады, оқыту мен оқудың мақсаттары мен міндеттерін қалай анықтау керектігін біледі, барлық студенттердің оқуды табысты болуына қол жеткізу үшін сабақтарды қалай жоспарлау және бағалау керектігін түсінеді, мектептегі ұжымда және әріптестер арасында жағымды психологиялық ахуалды қалай ұстап тұру қажеттігін біледі. Сындарлы ойлау жүйесін қолдану сапа көрсеткішін арттыратындықтан және оқу орындарын ойлау және зияткерлік мектептеріне айналдыратындықтан, ол жетекші мәртебеге ие болуы тиіс.

Оқытушы бүгінге ғана емес, ертеңге, болашаққа қызмет істейді. Ол заман дамуынан артта қалмастан, өзін – өзі жан - жақты дамыту үшін саяси - идеялық дәрежесін, ғылыми теориялық білімін және педагогтық мамандығын күнбе - күн жетілдіріп отыруға талаптандырады. Педагогикалық қызмет - қоғамық құбылыс. Қоғамдық қарым - қатынастардың өзгеруі, жаңа білімнің жинақталуы, өндірістің жетілдіруі, әлеуметтік прогресс педагог қызметінің мазмұндық сипатын өзгертуді талап етеді, себебі ол қоғамның әлеуметтік сұранысын қанағаттандыруы тиіс. Қазіргі кезеңде мектептегі жас ұрпақ тәрбиесі, оның жеке тұлғасының жаңаша қалыптасуы, әлеуметтік дүние көзқарасы, жалпы болмысы, ең алдымен

оқытушыға байланысты. Тұлғаны барлық жағынан дамытып тәрбиелеу, жас ұрпақты қоғам құрылысына белсене қатысуға әзірлеу міндеттері университет арқылы жүзеге асырылады. Университетте білім және тәрбие алу барысында студент жастардың ақыл ойы дамиды, эстетикалық сезімі, талғамы артады. Соған сәйкес университет тәрбие беру ісін біріңғай мақсатты, жүйелі түрде ұйымдастырылуын қамтамасыз етеді.

Бүгінгі жас біздің болашағымыздың негізі, олар өз ортасымен, өз ұлттық тәрбиесімен, өз мәдениетімен, өз армандарымен нұрлы болашаққа, жаңа мүмкіндіктерге қол жеткізеді. Біз әлемдегі бәсекеге қабілетті отыз елдің қатарына енуді мақсат тұтқан Қазақстанның келешегін даярлау ісінде негізгі басымдық ретінде халықтың дүниетанымы, мәдени және тарихи, өнер құндылықтарымен үйлестіре оқыту мен тәрбиелеуді қолға алғанда ғана еліміздің жаңа экономикалық өрлеу кезеңіндегі ұрпақ тәрбиесін жан-жақты, өрісті де негізді түрде жүзеге асырарымыз сөзсіз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. ҚР-ның педагог қызметкерлерінің біліктілігін арттыру бағдарламасы. «Мұғалімге арналған нұсқаулық». 3- деңгей. 4-5 б.
2. Закирова А.Ш. Жеке тұлғаға бағытталған сабаққа қойылатын талаптар //Қазақстан тарихы әдістемелік журнал. -2008.-Б.18-24
3. 3. Қабдешова Ә. Сын тұрғысынан ойлау // Қазақ тілі мен әдебиеті.- №10.-Б.35-45
4. Ф.Б. Бөрібекова, Н.Ж. Жанатбекова. Қазіргі заманғы педагогикалық технологиялар. - Алматы, 2014. - 359 б.
5. Қ.Әбдіғалиев. Осы заманғы педагогикалық технологиялар. - Алматы, 2004. - 248 б.

ӨНЕР, МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ СПОРТ
ИСКУССТВО, КУЛЬТУРА И СПОРТ
ART, CULTURE AND SPORT

МРНТИ 77.01.01

ДИСТАНЦИОННОЕ ОБУЧЕНИЕ ЛИЦ
С ОГРАНИЧЕННЫМИ ВОЗМОЖНОСТЯМИ ЗДОРОВЬЯ
ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЕ

Ж.И. КИСЕЛЕВА, В.В. ШЛЯПНИКОВА

Оренбургский государственный университет, г. Оренбург, Россия

Аннотация. Понятие «люди с ограниченными возможностями здоровья», в современном обществе, имеет не столько медицинский, сколько социальный смысл. Все граждане и тем более педагоги должны быть заинтересованы в успешной социализации людей с ограниченными возможностями здоровья. Необходимо создавать среду, в которой такие люди могут осуществлять свою жизнедеятельность с минимальными преградами. Ограничения в состоянии здоровья являются препятствием для включения человека в адекватные возрасту воспитательные, образовательные и социальные процессы. Чем раньше начнется специально организованное обучение, тем успешнее будет проходить социализация. Учитывая то, что такие обучающиеся часто пропускают занятия по болезни и плохому самочувствию, параллельно с очным или заочным обучением может идти дистанционное обучение как одной, так и нескольких учебных дисциплин, в том числе и физической культуре.

Ключевые слова: люди с ограниченными возможностями здоровья, социализация, дистанционное обучение, физическая культура.

Аннотация. «Мүмкіндіктері шектеулі адамдар» ұғымы қазіргі қоғамда медициналық емес, әлеуметтік маңызы бар. Барлық азаматтар мен әсіресе мұғалімдер мүмкіндігі шектеулі адамдардың табысты әлеуметтенуіне мүдделі болуы тиіс. Мұндай адамдар өз қызметін барынша аз кедергілермен жүзеге асыра алатын жағдайларды жасау қажет. Медициналық шектеулер адамның жасына сәйкес білім беру, білім беру және әлеуметтік процестерге қосылуына кедергі келтіреді. Бұрын арнайы ұйымдастырылған оқыту басталса, әлеуметтендіру сәтті болады. Мұндай студенттер ауру және өзін-өзі нашар сезіну бойынша сабақтарды жиі өткізіп тұру фактісін ескере отырып, күндізгі немесе қашықтықтан оқытумен қатар, дене шынықтыруды қоса алғанда, біреуден де, бірнеше оқу пәндері бойынша қашықтықтан оқытудан өтуге болады.

Кілт сөздер: денсаулық мүмкіндіктері шектеулі адамдар, әлеуметтендіру, қашықтықтан оқыту, дене шынықтыру.

Annotation. The concept of «people with disabilities» in modern society has not so much medical as social meaning. All citizens and especially teachers should be interested in the successful socialization of people with disabilities. It is necessary to create an environment in which such people can carry out their activities with minimal obstacles. Health restrictions are an obstacle to the inclusion of a person in age-appropriate educational, educational and social processes. The earlier the specially organized training begins, the more successful socialization will be.

Given the fact that such students often miss classes on illness and poor health, in parallel with full-time or distance learning can go distance learning as one or several academic disciplines, including physical education.

Key words: People with disabilities, socialization, distance learning, physical education.

За последнее время изменилось отношение большинства граждан к людям с ограниченными возможностями здоровья, которое проявляется в толерантности, помощи, уважении, поддержке. Наше государство вносит существенные изменения, что бы облегчить жизнь таких людей. Сегодня много говорится об инклюзивном образовании и безбарьерной среде и это воплощается в жизнь [1].

Понятие «люди с ограниченными возможностями здоровья», в современном обществе, имеет не столько медицинский, сколько социальный смысл. Это связано с тем, что для людей с различными отклонениями в состоянии здоровья характерны значительные ограничения в повседневной жизнедеятельности, а также в обучении, в общении, что ведет к социальной дезадаптации. Тем самым, данные ограничения являются препятствием для включения человека в адекватные возрасту воспитательные, образовательные и социальные процессы.

Чем раньше начнется специально организованное обучение, тем успешнее будет проходить социализация, тем полноценнее будет участие лиц с ограниченными возможностями здоровья в жизни общества, тем эффективнее будет самореализация в различных видах деятельности, в том числе профессиональной [2].

За последнее время возникла сущностная необходимость не только в очном и заочном обучении лиц с ограниченными возможностями здоровья, но и в дистанционном, и учебная дисциплина физическая культура не исключение. Определено это тем, что обучающиеся с отклонениями в состоянии здоровья часто пропускают занятия по болезни и плохому самочувствию, а когда присутствуют на уроке физической культуры, зачастую имеют освобождение от занятий по общей программе [3, 4]. Тем не менее, двигательная активность для людей с нарушениями в состоянии здоровья это главное средство физической, медицинской и социальной реабилитации [8].

Дистанционное обучение - это взаимодействие учителя и обучающихся между собой при территориальном удалении, но отражающее все компоненты характерные для учебного процесса (цели, задачи, содержание, методы, принципы, формы организации, средства обучения) и реализуемое с помощью информационно-коммуникационных технологий [7]. Дистанционное обучение - обучение, которое полностью или частично осуществляется с помощью компьютеров и телекоммуникационных технологий и средств [6].

Методы дистанционного обучения - это система последовательных взаимосвязанных действий, при минимальном взаимодействии обучаемого и преподавателя, обеспечивающих усвоение содержания образования [5]. Преподаватель, для осуществления этого метода, подбирает необходимые образовательные ресурсы (печатные, аудио- и видеоматериалы и т.д.) доставляемые по телекоммуникационным сетям или с помощью USB-флеш-накопителя. Помимо применения общепедагогических методов обучения, следует выделить следующие специфические методы при дистанционном обучении:

- метод индивидуализированного преподавания и обучения, для которого характерны взаимоотношения одного обучаемого с преподавателем (обучение «один к одному»);

- метод, в основе которого лежит изложение учебного материала преподавателем, при этом обучаемые не играют активную роль в коммуникации (обучение «один к многим»). Данный метод используется когда обучаемых группа примерно одинаково подготовлены и для всех одинаков конечный результат;

- метод, для которого характерно активное взаимодействие между всеми участниками учебного процесса (обучение «многие к многим»). Значение этого метода в том, что преподаватель задает тему для обучающихся и создает, а далее поддерживает благоприятную среду, при которой обучающиеся могли бы работать в сотрудничестве. Данный метод ориентирован на групповую работу и представляет наибольший интерес для дистанционного обучения;

- метод проектов предполагающий комплексный процесс обучения, при котором у обучающегося появляется возможность проявить самостоятельность в своей деятельности, результатом которой является создание какого-либо продукта, явления, комплекса физических упражнений, танца и т.д.;

- метод проблемного обучения основан на рассмотрении сложных познавательных задач, решение которых представляет существенный практический или теоретический интерес. В процессе проблемного обучения внимание обучающихся фокусируется на важных проблемах, они стимулируют познавательную активность, способствуют развитию умений и навыков по решению этих проблем;

- исследовательский метод обучения характерен наличием четко поставленных актуальных и значимых для участников целей, продуманной и обоснованной структуры, широкого использования арсенала методов исследования и оформления результатов.

Коротко процесс и результат составления комплекса общеподготовительных упражнений можно представить так: учитель физической культуры выполняет несколько упражнений с гимнастической палкой и пересылает видео студентам. Студенты дорабатывают до комплекса, так что бы получилось 10-12 общеподготовительных

упражнений, сами его выполняют, записывают на видео и пересылают учителю. Представим несколько физических упражнений с гимнастической палкой из комплекса. Такой комплекс можно выполнять как разминку, перед основной частью самостоятельных занятий, как динамическую паузу, а представленные упражнения как физминутку при приготовлении домашней работы.

I. Ходьба на месте (1 минута), ходьба на месте с высоким подниманием бедра (30-40 секунд), ходьба на месте с захлестыванием голени (30-40 секунд), бег на месте (2минуту), ходьба на месте (1 минута).

Методические указания: без гимнастической палки, держать заданный темп, руки работают разноименно, руки не напрягать, выше бедра при ходьбе с высоким подниманием бедра, если сложно удержать минуту бега на месте, то следует перейти на ходьбу.

II. Исходное положение (и.п.) узкая стойка ноги врозь, палка внизу.

1 – полуприсед, палка вперед;

2 – стойка на носках, палка вверх;

3 – полуприсед, палка вперед;

4 – и.п.

Методически указания и дозировка: руки прямые, подбородок поднять, спина прямая, плечи расправить, выше стойка на носках, удерживаем заданный темп. Упражнение выполнять 8-10 раз.

III. И.п. узкая стойка ноги врозь, палка за плечами.

1 – левая нога в сторону на носок, полунаклон влево, палка вверх;

2 - и.п.;

3 – правая нога в сторону на носок, полунаклон вправо, палка вверх;

4 – и.п.

Методически указания и дозировка: руки выпрямлять, нога в сторону прямая, подбородок поднять, плечи расправить, удерживаем заданный темп. Упражнение выполнять 8-10 раз.

IV. И. п. узкая стойка ноги врозь, палка внизу.

1 – поворот влево, палка вперед;

2 – и.п.

3 – поворот вправо, палка вперед;

4 – и.п.

Методически указания и дозировка: руки прямые, ноги не сгибать, подбородок поднять, круче поворот, удерживаем заданный темп. Упражнение выполнять 8-10 раз.

V. И. п. узкая стойка ноги врозь, палка внизу.

1 – стойка на левой ноге, правая нога назад, палка вперед вверх;

2 – и.п.;

3 – стойка на правой ноге, левая нога назад, палка вперед вверх;

4 – и.п.

Методически указания и дозировка: руки прямые, ноги не сгибать, подбородок поднять, плечи расправить, руки, туловище и нога ссади – прямая линия, держать равновесие 3 секунды. Упражнение выполнять 8-10 раз.

VI. Ходьба на месте (1 минуту).

Методически указания: без гимнастической палки, темп средний, выше среднего, держать заданный темп, руки работают разноименно, руки не напрягать.

С появлением дистанционного обучения идет обсуждение вопроса о его доступности, эффективности, результативности, о возможности применять полученные знания и т.д. Из анализа литературных источников можно сделать вывод, в общем, о положительных сторонах данного процесса. В нашем случае речь идет о дистанционном обучении только одной учебной дисциплины – физическая культура, в рамках любой специальности (специализации). Для лиц с ограниченными возможностями здоровья данная форма обучения физической культуре может быть единственной и безальтернативной, либо дополнять традиционные формы обучения.

Таким образом, методической особенностью дистанционного обучения является то, что усвоение знаний, умений и навыков, осуществляется самостоятельно с помощью различных средств информации, хотя и не исключает традиционные формы, а скорее дополняет их (в нашем случае). В центре процесса дистанционного обучения находится не преподавание, а учение, то есть самостоятельная познавательная деятельность обучаемого по овладению знаниями, умениями и навыками. При этом обучающийся должен не только владеть навыками работы с компьютером, но и способами работы с учебной информацией, с которой он встречается в процессе дистанционного обучения. Дистанционное обучение не исключает возможности коммуникации всех участников образовательного процесса. Одним из основных подходов к учебному процессу при организации дистанционного обучения является личностно-ориентированный подход, при котором в центре учебного процесса находится личность и познавательная деятельность обучающегося.

Дальнейшее изучение данной темы требует исследования результативности деятельности.

Список использованной литературы

1. Государственная программа Российской Федерации «Доступная среда» на 2011 - 2020 годы (утв. постановлением Правительства РФ от 1 декабря 2015 г. N 1297) (законы).
2. Григорьева, Л. П. Развитие восприятия у ребенка: пособие для коррекционных занятий с детьми с ослабленным зрением в семье, детском саду, начальной школе / Л.П. Григорьева, М.Э. Бернадская, И.В. Блинникова. – М.: Школа – Пресс, 2004. – 96 с.
3. Киселева Ж.И. Дистанционные занятия физическими упражнениями со студентами с ограниченными возможностями здоровья / Ж.И. Киселева, В.В. Шляпникова // Университетский комплекс как региональный центр образования, науки и культуры [Электронный ресурс]: материалы Всероссийской научно-методической конференции ; Оренбург. гос. ун-т. – Электрон. дан. – Оренбург: ОГУ, 2018.- С. 4026-4029.
4. Киселева Ж.И. Самостоятельные занятия физическими упражнениями после перенесенной острой респираторной вирусной инфекции студентами / Ж.И. Киселева, В.В. Шляпникова // Образование и личность: методологические и прикладные основания: сборник статей к Международной научно-практической конференции, (21 октября 2017г.); ФГБОУ ВО «ОГПУ». – Оренбург, 2017. - С. 172-176.
5. Лугин В.Г. Формы и методы Дистанционного обучения. Режим доступа <http://repetitmaster.ru/forms-and-methods-remote-education.html> (интернет источник).
6. Педагогика: учеб. / Л.П. Крившенко [и др.]; под ред. Л.П. Крившенко. М.: ТК Велби, Изд-во Прсопект, 2008. - 432.
7. Теория и практика дистанционного обучения: Учеб. пособие для студ. высш. пед. учебн. заведений / Е.С. Полат, М. Ю. Бухаркина, М.В. Моисеева; Под ред. Е.С. Полат // М.: Издательский центр «Академия», 2004. - 416 с.
8. Шляпникова В.В. Самостоятельные занятия физическими упражнениями на открытом воздухе / В.В. Шляпникова, Ж.И. Киселева// Ценностный потенциал образования в формировании личности: методология и прикладные основания: сборник статей к Международной научно-практической конференции (19-20 октября 2018г.). – Оренбург, 2018. - С. 337-339.

МРНТИ 796.011.3

ВАЖНЫЕ КОМПЕТЕНЦИИ ШКОЛЬНИКОВ В ОБЛАСТИ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ И МЕТОДИЧЕСКИЕ ПУТИ ИХ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ

С.С. КУБИЕВА

*Актюбинский региональный государственный университет им. К. Жубанова, Актөбе,
Казахстан*

Аннотация. В статье представлены следующие научные результаты. На основе анализа отечественной и зарубежной научно-методической литературы определено современное состояние проблемы формирования компетенций в области физической культуры. Среди них выделены понятия «компетентностный подход», «компетенция», «компетентность», соотношение этих терминов, виды компетенций, модели формирования компетентности. Обозначены основные компетенции учащихся по физической культуре и критерии уровней их сформированности. Среди основных компетенций, которыми должны обладать учащиеся по физической культуре, определены такие как информационная; коммуникативная; компетенция разрешения проблем. Определена направленность содержания школьной программы на формирование ключевых компетенций учащихся.

Изучен исходный уровень сформированности компетенций учащихся по физической культуре. Показано, что учащиеся по всем исследованным компетенциям обладают низкими значениями по третьему уровню их развития, т.е. где необходимо применение на практике имеющихся навыков и знаний. Разработаны методические пути совершенствования компетенций школьников по физической культуре.

Ключевые слова: физическая культура, , информационная, коммуникативная компетенции, компетенция разрешения проблем, критерии, уровень сформированности, методические пути, совершенствование.

Abstract. The article presents the following scientific results. Based on the analysis of national and foreign scientific and methodological literature, the current state of the problem of forming competences in the field of physical culture is determined.

Among them, the notions "competence approach", "competence", "competency", correlation of these terms, types of competences, models of forming competence are highlighted. There have been indicated the main competences of students in physical culture and the criteria their formation levels.

Among the basic competencies that students should have in physical education, there have been determined such as information; communicative; competence of problem solving.

There have been determined the focus of the contents of the school curriculum on the formation of key competencies of students. Based on the analysis of the short-term plan, tasks for the formation of these compensations are shown.

There have been investigated the initial level of the formation of competences of students in physical culture. It is shown that students in all competences studied have low values according to the third level of their development, i.e. where the use of existing skills and knowledge is necessary. There have been developed the methodical ways of improving the competences of schoolchildren in physical culture.

Key words: physical culture, updated school curriculum, information, communicative competences, problem solving competence, criteria, level of formation, methodical ways, enhancement.

Андамна. Мақалада келесі ғылыми нәтижелер келтірілген. Отандық және шетелдік ғылыми-әдістемелік әдебиеттерді талдау негізінде дене шынықтыру саласындағы құзыреттілікті қалыптастыру мәселесінің қазіргі жағдайы анықталды. Олардың ішінде «құзыреттілік тәсілдері», «құзырет», «құзыреттілік» түсініктері, осы терминдердің қатынасы, құзыреттілік түрлері, біліктілікті қалыптастырудың үлгілері көрсетіледі. Дене шынықтырудағы қатысушылардың негізгі құзыреттері және оларды қалыптастыру деңгейінің критерийлері белгіленді. Студенттердің дене тәрбиесімен айналысуы керек негізгі құзыреттерінің арасында мысалы, ақпараттық; коммуникативті; проблемаларды шешу құзыреттілігі анықталды.

Қатысушылардың негізгі құзыреттерін қалыптастыру бойынша мектеп бағдарламаларының мазмұны анықталды. Қысқа мерзімді жоспардың талдауы негізінде осы құзыреттерді қалыптастыру міндеттері көрсетілді.

Дене тәрбиесіндегі қатысушылардың құзыреттілігін қалыптастырудың бастапқы деңгейі зерттелді. Зерттелген барлық құзыреттілік бойынша оқушылар үшінші деңгейдегі даму дәрежесіне сәйкес төмен құндылықтарға ие екендігін көрсетті, яғни, онда қолданыстағы дағдылар мен білімді пайдалану қажет. Оқушылардың дене шынықтырудағы құзыреттілігін жетілдірудің әдістемелік жолдары әзірленді.

Кілт сөздер: дене тәрбиесі, жаңартылған мектеп бағдарламасы, ақпараттық, коммуникативті құзыреттер, мәселені шешу құзыреті, критерийлер, қалыптасу деңгейі, әдістемелік жолдары, жетілдіру.

Введение. На современном этапе во всем международном образовательном пространстве, в том числе в Республике Казахстан, идет дальнейший процесс его реформирования. В республике Казахстан разрабатывается профессиональный стандарт педагога, начата реализация программ по дисциплинам обновленной программы содержания образования [14,19]. Анализ их содержания показывает, что предъявляемые в государственных общеобязательных стандартах среднего образования [4] требования к компетенциям учащимся претерпевают коренные изменения.

Проблема исследования заключается в противоречии, с одной стороны в противоречии между с одной стороны, предъявляемыми профессиональным стандартом педагога, обновленным содержанием школьного образования требованиями к компетенциям учащихся по физической культуре и недостаточным научно-методическим обеспечением их совершенствования в современных условиях общеобразовательной школы.

Цель исследования – теоретически и экспериментально обосновать методические пути совершенствования компетенций школьников по физической культуре.

Задачи исследования. 1. На основе анализа отечественной и зарубежной научно-методической литературы определить современное состояние проблемы формирования компетенций школьников в области физической культуры.

2. Определить направленность содержания обновленной школьной программы по предмету «физическая культура» на формирование ключевых компетенций учащихся.

3. Изучить исходный уровень сформированности компетенций школьников по физической культуре.

4. Разработать методические пути совершенствования компетенций школьников по физической культуре

Методы исследования

Анализ научно-методической литературы, анализ документальных материалов, анкетный опрос, методы математической статистики. Исследование осуществлялось в период 2016-2017 годов на базе средних общеобразовательных школ № 30, 51 г.Ақтөбе. В исследовании приняли 40 учащихся 7 классов.

Результаты исследования

Анализ отечественной научно-методической литературы позволил определить, что в рассматриваемой нами проблеме исследования специалисты выделяют следующие ее аспекты.

а) понятие «компетентностный подход»: «предполагает ориентацию на цели образования и целостный опыт решения жизненных проблем» [12]; суть компетентностного подхода заключается в формировании у обучающихся компетентностей, обеспечивающих успешную профессиональную деятельность [8]; компетентностный подход обновления содержания образования направлен на развитие компетентностей обучаемых на основе принципов фундаментальности, универсальности, интегративности, вариативности [18]; компетентностный подход рассматривается как альтернатива более традиционному кредитному подходу, ориентированному на нормирование содержательных единиц, аналогичных представлениям Государственного общеобязательного стандарта образования Республики Казахстан [9];

б) понятия «компетенция» и «компетентность»: компетенция – способность применять знания на практике, она – основное содержание компетентности [9]; компетенция – это способы действий, обеспечивающих продуктивное выполнение профессиональной деятельности [5]; если компетенция – это свойство, то компетентность – это обладание этим свойством [6]; компетенции – как объективные условия, сфера деятельности специалиста, а компетентности – это субъективные условия, способности, знания специалиста [6]; структура компетентности в области физического самовоспитания включает профессиональные знания об особенностях собственного организма и профессиональные умения самотренировки ведущих физических качеств [3];

компетентность школьников в сфере здорового образа жизни – это совокупность знаний о здоровье, мотивы и ценности здоровьесберегающей деятельности [2]; на уровне начальной школы компетенции учащихся - это система универсальных качеств и способностей [17].

в) соотношение терминов «компетенция» и «компетентность»: компетентность – уровень достижений индивида в области определенной компетенции, компетенция – область деятельности, где индивид проявляет свои знания [15]; при отождествлении этих терминов обое определяются как способность выполнять особые трудовые функции [6].

г) виды компетенций: физкультурная, ценностно-смысловая, здоровьесберегающая, двигательная, физкультурного самосовершенствования [8]; специальная, социальная, личностная, индивидуальная [10]; ключевые компетенции: информационная, коммуникативная компетенции, компетенция разрешения проблем [16]

д); предметные компетенции являются целями, определяющими смысл и назначение образовательных целей [16].

г) модели формирования компетентности: в области физической культуры учащихся профессиональных училищ [14]; технологии критериального оценивания [16].

Как известно, в общеобразовательных школах Республики Казахстан реализуется программа по обновленному содержанию школьного образования [19]. Данные программы направлены на формирование ключевых компетенций школьников. В них предусмотрено критериальное оценивание школьников. В таблице 1 представлены критерии и дескрипторы критериального оценивания.

Таблица 1 - Критерии и дескрипторы критериального оценивания

Критерии	Дескрипторы
Знание и понимание	Анализ, совершенствование, построение гипотез по полученной информации
Применение	Практическая работа с картами, решение проблемы и разработка новых результатов
Критическое мышление и исследование	Формирование мнений на основе оценки полученной информации
Коммуникация и рефлексия	Устное и письменное изложение мыслей. На этой основе принятие решений

Реализация отмеченных выше критериев и дескрипторов отражена в документах планирования по предмету «физическая культура». Так, в среднесрочном плане предлагаются языковые цели, которые предполагают формирование у учащихся коммуникативной компетенции. В краткосрочном плане вначале занятия запланировано

выявление начальных знаний учащихся. Наряду с этим даются задания для учащихся по определению их недостатков при выполнении ими упражнений. Что касается применения полученной информации, то здесь предусматривается работа с диаграммами, картами, получению новых результатов. В плане реализации критического мышления учащимся даются вопросы: что я знаю? Что я хочу знать? Чему научился? Критерий «коммуникация и рефлексия» реализуется через деление учащихся на группы и решение ими поставленных перед ними учителем вопросов.

Как мы уже отметили, у учащихся на уроках физической культуры должны формироваться компетенция разрешения проблем, коммуникативная и информационная. Их формирование реализуется через три уровня. Каковы особенности формирования компетентности разрешения проблем. 1 уровень – объясняет, с какой позиции он приступает к разрешению проблемы, сформулированной учителем. 2 уровень – обосновывает желаемую ситуацию. 3 уровень – определяет и формулирует проблему.

Уровни формирования информационной компетенции. 1 уровень - указывает, с какой информацией для решения поставленной задачи из представленного списка обладает, а какой нет. 2 уровень – называет, какая информация (о чем) требуется при решении поставленной задачи. 3 уровень – планирует информационный поиск в соответствии с поставленной задачей деятельности.

При формировании коммуникативной компетентности необходимо учесть следующие уровни. 1 уровень - оформляет свою мысль в форме стандартных продуктов письменной коммуникации простой структуры. 2 уровень – оформляет свою мысль в форме стандартных продуктов письменной коммуникации сложной структуры. 3 уровень – представляет результаты обработки информации в письменном продукте нерегламентированной формы.

В таблице 2 представлены результаты по изучению исходного уровня сформированности компетенций учащихся.

Таблица 2 - Исходный уровень сформированности ключевых компетенций школьников 7 классов СШ № 30 г. Ақтөбе

Ключевые компетенции	юноши, n=20			девушки, n=20		
	1 уровень	2 уровень	3 уровень	1 уровень	2 уровень	3 уровень
Разрешения проблем	52,4	43,4	4,2	54,4	42,6	5
Информационная	64,6	27	8,4	65,2	25,9	8,9
Коммуникативная	59,4	34,8	5,8	60,1	34	5,9

Как видно из таблицы 2, наиболее низкий уровень сформированности у школьников по всем трем ключевым компетенциям наблюдался на 3 уровне. Так, по компетенции разрешения проблем у юношей он составил 4,2%, у девушек – 5 %: информационной компетенции – 8,4% и 8,9%, а по коммуникативной – 5,8% и 5,9% соответственно.

Методическими путями совершенствования компетенций школьников по физической культуре, на наш взгляд, являются следующие.

По компетенции разрешения проблем:

- больше создавать проблемных ситуаций и вовлекать в них учащихся. При этом каждый должен сам найти способ решения поставленной задачи;

- проведение нестандартных уроков, связанных с решением проблем реализации поставленных вопросов;

Использование интерактивных методов, связанных с организацией собственной деятельности учащихся.

По коммуникативной компетенции:

- защита творческих проектов;

- учить правильно ставить вопросы и отвечать на них;

- на основе применения рефлексии применять анализ выявленных своих ошибок и доведение учащихся до формулирования в письменном и устном виде найденных ими решений.

По информационной компетентности:

- учить правильному отбору информации в соответствии с поставленной задачей;

- находить в поставленных вопросах ту часть информации, с которой учащийся не знаком и она является наиболее значимой;

- совершенствовать навыки сопоставления найденной информации с необходимой.

Заключение

1. Современное состояние проблемы формирования компетенции школьников в области физической культуры определяется следующим:

- определение компетентного подхода как альтернативы традиционному кредитному подходу в государственных стандартах; формирование у обучающихся универсальных навыков и знаний;

- рассмотрение компетенции как области деятельности, а компетентности как уровня достижений индивидов в этой области;

- формирование у учащихся таких ключевых компетенций как коммуникативная, информационная и разрешения проблем.

2 Содержание долгосрочного, среднесрочного и краткосрочного планов содержания обновленной программы по предмету «физическая культура» предусматривает посредством постановки целей, конкретных заданий формирование ключевых компетенций школьников (языковые цели).

3 Такие критерии и дескрипторы критериального оценивания как «знание и понимание», «применение», «критическое мышление и исследование», «коммуникация и рефлексия» отражены в документах планирования.

4. Формирование компетентностей учащихся проходит через три уровня. Исходное исследование сформированности компетентностей учащихся выявило наиболее низкие ее значения на третьем уровне, т.е. где необходимо проявление собственных решений учащихся.

5. Разработаны методические пути совершенствования компетенции разрешения проблем, информационной и коммуникативной компетентностей школьников по физической культуре.

Список использованной литературы

- 1 Булыгина Л.Н. Формирование коммуникативной компетентности подростков в школьном обучении: автореф. дис...к.п.н. - 13.00.01. – Тюмень, 2013. -23 с.
- 2 Вербицкий А.А Контекстное обучение в компетентностном подходе // Высшее образование в России. -2006, №11. (39-46)
- 3 Гончарова Н.Л. Категория «компетентность» и «компетенция» в современной образовательной парадигме // Сборник научных трудов СевКавГТУ. Серия «Гуманитарные науки». – 2007. - № 5 //http://www.ncstu.ru
- 4 Государственный общеобязательный стандарт начального, основного среднего, общего среднего образования Республики Казахстан. Об утверждении государственных общеобязательных стандартов образования соответствующих уровней образования. Постановление Правительства Республики Казахстан от 23 августа 2012 года № 1080.
- 5 Загревская А.И. Компетентность специалиста как результат физкультурного образования студентов в высшей школе // Теория и практика физической культуры. – 2012. - № 11.- С.51-53.
- 6 Зеер Э.Ф. Компетентностный подход к образованию// Образование и наука – 2005. – № 3 (33)
- 7 Ибрагимова Л.А., Петрова Г.А., Трофименко М.П. Компетентностный подход – методологическая основа современного образования // Вестник Нижневартковского государственного университета. – 2010. – С.59-64.

- 8 Кобцева О.Н. Компетентностный подход к формированию здорового образа жизни младших школьников: автореф. дис....к.п.н.- - 13.00.01. – Армавир, 2010. -23 с.
- 9 Керимбаева Б.Т. К вопросу об определении сущности понятия «компетентностный подход» в профессиональной подготовке будущих специалистов // Фундаментальные исследования. – 2012. – № 3-3. – С. 581-585.
- 10 Кунакова К.У. К вопросу определения терминов «компетенция» и «компетентность» // Открытая школа. – 2006. - № 5(54). - С. 3-5.
- 11 Красноборова А.А. Критериальное оценивание как технология формирования учебно-познавательной компетентности учащихся: автореф. дис....к.п.н. - 13.00.01. – Пермь, 2010. - 24 с.
- 12 Лебедев О.Е. Компетентностный подход в образовании //Школьные технологии. – 2004. – №5. – с. 3–12.
- 13 Маркова А.К. Психология профессионализма. – М.: Международный гуманитарный фонд «Знание», 1996. -312 с.
-
- 14 Об особенностях организации образовательного процесса в общеобразовательных школах Республики Казахстан в 2017-2018 учебном году: Инструктивно-методическое письмо. – Астана: Национальная академия образования им. И. Алтынсарина, 2017. – 370 с.
- 15 Пестерева Ю.В. Реализация компетентностного подхода в процессе построения содержания образования в начальной школе: автореф. дис....к.п.н.- - 13.00.01. – Майкоп, 2007. -23 с.
- 16 Погодин В.В. Дидактические условия формирования компетентности в области физической культуры учащихся профессиональных училищ: автореф. дис....к.п.н.- - 13.00.08. – Ульяновск, 2007. -24 с.
- 17 Рыбакова А.А. Сущность понятий «компетенция» и «компетентность»: от количественного измерения к качественному наполнению// Вестник Ставропольского государственного университета. – 2009.- № 5. – С.51-56.
-
- 18 Физическая культура. Учебный план. 2017-2018 год. 7 класс. – Автономная организация образования «Назарбаев интеллектуальная школа». – 54 с.

МРНТИ:77.01.29

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИКТ ДЛЯ ФОРМИРОВАНИЯ ИНФОРМАЦИОННОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ СТУДЕНТОВ

А.Ш. ЖИЕМБАЕВ

Актюбинский региональный государственный университет им.К.Жубанова

Аңдатпа. Аталмыш мақалада дене тәрбиесі саласындағы болашақ мамандардың ақпараттық құзыреттіліктің қалыптастырылуы қарастырылады.

Ақпараттық құзыреттілік – бұл тұлғаның әртүрлі ақпаратты қолдану, іздеп табу, сақтау және түрлендіру қабілеті. Бұл ақпаратты шығару, көшіру, бағалау және алмасу мақсатында әртүрлі ақпараттық жүйелермен жұмыс жасай білу.

Түйін сөздер: Компьютер, ноутбук, ұялы телефон, құзыреттілік, ақпараттық және коммуникативті технологиялар, дене тәрбиесі.

Аннотация. В данной статье рассматривается формирование информационной компетентности будущих специалистов в области физической культуры.

Информационная компетентность – это способность личности применять, находить, хранить и преобразовывать различную информацию. Это умение работать с различными информационными системами для извлечения, оценки, воспроизводства, представления и обмена информацией.

Ключевые слова: Компьютер, ноутбук, сотовый телефон, компетентность, информационные и коммуникационные технологий, физическая культура.

Abstract. This article deals with the formation of information competence of future specialists in the field of physical education.

Information competence is the ability of the individual to find, use, store and transform various information. This is the opportunity to work with different information systems for the extraction evaluation, reproduction and sharing information

Key words: computer, laptop, cell phone, information and communication technologies, physical culture.

Введение. Современные информационные технологии вошли во все сферы общественной жизни. Все активнее используются они в системе образования.

Информационно-коммуникационные технологий являются значимым инструментом, помогающим преподавателям в преподавании, позволяя им облегчить объяснение и обеспечить понимание обучающимися научных понятий. При помощи информационных технологий (аудио-видеозапись, Интернет) формируются умения самостоятельно искать, анализировать и отбирать необходимую информацию, организовывать, преобразовывать, сохранять и передавать ее. При планировании информационного поиска студент ищет необходимую информацию, привлекая дополнительные источники. Мы часто даем такие задания, для выполнения которых необходимо привлечь Интернет, справочники, словари, энциклопедии и т.д.

Компетентность – это наличие опыта и знаний, в какой-то конкретной области, для осуществления успешной деятельности в этой сфере. Компетентность, это случай при котором человек обладает некоторыми способностями и знаниями и может судить обоснованно об сфере, в которой компетентен. Также существует такое понятие, которое можно назвать компетентность личности. Это значит, что данная личность может обладать практической и интеллектуальной образованностью, заниматься может решением разных проблем, которые возникают в профессиональной или социальной жизни, что касается своих знаний и опыта. Знаний и практического опыта можно достичь личностью самообразованием, наличием способности критически мыслить, умение прогнозировать итоги работы [1].

Методика исследования: Научно-методической литературы по проблеме исследований.

Результаты и их обсуждения. Основываясь на рекомендациях С.Мукановой, в частности на ее работе «Контекст организации компетентно - ориентированного образования в Казахстане», одной из основных компетентностей на современном уровне развития образования является информационная компетентность.

Информационная компетентность – это способность личности применять, находить, хранить и преобразовывать различную информацию. Это умение работать с различными информационными системами (Интернет, сотовые телефоны, компьютеры, ноутбуки).

Современная молодежь сегодня обладают достаточной цифровой грамотностью, поскольку они относятся к поколению, регулярно взаимодействующему с цифровыми технологиями, используя все их возможности в различных аспектах жизненных ситуаций.

Для формирования информационной компетентности будущие специалисты области физической культуры должны научиться:

- самостоятельно организовывать поиск информации:
- пользуясь учебной литературой (учебниками, словарями, энциклопедиями, справочниками, в том числе электронными) и информационными ресурсами Интернета, находить информацию, необходимую для выполнения учебных заданий;
- критически относиться к получаемой информации, сопоставляя её со своим жизненным опытом и информацией из других источников
- выделять из всего объёма информации лишь существенную и нужную для решения конкретной задачи;
- производить запись выборочной информации, в том числе с помощью инструментов ИКТ;

- систематизировать, сопоставлять, анализировать и обобщать интерпретировать и преобразовывать содержащуюся в тексте информацию;

- проводить сравнение, классификацию и генерализацию целого ряда объектов по определённым критериям;

- выявлять несложные причинно-следственные связи;

- объяснять и обосновать свои ответы и утверждения, а также принятия решений в простых учебных и практических ситуациях.

Основная цель формирования информационной компетентности студентов специальности «Физическая культура и спорт» – знать алгоритм поиска информации в соответствии с поставленной задачей. Поставленная преподавателем задача: Начертить баскетбольную площадку. Позиция студента - для решения этой задачи, мне самостоятельно нужно ещё раз ознакомиться с разметкой баскетбольной площадки. Мне нужно вспомнить, что мы проходили на предыдущих занятиях, и извлечь из них необходимое для решения данной задачи. Мне нужно правильно начертить баскетбольную площадку. Как это сделать?

В чем заключаются отличительные особенности формирования информационной компетентности?

Аспект – планирование информационного поиска.

• *1 уровень* - указывает, с какой информацией для решения поставленной задачи из представленного списка обладает студент, а какой нет.

• *2 уровень* – называет, какая информация требуется при решении поставленной задачи.

• *3 уровень* – планирует информационный поиск в соответствии с поставленной задачей деятельности.

Реализация информационной компетентности

• *По первому уровню* - студенту надо правильно начертить баскетбольную площадку. Вот эта часть знания у него недостаточно сформирована и по ней он должен искать информацию.

• *По второму уровню* - студент ищет информацию в интернете, учебнике и т.д. В интернете представлены различные данные по выполнению этого задания. Из них он отбирает те, которые направлены на правильное начертание баскетбольной площадки.

• *По третьему уровню* – студент сопоставляет, правильно ли он нашел информацию в соответствии с поставленной задачей.

Студент найдя из различных источников нужную информацию правильно начертит баскетбольную площадку.

Заключение. Исходя из вышеизложенного информационная компетентность — важная характеристика современного педагога, позволяющая выйти на новый уровень педагогического мастерства, обеспечивающая качественную подготовку будущих специалистов и более эффективно их использовать в преподавании и обучении. Идеи которые отражены в статье, помогут студентам специальности «Физическая культура и спорт» быть компетентными в ИКТ.

Таким образом, они станут уверенными и критичными пользователями информационных технологий для работы, отдыха и общения. В основе таких навыков лежит знание об информационно-коммуникационных технологиях: использование их для извлечения, оценки, хранения, воспроизводства, представления и обмена информацией и ее передачи для участия в совместной работе в сетях Интернет.

Список использованной литературы

1. Белоусова И.Д. Развитие информационной компетентности учителей с использованием обучающей программы «Хронограф-тренажер» // Современные научные исследования и инновации. 2015. № 3-4 (47). С. 146-151.
2. Мовчан И.Н. Использование облачных технологий в образовании // В сборнике: Современное общество, образование и наука сборник научных трудов по материалам Международной научно-практической конференции 31 марта 2015 г.: в 16 частях. Тамбов, 2015. С. 110-111.
3. Мовчан И.Н. Педагогический контроль информационной деятельности студента вуза в процессе профессиональной подготовки :дис. канд. пед. наук / Мовчан Ирина Николаевна; Магнитогорский ГУ. – Магнитогорск, 2009, – 205 с.
4. Мовчан И.Н. Педагогический контроль информационной деятельности студента вуза // Сборник научных трудов Sworld. 2009. Т. 18. № 4. С. 30-32.
5. Чусавитина Г.Н. Развитие компетенций научно-педагогических кадров по обеспечению информационной безопасности в ИКТ-насыщенной среде // В сборнике: Спрос и предложение на рынке труда и рынке образовательных услуг в регионах России 2011. С. 338.
6. Федоров А.И. Современные информационные технологии в системе высшего физкультурного образования//Теория и практика физической культуры. – 2000. - № 12. – С. 56-59.

МРНТИ: 77.01.39

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПРОБЛЕМЫ ЗДОРОВЬЯ И ФОРМИРОВАНИЯ ЗДОРОВОГО ОБРАЗА ЖИЗНИ СТУДЕНЧЕСКОЙ МОЛОДЕЖИ

Н.Ө. ӨТЕГЕНОВ

*Актюбинский региональный государственный университет им. К. Жубанова, Актөбе,
Казахстан*

Аннотация. Проблема формирования здорового образа жизни подрастающего поколения является в настоящее время одной из наиболее актуальных в педагогической науке различных государств мира. Одним из главных направлений молодежной политики в современной Казахстана обозначено формирование отношения к здоровому образу жизни как к личному и общественному приоритету, пропаганда ответственного отношения к своему здоровью. Негативные тенденции состояния здоровья населения Республики постоянно отмечаются в государственных докладах последних лет. Тревогу вызывает состояние здоровья детей, подростков и молодежи. Особенно актуальной является проблема здоровья студенческой молодежи.

Студенты относятся к числу наименее социально защищенных групп населения, в то время как специфика учебного процесса и возрастные особенности предъявляют повышенные требования практически ко всем органам и системам их организма.

Анализ научной литературы, посвященной здоровью студенческой молодежи, показывает, что за время обучения, здоровье студентов не только не улучшается, но и в ряде случаев ухудшается.

Ключевые слова: тенденция, личностно-ориентированный, гуманизм, профилактика, заболевания, здоровый образ жизни.

Annotation. The problem of formation of a healthy lifestyle of the younger generation is currently one of the most relevant in the pedagogical science of different countries. One of the main directions of youth policy in modern Kazakhstan is the formation of the attitude to a healthy lifestyle as a personal and social priority, promotion of responsible attitude to their health. Negative trends in the health status of the population of the Republic are constantly noted in the state reports of recent years. The health of children, adolescents and young people is alarming. Especially urgent is the problem of health of students.

Students are among the least socially protected groups of the population, while the specifics of the educational process and age-related features impose increased requirements on almost all organs and systems of their body.

Analysis of scientific literature on the health of students shows that during the training, the health of students not only does not improve, but also in some cases deteriorates.

Key words: trend, personality-oriented, humanism, prevention, disease, healthy lifestyle.

Андатпа. Өскелең ұрпақтың салауатты өмір салтын қалыптастыру мәселесі қазіргі уақытта әлемнің түрлі мемлекеттерінің педагогика ғылымында өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Қазіргі еліміздегі жастар саясатының басты бағыттарының бірі жеке және қоғамдық басымдық ретінде салауатты өмір салтын қалыптастыру, өз денсаулығына жауапкершілікпен қарауды насихаттау болып табылады.

Елімізде халқы денсаулығы жай-күйінің теріс үрдістері соңғы жылдардағы мемлекеттік баяндамаларда үнемі баяндалып келеді. Балалардың, жасөспірімдер мен жастардың денсаулық жағдайы алаңдатады. Әсіресе студент жастардың денсаулық мәселесі өзекті болып отыр. Студенттер жастар халықтың әлеуметтік жағынан аз қорғалған топтарының қатарына жатады, ал оқу процесінің ерекшелігі мен жас ерекшеліктері барлық ағзалары мен олардың ағзалары жүйелеріне жоғары талаптар қояды.

Студент жастардың денсаулығына арналған ғылыми әдебиеттерді талдауы, оқу кезінде студенттердің денсаулығы жақсарып қана қоймай, сонымен қатар бірқатар жағдайларда да нашарлайтынын көрсететіп отыр.

Түйін сөздер: тенденция, жеке тұлғаға бағытталған, гуманизм, алдын алу, ауру, салауатты өмір салты.

Введение. По данным концепции развития физической культуры и спорта Республики Казахстан до 2025 года [3], за последние годы в Казахстане обострилась проблема с состоянием здоровья населения. К основным причинам, негативно влияющим на состояние здоровья населения, следует отнести снижение уровня жизни, ухудшение условий учебы, труда, отдыха и состояния окружающей среды, качества и структуры питания, увеличение чрезмерных стрессовых нагрузок, но в том числе и снижение уровня физической подготовленности и физического развития практически всех социально-демографических групп населения.

В настоящее время в стране занимаются физической культурой и спортом всего 10-15 процентов населения, тогда как в экономически развитых странах мира этот показатель достигает 50-60 процентов.

Самой острой и требующей срочного решения проблемой является низкая физическая подготовленность и физическое развитие учащихся. Реальный объем двигательной активности учащихся и студентов не обеспечивает полноценное развитие и укрепление здоровья подрастающего поколения. Увеличивается число учащихся и студентов, отнесенных по состоянию здоровья к специальной медицинской группе. Распространенность гиподинамии среди учащихся молодежи достигла 75 %. Недостаточное количество регулярно занимающихся физической культурой и спортом в значительной степени обусловлено практически полным отсутствием пропаганды здорового образа жизни и ценностей физической культуры и спорта в средствах массовой информации, особенно на телевидении.

Отечественный и зарубежный опыт показывает, что эффективность средств физической культуры и спорта в профилактической деятельности по охране и укреплению здоровья, в борьбе с наркоманией, алкоголизмом, курением и правонарушениями, особенно среди молодежи, исключительно высока.

Цель исследования: теоретически обосновать проблемы здоровья и формирования здорового образа жизни молодежи к здоровому образу жизни.

Методы исследования - для решения поставленной цели использовался метод анализа научно-методической литературы по проблеме исследований.

Результаты исследования и их обсуждение. В течение последних десятилетий повышенный интерес как социологов, медиков, так и педагогов вызывают проблемы, связанные с взаимовлиянием образа жизни людей и их здоровья. Активно изучается категория «здоровый образ жизни», получившая права в медицинских, гигиенических, социологических, педагогических исследованиях. В этой связи одной из отвечающих насущным запросам времени является проблема формирования здорового образа жизни молодежи. Не вызывает сомнения необходимость дифференцированного подхода к формированию здорового образа жизни в различных слоях и социальных группах. При этом представляется чрезвычайно актуальной разработка теоретических основ здорового образа жизни у подростков и молодежи, тем более, что до сих пор эта проблема остается недостаточно исследованной. Лишь в самое последнее время появились публикации, освещающие те или иные аспекты образа жизни подрастающего поколения. Сегодня, как никогда, требуется настойчивый и углубленный поиск новых, эффективных путей решения данной проблемы. Можно констатировать тот факт, что сегодня естественная убыль населения превышает рождаемость почти на миллион человек. 80% населения живет в экологически неблагоприятных местностях, 65% употребляет несоответствующую санитарным нормам воду. В последние годы все чаще отмечаются задержки в физическом и психическом развитии детей, 70 % детей рождаются с различными отклонениями от нормы. При таком развитии событий через 8-10 лет 95% учащихся будут страдать хроническими заболеваниями, причем, если данная тенденция будет продолжаться, то лишь 64% подростков, которым сейчас 16 лет, доживут до пенсионного возраста.

По данным Н. А. Шакиной [5], из общего количества студентов, поступающих в вузы, до 30% составляют лица с ослабленным , здоровьем, причем, половина из них требует полного освобождения от занятий физкультурой.

Научно-технический прогресс приводит к изменению условий и ускорению темпов труда и жизни, существенно и быстро меняет окружающую человека среду. Ускоряющимися темпами развиваются экономика, наука, техника. Рост городов, стремительно возрастающая автоматизация и механизация производственных процессов, снижение физической и повышение нервно-психической нагрузки, развитие средств транспорта и связи, информационный бум - все это вместе взятое создает новую экологическую, психологическую и социальную среду, в которой живет современный

человек [2]. Эта среда непосредственно влияет, с одной стороны, на здоровье молодежи, возникновение и распространение в ее среде различных заболеваний и, с другой, - на возможности их профилактики и лечения. Таким образом, объективные изменения в характере труда и жизнедеятельности людей повышают уровень требований к поддержанию, сохранению и укреплению здоровья.

К негативным тенденциям в состоянии здоровья населения экономически развитых стран относится тенденция омоложения заболеваний болезни, которые сравнительно недавно встречались лишь в старших возрастных группах, теперь нередки у молодых людей. Наблюдается отчетливое снижение среднего возраста болеющих многими хроническими болезнями. В первую очередь это относится к сердечно-сосудистым заболеваниям.

По данным ВОЗ, за 10-15 лет в 25 странах мира смертность от них возросла у молодых мужчин на 5-15 %.

Тенденция омоложения коснулась и других заболеваний, связанных с образом жизни молодого человека. К ним относятся болезни желудочно-кишечного тракта, эндокринной системы, гипертония и др.

Следует отметить, что среди молодежи распространено ложное представление, что болезни приходят в старости, когда активная жизнь уже позади. Роль молодых людей в поддержании и укреплении собственного здоровья сегодня минимальна.

Формируется совершенно необоснованная уверенность в том, что здоровье гарантировано само по себе молодым возрастом, что любые запредельные нагрузки, грубые нарушения питания, режима дня, недостаточная физическая активность, стрессы и другие факторы риска «по плечу» молодому организму. Сама мысль о том, что здоровье не растрачивается, остается незыблемым, рождает абсолютно неправомерную успокоенность и наносит вред здоровью молодежи.

Мы согласны с мнением исследователей о том, что большинство заболеваний подростков и молодежи связаны с неправильной организацией их жизни и деятельности, с издержками их семейного воспитания, образования, что нередко приводит к дисгармонии подростка, молодого человека с самим собой и окружающим миром. Это дает нам возможность рассматривать педагогический подход к пониманию здоровья человека и решению его проблем.

В педагогическом подходе выделяют пять основных специфических признаков (М.В. Малютин):

- антропологичность - в образовании можно вести речь только о здоровье человека;
- интегральность — определение и решение проблем здоровья может быть осуществлено только на основе всех наук о человеке;
- личностно-ориентированная направленность - индивид одновременно является и субъектом и объектом своей деятельности по сохранению и укреплению здоровья;
- педагогическая направленность - здоровье формируется, сохраняется и укрепляется в рамках целостного педагогического процесса;
- гуманистичность - здоровье признается главной ценностью человеческой жизни.

Как верно отмечает В.С. Тубчинова [4], феномен «образ жизни» - это пространственно-временная информационная система, динамично формирующая и удовлетворяющая потребности людей. Это система в целостном единстве объединяет основные аспекты и компоненты: идеологические, в том числе теоретические, целевые и программные, реальные, деятельностные и рефлексивные. Образ жизни, по мнению ученого, — это совокупность идеальных ориентиров и реальных видов и форм деятельности людей для освоения и преобразования действительности, способ их жизнедеятельности в конкретно-исторических условиях, комплексное единение производственной и материально-хозяйственной, экономической и политической сфер жизни и деятельности социальных субъектов.

Здоровый образ жизни - основа профилактики заболеваний. Следует отметить, что в нем реализуется самый ценный вид профилактики — первичная профилактика заболеваний, предотвращающая их возникновение, расширяющая диапазон адаптационных возможностей человека. Однако функция здорового образа жизни значительно шире, она выходит за рамки чисто медицинской проблемы. Здоровый образ жизни на современном этапе развития общества становится необходимым условием существования индивида, гарантией огромных социально-экономических преобразований, осуществляемых в стране. Здоровый образ жизни в значительной степени содействует разумному удовлетворению физических и духовных потребностей, формированию многосторонне развитой личности и таким образом способствует не только физическому совершенствованию человека, но и развитию духовных интересов, ценностей, нравственных установок.

Таким образом, мы видим, что здоровый образ жизни - это индивидуальная система поведения, и выбор пути должен сделать каждый человек сам, для чего необходимо выработать в себе ряд необходимых качеств:

- иметь четко сформулированную цель жизни и обладать психологической устойчивостью в различных жизненных ситуациях;
- знать формы своего поведения, которые способствуют укреплению и сохранению здоровья;
- рационально питаться, соблюдать гигиену и своевременно очищать организм от продуктов его деятельности;
- быть оптимистом, двигаться по пути укрепления здоровья, ставить перед собой достижимые цели, не драматизировать неудачи.

Заключение. Анализ специальной литературы позволяет сделать вывод о том, что «знания» взрослых людей о здоровом образе жизни не стали их убеждениями, что нет мотивации к собственному здоровью. Проведенное *А.Д. Айзаковым* [1] исследование показывает, что среди старшеклассников понимание здорового образа жизни в основном сводится к хорошо известным положениям: больше двигаться, беречь нервы, закаляться, не пить и не курить и т.д. Далее автор отмечает, что хотя важность таких рекомендаций не вызывает сомнений и что они запечатлены в памяти подростков, они, тем не менее, не стали для многих из них руководством в поведении.

По мнению автора, это связано с тем, что, во-первых, рекомендации по здоровому образу жизни насаждаются детям чаще всего в назидательной категорической форме и не вызывают у них положительных эмоциональных реакций, а во-вторых, сами взрослые редко придерживаются указанных правил в повседневной жизни, и дети хорошо это видят. Автор отмечает также, что для старшеклассников в подходе к собственному здоровью характерна стратегия предупредительного характера, и почти совсем не прослеживаются вопросы, связанные с формированием здоровья, решение которых, как известно, требует от человека значительных волевых усилий. И именно школа должна способствовать воспитанию у детей привычек, а затем и потребностей к здоровому образу жизни, формированию навыков принятия самостоятельных решений в отношении поддержания и укрепления своего здоровья.

Список использованной литературы

1. Айзаков А.Д. Мониторинг состояния физического здоровья и здорового образа жизни детей, подростков и молодежи Западного Казахстана. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата педагогических наук. – Алматы, 2010 г. – С. 3-28.
2. Величковский Б.Т. Здоровье человека и окружающая среда /Б.Т. Величковский, В.И. Кирпичев, И.Т. Суравегина. - М.: Новая школа, 1997. - 236 с.

3. Концепция развития физической культуры и спорта Республики Казахстан до 2025 года
11 января 2016 года № 168
4. Тубчинова В.С. «Динамика изменения ценности здоровья у молодежи Республики Бурятия». //Сборник тезисов Международной научно-практической конференции «Роль молодежи в развитии мирового сообщества». - Улан-Удэ: Изд-во ООО «НонПарель». 2004. - С. 188-192
5. Шакина Н. А. Психологические аспекты формирования профессиональной мотивации у студентов физкультурного вуза / Н. А. Шакина // Физкультурное образование Сибири. – Т. 32. – Омск.: Изд-во СибГУФК. – 2014. – № 2. – С. 34-36.

ҒТАМР 77.05.03

ЕМДІК ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУДЫҢ ПАЙДАСЫ

Д.Қ. ЖАНБАУ, Р.Т. ТОЙЛЫБАЕВ

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

Андатпа. Емдік дене шынықтыру жаттығулары ауру немесе сырқат адамның денсаулығын жақсарту және еңбек қабілетін қалпына келтіру мақсатында емдік профилактикалық әдіс ретінде қолданылады. Емдік дене шынықтыру дене тәрбиесінің бір бөлігі ретінде, дене күшінің дамуына, қимылдың координациясы мен жылдамдығын артуына, ептілікті, батылдықты, төзімділікті және басқа да адамның еңбек пен қоғамдық өміріне қажетті физикалық психологиялық қасиеттерді дамытуға өз үлесін қосады. Сондықтан дене шынықтыру жаттығуларын қолданудың тек емдік ғана емес, сонымен қатар тәрбиелік те мәні зор. Салауатты өмір салтын қалыптастыруда емдік дене шынықтыру әрқайсысымыздың дене тәрбиесімен айналысуға, дұрыс тамақтануға, есірткі, темекі мен алкогольді тұтынуды қойып, тазалық пен санитария шараларын сақтауға тікелей бағытталған.

Кілт сөздер: тірек-қимыл, гимнастика, омыртқа, қан айналымы, бұлшық ет, жүйке жүйесі, ішкі ағзалар, дене шынықтыру, қимыл-қозғалыс, белсенді жаттығулар

Аннотация. Лечебная физкультура лечебно-профилактические упражнения болезни как метод применяется в целях восстановления или улучшения здоровья и трудоспособности больного. Как часть лечебной физической культуры, физического воспитания, развития физической силы, скорости и координации действий по повышению, ловкость, выносливость и физические лица, и внесет свой вклад в развитие других психологических качеств, необходимых в общественной жизни. Применения упражнений лечебной физической культуры только только поэтому, но и воспитательное значение. Известно, что лечебная физическая культура в формировании здорового Образа жизни, занятие физической культурой, правильное питание, наркотиков, потребления алкоголя и табака, и вопросы, непосредственно направленных на соблюдение мер гигиены и санитарии.

Ключевые слова: опорно - двигательная, гимнастика, позвоночник, кровообращение, мышечная, нервная система, внутренние органы, физическая культура, двигательная, активная тренировка

Annotation. Therapeutic physical education therapeutic and preventive exercises of the disease as a method is used to restore or improve the health and working capacity of the patient. As part of the therapeutic physical culture, physical education, the development of physical strength, speed and coordination to enhance, agility, endurance and individuals, and will contribute to the development of other psychological qualities needed in public life. Application of exercises of medical physical culture only for this reason, but also educational value.

It is known that therapeutic physical culture in the formation of a healthy Lifestyle, physical education, proper nutrition, drugs, alcohol and tobacco consumption, and issues directly aimed at the observance of hygiene and sanitation.

Key words: musculoskeletal, gymnastics, spine, blood circulation, muscular, nervous system, internal organs, physical culture, motor, active training

Емдік дене шынықтыру — анатомиялық және физиологиялық тіндер бұзылыстарын қалпына келтіреді. Тарихына тоқталсақ 1921 жылы сан-курорттық орындар ашылғаннан бастап ЕДШ қолданыла бастады. Емдік дене шынықтыруға Гиппократ, Гегель аталарымыздың еңбегі зор. ЕДШ аурудың ерекшеліктеріне қарай рет ретімен берілген кезде өзінің емдік әсері болады. ЕДШ жаттығулар қан айналым қызметін, дем алысты, зат алмасу, нерв жұмысын, ішкі секреция бездердің және бұлшық еттер жұмысын жақсартады. Жаттығулар ауруханаларда, емханаларда, әйелдер босану орындарында, сан-курорттық жерлерде жасалады. ЕДШ тек жергілікті жерге ғана әсер етіп қана қоймай, бүкіл ағзаға да әсер етеді. ЕДШ-ның басқа емдерден айырмашылығы дәріс түрінде өткізіледі. Жаттығу жасау барысында аурудың жағдайына байланысты үстеме жаттығуларды жәйлап қосып отырады. Емдік дене шынықтыру қай жерде жасалатыны маңызды. Мысалы таза ауада, күн астында немесе жабық бөлмелер. Жабық бөлмелерде өткізетін болса сол жердің санитарлық-гигиеналық ережесін қатаң сақтау қажет.

Емдік дене жаттығулар құралмен және құралсыз жасалатын болып бөлінеді. Құралдарға- таяқ, гантель, доп, жаттығу жасайтын қабырға, орындық жатады. Бұлар жүрісті дұрыстайды, ауып кетпеді қадағалайды. Бұлшық ет жұмысы нашарлағанда қолданылады.

Емдік дене шынықтыру жаттығулары ауру немесе сырқат адамның денсаулығын жақсарту және еңбек қабілетін қалпына келтіру мақсатында емдік профилактикалық әдіс ретінде қолданылады. Емдік дене шынықтыру дене тәрбиесінің бір бөлігі ретінде, дене күшінің дамуына, қимылдың координациясы мен жылдамдығын артуына, ептілікті, батылдықты, төзімділікті және басқа да адамның еңбек пен қоғамдық өміріне қажетті физикалық психологиялық қасиеттерді дамытуға өз үлесін қосады. Сондықтан дене

шынықтыру жаттығуларын қолданудың тек емдік ғана емес, сонымен қатар тәрбиелік те мәні зор.

Емдік дене шынықтырудың негізгі құралы белгілі бір мақсатта қолданылатын, жалпы аурудың жағдайына өту ерекшеліктеріне байланысты мөлшерленіп белгіленген физикалық жаттығулар. Емдік дене жаттығулары, адам денесіне әсер еткенде күрделі құбылысқа сүйенеді. Олар орталық жүйке жүйесі арқылы ауру ағзасындағы күрделі процестерді ынталандырады және қалпына келтіреді. Негізінде емдік дене шынықтырудың ағзаға әсер етуінің төрт механизмі бар: денені сергіту (тонусты жоғарылату), қоректендіру (трофикалық), қалыпқа келтіру (компенсаторлық) және реабилитациялық.

Дене шынықтыру IX—XIX ғасырда

Емдік гимнастика – қазіргі кезде көп тараған емдеу әдістерінің түрлерінің бірі. Ерте кездерде бойдағы дерттен арылу үшін адам табиғаттың сыйы – суды, жарық сәулені, әртүрлі қимыл қозғалысты пайдаланған. Дене шынықтыру XVI-XVII ғасырларда емдік бағытта қолдана бастады. Бұл кезде Ресейде қозғалыс пен жылуды қатар беру арқылы қолданды. XVIII ғасырдың аяғында көптеген ғалымдар аурудың алдын алу бағытында дамыту жолында еңбек етті. (М.В.Ломоносов, А.П.Протасов) 1923-1924 жылы емдік денешынықтыру шынығу орындарында (профилактория, санатория, курорт) енгізілді. 1926 жылы И.М.Саркизов – Серазини емдік денешынықтыру кафедрасы болды. Осы жерде үлкен дайындықтан өткен алғашқы докторлармен кандидаттар (В.Н.Машков, Д.А.Винокуров) болды. Сол кездегі бірінші денсаулық сақтау Халық комитеті Н.А.Семашконың бағыт бағдар беруімен отызыншы жылдың басында ЕДШ бөлімдерімен бөлмелер ашылды. Емдік гимнастика ежелгі Греция елінде де үлкен қарқынмен дамыған. Оған мол үлес қосқан атақты ғалым — медицинаның атасы — Гиппократ (біздің дәуірімізге дейінгі 400-370 жыл) еді.

Ежелгі Рим медицинасында емдік гимнастиканың пайда болуына ықпал жасаған, үлкен еңбек сіңірген, атақты ғалымдар Целий, Цельс, әсі-ресе, белгілі рим дәрігері Гален болды (біздің дәуірімізге дейінгі 200 — 130 жылдар шамасы). Целкй өз туындыларында көптеген созылмалы ауруларға қарсы, міндетті түрде, дене тәрбиесін қолдану керектігін атап көрсеткен. Әсіресе сал, жүйке жүйесі ауруларын жазуда емдік гимнастика мен массаждың айрықша пайдалылығын дәлелдеген.

IX—X ғасырларда ғұлама ғалым, әлемге аты әйгілі ұлы дәрігер Авиценна (Әбу-Әли Ибн Сина) осы салада үлкен еңбек жазып шыққан. Ол өз қағидасында күн сәулесін, ауаны және дене тәрбиесін әр адамның жасына байланысты ұтымды пайдалануды ұсынды.

Орта ғасырда дін ықпалы басым болғандықтан, медицинаға байланысты, оған қоса емдік гимнастика да тоқырап қалды.

Ғылым мен өнердің жаңарып қайта өрлеген дәуірінде дәрігерлік гимнастика туралы туындылар қайтадан шыға бастады. Атақты ғалым Тиссонның бірнеше еңбектері, Гофманның «Ортопедия туралы трактаты», Меркуриалистің «Гимнастика өнері» атты ғылыми анықтама кітабы жарық көрді.

XVI—XVII ғасырларда Россияда медицина саласында аурудың алдын алу шаралары қолға алынып, өскелең келешек ұрпақ үшін ең қажетті нәрсе қимыл-қозғалыс, оның ішінде дене шынықтыру жаттығулары деп тапты (М. В. Ломоносов, А. П. Протасов).

XVIII—XIX ғасырларда емдік қасиеті бар жаттығулар туралы пікірлер кебейе бастайды. Европада Лингтің швед гимнастика жүйесі кең тарады. Көптеген емдік гимнастикалар шведтік гимнастика жүйесінің бір тарауы болғанымен педагогикалық, әскери және эстетикалық гимнастика болып есептеледі. Линг гимнастикасының негізгі мақсаты — буындарды зақымдайтын ауруларға қарсы емдік жаттығулар қолдану еді.

Осы кезде орыс терапия мектебінің негізін қалаушы М. Я. Мудров және көрнекті хирург Н. И. Пироговтың емдеу гимнастикасын ішкі ағзалар ауырғанда, жарақаттанып, жараланғанда қолдану өте қажет деген тұжырымы кең тарады.

Емдік гимнастиканың кең таралуына үлкен ықпал жасаған ғалым П. Ф. Лесгафт. Ол анатомиялық-физиологиялық құбылысты негіздей отырып, дене тәрбиесін аурудың алдын алу ісінде өте жоғары қойды. Орыс ғалымдары А. И. Полунин, С. П. Боткин, П. И. Дьяконов, В. В., Горниевский т. б. өз туындыларында емдеу гимнастикасына материалистік көзқарас тұрғысынан келді. Дегенмен патша өкіметі тұсында Россияда емдік гимнастика қанат жайып дами алмады. 1921 жылы демалыс үйлерін ашу туралы Халық Комиссарлар Советі қаулы қабылдады. Онда елімізде дене тәрбиесін дамытуға, оны халық игілігіне айналдыруға ерекше көңіл бөлді. Дене тәрбиесінің денсаулық сақтау ісінде алатын орны белгіленді. Сондай-ақ осы сала қызметкерлері алдына жаңа міндеттер қойылды. Демалыс үйлерінде тынығушылар үшін арнайы жаттығулар лайықталып алынып, олардың мөлшері, методикасы аурулардың әр тобына арналып құрастырылды. 1923 жылы алғаш рет емдік гимнастика туралы оқу құралы жарық көрді. Ол Қызыл Армия санаторийлерінде, әскери медицинада қолданыла бастады. Емдік гимнастика емханада, ауруханаларда әр түрлі күрделі операцияға дейін, одан кейін де, акушерлік және гинекология, нерв жүйесі салаларында, т. б. ауруларды емдеуге қолданылатын болды. Тұңғыш рет Москвада (1928 ж.) және Ленинградта (1932) дене шынықтыру институттарында емдік гимнастика кафедрасы ашылды. Сол сияқты мұндай кафедра Медицина институтында да ашылды, сондай-ақ арнайы мамандандырылған ғылыми зерттеу институттары ұйымдастырылды. Олар емдік гимнастикасының негізгі мән-мағынасын, әр түрлі ауруларға қолдану әдістерін,

тигізетін әсерін айқындаумен шұғылданды. Бұған атсалысқан танымал ғалымдар, білікті мамандар: И.М. Саркизов-Серазини, В.Н. Мошков, А.А. Лепорский, Е.Ф. Древинг, В.В. Горниевская, В. К. Добровольский болды. Осы ғалымдардың әрқайсысы ақ емдік гимнастиканың қандай сырқатқа қолданатынын ашып көрсетіп берді. Мәселен, жүрек-қан тамыр ауруларында, ішкі ағзалар зақымданғанда қолданатын жаттығуларға И.М. Саркизов-Серазини мен В. Н. Мошков өз еңбектерінде тиянақты түсініктеме берсе, Е.Ф. Древинг, В. В. Горниевская омыртқа, буын ауруларына қолдану әдісін көрсетті, ал В.К. Добровольский іш құрылысына операция жасалғаннан кейін қандай жаттығулар қолданылатынын айтып берді. Ал Ұлы Отан соғысының алғашқы күндерінен бастап барлық госпитальдарға күрделі емдеу әдісінің құрамына міндетті түрде дене тәрбиесі немесе гимнастика енгізілді. Соның көмегімен қатарға қосылған жауынгерлер аз емес. Соғыстан кейінгі жылдары емдік гимнастика тәсілін кеңейтіп өкпе, жүрек қан тамырларына — операция жасағанда, жүйке зақымданғанда, күйіп қалғанда т. б. еркін қолдана бастады.

Совет ғалымдары емдік гимнастиканы жеке-дара пән ретінде қарамай, оны комплексті емдеу әдістерінің бір тарауы деп қарады. Сонымен бірге, олар ғасырлар бойы әр елдің дәрігерлері қолданған емдік гимнастиканың үлгілеріне жан-жақты талдау жасады. Қазіргі емдік гимнастиканың тағы бір артықшылығы — ол тек жеке адамды ғана емес, жалпы көпшілік қауымды қамтиды. Денсаулық сақтау жүйесінің алдында тұрған басты міндет — аурудың алдын алу, жаппай диспансерлік тексеруден өткізу, еңбекшілердің жалпы хал-жағдайын жақсарту. Осындай күрделі міндетті орындауға емдік бағыттағы гимнастиканың қосар үлесі аз емес. Ол тек аурудың алдын алып қоймай, оны емдеуге де үлкен ықпал жасайтыны белгілі.

Емдік гимнастиканың мақсаты:

- 1.Адамның көңіл күйін еңсесін көтеру
- 2.Жансызданған жағында қан лимфа және зат алмасуын жақсарту
- 3.Жүрек қан тамыр, тыныс алу, ас қорыту ағзаларының қызметін қалыптастыру
- 4.Терінің ойылуын, буынның бүгілуін, контрактура болмауын, өкпенің көп жатқаннан қабынбауын қадағалау, алдын алу
- 5.Жоғалған қимыл қозғалысты қалпына келтіру
- 6.Жүгіруін қадағалап, өз бетімен кіріп шығып, тамағын алып ішуге дағдыландыру.

ЕДШ-ның медицина саласында денсаулықты қалпына келтіруде, аударың алдын алуда, мүгедекті азайтуға үлкен маңызы бар. ЕДШ – бұл ағзаның биологиялық қасиеті қозғалысты қолдану тәсілі. Қозғалыс негізінен ағзалардың қалыптасуын, жетілуін реттейді. Денешынықтырудың биологиялық маңызы адамның іс – қимылын және жұмыс қабілетін арттыру. Дене жаттығулары емдік гимнастиканың басты құралы. Ішкі ағзалар мен сыртқы

бұлшық еттер тығыз байланыста болғандықтан жоғары нерв жүйесі (ми қыртысы) қадағалап жобаға салып отырады. Сондықтан қимыл – қозғалыстың тапшылығы әр түрлі ауруға әкеліп соқтырады.

Емдік гимнастиканың 4 механизмі бар.

1. Денені әлдендіру (сергіту)
2. Қоректендіру
3. Орнын толтыру
4. Бірыңғайлау немесе қалпына келтіру.

1) Әлдендіру механизмі: нерв жүйесіндегі тежеу мен қоздыру процесін өзгертіп, орталық күштің жұмысын реттейді. Басшылық қызметі артып ішкі бездердің жұмысын жақсартады, зат алмасуды үдейтеді. Бұлшық ет пен ағза арасындағы байланыс туады. Үлкен бұлшық ет көп қозғалса, әлдендіру көбірек болады.

2) Қоректендіру механизмі: буын қимылдарынан денедегі зат алмасуға қышқылдану – тотығу, қайта түлеу, қалпына келу процестері жүреді. Қан айналымы үдеп, лимфа айналымы жақсарады да қоректік затпен толығып ауырған жер тез жазыла бастайды.

3) Орнын толтыру механизмі: жаттығулар арқылы аурудың салдарынан солып қалған мүшелерді, бұлшық еттерді қалпына келтіреді. Бұлшық еттерді шынықтыру арқылы науқастың әр түрлі қимылдар жасауына көмектеседі.

4) Бірыңғайлау немесе қалпына келтіру механизмі: ағзаның анатомиялық құрылысы қалпына келгенмен, мүшелердің қызметі бірыңғай болмайды. Сондықтан функционалдық қасиетін деңгейіне келтіру үшін аурудан кейін жаттығулармен айналысу қажет. Сонда ғана жоғарғы нерв жүйесінің басқару қызметі басқа ағзалармен байланысқа түсіп, науқас ауруынан айғады. Емдік гимнастиканың тәсілдері: бұл тәсілдерге жаттығулар жиынтығы және табиғат факторлары (ауа, су, күн сәулесі) жатады.

1. Жаттығулар жиынтығына: гимнастикалық, спорттық, өолданбалы ойын түрлері

а) гимнастикалық жаттығулар – аяқ, қол, дене бұлшық еттеріне арнап (снарядпен және жаттығу құралдарымен) жасалады.

2. Қолданбалы спорттық жаттығулар: жүгіру, секіру, жүру, лақтыру, өрмелеу, жер бауырлап жорғалау, шаңғы тебу, туризм, коньки тебу, қайықта ескек есу, тұрмыстық еңбек т.б. жатады. Табиғат факторлары: ауа, күн сәулесі, су адам денесінің ауруға қарсылығын арттырып, төзімділігін үдетеді. Ол науқасқа да, суға да, үлкенге де, кішіге де пайдалы. Тек мөлшермен қолданған жөн.

Емдік дене шынықтырудың адам анатомиясымен байланысы

Адамның тұлғасы мен сымбаты, жүріс-тұрысы омыртқа жотасына байланысты. Иықтік, кеуде жазық қылып, кермаралдай керіліп жүрудің өзі осы омыртқаның дұрыс болуынан. Осы кітаптың алдыңғы бөлімінде көрсетілген қалыпты жағдайдағы омыртқа жотасындағы иректер оны қоршаған бұлшық етке тікелей байланысты. Дене сымбаты кішкене бала кезден бастап қалыптасады. Оның басын дұрыс ұстауынан, отыруынан, жүруінен жоғарыда сөз болып отырған омыртқа иректері (лордоз, кифоз) қалыптасады. Оның дұрыс не бұрыс болуы көп жағдайға байланысты. Мектепте партаның жоғары не төмен болуынан, орындықтың ыңғайсыздығынан, біржағына қисайып отырудан немесе ауыр жүкті бір қолмен унемі көтеруден т. б. жағдайлардан адам денесі бір жағына қисайып кетеді. Сол сияқты ұзақ ауырып, организм әлсірегенде, ішек-қарын жарасы, сондай-ақ өт қабынғанда, буындар ауырғанда, адамның жүрісі өзгеріп, омыртқа жотасы бір жағына шығып кетеді. Адам тұлғасы, мүсіні бұзылу деп омыртқа жотасының алға-артқа немесе оң-солға ауысып кетуін айтамыз. Мұның өзі тіпті спортсмендер арасында да кездеседі. Мәселен, боксшылар, сайысшылар, ескекшілер. Әлбетте, көбінесе бұлшық еті жетіл-меген жасөспірімдер арасында бұл жағдай жиі кездеседі. Егер омыртқа жоталары белгілі иректермен алға не артқа кетіп қалса, онда адамның мүсіні бұзылады дейді. Ал омыртқа жотасы оңға, не солға қисайып кетуін медицина тілінде сколиоз деп атайды. Омыртқа жотасының қисаюы үйреншікті әдетке де байланысты. Кейінгі кезде ғалымдардың айтуынша, балалардың бір жағына қисайып кетуі ішкі (эндокриндік) бездердің кінәраттануынан дейді. Кейде өзгерген мүсін баланың жетілуіне байланысты дұрысталып та кетеді. Дегенмен, омыртқа жотасының қисаюы тек сыртқы келбетті бүлдіріп қоймайды, ол ішкі ағзаларға да, әсіресе, өкпе мен жүрек қызметіне кері әсерін тигізеді. Өйткені қисайған омыртқа көкірек ішіндегі өкпенің толық жазылуына, көк еттің (диафрагма) қозғалуына бөгет жасайды. Сондықтан денеде қан айналымы кеміп, еттегі жетпей, құрсақ ішіндегі қысым өзгеріп кетеді. Балалардың тұлғасы бұзылмас үшін кішкене кезден бастап өте жұмсақ төсекке үйретпей, қаттылау төсекке жатқызған дұрыс. Сол сияқты басқа салған жастық биік болмай, жазық, кішкене болғаны абзал.

Отыратын орын баланың бойына шақ болу керек. Киген киімі, аяғындағы аяқ киімі қыспай, өзіне дәл болса, бала еркін отырады. Столға отырғанда түскен жарықтың да әсері көп. Әсіресе, көзі алыстан көрмейтін балалар екі бүктеліп, басы салбырап кетеді. Бұл кейін қалыптасып, желкесі шорланып, иығы көтеріліп кеткенін бірақ аңғарады. Өкінішке орай, осындай балалар бала-бақшада, мектепте үлкендердің салақтығынан кемтар болады. Мектепте мұндай балалар арнайы медициналық топқа баруы керек.

Осындай қиянаттан құтылудың бірден-бір жолы — тек емдік гимнастика. Арнайы берілген жаттығулар омыртқалар қозғалысын арттырып, қисайған жерін қалпына келтіреді, арқа бұлшық етін жетілдіріп, омыртқаларды қысып ұстайтын «кұрсау» жасайды. Тек арқаның бұлшық етін жетілдіріп қоймай, жаттығулар жүрек, өкпе т. б. ағзалардың жұмысын жандандырып, зат алмасуын үдетеді. Ауру бала үшін мұның пайдасы көп. Сол сияқты дене тәрбиесі адамды шыңдап, шыдамдылығын, қайратын арттырады. Ең маңыздысы денені тік ұстауға дағдыландырады. Міне, осының бәрі емдік гимнастиканың негізгі түпкі өмір жүйесін білмейді, өзіне де, өзгеге де бақыт сыйлау үшін саналы сезім, саралы ой қажет екендігіне мән бермейді. «Өмірге жылы жүзбен қарасаң, ол да саған күлімдейді»— деген мәтел тегін айтылмаса керек.

Кейде уақыт үнемдеп, далаға шықпай, үйдегі шаруашылықты ыңғайлаған дұрыс сияқты. Бірақ қазаношақтың қасында шаршаған адам келесі күні күш- қуатын жинауға дәл содан кем уақыт кетірмейді. Үнемі бірқаяыпты, еңсені көтеріңкі ұстауға дағдыланған дұрыс. Енді оны іске асыру үшін жаттығулардың әр түрін қолдану керек. Мәселен, белгілі гигиеналық, гимнастикалық жаттығулармен бірге арнайы түзету-жаттығуларды кеңінен қолданады. Сол сияқты суда жүзу баланың денесін шынықтырады және денеде бұлшық еттерді жетілдіріп, қисайған омыртқаны қалпына келтіреді. Жүру, жүгіру, спорттық ойындарға қатысу, шаңғы тебу, т.б. дененің дұрыс жетілуіне ықпал жасайды. Арқаның бұлшық етін жетілдіру үшін түзету жаттығуларында науқас шалпадан және етпетінен жатады. Мұнда аяққолға әр түрлі қимылдар беріледі. Мәселен, кезекпен аяқты көтеру, кеудені көтеру, «велосипед тебу» т.б.

Жаттығулар еңбектеп тұрып, отырып, түрегеліп тұрып әр түрлі жағдайда жасалады. Көлбеу жазықта жатып омыртқаны созуға болады. Ұзақтығы 30—45 минутқа созылады. Коррекциялы немесе түзететін жаттығуларды омыртқа жотасының қай жаңа ауытқуына байланысты сайлап алады. Жота күдіс болғанда кеуде омыртқалары артқа теуіп кетеді, мұндай кезде арқаның ұзын бұлшық еттерін бекітеді. Ол үшін барлық тұрғымен артқа шалқаяды (ііледі). Мұны етпеттеп жатып, еңбектеп тұрып (шынтаң пен тізені, алақан мен тізені тіреп), белді қайқайтып жасайды. Неғұрлым көп шалқайса, солғұрлым арқаның ұзын бұлшық етіне күш көп түседі. Сондықтан оны әр түрлі жағдайда, қолына таяқ, жіп, доп ұстап тұрып орындауға болады. Егер бел омыртқа алға ығысып кетсе (лордоз), онда іштің бұлшық етін жетілдіреді. Ол үшін шалпадан жатып, түзу аяқтарды алма-кезек көтереді, «велосипед тебеді», басын көтеріп отырып қайта жатып құрсаққа күш түсіреді. Физиологиялық иіндердің бәрі түзуменен кеткен жағдайда (жазық арқа) жаттығулар арқа мен құрсақ бұлшық еттерін бірдей жетілдіруге арналады. Ол үшін жаттығулар күрделеніп,

гантель, гир (0,5—1 кг), доп, гимнастикалық таяқтармен орындалады. Дене бір жағына қисайып кетсе, оны түзету үшін бар ықыласты дұрыс жүруге аудару керек. Ол үшін басқа ауыр зат қойып, бір аяқпен тұру керек. Спорт-денсаулық кепілі дегендей, жоғарыда айтылған жаттығу түрлері мен тәсілдері барлық адамның өмір сүру жасын ұзартуға, қауіпсіздікте болуына себеп болады. Емдік дене шынықтыру дене қимылының қозғалысын ретке келтіруге, зақым келтірмей бірқалыпты дамуына және сақталуының негізгі жолы. Тірек қимыл жүйесіне де, қан айналымы, жүректің жақсы қызмет етуіне де кепілгер. Осы себептермен спортпен жолдас болып, аман-сау жүрейік.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Икиманова Г.К. Емдік гимнастика.- Алматы: Алматы, 2001. – 280 б.
2. Мустафина Т.К. Спорттық медицина. – Алматы: Мектеп, 1997. – 123 б.
3. Сабырбекова Ж.Е. Емдік дене шынықтыру. – Алматы: Бастау, 2011.- 254 б.
4. Төтенаев Б.Б. Дене тәрбиесі. - Алматы: Мектеп, 1988.- 165 б.

SRSTI 77.29.25

LESSON IN THE ATHLETICS AS THE MAIN FORM OF TRAINING

K. MARDENOV, T. UTEGALIEV

K. Zhubanov Aktobe Regional State University, Aktobe, Kazakhstan

Аннотация. Жеңіл атлетикадағы негізгі ұйымдастыру формасы – сабақ. Әдетте, оқыту мен тренингтер сабақтары кесте бойынша жүргізіледі: сабақтар- университетке немесе мектеп кестесіне сәйкес, сабақтар- оқу жоспарына және спорт секциясының кестесіне сәйкес және т.б. Зерттеу формалары оқушылар құрамының тұрақтылығы мен зерттеу топтарындағы олардың біртектілігі. Бұл оқушылардың дайындық деңгейін, жеке ерекшеліктерін ескеруге және білім беру, тәрбиелік және гигиеналық тапсырмаларды шешуге мүмкіндік береді.

Теориялық сабақтар тәжірибелік жаттығулармен кезектестіріледі. аралас типтегі сабақтардың барысында, бір сабақ барысында жаңа материалдарды үйретіп, өткен сабақтардағыларды ұғындыру және тексеру енгізілген. Практикалық сабақтарда түрлі типтегі тапсырмалар қойылуы мүмкін: белгілі бір физикалық қасиеттерді жаңа материалды меңгеру дамыту, немесе бұрын өткендерді бекіту, жаттығушылардың дайындығын тексеру. Статияда жеңіл атлетиканың сабақ формаларының ұйымдастырылуы көрсетілген, басты бағыттары жалпы физикалық дайындық сабақтарына, спорттық-дайындық және кәсіби- қолданбалы физикалық дайындыққа бөлінгені көрініп тұр.

Түйінді сөздер: сабақ, дене тәрбиесі мұғалімі, жеңіл атлетика.

Аннотация. Основной организационной формой занятий по атлетике является урок. Как правило, учебные и тренировочные занятия проводятся по упорядоченному расписанию: уроки – по вузовскому или

школьному расписанию, занятия – по тренировочному плану и расписанию спортивной секции и т.п. Урочным формам присуще постоянство состава занимающихся и их возрастная однородность в учебных группах. Это позволяет учитывать подготовленность, индивидуальные особенности занимающихся и тем самым способствует решать образовательные, воспитательные и гигиенические задачи. Теоретические занятия чередуются с практическими занятиями. В ходе которого характерно преобладание уроков смешанного типа, когда на одном занятии совмещается изучение нового материала, совершенствование или проверка ранее освоенного. На практических уроках могут быть поставлены задачи различного характера: развить определенные физические качества, усвоить новый материал или закрепить ранее пройденный, проверить подготовленность занимающихся.

Ключевые слова: урок, преподаватель физического воспитания, легкая атлетика.

Annotation. The main organizational form of training in athletics is a lesson. As a rule, training and training classes are conducted according to an orderly schedule: lessons - according to the institute or school schedule, classes - according to the training plan and schedule of the sports section, etc. The study forms are characterized by the constancy of the composition of the students and their age homogeneity in the study groups. This allows you to take into account the preparedness, the individual characteristics of the students, and thus contributes to the better implementation of the planned lesson plan. Theoretical lessons alternate with practical lessons. In the course of which is characterized by the predominance of the lessons of the mixed type, when one lesson combines the study of new material, improvement or verification of previously mastered. In practical lessons, various tasks can be set: to develop certain physical qualities, learn new material or reinforce a previously completed one, check the preparedness of the students.

Key words: before the lesson, specific educational, educational and hygienic tasks are set.

The lesson in athletics can be theoretical and practical.

In a theoretical lesson, students acquire basic knowledge of the theory and methodology of teaching athletics. At the practical lesson, the practitioners increase their general physical fitness, master the technique of athletics exercises, develop the necessary special qualities, improve in the chosen form of athletics. A special form of pedagogical work in sport is competition. In addition, athletes conduct independent classes - morning exercises, special exercises, etc.

Theoretical lessons are held in the form of lectures, conversations, seminars and methodological lessons on the analysis of techniques for performing certain types of athletics, methods of training in them, organizing work on athletics, etc.

In practical lessons, various tasks can be set: to develop certain physical qualities, to learn new material or to consolidate previously completed, to check the preparedness of the students. Special forms of lesson in athletics are: pre-competition or "warm-up" lesson or lesson "active rest" after the competition.

Practical lessons are held in accordance with the generally accepted structure consisting of three parts: preparatory, main and final.

Tasks of the preparatory part of the lesson:

Organization of the group, explanation and attraction of attention, engaged in the work ahead, increase of emotional tone, release from the elements, fixed stiffness, assimilation of building skills, improvement of posture.

Increased metabolism and autonomic functions of the body (cardiac and respiratory activity), ensuring optimal muscle elasticity and mobility of the links of the motor apparatus.

Special training in accordance with the upcoming run, throwing: "motor tuning" (working in the mode of specialized motor acts, achievements of optimum motor reactions; "mental tuning" (ensuring optimal excitability, focus on the main task, creating optimal mental readiness; to class).

At the beginning of each lesson, first of all, you should organize a group and prepare it for the tasks of the lesson. Therefore, from the very beginning of the lesson, it is necessary to focus the attention of the students on the work ahead, to create the necessary emotional mood. The body needs some time (the period of workability) for the muscles, cardiovascular, respiratory and other systems to become coordinated. With the help of specially-preparatory exercises that do not require large expenditures of energy, an athlete is prepared for more effective work in the main part of the lesson. Therefore, general and special training conducted in the preparatory part of a lesson is often called a warm-up (general and special), especially when conducting individual training sessions and in direct preparation for competitions. At the beginning of each lesson, first of all, you should organize a group and prepare it for the tasks of the lesson. Therefore, from the very beginning of the lesson, it is necessary to focus the attention of the students on the work ahead, to create the necessary emotional mood. The body needs some time (the period of workability) for the muscles, cardiovascular, respiratory and other systems to become coordinated. With the help of specially-preparatory exercises that do not require large expenditures of energy, an athlete is prepared for more effective work in the main part of the lesson. Therefore, general and special training conducted in the preparatory part of a lesson is often called a warm-up (general and special), especially when conducting individual training sessions and in direct preparation for competitions.

After the report, checking those present, explaining the objectives of the lesson and other instructions, walking or drill exercises and running are usually applied. Slow running for 5-7 minutes is an excellent tool for athletes of all specialties.

After running and a short walk (1-2 minutes), a series of (up to 10-15) preparatory exercises for muscles and ligaments of the arms, shoulder girdle, torso and legs should be performed. The task of these exercises is to warm up the muscle groups that were not sufficiently involved in the race, to improve flexibility, physical dexterity, and general consistency of movements. All this is given about 15-20 minutes. After a short rest, the practitioners start a specialized warm-up (8-10 minutes).

Depending on the tasks set in the main part of the lesson, exercises are used that help to better master certain types of athletics. In general, the preparatory part of the lesson takes 30-40 minutes.

Tasks of the main part of the lesson:

Improving the activities of internal organs to promote health, improve physical development and prepare for those engaged in large volumes of work and high voltage.

Mastering the technique of athletics exercises, improving it, the development of speed, strength, endurance, agility, flexibility in relation to a particular type of athletics.

Tactical and volitional training, contributing to the achievement of certain sporting results in selected types of athletics.

The content of the main part of the lesson may be different.

The selection of appropriate means and methods of conducting depends on the period of training, the preparedness of the athletes involved, the types of athletics involved, the conditions and place of the exercise.

The main part of the lesson usually includes no more than two types of athletics (running and walking, combined with jumping and throwing).

It is also recommended to include various relay races, gymnastic and acrobatic exercises, types of wrestling, exercises with weights (dumbbells, lead belts, weights, barbells, etc.), sports games.

It is better to begin the main part of the lesson from the most difficult tasks associated with mastering a new material of great coordination complexity (mastering the technique of exercise, its improvement, speed exercises). This should take into account the stages of learning. In the second half of the main part of the lesson, it is advisable to use mainly exercises to develop strength or endurance. However, in practical activities, these or other motor tasks often have to be solved in a variety of conditions. Therefore, the sequence of exercises in the classroom should be varied in order for practitioners to learn to exercise high performance in different states of the body.

In the main part of the lesson, as a rule, special preparatory and basic exercises alternate several times. It is better to begin the main part of the lesson from the most difficult tasks associated with mastering a new material of great coordination complexity (mastering the technique of exercise, its improvement, speed exercises). This should take into account the stages of learning. In the second half of the main part of the lesson, it is advisable to use mainly exercises to develop strength or endurance. However, in practical activities, these or other motor tasks often have to be solved in a variety of conditions. Therefore, the sequence of exercises in the classroom

should be varied in order for practitioners to learn to exercise high performance in different states of the body.

In the main part of the lesson, as a rule, special preparatory and basic exercises alternate several times.

The duration of the main part of the lesson depends on the objectives of the training, the means used and the level of preparedness involved. With a two-hour lesson, it should last 60-80 minutes, and sometimes much more.

Tasks of the final part of the lesson:

To help reduce the activity of the respiratory and circulatory organs to the initial level; reduce muscle tension; provide a transition to other activities or recreation.

Sum up the lessons and evaluate the activities of the students. Determine the content of homework.

Quick transition from large and long work to complete rest is harmful. In the final part, exercises of medium intensity are applied, simple in coordination of movements and already known to practitioners. Easily dosed exercises are usually chosen: moderate running, walking, elementary movements, dance elements, etc. In this part of the lesson, serious attention should be paid to homework, given that the lessons are only part of the educational process, which should be supplemented by independent exercises. Underestimating independent assignments can break the link between lesson and non-hourly forms of classes.

The duration of the final part of the lesson is 5-10 minutes. A properly conducted lesson gives the students, along with a certain fatigue, the satisfaction with the work done, the desire to engage with even greater purposefulness.

Solving the tasks of the organization involved in the lesson, they use mainly three methods: frontal, group and individual. With the frontal method, all involved are assigned the same task, and it must be performed simultaneously. For example, the entire subgroup (or group) simultaneously performs the push of the nucleus from a standstill, and everyone follows the shells, but only after receiving permission from the teacher.

When the group method involved in divided into groups. Each group receives its assignment from the teacher. The teacher works in the assignment of groups with one group and moves alternately from one group to another.

In the individual method, the teacher personally identifies each task participant and offers to perform it on his own, controlling the correctness of the performance.

The study forms of study, as a rule, are inherent in the integrated use of all three methods. However, depending on the age of the students, the level of their physical fitness and quantitative composition, the preferential use of one or another method is determined. For example, during the

lessons in school (especially with the younger age group) it is better to use the frontal method, since children, due to age peculiarities, are not able to master the movements on their own. Classes at the institute, especially in the types of jumps, it is better to lead the group method due to the limited number of places of employment. For classes with highly qualified athletes, an individual method is characteristic, since the need for individualization of the teaching and educational process grows with the skill development of athletes. The individual method must also be used to correct errors in complexly coordinated forms of athletics, such as throwing and jumping.

Series of tasks aimed at the complex development of physical qualities in combination with the improvement of the elements of technology in recent years are increasingly performed in the form of a circular training using the repeated and interval methods.

By the nature of educational work in athletics, lessons of mastering a new material, its improvement and consolidation, control lessons and lessons of a mixed type can be distinguished.

In general, athletics is characterized by the predominance of mixed-type lessons, when one lesson combines the study of new material, the improvement or testing of previously mastered.

Lessons forms of organizing classes in athletics can be divided by their main focus on the lessons of general physical training, sports training and the lessons of professional-applied physical training.

Athletics lessons are organized in different conditions. Venue: in the hall, in the stadium (ground), in conditions of natural terrain; time - in winter, summer and off season.

References

1. Богданов Г.П. Уроки физической культуры в 9,10 классах средней школы. - М: Просвещение, 1987.-66с.
2. Кривонос М.П, Юшкевича Т.П. Методика обучения легкоатлетическим упражнениям. -Мн. Высш. шк., 1986.-312 с.
3. Лазарев И.В, Кузнецов С.В, Г.А.Орлов. Практикум по легкой атлетике: Учебное пособие. - М., изд. Центр. «Академия», 1999. – 160 с.
4. Ломан В. Бег, прыжки, метания. - М.: ФиС, 1985. – 138 с.
5. Тер-Ованесян. Подготовка легкоатлета: современный взгляд. М., Терра – спорт, 2000. – 128 с.
6. Талага Е. Энциклопедия физических упражнений. - М.: ФиС, 1998. – 412 с.
7. Хоменкова Л.С. М., Ф Книга тренера по легкой атлетике.-М.: ФиС,1987.– 399 с

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ
СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ
INFORMATION ABOUT THE AUTHORS

Агадиева Марзия Сарановна – магистр естествознания, преподаватель кафедры «Биология» Актюбинского регионального государственного университета им. К. Жубанова, Актөбе, Қазақстан

Аймағанбетова Зухра Кураниевна – Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің «Физика» кафедрасының аға оқытушысы, PhD, Ақтөбе, Қазақстан

Алпысбай Динара Мырзағалиқызы – Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің «6М014000 – Тарих» мамандығының 2 курс магистранты, Ақтөбе, Қазақстан

Аметов Асылжан – Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің «6М060800 - Экология» мамандығының 2 курс магистранты, Ақтөбе, Қазақстан

Арипова Алия – студентка 2 курса специальности "5В060800 – Экология" Актюбинского регионального государственного университета им. К. Жубанова, Актөбе, Қазақстан

Әбдрахманов Азамат – Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің «6М011000 – Физика» мамандығының 1 курс магистранты, Ақтөбе, Қазақстан

Баймағамбетова Меруерт – Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің «6М011000 – Физика» мамандығының 1 курс магистранты, Ақтөбе, Қазақстан

Бармина Александра Александровна – Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің «Физика» кафедрасының доценті, ф.м.ғ.к., Ақтөбе, Қазақстан

Батырова Жанара Жантөнгызы – Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің «Тарих» мамандығының 3 курс студенті, Ақтөбе, Қазақстан

Бекбаулина Надежда Сергеевна – магистр естествознания, старший преподаватель кафедры «Экология» Актюбинского регионального государственного университета им. К. Жубанова, Актөбе, Қазақстан

Бекбауова Айгуль Амангельдовна – старший преподаватель кафедры «Юриспруденция», м.ю.н. Актюбинского регионального государственного университета им. К. Жубанова, Актөбе, Қазақстан

Бисенова Баршагуль Бауржанқызы – заведующий лаборатории химических и биологических исследований Актюбинского межрегионального центра судебных экспертиз Центра Судебных экспертиз МЮ РК, Актөбе, Қазақстан

Jagiello-Rusilowski Adam – PhD, Department of Social sciences of Gdansk University, Gdansk, Poland

Джубатырова Акмарал Марксовна – главный эксперт Атырауского Института судебных экспертиз, Атырау, Қазақстан

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ
СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ
INFORMATION ABOUT THE AUTHORS

Жанбау Дидар Қуанұлы - Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің «Дене шынықтыру және спорт» кафедрасының оқытушысы, Ақтөбе, Қазақстан

Жандосова Мадина – специалист Филиала РКП «ЦСЭ МЮ РК» ИСЭ по Северо-Казахстанской области, Петропавловск, Казахстан

Жиембаев Асан Шерденович – старший преподаватель кафедры «Физическая культура и спорт» Актюбинского регионального государственного университета им. К. Жубанова, Актөбе, Казахстан

Жумагазиева Жазира – Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің «6М060400 – Физика» мамандығының 2 курс магистранты, Ақтөбе, Қазақстан

Ертлеуова Бактыгуль Бактыгереевна – Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің «Мектепке дейін және арнайы білім» кафедрасының аға оқытушысы, магистр, Ақтөбе, Қазақстан

Ешниязова Айнура Чапаевна – Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің «Қазақстан халқы Ассамблеясы және әлеуметтік-саяси пәндер» кафедрасының аға оқытушысы, Ақтөбе, Қазақстан

Иманбаева Зауреш Отегенқызы – Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің «Қаржы және есеп» кафедрасының қауымдастырылған профессоры, э.ғ.к., Ақтөбе, Қазақстан

Imanchiyev Zhandarbek Yermekovich – PhD, senior lecturer of the Department of Pedagogy and Psychology of K. Zhubanov Aktobe Regional State University, Aktobe, Kazakhstan

Istlayup Assel – lecturer of the chair “Physics” of K. Zhubanov Aktobe Regional State University, Aktobe, Kazakhstan

Қалыбаева Айнура Жақыповна – тарих магистрі, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің «Отандық тарих және тарихи пәндер» кафедрасының оқытушысы, Ақтөбе, Қазақстан

Караева Аделина Рафиковна – магистрант 2-го курса специальности «6М060100 – Математика» Западно-Казахстанского государственного университета им. М. Утемисова, Уральск, Казахстан

Кипиев Мұхамбеткали Қуанышқалиұлы – Гуманитарлық ғылымдар магистрі, Атырау облысы тарихи-мәдени мұраны қорғау, қалпына келтіру және пайдалану жөніндегі мемлекеттік инспекциясы, Атырау, Қазақстан

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ
СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ
INFORMATION ABOUT THE AUTHORS

Киселева Жанна Ивановна – старший преподаватель кафедры физвоспитания Оренбургского государственного университета, г. Оренбург, Россия

Кубиева Венера Амангалиевна – магистр, старший преподаватель кафедры «Педагогика, психологии и начального обучения» Актюбинского регионального государственного университета им. К. Жубанова, Актобе, Казахстан

Кубиева Светлана Сарсенбаевна – к.п.н., старший преподаватель кафедры «Физическая культура и спорт» Актюбинского регионального государственного университета им. К. Жубанова, Актобе, Казахстан

Кукенов Жалгас Жулмуханович – магистр естествознания, преподаватель кафедры «Биология» Актюбинского регионального государственного университета им. К. Жубанова, Актобе, Казахстан

Курманова Айгуль Куанышевна – Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің «Құқықтану» кафедрасының доценті, заң ғылымдарының кандидаты

Кусаинова Лариса Ислямовна – к.э.н., доцент кафедры «Юриспруденция» Актюбинского регионального государственного университета им. К. Жубанова, Актобе, Казахстан

Куцанова Айнур Нурасловна – master, senior lecturer of the chair " Translation Studies", of K. Zhubanov Aktobe Regional State University, Aktobe, Kazakhstan

Марденов Қазбек Жанатұлы – Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің "Дене шынықтыру және спорт" кафедрасының аға оқытушысы, Ақтөбе, Қазақстан

Мәден Асылбек Төреханұлы – т.ғ.к., Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің «Тарих және дінтану» кафедрасының аға оқытушысы, Ақтөбе, Қазақстан

Молдагалиев Вали Садыкович – к.ф.-м.н., доцент кафедры «Математика» Западно-Казахстанского государственного университета им. М. Утемисова, Уральск, Казахстан

Мурсалова Ляззат Амангалиевна – старший преподаватель кафедры «Юриспруденция», м.ю.н., Актюбинского регионального государственного университета им. К.Жубанова, Актобе, Казахстан

Мырзабаева Динара Несипбайкызы – магистрант 2 курса специальности 6М011400-История АРГУ им.К.Жубанова, Актобе, Казахстан

Myasnikova Lyudmila – associated professor, с.ph.-m.s., the head of the scientific center “Radiation Physics of Materials” of K. Zhubanov Aktobe Regional State University, Aktobe, Kazakhstan

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ
СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ
INFORMATION ABOUT THE AUTHORS

Науразбаев Магауия Адилгазиевич – к.ф.-м.н., доцент кафедры «Строительство» Актюбинского регионального государственного университета им. К. Жубанова, Актобе, Казахстан

Ниязмағанбетова Сая Журсиновна – Ақтөбе қаласындағы физика-математикалық бағыттағы Назарбаев Зияткерлік мектебінің қазақ тілі пәнінің мұғалімі, Ақтөбе, Қазақстан

Нуртигенова Рита Дулатовна – руководитель молекулярно-генетического отделения Актюбинского межрегионального центра судебных экспертиз Центра Судебных экспертиз МЮ РК, Актобе, Казахстан

Нуруллаева Альфия Русланқызы – Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің «6М014000 – Тарих» мамандығының 2 курс магистранты, Ақтөбе, Қазақстан

Өмірзақ Сәния Майорқызы – студентка 1 курса специальности 5В030100 - Юриспруденция Актюбинского регионального государственного университета им. К. Жубанова, Актобе, Казахстан

Өтегенов Нұртас Өмірбайұлы – магистр педагогических наук, преподаватель кафедры "Физической культуры и спорта" АРГУ им. К. Жубанова, г. Актобе, Республика Казахстан

Өтеғалиев Төлеген Хайдарұлы – Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің "Дене шынықтыру және спорт" кафедрасының оқытушысы, Ақтөбе, Қазақстан

Sautbaeva Saltanat - senior lecturer, master of law, Department of Law, faculty of Economics and law, K. Zhubanov Aktobe regional University, Aktobe, Kazakhstan

Сауханов Нургазы Сергазиевич – т.ғ.к., Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің «Автокөлік және жол қозғалысын ұйымдастыру» кафедрасының доценті, Ақтөбе, Қазақстан

Сәрсембин Үмбетқан Қуандықұлы – ф.ғ.к., Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің Қазақстан халқы Ассамблеясы және әлеуметтік-саяси пәндер кафедрасының меңгерушісі, Ақтөбе, Қазақстан

Симуканова Гулдарига Сериковна – Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің «Қазақстан халықтарының ассамблеясы және әлеуметтік-саяси пәндер» кафедрасының аға оқытушысы, Ақтөбе, Қазақстан

Тажигалиев Айбек Тлепбергенович – преподаватель кафедры «Физическая культура и спорт» Актюбинского регионального государственного университета им. К. Жубанова, Актобе, Казахстан

Танжарбаева Аружан Абзалқызы – студентка 2 курса специальности 5В030100 – Юриспруденция Актюбинского

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ
СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ
INFORMATION ABOUT THE AUTHORS

Тургенова Орынгуль Мухашкызы – б.ғ.к., Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің «Экология» кафедрасының доценті, Ақтөбе, Қазақстан

Тойлыбаев Роман Тоғайбаевич – Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің «Дене шынықтыру және спорт» кафедрасының аға оқытушысы, Ақтөбе, Қазақстан

Тұрғанбаев Мұқанбетқали Әбдіқадірұлы – э.ғ.к., Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті «Мемлекеттік басқару және маркетинг» кафедрасының доценті, Ақтөбе, Қазақстан

Уразалина Айнура Адильхановна – PhD, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті «Физика» кафедрасының аға оқытушысы, Ақтөбе, Қазақстан

Утельбаева Гульжан Укматовна – доцент кафедры русской филологии и межкультурной коммуникации АРГУ им. К.Жубанова, Казахстан, г.Актобе

Хвостова Юлия Витальевна – старший преподаватель кафедры русской филологии и межкультурной коммуникации АРГУ им. К.Жубанова, Казахстан, г.Актобе

Хусаинова Гульжан – к.ф.н., доцент кафедры «Ассамблеи народов Казахстана и социально-политических дисциплин» Актюбинского регионального государственного университета им. К. Жубанова, Актобе, Казахстан

Шляпникова Виктория Викторовна – к.п.н., учитель физической культуры высшей квалификационной категории, Государственное казенное общеобразовательное учреждение «Специальная (коррекционная) школа-интернат №2» г. Оренбурга, Россия

**«Қ.ЖҰБАНОВ АТЫНДАҒЫ АҚТӨБЕ ӨңІРЛІК МЕМЛЕКЕТТІК
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ»
ғылыми журналына мақалалар беру тәртібі**

Мақаланың рәсімделуі

1. Мақалалар компьютерде терілген жазбалар түрінде, бір данамен қабылданады. Сонымен қатар мақаланың Microsoft Word 2010 жүйесінде, жадыда электрондық нұсқасы да ұсынылады.
2. Қолжазбаларды авторлар мұқият тексеріп, қатесіз тапсыруы керек.
3. Мақала көлемі компьютерде терілген мәтінмен 3-10 бет (мәтін Times New Roman қарпімен теріледі, қаріп өлшемі-12) жадағай ара қашықтықта, абзацтық шегініс-1,25 см. Сондай-ақ мынадай жиектік өлшемдері сақталған болуы шарт: жоғарғы және төмен- 2 см. және сол жағы мен оң жағы-2 см.

Мақала құрылымының жалпы тәртібі

ӘОЖ (12 қаріп өлшемімен).

Мақаланың атауы (12 қаріп өлшемі, бас, қою әріптермен).

Автордың(лардың) аты-жөні. (12 қаріп өлшемімен, қою қаріптермен).

Аннотация үш тілде (10 қаріп өлшемімен, ашық курсивпен, көлемі -100 әріп белгісінен артық емес).

Мақаланың түйіндемесі және кілт сөздері болуы керек. (қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде, 10 қаріп өлшемімен, тік қаріппен, сөздер – ашық курсивпен).

Мақалаға ғылым докторының немесе кандидаттың пікірі беріледі.

Автордың аты-жөні (толық), ғылыми дәрежесі, ғылыми атағы, жұмыс орны көрсетілуі керек. Сонымен қатар автор(лардың) пошталық мекен-жайы, қызметтік және мобильді телефон нөмірлері, электрондық поштасы қосымша ұсынылады.

Мақаланың мәтіні 12-ші қаріп өлшемімен басылады. Тәжірибелік сипаттағы мақалалар мынадай бөлімдерге бөлінеді: Кіріспе (бас тақырыпсыз), Материал және Зерттеу әдістемесі, Нәтижелер және оны талқылау, Тұжырым. Егер тақырыпшалар бар болса 12-ші қаріп өлшемімен, қою курсивпен теріледі. «Жаратылыстану ғылымдары» айдарында көрсетілетін өсімдіктер мен жануарлардың латынша атаулары мәтінде курсивпен көрсетіледі.

Суреттер мен кестелер мәтінде келтірілген тәртіп бойынша нөмірленеді, әр кесте мен суреттің жеке тақырыбы болуы керек, тақырып қою қаріппен жазылады.

Қысқартулар. Жалпыға белгілі өлшем бірліктерінің (физикалық, математикалық, химиялық терминдердің, т.б..) қысқаша аталуын көрсетуге болады. Барлық қысқартулар мен шартты шамалардың мәтінде толықтай атауы (10 қаріп өлшемімен) көрсетілуі керек. Мекемелердің атаулары мәтінде алғаш кездескенде толығымен жазылып, қасына жақшаның ішіне қысқартылған түрі көрсетіледі.

Әдебиеттер

Әдебиеттер 12-ші қаріп өлшемімен нөмірленіп, мақаланың ішіндегі сілтемелер төртбұрышты жақшалар арқылы көрсетіледі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі 7.14-84. МЖСТ бойынша рәсімделуі керек, мысалы:

- 1) Автор. Мақаланың атауы//Журналдың атауы. Шыққан жылы. Томы. (мысалы, Т.2) Нөмірі (мысалы, №3).-Беттері (Б.34. немесе Б.15-24.)
- 2) Автор. Кітаптың атауы. Басылған жері. Баспа атауы. Шығарылған жылы. Беті.
- 3) Автор. Диссертацияның атауы. Қорғалған қала және ел атауы. Жоғары оқу орны атауы. Жылы.

*Мақаланың ішіндегі сілтемелер төртбұрышты жақшалар арқылы көрсетіледі.

Журналдың тақырыптық айдарлары

Физика-математика ғылымдары
Жаратылыстану ғылымдары
Техника ғылымдары
Филология ғылымдары
Тарих, философия және әлеуметтану
Экономика және құқық
Педагогика және психология
Өнер, мәдениет және спорт

Порядок приема статей в научный журнал «ВЕСТНИК АКТЮБИНСКОГО РЕГИОНАЛЬНОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМ. К. ЖУБАНОВА»

Оформление рукописи

1. Статья должна быть представлена в электронном виде (на съемных накопителях) или по электронной почте. Электронная версия записывается в формате Microsoft Word 2010.
2. Рукописи должны быть тщательно выверены и отредактированы авторами.
3. Объем статей должен составлять 3-10 страниц (текст набирается шрифтом Times New Roman; размер кегля -12; межстрочный интервал – полуторный; абзацный отступ -1,25 см.) Поля: верхнее, нижнее – 2 см; левое, правое – 2 см.

Общий порядок расположения частей статьи

УДК (12 кегль)

Название статьи (12 кегль, жирн., прописные)

Инициалы, фамилия автор(ов) (12 кегль, жирн., прописные)

Место работы. (12 кегль, светлый курсив)

Аннотация на трех языках (на казахском, русском и английском, 10 кегль, объем не более 100 знаков)

Ключевые слова на трех языках (на казахском, русском и английском, 10 кегль, прямым шрифтом, сами слова – светлым курсивым)

К статье прилагается рецензия доктора или кандидата наук.

Ф.И.О автора(ов) указываются без сокращений, место работы, почтовый и электронный адрес, а также служебные и мобильные номера телефонов.

Текст статьи (12 кегль). В статьях экспериментального характера должны быть разделы: Введение (без заголовка), Материал и методика исследований, Результаты и их обсуждение, Выводы. Подзаголовки набираются по центру. (12 кегль, жирным курсивым)

В рубрике «Естественные науки» латинские названия растений и животных, приводящиеся в тексте выделяются курсивым.

Таблицы и рисунки нумеруются в порядке упоминания их в тексте, каждая таблица и рисунок должны иметь свой заголовок (жирным строчным шрифтом), текст таблицы 10 шрифтом.

Сокращения. Разрешаются лишь общепринятые сокращения – названия мер, физических, химических и математических величин и терминов и т.п. Все сокращения должны быть расшифрованы, за исключением небольшого числа общеупотребительных. Названия учреждений при первом упоминании их в тексте даются полностью и сразу же в скобках приводится общепринятое сокращение.

Литература

Список использованных источников должен быть оформлен в соответствии с ГОСТ 7.1-84.

Например:

- 1) Автор. Название статьи//Название журнала. Год издания. Том. (например, Т.26) Страница. (С.34. или С.15-24)
- 2) Автор. Название книги. Место издания. Издательство. Год издания. Страница.
- 3) Автор. Название диссертации. Название города и страны. Название ВУЗа. Год.

*Номера литературных источников указываются в квадратных скобках.

Тематические рубрики журнала:

Физико-математические науки

Естественные науки

Технические науки

Филологические науки

История, философия и социология

Экономика и право

Педагогика и психология

Искусство, культура и спорт

Rules of submitting articles for publication in the scientific journal

“BULLETIN OF AKTOBE REGIONAL STATE UNIVERSITY NAMED AFTER K. ZHUBANOV”

Registration of the manuscript

1. The article is to be submitted in electronic form (on mass storage devices) or by e-mail. The electronic version is to be made in Microsoft Word, 2010 format.
2. The manuscripts are to be carefully verified and edited by the authors.
3. The length of articles is to make up 3-10 pages (the text is typed by the Times New Roman font; font size-12; a line spacing – one-and-a-half; paragraph indentation -1,25 cm). Margins: top, lower – 2 cm; left, right – 2 cm.

General order of an arrangement of parts of article

- *UDC (font size 12)
- * Headline of the article (font size 12, bold type, capital letters)
- * Initials, authors' surnames (font size 12, bold type, capital letters)
- *Place of employment (font size 12, light italic)
- *Abstracts in three languages (Kazakh, Russian and English, font size 10, length up to 100 units)
- * Key words in three languages (Kazakh, Russian and English, font size 10, upright font, words – in light italic)
- * A referee report of a Doctor or Candidate of Sciences is to be attached to the article.
- *The author(s)' names are to be written in full form, place of employment, a postal and e-mail address, and also office and mobile phone numbers.

The text of the article (font size 12). Articles of experimental character are to contain the following sections: Introduction (without heading), Material and technique of research, Results and their discussion, Conclusions. Subtitles are printed on the center. (font size 12, bold italic type). In the heading "Natural Sciences" the Latin names of plants and animals which are provided in the text are printed in italic type. .

Tables and drawings are numbered as their mention in the text, each table and drawing have to have the heading (bold lower case font), the text of the table is to be printed by font 10..

Abbreviations. Only the standard abbreviations – names of measures, physical, chemical and mathematical values and terms, etc. are allowed. All abbreviations are to be expanded, except for a small number of the most common ones. Names of institutions are to be given fully at their first mention in the text and at once the standard abbreviation is to be given in brackets.

List of references

The list of the sources used is to be issued according to National State Standard 7.1-84.

For instance:

- 1) Author. Name of article//Name of the magazine. Publication date. Volume. (for example, V.26) Page. (P. 34. or Page. 15-24)
- 2) Author. Name of the book. Publication place. Publishing house. Publication date. Page.
- 3) Author. Name of the thesis. Name of the city and country. Name of Higher education institution. Year.

* Numbers of references are specified in square brackets.

Thematic sections of the journal:

Physical and Mathematical Sciences
Natural Sciences
Technical Sciences
Philological Sciences
History, Philosophy and Sociology
Economics and Law
Pedagogics and Psychology
Art, Culture and Sport

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің

ХАБАРШЫСЫ ВЕСТНИК

Актюбинского регионального государственного университета им. К. Жубанова

2005 жылдан бастап шығады

Издается с 2005 года

Үш айда бір рет шығады

Выходит один раз в три месяца

Редакция мекен-жайы:
030000, Ақтөбе қаласы,
Ә. Молдағұлова д-лы, 34
Қ. Жұбанов атындағы
Ақтөбе өңірлік мемлекеттік
университеті

Адрес редакции:
030000, город Актөбе,
пр-т А. Молдагуловой, 34
Актюбинский региональный
государственный университет
имени К. Жубанова

Телефон, факс: 8(7132) 241831, e-mail: vestnikarsu_aktobe@mail.ru

Жауапты редактор: Жантурина Н.Н.
Корректорлар: Голубева Н.Н.
Кунарова А.Б.

Шығарылған күні 20.12.2018

Форматы А4. Көлемі 38,88 баспа табак. Таралымы 300 дана.
Тапсырыс № 1197 Бағасы келісім бойынша.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің
«Жұбанов университеті» баспа бөлімінде басылды.
Мекен-жайы: Ақтөбе қаласы, Ә. Молдағұлова даңғылы, 34

Дата выхода 20.12.2017

Формат А4. Объем 38,88 п.л. Тираж 300 экз.
Заказ № 1197 Цена договорная.

Отпечатано в издательском отделе «Жұбанов университеті»
Актюбинского регионального государственного университета имени К.Жубанова
Адрес: г. Актөбе, пр-т А. Молдагуловой, 34

Жарияланған мақала авторларының пікірі редакция көзқарасын білдірмейді.
Мақала мазмұнына авторлар жауап береді.

Опубликованные материалы авторов не отражают точку зрения редакции.
За содержание статьи ответственность несут авторы.